

ADABIYOT

XRESTOMATIYASI

Asqad Muxtor
CHINOR

28 jild

ADABIYOT

XRESTOMATIYASI

Asqad Muxtor

CHINOR

Rivoyatlar, hikoyatlar, qissalar...

G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi
Toshkent-2018

YSHLAR
KUTUBXONASI

Asqad
Muxtor

Chinor

YANGI ASR AVLODI

TOSHKENT

2017

UO‘K: 821.512.133-3

KBK: 84(50‘)6

M – 93

Muxtor, Asqad

Chinor: roman / Asqad Muxtor. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2017. – 576 b.

ISBN 978-9943-27-560-7

Asqad Muxtorning bu romani sharq adabiy an’analarini eslatuvchi yangi bir shaklda yozilgan. Chinorning azim shoxlariday har tomonga tarvaqaylab ketgan qissalar jonli voqelikni aks ettirsa, uning teran ildizlari – hikoyatlar yaqin o‘tmish haqida, rivoyatlar esa pildirab uchgan yaproqlar singari yengil, ular badiiy tafakkur qanotida qadim afsonalarga borib tutashadilar...

Bularning hammasi ham bir o‘zbek oilasi haqida. Bu oila katta, qadimiy, madaniy, mehnatkash va shu ma’noda «tagli-zotli». Uning har bir a‘zosi xalq hayotida ma’lum bir mas’uliyatli yukni o‘z zimmasiga olgan. Jonajon tuproqqa chuqur tomir yoygan, baquvvat va qadimiy Chinor mangulik ramzi, xalqimiz timsolidir.

Oila boshi Ochil buvaning safari bilan shartli ravishda o‘zaro bog‘langan qissalarning har biri mustaqil axloqiy-estetik fikrni ilgari suradi. Hikoyatlar va rivoyatlar esa bu fikrni quvvatlab, yanada mustahkamlaydi.

UO‘K: 821.512.133-3

KBK: 84(50‘)6

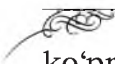
ISBN 978-9943-27-560-7

© Asqad Muxtor, «Chinor». «Yangi asr avlodi», 2017.

Tog' bag'ridagi huv o'sha bulut bulut emas, chinor. Darvoqe, tog'ning o'zi ham, qishloq ham uning nomi bilan Chinortog', Chinorqishloq deb ataladi. Bizning Ochil buva shu yerda tug'ilgan. Men gapni to'g'ri shu kishidan boshlamoqchi edim-u, lekin bu joylarda chinorsiz hech narsani tushuntirib bo'lmaydi. Hatto guzar, undagi katta gavjum choyxona haqida gap ketganda ham, «Chinorda chaqchaqlashib keldik», «Chinorga borib bir osh qilaylik», deyishadi. Butun qishloq shu chinorning soyasida joylashgan.

Ochil buva bugun chinor bilan xayrlashmoqda. Butunlay emas, albatta. Vaqtincha. U safar oldidan, har gal shunday qiladi, tirik odam bilan xayrlashganday uzoq tikilib, pichirlashib xayrlashadi.

Hali oppoq tong. Nur uyg'otgan qushcha to'vushining ilk kumush halqachalari osmonga o'rlab ketdi. Nim shabadada yashil bulutning har joy-har joyi sovunday ko'pirib, azim chinorning sirli bag'ridan chiqib kelgan sokin va qudratli shovillash olamni tutdi. Quloq solmaganga bu to'vush eshitilmaydi ham, lekin Ochil buva uchun hozir tong ham go'yo mana shu shovillashdangina iborat edi. U guzardagi katta oq tosh supada tikka turibdi. Ana shu tog' qishlog'ida bunday qoyatosh serob, ular yo'lkalarda zinapoya, ariqlarda

ko'prik, chashmalarda bosma, choyxonalarda supa vazifasini o'taydi. Chinor ham ana shunday qoyatoshdan o'sib chiqqan-u, lekin uning tomirlari tosh ostidagi ona tuproq bag'rida Chinortog'ning ildizlari bilan tutashib ketgan deyishadi.

Hali oppoq tong. Guzarda ham, qishloq ko'chalarida ham bir kimsa yo'q. Faqat Ochil buva bilan chinor yuzma-yuz turishibdi.

Ochil buvaga u doim tirikday, qadrdon suhbatdoshday tuyuladi. Dono suhbatdosh. Yoshi allaqachon mingdan oshib ketgan. Ming yil! Uning navnihol paytini ko'z oldiga keltirib bo'lmaydi. U vaqtlar yil sanog'i faqat uchta raqam bilan ifodlangan bo'lsa kerak. Ming yil! Har bahorda yangi libos, yangi hayot. Uning o'n to'qqiz qulochlig'o'dir tanasi o'zining minglab qatlamlari bilan go'yo hayotning manguligini tasdiqlab turadi. Son-sanoqsiz panja barglari ham betinim qimirlab, nurli havodan rizqini terib olayotganday, yuksaklikka intilgani intilgan. Ochil buva uni doim yosh ko'radi. Mana hozir ham oppoq tongda navqiron gurkirab, butun vujudidan sarin yoshlik barq urib turibdi. Tarvaqaylab o'sgan silliq, yashil butoqlaridan ko'z o'rmalab tepaga chiqqan sari tanasi sutday oqarib boradi. Guzar ustiga og'ib turgan yettinchi butog'i hali juda yosh, borgan bo'lsa besh yuz-olti yuz yashardir, uning tanasi qiz siynasiday oppoq, sof. U Ochil buvaning yigitlik chog'ida ham xuddi shunday edi, o'shanda ham uning ko'ngliga shu qiyos kelgan.

Ha, chinorga tikilib Ochil buva butun umrini eslaydi. Unga qarab tursa ko'z oldida dengizday bir cheksizlik, yam-yashil cheksizlik ko'rinadi.

Umri cheksizday tuyuladi. Go'yo o'zi ham ming yillardan beri yashayotgandeg-u, yana ming yillar umr ko'radigandek. Shunda u chor atrofga, butun tabiatga xuddi xo'jayinday nazar tashlaydi, tog'lar orqasidagi qora bulutlar, uzoqda yilt-yilt etgan chaqmoqlar bilan senlab gaplashadi:

– Qo'y endi, tongni qiynama, tong otib olsin!

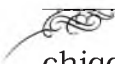
Uzoq tikiladi buva chinorga. Uzoq suhbat qiladi, xayrlashadi. Oxiri ko'ksida soqoli sal titrab, tovushsiz, ko'z yoshsiz yig'lab yuboradi. Yo'q, u qattiq g'ussa chekayotgani yo'q. Chamasi, yig'lagan ham uning o'zi emas, go'yo boshqa birov...

RIVOYAT

Bu chinorni Ochil buvaning uzoq ajdodlaridan biri vabo yili o'tqazgan deyishadi, o'shandan beri bu yerlarga bironta ofat yo'lamagan ekan. Shuning uchun chinorning ziyoratiga atrof-tevarakdan har yili tumonat odam kelib-ketadi. Shunday bo'lsa ham, uning g'o'dir po'stlog'ida pichoq yarasi u yoqda tursin, bironta tirnoq izi ham yo'q. Chunki chinorning tanasiga tig' tegsa qon tirqirarmish...

Bir yili – u vaqtlarda Ochil buva yetmishlardan endi oshgan payt ekan – qishloqning qariyalari chinorning yoshini hisoblab, uning mingga kiradigan faslini taxminlab, e'lon qilishibdi. E'tiqodga ko'ra, chinor mingga kirgan soati o'zidan-o'zi lo-villab yonib ketishi kerak ekan.

O'shandan keyin Chinorqishloqda ham, uning atroflarida ham necha haftagacha tahlika hukm suradi. Chinorning atrofi, guzar, hatto qishloq ham huvillab qoladi. Xalq qirga, dalaga ko'chib

chiqqan, tog' etagidagi yashil bulutdan kecha-yu kunduz ko'z uzmaydi. Qariyalar toat-ibodatdan bosh ko'tarmaydi, hamma karomatli yong'inni vahima bilan kutadi.

Bu vahimali kutishdan toliqqan aholi oqsoqollardan aniq kunni belgilashni talab qiladi. Chol-lar uzoq kengashib, chinorning o't olish paytini aniq aytishadi.

Voqea safar oyi ikkinchi jumasining yarim kechasi yuz berishi kerak edi.

Bu bashoratga faqat Ochil buva ishonmaydi. Chunki bolaligida bobosidan eshitgan hikoyalar hamon yodida edi. Chingizxon zamonida chor atrof tutun ichida qolib, dalalar, qishloqlar, bog'lar lovillab yonganida ham, shu chinorning ulkan yashil bo'rki xuddi hozirgiday gurkirab, «Hayot mangudir, hayot tugamaydi!» degandek, asta shovillab turavergan ekan.

Yo'q, Ochil buva chinorning yonib ketishiga ishonmaydi. Yo, ishonmay, yo lovillab o't oladigan bo'lsa, qadr-doni bilan birga yonib ketish niyatida, o'sha kechasi o'zi yolg'iz chinor qoshiga ketadi.

Qishloq aholisi uni shovqin-suron, yig'i-sig'i, qarg'ish, duo, mehr-shafqat, la'nat, hayrat va tahsinlar bilan kuzatib qoladi. Ochil buva Chinorso'qmoqdan asta yurib, tun qorong'iligiga singib yo'qoladi.

Safar oyining ikkinchi juma kechasi bu atrofda yosh-u qari tun bo'yi bedor, Chinortog' etagida haybat bilan qorayib turgan chinorga uzoqdan tikilib tong ottiradi.

Chinor yonmaydi.

Ochil buvaning o'zi bu kecha haqida biron vaqt bironta odamga batafsil hikoya qilganini hech

kim bilmaydi-yu, lekin xalq orasida u haqda er-tasigayoq duv-duv gap tarqaladi. U kechasi bilan guzardagi o'sha tosh supada tik turib, chinorga tikilib chiqqan emish. Bir soat, ikki soat, o'n soat tikilibdi, go'yo qismatini kutganday, ko'zlaridan yosh tirqirab chiqquncha tikilibdi.

Chinor yonmabdi.

Chinor yonmabdi-yu, lekin bir dam tilga kirib, xuddi inson singari gapirgan emish.

«Men yonib ketsam, zamon oxir bo'ladi!» – de-ganmish chinor.

O'shandan buyon odamlar unga tikilishadi. Lekin chinor oxir zamonni emas, mangulikni es-latadi odamlarga. Yuzdan oshgan chollar ziyorat-ga kelganda: «Yoshligimda uni qariya deyishardi, endi o'zim qariyaman, u bo'lsa o'sha-o'sha», – de-yishadi. Hozir uning yoshini hech kim bilmaydi. Uning yoshini sanash ham gunoh hisoblanadi.

Bu voqea atrofidagi gaplardan yana biri shuki, chinorning gapirganini eshitgan odamning umri boqiy bo'larmish.

Bu gapning qanchasi rivoyat, qanchasi haqiqat – bilmayman, lekin Ochil buva hamon hayot, bu yil qovun pishig'ida to'qson to'rtga kiradi, hali chinorday baquvvat. Unga qarab tursangiz, chi-norning gapirganiga ham ishingingiz keladi. Chi-nor bilan yolg'iz ro'baro' qolib, astoydil ixlos bilan quloq solsangiz, siz ham uning asriy xayollarini eshitganday bo'lasiz. U zamonlar haqida, hayot-ning kuchi, zavolsizligi haqida gapiradi. O'ygatol-sangiz, uning sokin shovillashida inson tovushi-ni ilg'aganday bo'lasiz. «Nahotki, nahotki mening ham umrim...» deb pichirlaganingizni bilmay qola-

siz. O'z tovushingizni eshitib, hushyor tortasiz-u, jilmayib qo'yasiz. Chinor hamon shovillaydi.

Yo'q, chinorning gapirganiga birdan-bir guvoh hozircha Ochil buva. Buning rivoyatligini ham hamma biladi, haqiqatligiga ham hech kim shubha bildirolmaydi. Yuqorida aytganimdek, chinor haqida gapirmay turib, Ochil buvaning ta'rifiga kirishish ham qiyin. Chunki bu gaplarni bilmagan odam ham, Ochil buvani ko'rsa, albatta bir azim kuch esiga tushib: «Chinorday odam ekan!» – deb bir karra hayrat barmog'ini tishlamog'i bor.

...Ochil buva o'rtancha o'g'li brigadir Tolibjon bilan birga hovli to'ridagi alohida xonada istiqomat qilardi. Irg'ay tayog'ini to'qillatib guzardan qaytib kelsa, kolxoz¹ning «GA3-69»i hovlida tayyor turgan ekan. Uvali-juvali Tolibjon ham xotin, bola-chaqasi bilan chiqib, boboni kuzatgani otlangan edi. Bobo haydovchi bolaning salomiga alik oldi-da, ayvonga chaqqon chiqib, qoziqdagi safar chakmonini bilagiga soldi. Keyin kelinining, nevaralarining peshanalaridan bir-bir o'pdi.

– Azimjon, kun tig'iga qolmay yo'lga chiqib olaylik! – dedi Ochil buva mashina tomon yurib. Ichkaridan hali ohori to'kilmagan yangi beqasam to'n kiygan, jussasi kichik, mullavachchaga o'xshash rangi siniqqina bir yigit ikkita tugun ko'tarib chiqdi. Azimjon shu edi. Ochil buvaga qaraganda u boshqa bir olam: g'archli yaltiroq etik, sheviot shim, ipak ko'ylak... hammasi bejirim, hammasi nafis, taxi buzilmagan. Ayniqsa, beqasam bilan chust do'ppini endi kiyganga

¹ Kolxoz – sobiq ittifoq davrida jamoa xo'jaligi shaklining qisqartmasi.

o'xshaydi, xuddi omonatday ehtiyot qilardi. Ochil buva uning oldida tog'dek. Chang qo'nsa bilinmaydigan qum rang ko'n etikning brezent qo'nji baquvvat boldirida yumshoqqina yig'ilib turibdi. Uzun oq yaktak ustidan pastgina, bo'shgina bog'langan qiyiqlar belning qadimiy navqiron kuchini ardoqlayotgandek. Boboning keksaligi faqat katak-katak charmdek pishiq ko'ksini to'ldirib turgan qorday oq to'rva soqolidangina bilinar edi. Ochil buva o'tkir qora ko'zli, serqosh, chiroyli yigit bo'lgan. Uning yigitlik ko'rki hozir ham mo'ylovining bir uchi bilangina jilmayishidami, sal cho'kkan ko'zlarining yiltirashidami, qirg'iz qalpoqni qiyaroq qo'ndirishidami – nimasi-dadir saqlanib qolgan.

Ular tugunlarni joylab, ochiq mashinaning ikki yon kursisiga chiqib o'tirishdi.

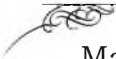
– Akamni so'rab qo'ying, buva! – deb qichqirib qoldi Tolibjon chug'ur-chug'ur bolalarini qo'ltig'iga olib.

Biz-chi, azizlarim, biz qayerga o'tiramiz? Biz ham borishimiz kerak-ku, Ochil buvadan gap ochgan ekanmiz, u bilan yo'lga chiqishimiz zarur. Bu uning umr yo'li desak, katta ketgan bo'lar-miz, yo'q, bu uning har yilgi oddiy safari. Lekin bu safarda ham u mana shu ona yerga, haligi azim chinorday tomir yoygan katta oilasining bir qismini aylanib, jigarbandlarining holidan xabar olib, otalik burchini o'tab qaytadi. Ne-ne odamlar, voqealar, taqdirlar...

Qiziqmi? Qiziq deganlar yuraversin.

Ketdik.

Siz bilan bizga joy ham zarur emas. Chetdan kuzatib ketaveramiz.

Mashina hademay asfalt yo'lga chiqib oldi. Hali quyosh ufqda, yo'llar shabnamdan qorayib, uzoqlarga chorlab turibdi. Dovonlar, qirlar oshib o'qday ucharkan, Ochil buva uzoq tog' etagida g'uj bo'lib turgan chinor qorasidan ko'z olmas edi. Azimjon esa ufqqacha qizarib yotgan kakra gulining tungi uyqudan bosh ko'tarishini birinchi ko'rishi. Bu cheksiz gilamning lovillashidan ko'zi tolgandagina bobosiga qarab gap qotadi.

– Qaysi yo'ldan yuramiz, bobo?

Uzoqda oltinlangan bug'doyzorlar, paxta dalalarini shartta kesib ufqqa sanchilgan yo'llar yaltirar, yaylovlarda ilon izi so'qmoqlar chuvalashib yotar edi.

– Bu yo'llarning qaysi biridan yursang ham bironta jigarbandingga duch kelasan, bolam, – dedi Ochil buva olis-olislarini ko'zi bilan birato'la ilg'amoqchiday uzoqlarga qarab. Xo'rsindimi, dala havosidan o'pkasini to'latib nafas oldimi, soqol enlagan ko'ksi qalqib ketdi. Ochil buva bolalari-yu nevaralaridan bir yuz o'ttiz yettitasini biladi. Undan narisining – evara-chevaralarining hisobiga yetolgan emas. Bu oila butun o'lka bo'ylab yoyilgan. Mana bu qadrdon ona tuproqning har qarichiga ildiz otgan bu avlod. Bir yeriga bir nayza sanchsang, shularning tomiriga tegadi. Kattakon bir el. Lekin bobo uchun esa oddiy oila. «Bolalarim», deydi.

Azimjon qirqlarga borib qolgan bo'lsa ham, Ochil buva unga «bolam» deganida yarashib turadi.

– Hozir Orif tog'amnikiga boramizmi?

– Orif tog'angnikiga boramiz, bolam.

– Orif tog'am kattamilar, mening oyimmi, bobo?

– Sening onang katta edi, bolam.

Bir haftadan beri savolga tutayotgan Azimjonga u qarindoshlarining ko'plari haqida gapirib berdi. Orifjon tog'asi haqida ham hikoya qildi. Lekin hammasini gapirib tugatib bo'ladimi? Qaysi birini aytsin? Bularning hammasini gapirib berishdan bitta-bitta borib ko'rish oson. Buning ustiga, bobosining hikoyalariga Azimjon uncha tushunqiramayapti ham shekilli. Urug'ini zamon shamoli uchirib, begona yurtda unib chiqqan bu zaif nihol boboning dengiz dovuliday shiddatli va go'zal hikoyalarini ko'tarolmadi chog'i, oxiri ishonmay qo'ygani bilinib qoldi. Shuning uchun Ochil buva uni o'zi bilan safarga olib chiqishga qaror qildi.

Azimjon begona yurtda tug'ilib katta bo'lgan. Ota yurtimda qavm-qarindosh-u avlod-ajdodimiz tamom qirilib ketgan, degan fikrda ekan. Daf'atan butun bir el, yuzlab jigarbandi, bu tuproq, bu manzara, bu tarix, bu afsonalar-u, bu voqealar – barchasi o'ziniki ekanini hali aqliga sig'dirolgani-cha yo'q.

Azimjon o'zi badavlat korchalon. Yigit yoshidan buyon qorako'l bo'yicha noyob mutaxassis. Tug'ilgan yurtidagi katta qorako'l firmasida salmoqdorgina ota meros ulushi bor ekan. Esi- ni tanibdiki, bobolar yurtiga bir ziyorat qilishni orzu qilardi, mana, xalqaro ko'rgazma bahona kelib qoldi. Avval xalqaro ko'rgazmada mashhur bir firmaning eksperti to'satdan yo'qolib qolib, anchagina to'polon bo'ldi. Keyin, Azimjon bobosini topgandan so'ng, qayerdaligini va bu o'lkada bir fursat qolajagini bildirib, g'avg'oni tinchitdi.

Mana bir haftadirki, u buvasi bilan birga. Ota-bobo rasmiga havas qilib, g'archli etik, shoyi qiyiq, beqasam to'n, chust do'ppi olib kiydi. Bularni olib ham ketmoqchi. U yerda yevropacha kiyinadigan boyvachcha ulfatlari ko'rib, hayratda qolishlari turgan gap...

Azimjon o'zicha jilmayib qo'ydi. Oh-ho, ularni hayratda qoldiradigan gaplar ko'p hali. Bobo-chi? Chinor-chi?

– Bobo, chinorning gapirganini eshitganingiz rostmi?

Bu vaqt ular Qoraqarg'a degan dovondan oshib, ko'z ilg'amas keng, tekis yaylovga chiqdilar. Nayzaga kelgan oftob mashinaning oldingi oynasida charaqlab, ko'zni oladi, ro'paradan esgan issiq shabada yuzlarni yalaydi. Bu – ulug' sahroning etagi edi, ufqlar sarg'ish, garmsel ham o'shaniki. Yaylovda podalar yoyilgan. Yo'l chetida chor burchak qilib qirqilgan, supadek-supadek marmarlar yumalab yotibdi. Kon yaqin, yuk mashinalari buzilib, yukini tashlab ketgan shekilli.

Issiqdanmi, kamxo'raklikdanmi – podalar juda sust jilar, mollar o'tlashdan ham ko'ra bir-birlariga biqinish, suyanish payida edilar. Ochil buva qoshini chimirgancha o'y surdi-da, mashinani to'xtatib, xarsang soyasida bir-birlarining pinjiga biqinib, suyanib turgan ikki qo'yning oldiga bordi. Cho'p bilan junlarini ag'darib, titkilab ko'rdi. Qichqirib cho'ponni chaqirdi. Nariroqdagi o'tovdan ovoz kelmagach, haydovchiga imo qildi, haydovchi ustma-ust bosib uzoq signal berdi. O'tovdan bola ko'tarib chiqqan cho'pon u yoq bu yoqqa shoshib alangladi-da, mashinani ko'rgach,

yo'l tomon yurdi. Bu juvozkunda singari g'o'labir, norg'ul yigit edi.

– Qo'yga oqsil tushibdi-ku, bola, nima qilib o'tiribsan? – dedi Ochil buva.

Cho'pon dovdirab, tutilib qoldi, oqarinqirab ketdi. Nima deyishini bilmay, qo'lidagi go'dakni ko'rsatdi.

– Buning oldidan ketolmay qoldim, ota, tobi yo'q.

Ochil buva bolaning qovog'ini, og'zini ochtirib boqdi.

– Buni kelinga olib kirib ber, kabob qilib, ikki qoshiq selidan ichirsin. O'zing mashinaga chiq.

Cho'pon bolani olib kirib, xotiniga berdi-da, yugurib kelib mashinaga chiqdi.

Ochil buva keta-ketguncha unga tayinlab bordi: darrov karantin e'lon qilish, yo'llarga dori-langani qipiq solib, postlar qo'yish, ko'plab veterinar olib kelib, saratonga qoldirmay ofatni bartaraf qilish... Girdig'um yigitning ko'zlari borgan sari katta ochilar edi. U ahvolning jiddiyligini endi tushundi shekilli, sovxoz²ning qo'toni oldida mashinadan tusharkan:

– Xo'p bo'ladi, Ochil buva, xo'p bo'ladi, Ochil buva, – deb tinmay takrorlardi.

– Qimizing bormi?

Yigit yugurib borib qo'ton orqasidagi o'tovlarning biridan meshda qimiz olib keldi. Ochil buva, Azimjon, haydovchi navbatlashib ikki kosadan simirdilar. Bobo yo'l chetidagi oq quvray gulini uzib chakkasiga qistirdi-da, joyiga chiqib o'tirdi.

– Hoy bola, qaysi sovxoz bu? – deb so'radi u mashina jilgach. Mesh qo'ltiqlagan cho'pon

² Sobiq ittifoq davrida davlat xo'jaligi shaklining qisqartmasi.

sovxoziining nomini atab qichqirgancha to'zon ichida qoldi. Ular qishloq yonidan burilib, uzoqda sarobday ko'ringan yassi tog'lar sari yo'l oldilar.

Tabiat sokin, ufq jimirlaydi, tikkada tinmay chuldiragan to'rg'ay tovushi jaziramani sal kesganday bo'ladi.

– Cho'pon ham bo'lganmisiz, bobo? – yana ingichka ovozi eshitildi Azimjonning.

– Ha, chorva ham boqqanmiz, paxta ham ekanmiz, qilich ham chopganmiz, bolam.

– Chinorning gapirganini...

– Ha, el og'zidan eshitgan bo'lsang, unisi ham rost bo'lsa bordir... Mana, yerning ham nafasini, yurak urishini eshitsa bo'ladi.

– Eshitilmaydi-ku?

– Go'dakmiz-da, go'dakmiz. Go'dak ona siynasiga yopishib emishni biladi, uning nafas olishi-yu, yurak urishi bilan ishi yo'q...

– Siz ham go'dakmisiz, bobo? – kulib so'radi Azimjon.

– Ha, men ham go'dakman. Mana shu yaylovlarda yalang oyoq shabnam to'kib yurgim keladi. Maysalarda chaqaloqday yumalagim keladi. Qurbim kelsa, yer yuzidagi jamiki yo'llarni yavov kezib chiqardim. Kapalakning qanotiga yoki biron oddiy bargga uzoq tikilib qaraganmisan? Gulni hididan taniysanmi? Uzunning xillarini sanaganmisan? Hammasini ko'rib to'yish, hammasi bilan... xayrlashish kerak.

Bobo jim qoldi, Azimjon bilan haydovchi bola ham anchagacha indamay yurdilar. Bobo davom etdi:

– Agar men yozuvchi bo'lsam, butun umrimni bittagina kitob yozishga sarflardim.

(Mana bunisi endi, azizlarim, menga tegishli. Butun umrni bitta kitobga sarflash? Bu qanaqa kitob ekan?)

– U qanday kitob, bobo?

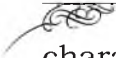
– Xayrlashuv kitobi. Tabiat bilan, uning husni, ko'rki, ulug'vorligi bilan, barglar, gullar, to'rg'aylar, chashmalar, yulduzlar, sahrolar, jamiki go'zalliklar bilan to'yib, xo'rsinib, yig'lab xayrlashuv kitobi. Shunday kitob yo'q, bolam. Shunday kitobni yozgan odam bearmon ketardi...

Ochil buvaning gapi menga ham ta'sir qildi, azizlarim. Lekin men, avvalo, Ko'rishuv, Tanishuv kitoblarini yozardim. Chunki san'atkor tabiatning mo'jizalari bilan ko'rishgach, tanishmay o'tib ketayotgan odamlar ham ko'p.

Azimjon oddiy jazirama cho'llarni, ko'z qamashtiradigan osmon gumbazini endi ko'rayotganday, es-hushi tevarak-atrofta, yo'l bo'yida lip-lip o'tayotgan takalarning soqol qo'ng'iroqlarini ushlab ko'rgisi kelar, yovshan taglaridan uchgan bulduruqlarni ko'zi bilan uzoqlarga qadar kuza-tib qolar edi.

Ular yana uch soat yo'l yurdilar, yo'l yursalar ham mo'l yurdilar. Bu cheksiz kengliklarda cho'ponlar tashlab ketgan eski hujralarning guala devorlaridan o'zga hayot asari ko'rinmas edi. Uch soatdan beri biron kimsa duch kelgani yo'q.

Kechga yaqin yaylov tugab sahro boshlanadigan yerga yetib keldilar, sarg'ish barxanlar, chiroyli gullagan saksovul butalari ko'rindi. Botayotgan quyosh nurida uzoqdan bir nima oltinday

charaqladi. Bu haykal edi. Bronzadan byust. U asfalt yo'l tugab, dashti-biyobonga son-sanoqsiz karvon yo'llari, cho'pon so'qmoqlari kirib ketadigan joyda, kichkinagina, chanqoq gulzor o'rtasida yo'nilgan xarsang ustida turibdi.

Cho'qqi soqolli kekxa odam. Kechki oftobda nurlanib turgan yuzining chuqur ajinlari bu biyobonlarning qadimiy fojialaridan, uzoq zahmatkash umr va ajoyib g'oyibona taqdiridan darak berardi. Kekxa cho'pon bu sahrolarni tiz cho'ktirgan bahodirday qisq ko'zlarini ufqlarga tikib turardi.

Azimjon bahaybat xarsang atrofini aylanib, haykalga uzoq tikildi, oltin yulduzga barmoqlarini tekkizib ko'rdi. Haykal qarshisigacha ataylab kelgan tikka asfalt yo'lga, kimsasiz bo'shliqlarga, dengiz ufqiday uzoq, shafaqdan tovlangan ufqqa tikildi. Keyin kekxa cho'ponning oltin chehrasiga yana razm soldi.

– Jabay?! Buva, Jabay emasmi?

U qahramonning portretini ko'rgazmada ko'rgan edi.

– Ha, otang rahmatlikning halokatli xatosini tuzatgan Jabay shu, – dedi Ochil buva toshga o'tirib. U Jabayga tikildi, lekin ko'z o'ngiga boshqa qiyofalar, tahlikali zamonlar keldi.

Salqin tushdi, so'lg'in gulzorga jon kirdi, chigirtkalar chirillay boshladi. Bunday oqshom o'y o'ylatadi.

HIKOYAT

Tush payti. Shabada o'tovning keragalarini asta g'irchillatadi, saraton yaylovining boshni aylanti-radigan epkinini olib keladi. Atrof tinch, cho'pon-lar quyosh tig'idan qochib, mizg'igani kirib ketish-gan. Bozorqul bunday paytlarda bosh egib xomush o'tirardi, bugun esa serg'ayrat, jonsarak. Shabada keltirgan kuvroq pichan hididan, allaqanday yov-voyi gullar hididan boshi aylanib, to'lg'anib turibdi. Bugun Onabibi shu yerda.

Ana u o'tov soyasida ivirsib yuribdi, goho qa-dam tovushi, goho kuv pishgani eshitaladi. Bo-zorqul eshikka kelib tashqariga quloq soldi, Ona-bibini ko'z oldiga keltirdi: u anordek tiqmachoq, durkungina, otash...

Eshik pardasiga yaqinlashishini poylab tu-rib, bilagidan mahkam ushladi, ichkariga tortdi. Onabibining tarang ko'kraklari qizil bo'z ko'ylak ichida dirkillab ketdi, undan pishloq hidi kelardi.

– Voy, u nimasi... Kuppa-kunduzi... – dedi u Bo-zorqulning serjun ko'kragiga panjasini tirab. Bo-zorqul pardani qiya ochib, u yoq bu yoqqa qaradi.

– O'g'riday alanglaysiz-a... – piq etib kulib yubordi Onabibi.

– Onabibi...

– O'g'rilikka o'rgangan bo'lmang tag'in yaylovda yurib... – erkanib, bo'shshib shivirladi Onabibi.

Yigit uni bag'riga tortdi. «Nega yalang oyoq yu-ribsan?» deb qulog'iga pichirladi. Onabibi javob bermadi. Cho'ponning murti qattiq botgan edi to-mog'iga...

Onabibi Bozorqulni sevib tekkan. Eri har za-monda Chinorqishloqqa tushib turadi-yu, lekin

Onabibi yugurib yaylovga kelgani-kelgan. Podachining halim go'jasidan semirib, ikki yuzi lo'ppi, las kamzul ustidan zebigardon, qo'ltiq tumor taqib yurardi, bekorchilikda o'sma tortib, xol qo'ndirardi. Bu yerda biroz noqulay albatta, nuqul yosh-yalangning ko'z o'ngida, bir dam yolg'iz qolishlari ham mahol. Ammo shunday bo'lsa ham, shu yer yaxshi. Onabibi biladi – Bozorqulga ham shu yaxshi. Ular bir-birlarini ko'rmasalar, darrov so'lib qoladilar.

– Bozorqul... yomon yigit ekansiz, – degan shivirlash eshitilardi o'tovda.

Bozorqul yomon yigit emas. Yaylovda o'sgan bo'z bola, keng yag'rinli, hayotga o'ch. Qarshi begining bilimdon gumashtasi rahmatlik Omonqul farangning bitta-yu bitta o'g'li edi u. Omonqul farang uni qorako'lchi boy qilolmay o'lib ketdi. Niyati juda katta edi. «Buxoroning qorako'li Farangistonda naqd tilla, – derdi u o'g'liga, – bunaqasi hech qaysi yurtda yo'q, olamda qorako'l bozorining kindigi o'zimizda, bilib qo'y, qorako'lchi boy bo'lmasang, rizo emasman!» Omonqul farang bekning moli bilan Yevropaga qatnar, hatto bir marta amirning karvoni bilan Parijga ham borgan edi.

Bozorqulning onasi juda chiroyli xotin edi, to'y-hashamda tavanboshi bo'lib yurib o'lib ketdi. Bozorqul yig'lab-siqtamadi ham, u otasini yaxshi ko'rardi. Otasi havasmand kishi edi, buni ham havasmand qilib o'stirdi. Hozir u yetim bo'lsa ham, shu yoshida bekning to'qqiz suruviga bosh cho'pon, qorako'lchi boy bo'lish uchun bundan qulay bo'sag'a bormi?

– Niyatinga yetaman, mana bu to‘polonlar o‘tib olsin-chi... – derdi u Onabibiga.

Lekin «to‘polonlar» uch yildan buyon davom etyapti, o‘tib ketadiganga o‘xshamaydi; zamona qalqib turibdi, bek tugul, amirning o‘zi ham qutquda emish. Ko‘z ko‘rib, quloq eshitmagan ishlar, bekning yaylovlaridan gohida ot choptirib qizil askarlar o‘tib qoladi.

– Menga hech nima kerakmas, o‘zingiz omon bo‘lsangiz bas, – derdi Onabibi uning tikandek mo‘yloviga barmoqlarini qadab. Barmog‘idan doim pishloq hidi kelardi.

Onabibi yaylovga bir kunga deb kelardi-yu, Bozorqul oqshomda o‘tov ostonasidan kirib, xurjunini yelkasidan tashlamasdanoq bo‘yniga osilib: «Chinorqishloqqa ertaga ham ketmasam maylimi?» – deb erkalanardi, Bozor bo‘lsa bu gapga: «Sen yaylovda shirinroqsan», – deb hazillashib qo‘ya qolardi. Shu bilan Onabibi yana bir-ikki kun qolib ketardi.

Lekin bugun...

Bugun Onabibi «Ertaga ham ketmasam maylimi?» deb erkalganida Bozorqul hazillashmadi, o‘zidan xavotir olganday, g‘alati bir vahima bilan bag‘riga bosdi-da:

– Onabi... sen ketma, sira ketma! Uqdingmi? – dedi. Bu ehtiros emas, bu qo‘rquv edi. Onabibi payqadi:

Yigit o‘z sevgisining mustahkamligiga ishonchi komil emasdek, sevgilisini kimdir, nimadir tortib olayotgandek qo‘rquvda edi. U bir necha kun shu holatda yurdi. Onabibi erkalanib ham, noz qilib ham ko‘radi, hazil boshlaydi, quvnoq kulgi bilan

ovutmoqchi bo'ladi. Lekin Bozorqul o'sha-o'sha. Unda sirli bir o'zgarish bor. Kechalari sovuq terga botib, uxlamay chiqadi, kamgap bo'lib qoldi. Xotini qishloqqa qaytishni o'ylamay ham qo'ygan, lekin u har zamonda: «Sen ketma, sen keta ko'rma!» derdi negadir sevgilisining yuziga qaray olmay.

So'nggi marta Onabibi uning tovushi qaltirab ketganini sezdi.

– Bozorqul aka, nima bo'ldi? – dedi ko'ziga tikilib. Shu vaqtgacha qiz boladek sho'x, erka Onabibi Bozorqulning oldida birinchi marta shunday jiddiy qiyofada turardi. Bozorqul chirkin xayol bilan qo'lga tushgandek, oqarinqirab ketdi.

– Hech gap yo'q... Hech... Hech... hech nima bo'lgani yo'q, – dedi u tutilib. – Begimiz suruvlarini Ko'hiqofning narigi tomoniga haydamoqchi.

– Ha, nima bo'пти?

– Hech nima.

– Ular uzoq jim qoldilar. Onabibi kuvisi bilan o'vora bo'ladi, lekin ishi yurishmaydi.

– Ko'hiqofning u yog'ida nima bor ekan?

– U tomonda... u yog'i begona yurt.

– Ha-a... Xo'sh, nima bo'пти?

– Hech nima.

Onabibi bundan hech xavotir oladigan narsa topmaydi-yu, lekin yana qo'li ishga bormaydi, ko'nglidan vahima arimaydi.

Gapirsangiz-chi! – deydi u toqati toq bo'lib, baqirib.

– Nimani gapiray?..

– Nimani o'ylayapsiz?.. Sizga nima? Haydatlsa haydataversin!.. Begingiz o'ziga bek.

– Cho'pon-cho'liq saralayapti.

- Kim?
- Bek-da.
- Ha, nima bo'пти?
- Hech nima...

Onabibi shundagina bu «hech nima»da gap ko'p ekanligini birdan payqadi. Qo'lidagi koptokdek pishloqni bo'yraga yumalatib, erining oldiga bordi.

- Siz...
- Bek o'zi saralab olyapti. Yetmish kishi kerak ekan.
- Bu qancha qo'y bo'ladi?
- Hozircha ellik suruv... Bola-chaqasiz, baquvat odamlarni tanlab olyapti.
- Shunga nima bo'пти?
- Hech nima.

- Boring-e, «hech nima, hech nima» deyversizmi! - jahl bilan qo'l siltab o'tovga kirib ketdi Onabibi. Uning eriga birinchi marta shunday dag'al gapirishi edi. Bozorqul keragaga suyanib o'tirgancha yer chizib qoldi.

...Bu hayajonlardan charchagan Onabibi qattiq uyquga ketgan ekan, yonida bedor to'lg'anib yotgan eri saharda uyg'otdi:

- Onabi... Onabi... Cho'ponga yuz sovliq, cho'liqqa qirq sovliq va'da qilyapti bek.
- A? Nimaga?
- O'sha yoqqa haydab borganga-da.

Onabibi eriga azob berayotgan jumboqqa tamom tushundi. O'rnidan turib ketdi. Chang'iroqdan g'ira-shira yorug' tushib turardi. Juvon yoqasi ochiq oq surp ko'ylakda, sochlari to'zg'igan, ko'ksi sutdek oqarib ko'rinar edi. U keragaga orqasi bilan suyandi. Eriga qaradi-yu so'z topolmadi, uning niyatini payqab, titrab ketgan edi.

– Har cho‘ponga... har cho‘liqqa... – deb eri bir nimalarni sanar, hisoblar edi. Onabibi bularni eshitmadi. Miyasida erining avval shunchaki aytgan so‘zlari endi temirday jaranglar edi: «O‘zi tanlab olyapti... bola-chaqasizlarni... Cho‘ponga yuz sovliq...»

O‘tovdagi turmushning lazzati qochdi. Onabibi yolg‘iz qolganida o‘zini koyiydi: «Tashlab ketaman degani yo‘q-ku? Qayoqdan oldim bu xunuk, bachkana xayollarni?»

Xotin kishi ming qilsa ham xotinligiga borar ekan. Tavba, mol-dunyo deb sevgan qaylig‘ini tashlab ketarkanmi?! Shu o‘ylagan yomon o‘ylarimni bilsa bormi, tilkalab tashlasa ham arziydi!»

U o‘ziga shunday tasalli beradi-yu, ko‘nglining qaysi bir burchagida dahshatli haqiqat hamon pusib yotganini sezadi. Shunday bo‘lsa ham Bozorqulni kutganda ichidagini bildirmay, xushchaqchaq kutadi. Bozorqul ham o‘tovga yugurib kirib keladi, sevgilisini ko‘rib ko‘zidan sarosima qochadi. Xotinini xuddi yo‘qotib qo‘yayotgandek ilgariidan ham mahkamroq quchadi.

– Sen nima, tashlab ketadi deb o‘yladingmi?

– Yo‘g‘-e, nega endi? Qayoqdan oldingiz bu gapni? Shunday qilib, har kuni ikkalasi ham bir-biriga yolg‘on gapiradi.

Bu uzoq davom etishi mumkin emas edi. Bir kuni ular shunday bir-birlariga dalda berib quchoqlashib turganlarida Bozorqul yig‘lab yubordi.

Bu xunuk yig‘i, erkak yig‘isi orani ochiq qildi, hayotni ham, muhabbatni ham yondirib yubordi. Hamma narsa sovigandan keyin Bozorqul-

ning yuragidagi illat yalang'ochlana boshladi. Bek unga alohida iltifot qilib bir yuz o'ttiz sovliq yozganini xotiniga aytdi. «Men albatta qaytib kelaman, uch oylik yo'l ekan, haydab boramiz-u, qaytaman, beknikiday qo'ramiz, suruv-suruv qo'ylarimiz bo'ladi, dadamday qorako'l ortib, Farangistonga qatnayman, beknikini emas, o'ziminikini. Jaraq-jaraq tilla qilib qaytaman...»

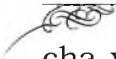
Onabibiga bu gaplar gap emas, allaqanday sovuq vishillash bo'lib eshitilar edi.

– Tezroq keting, jo'nang! – deb baqirib yubordi u bir kuni. Muk tushib yig'ladi. Bozorqul uning yig'i-sig'isiga ko'nikib qolgan, o'z ahd-u niyatlari bilan mast edi.

– Hademay jo'naymiz. Bek o'zi ham shoshyapti. Qoraqum eshonning fotihasiga qarab turibdi, – dedi Bozorqul sovuqqonlik bilan. U endi ishchan, o'zini ancha bosib olgan edi.

...Qoraqum eshon beknikiga dabdaba bilan uch izvosh haydatib keldi-yu, fotihasi cho'zilib ketdi. U kelganidan beri bekning avzoyi buzilib, ishi yurishmay, uch haftagacha suruvlarini yo'lga chiqarolmadi.

Nihoyat duoyi fotiha bo'ldi shekilli, bosh cho'ponlarga otlar berildi. Bekning qo'ylari har kechasi yetti suruvdan bo'lib to'qqiz kungacha yo'lga chiqib jo'naydigan bo'ldi. Bozorqullar uchinchi kechada ko'tarilishdi. Uning oti «Qirg'iy» laqabli besabrgina qora to'riq edi, tungi shovqin, cho'liqlarning «qurey, qurey»i, bo'ribosarlarning cho'l osmonini boshga ko'tarib hurishlari bilan g'ayratga kirib, tun o'tganini bilmay ham qoldi. Tong otganda qarasa, oldinda hov necha toshga-

cha yer-u osmon qop-qora bulut: tepada chang buluti, yerda suruvlar... Orqadagi yer ham shudgorday qop-qora... Tuni bilan shunday yurilgan bo'lsa, orqadagi suruvlar changdan bo'g'ilib o'lmadimikan? Bozorqul darrov oldinga ot chop-tirdi: quduqdan keyin suruvlar enlatib, ikki-uch yo'lga solinsin.

Quyosh chiqqandan keyin itlarning ovozi tindi. Aqlli bo'ribosarlar suruvlarni bo'ylab oldinga chopib boradilar-da, to hammasi o'tib bo'lguncha cho'zilib yotib dam oladilar.

Birinchi quduqda suruvlarni enlataman deb ancha ivirsib qolishdi. Kechga yaqin quyoshning qizg'in nurida bugun chiqqanlarning ham buluti qorayib ko'zga tashlandi. Dashti biyobonda uzoq ufqlardagi sharpa ham ko'rinadi. Sharpa – uzoq, harakat bilinsa – yaqin, ovoz eshitilsa, undan ham yaqin. Cho'ponning masofa o'lchovi shu. Bozorqul orqadagilarning shoshilayotganini fahmladi. Keyin bilsa, oldindagilar ham jadallash haqida buyruq olishgan ekan. Oldinda quduqma-quduq yo'l boshlovchilar bu biyobonlarning har bir qudug'ini, har bir so'qmog'i-yu, karvon yo'llarini yod biladigan keksalar. Bozorqul ularni tanimaydi. Bu minglagan suruvlar ham, cho'poncho'liqning hayot-mamoti ham shular qo'lida. Bozorqul o'ylab qarasa, bu yerda taniydigan odami juda kam, hammasi begona. Bozorga o'xshash mol-dunyo dardi bilan omad izlab chiqqan tavakkalchi bo'ydoqlar bo'lsa kerak-da...

Kechasi ular har joy-har joyda chovgun osib, to'p-to'p bo'lishdi. Orqadagilarning ham ba'zilari yetib keldi. Bozorqul ular orasidan Chori-daqqi

degan tanish cho'liqni topib oldi, dardlashib yotdilar. Tizza-yu tirsaklari qadoq bo'lib ketgan jikkakkinna Chori-daqqi boshqa gap qurib qolgandek, Qoplonning dumini qanday chopib tashlagani, qulog'iga qalampir sepib o'ziga yedirsa ham, qopog'on bo'lmagani, lekin odamga sodiqligi haqida gapirardi. Bozor esa bu birinchi kechada negadir o'ksib Onabibini esladi. O'choqlardan oqquvray isi aralash pishloq hidi kelar edi. Bozorqul yotolmadi, o'rnidan turib ketdi, kelgan iziga tikilib qaradi, lekin u ko'rinmas, uni cheksiz qora tun yutgan edi.

Cheksiz qora tun, cheksiz biyobon. Hali yo'l ham cheksiz. Birinchi tuni endi o'tyapti. Birinchi azobli tun... Hechqisi yo'q, avval shunaqa qiyin bo'ladi, keyin o'rganish bo'lib ketar.

Lekin ikkinchi, uchinchi kechalar undan ham og'ir bo'ldi. Chori-daqqidan turmush haqida biron bama'ni gap chiqmaydi. Bekning to'plagan odamlari allaqanday bir-biriga el bo'lmaydigan, olchoq odamlar ekan, ularning jirkanch qiliqlari, peshtaham gaplari Bozorning ko'nglini aynitar edi. Uni yolg'izlik qiynardi.

O'n ikkinchi kuni orqadagi suruvlardan, ikki cho'pon o'ldi, degan xabar keldi. Bu gap odamlarni ahillikka sal moyil etdi, kechalari gurunglar kattaroq, to'plar jipsroq bo'ladigan bo'ldi. Faqat Bozor qovushmas edi, u diliga yaqin odam topa olmadi.

Ammo u tetik. Anovi ikkov o'lsa o'libdi-da, o'zlari aybdor; mijozlari nozik bo'lsa, yo'lga chiqib nima qilishadi? Bozorning bu jihatdan ko'ngli to'q, uning zuvalasi pishiq, uncha-munchaga bo'sh keladigan emas. Biroq...

Yarim oydan keyin turmush qattiq o'zgardi. Qora to'riq ham endi gijinglamasdi, it ovozlari ham onda-sonda hazin eshitiladi. Ikki suruv yo'lda qolib ketdi: ba'zi cho'ponlar ishratga berilib, tajribasiz cho'liqlar bu suruvlarni g'ira-shirada shag'aldan haydab qo'yg'an ekan, tuyoqlari tushib ketibdi, oyoqlari qip-qizil go'sht, bir-birining ustiga yiqilgan... Tashlab ketishga to'g'ri keldi. O'sha kuni alamzada cho'pon bir cho'liq bolani urib mayib qilibdi, endi uning holi nima kechadi...

Ofat birin-ketin kela boshladi. Ikki kun ko'zlab borilgan quduq quruq chiqib, aylanish yo'ldan uch dovon oshib suv izlashga to'g'ri keldi. Tashnalik, oziqsizlik yangi ofatlar keltirdi, oqsil tushgan suruvlarni ajratib dashtga quvdilar. Sirtlari, etlari shilimshiq bo'lib oqib tushayotgan jonivorlar jaziramada yo'lsiz kengliklarga o'lim izlab ketar ekan. Bozorqulning yuzlaridan sho'rtak yosh oqib tushar edi. Bu kunlari ko'p odam o'ldi. Qo'y kamaygan sari odam ortiqchalik qilib, ularni birov ataylab o'ldirayotganga o'xshardi... Shunday xunuk fikr miyasiga kelganidan Bozorqul o'zini koyidi: «Tavba, astag'firullo! Tavba, astag'firullo!» – deb yomon o'ylarni ko'nglidan quvdi. Lekin endi uning o'ziga ishonchi ilgari gidek zo'r emas edi. O'limning sabablari bu qadar ko'pli-gini, ajalning har qadamda poylab turishini endi bilyapti. Birovni qoraqurt chaqqan, birov go'shtdan zaharlanib o'lgan, birini oftob urgan... Ajab, cho'ponni ham oftob uradimi?

Bozorqul ba'zida chalopdan ichi quldurasa yoki kechasi suyaklari zirqirasa ham cho'chib ketadi. Qirq kundan beri yo'lda. O'sha-o'sha ja-

zirama, o'sha-o'sha cheksiz ufqlar, jimir-jimir hovur... Endi u olamdan uzilgan, orqaga yo'l yo'q, mana shu suruvlar, mana shu xudo urgan odamlar nima bo'lsa u ham shu.

Bir kuni, tog'ga yetganlarida, ungurdan koptokdek yumalab chiqib kelgan Chori-daqqi hovliqib Bozorni bir chetga imladi. Hozirgina quturgan itdan qutulgandek, ko'zlari ola-kula, qonsiz yuzlaridan sharros ter oqib tushmoqda, tili zo'rg'a gapga keldi:

– Bugun suyuq ichmas ekansiz, bir cho'liq bola tayinladi, – pichirladi u alanglab, – bekning odamlarini tanisang aytib qo'y dedi.

Bozorqul tushunmadi.

– Bekning odamlari?..

– Ha, Qoraqum eshonning odamlari ham bor ekan-da. Orqadan kelib qo'shilgan o'ttiz suruv o'shaniki ekan.

– Suyuqni nega ichmas ekanmiz?

Chori-daqqi qutsiz ko'zlari bilan atrofga alanglaganicha, «qaydam», dedi-da, toshdan toshga sakrab, jo'nab qoldi.

Dovonning eng mashaqqatli joyi kelgan edi, tog' yo'llari aylanish, xavfli, tosh. Yantoq yo'q, kekxa cho'ponlar ham bilmaydigan allaqanday o'lanlar quvrab-qovjirab yotibdi. Qorako'l qo'ylari o'zimizning o'sha tunganmas, dag'al beor yantog'imiz bilan tirik edi. Ularning shu yaxshi xususiyati bu yerda ofatga aylandi, yantoq yo'q...

Nimalarni o'ylayapti Bozorqul?.. Chori-daqqi nima deb ketdi-yu, bu nimalarni o'ylayapti! Suyuq? Eshonning odamlari? Cho'liq bola aytdi? Jinni bo'lib qolmadimikan bu Daqqi? Juda

ko'zlari bejo edi? Pichirlagancha jo'nab qolishi ham g'alati...

Bu yo'lda har nimaga ishonsa bo'ladi. Bozorning o'zi ham keyingi haftalarda uyqudan qoldi, kechga-cha egarda zo'rg'a o'tiradi. «Qur-ey!», «Qur-ey!» bilan it vovillashi asabiga tegadigan bo'ldi, qulog'iga paxta tiqsa ham, hatto tip-tinch kechalari ham «qur-ey, qur-ey!» bilan itlarning ulishi naq miyasida shang'illab turadi. Keyingi paytlarda odam o'lishi hech gap bo'lmay qoldi. O'ttiz-qirq chaqirimga yoyilgan bu qora bulut ichida ne hollar bo'lmaydi! Chorig'i chaqa qilib, yarasi qurtlab ketgan cho'liq bolalarni biyobonga tashlab ketishayotganmish. Bozorlarning tungi gulxaniga ahyon-ahyonda bundan ham xunuk xabarlar yetib keladi...

Bugungi qo'nim yovvoyi tog'tosh orasida, bo'ri in qo'yadigan zax ungurda bo'ldi, tuni bilan itlar ulib chiqdi. Bozorqul o'choq ustida vaqirlagan qozonni ko'rib, yuragi orqasiga tortib ketdi. «Suyuq ichmas ekansiz...» Nima gap o'zi? Chori qani?

Bozorqul o'choqma-o'choq hansirab yurib, Chorini topib keldi. Ajab, shu Chori-daqqi yonida bo'lgani uchunmi, yuragi biroz bosildi. Tinchlanib cho'zilib yotdi. Chori suyuq ichadigan kosasini xurjundan olmadi ham, o'z meshlaridan ayron shimirib, yonboshlab yotishdi.

– Chori, nima gap? – dedi biroz tinchigan Bozor.

– Fahmlayapsizmi, o'lib, yo'lda qolib ketayotganlar hammasi bekning odamlari...

Bozor turib o'tirdi, Choriga tikildi. Daqqi jiniga o'xshamaydi. Badani uvushib ketdi. Bir ni mani tushungandek bo'ldi-yu, bu o'yni zo'r berib ko'nglidan quvar edi.

– Bo‘lmagan gap.

– Eshon kallakesarlarni yollab, yo‘lda bizni qirib tashlashni buyurgan bo‘lsa-chi?

Bozor ham xuddi shuni o‘ylab o‘tirgan edi. Qonida mol-dunyo dardi qaynagan Bozor buni tez tushundi. O‘zining yigirma suruvi bilan quvib kelib, chegaraga yetgandagina birovning ellik suruvini ham o‘ziga qo‘shib olish va yetmish suruv qorako‘l bilan dorilomon musulmonobodda birdan paydo bo‘lish niyati chakki emas. Lekin Bozorqul buni eshondan kutmagan edi. Eshonda bunday niyat bo‘lishi bek odamlarining xayolida ham yo‘q.

Bek odamlari?... Bozorqulning vujudi muzlab qolgandek edi. Bek odamlari kimlar? Bozorqul ularni tanimaydi-ku? Bu yo‘lda odamlar allaqachon aralashib ketgan. Har kim o‘zini biladi, xolos. Ochiq gaplashish, surishtirish, o‘z odamlaringni atrofingga to‘plash xavfli...

– Bizni asta-sekin qirib tugatadi ular, – dedi yarim tunda Chori-daqqi. Uning tovushi vasiyat qilayotgan odamning tovushiga o‘xshardi.

– Senga o‘sha gapni aytgan cho‘liq kim o‘zi?

– Menga o‘xshagan bir bola. Nozikkina-yu, juda mard, ko‘rkam. O‘choq boshida sho‘rvaga zahar solganlarini ko‘ribdi, – Chori yuzini yerga berib yig‘ladi.

– Qo‘rqma, Chori! – dedi Bozorqul negadir o‘rni-dan turib, belbog‘ini siqib bog‘ladi. Chori ham turdi. Ular atrofga tikilib, bir qadam, ikki qadam nari-beri yurib, oyoqda tong ottirdilar. «Qo‘rqma, Chori, qo‘rqma», – deb qo‘yardi Bozorqul har zamonada.

Lekin shundan keyin uning uchun azobli kunlar boshlandi. Shu kuni tongdayoq, ikki cho'ponni tosh bosibdi, degan xabarni eshitib, tizzalari bo'shashib ketdi. Tikka qoyalarga qarab, orqaga chekindi. Tog' yo'llarida ko'pincha otni yetaklab yurishga to'g'ri kelardi. Egarga o'rgangan odam yerda o'zini kuchsiz sezadi, uzoqlar ko'rinmaydi, qandaydir noma'lum xavf-xatar kutib turgandek bo'ladi.

Bozorqul endi otda yursa ham, yayov yursa ham har qadamida ajal xavfi. Kushandasi kim, do'sti kim, pichoqqa duch keladimi, toshgami, zahargami – bilmaydi. Bu yerda hali hech kim birovni himoya qilgani yo'q. Tog' yo'llari qora tunlar, yolg'izlik, bu dahshatli o'ylar – bari sening dushmaning. Bozorqul bir-birini yeyayotgan odamlar orasida qoldi. Har daqiqa tahlikada yashash, har sharpaga, har soyadan yurak hovuchlash, tunlari uyqu o'rniga sovuq terga pishib yotish, har qultum suvdan o'lim kutish Bozorqulni cho'pdek qilib qo'ydi. Tosh ustida kaltakesak lip etsa ham yuragi uzilib tushgandek bo'ladi-yu, holdan toyadi. Chori ham ko'rinmay ketdi. Tirikmikan? Tirigida haligi cho'liq bolani ham yaxshiroq surishtirib olmadi. Yosh bo'lsa ham, nozik bo'lsa ham, har qalay yoningda tirik jon...

«Oh, Onabibi, Onabibi!.. O'zinggina emas, har bir so'zing bir botmon tilla ekan, jonginam! Yoningnangda bo'lsam oyoqlaringni o'pardim... Uzoq ketdim, uzildim. Endi orqaga yo'l yo'q».

Oldinga-chi?

Bozorqul podalar yopirilib, qop-qora bo'lib yotgan tog'larga qaradi. Tinmay siljib ketayotgan bu suruvlar endi uning yuragini hovliqtirmadi, ke-

lajak boylik bo'lib emas, qora ofat bo'lib ko'rindi. Oldinda mana shu shum mavhumlikdan o'zga hech narsa yo'q edi.

U dunyoning qaysi burchagida yuribdi? Nega? Bu yo'llarning, bu jaziramaning oxiri bormi? Insonlar qani, insonning issiq chiroyi, mayin kulgisi qayoqqa ketdi? Bozorqul kechasi mana shu chalkash o'ylar bilan azobda yotar ekan, o'ttiz qadam narida bir nimaning qorasi ko'rindi. Pichog'ini qinidan olib, qimir etmay yotaverdi, nafasi tezlashib, ko'kragi qalqib-qalqib tushar edi. Sharpa qimirlamadi. Bozor ham undan ko'z uzmad, har ehtimolga qarshi darmon yig'ib yotdi. Gulxanlar o'chgan edi. Qayoqdandir xunuk ovoz keldi, suruvlarning bir to'lg'anib qo'ygani eshitildi. Tun to'la dahshat. Bozor qaltiroqdan, qo'rquvdan tamom tolib, mudrab ketgan ekan, ko'z ochib qarasa, tong otibdi. Haligi qora hamon turibdi – tikka tosh ekan...

Bunday paytda odam kuladi. Bozorqul bo'lsa g'azabdan boshini toshga urgudek bo'ldi – o'zining bu ayanch kunga qolgani alam qilardi.

Shu kuni birinchi marta oyog'ida turolmay, cho'l qalqib ketgandek bo'ldi. Otining bo'ynini quchoqlab ancha turib qoldi. Chorig'idanmi, meshdanmi allaqanday qo'lansa hid chiqdi. Ko'zi tinib, bir nuqtaga tikildi, xurjun sirtidan semiz bit o'rmalab ketib borardi.

Bugun kuni bilan ot yetaklab yayov yurdi. Uzangiga o'rgangan oyoq shilinib ketdi. Oqshomga bazo'r yetib, ko'ngli aynib yiqildi. Shundagina kuni bilan tuz tatimagani yodiga tushdi. O'choq tomondan kalla-pocha isi kelib, yana ko'nglini

ag'dardi. U chalqancha yotar, bit talagan tani-ni qashishga majoli yo'q edi. Kechasi qandaydir keksa odam kelib, oyog'iga namakob qo'yib ket-di. «Olqindi bo'lib qolibdi», degani Bozorning qu-log'iga chalindi, u behush edi.

Bozorning ko'zlari kosasiga cho'kib, terisi su-yagiga yopishib qolgan. Qimirlashga darmoni yo'q, ichida bir joyi lovillab yonadi, to'rsiqdagi iliq suvni ichgan sari qora ter bosadi tanini.

Kechalari ertangi yurishni o'ylasa, o'limi-ga rozi bo'lgudek. Birov qorong'ida kelib pichoq ursa yoki zahar berishsa ham mayli, endi unga baribir, faqat bedarmon holda biyobonga tashlab ketishmasa bas. Quyosh tig'ida yonib, chirib-sa-sib, necha kunlar davomida azob bilan asta jon berish yoki tiriklayin qashqirga yem bo'lish... Bu o'ylarning o'ziyoq Bozorqulni tobora qovjiratar, ado qilar edi.

Yana bir kun odamlarga bildirmaslikka urinib, ot yoliga osilib, sudralib, kalovlab yo'l bosdi-yu, undan keyingi kuni o'rnidan turolmadi. Hushiga kelib ko'zini ochsa, yonida ot yo'q.

– Qirg'iy... Qirg'iy!.. – deb chaqirdi boshini ko'tarib. Ovozi o'zidan bo'lak hech kimga eshitil-gani yo'q, boshi shilq etib tushdi. Quyosh ko'zga urardi.

– Qirg'iy... – dedi Bozorqul. Bu gal ovozi ham chiqmay, so'nggi umidi – «Qirg'iy» labida qoldi.

Bozorqul yerga quloq soldi – tinch. Yelga qu-loq soldi – jimjit. Ketishdi! Tashlab ketishdi! Ab-lahlar, yirtqichlar!..

G'azab kuch berib, o'zini ko'tarib yerga urdi, qi-yalikdan yumalab ketdi, yuzlari, qo'llari shilinib,

toshga borib taqaldi. Ichida bir nima uzilgan-dek, tizzasini quchoqlab, tirishib qoldi. To'rsig'i oftobda yumalab yotibdi, xurjuni egarda ketgan, badanlari shilingan, qonli, kir, qo'lansa, juldur kiyimda xuddi eski lattaday kichkinagina bo'lib tosh soyasida yotardi.

Og'riq bosilib, ko'zini ochsa, quyosh butunlay erib yoyilib ketgandek, osmon yonar, tepasida pashsha g'uvillar edi. Boshini ko'tarib qaray olmadi. Nima bor ekan atrofda? Nahotki bu azob, yolg'izlik va o'limdan o'zga hech narsa bo'lmasa. Nahotki o'ylagani kelsa? Oftobda qurtlab o'lish, ko'ksingni qashqir g'ajiganini ko'rib yotish... Ivv... ivv...

Bozorqul yig'layolmas, na ko'z yosh, na darmon bor edi. U «ivv-ivv!» deganCHA yengil qaltirab yovvoyi bir tovush chiqarar, shu bilan iztirobini bosib, har zamonda hushidan ketar, tinib sal darmon yig'ar edi. Tushga borganda tili shishib og'ziga sig'may qoldi. Nariroqda to'rsiqda suvi qaynab yotipti, tik-kaga chiqib ololmaydi, toshning soyasi ham qochdi. Bozor so'nggi darmonini yig'ib, to'rsiq tomonga intildi-yu, issiq toshlarni changallab, yuztuban yotganCHA hushidan ketdi...

Uni kimdir yuziga sovuq suv sepib, hushiga keltirdi. Qorong'i edi. Bozor labidagi suv tomchilarini yaladi. Birpasdan keyin og'zida qo'y suti-ning ta'mini sezdi. Boshidagi odam ho'l latta bilan uning yuzini, ko'kragini artar, o'zi esa boladek hansirar edi. Keyin u hansiraganCHA Bozorni ko'tarishga harakat qildi. Ko'tarolmadi. Birpas nochor o'tirib, nafasini rosladi. Yana urindi. Bu safar bir iloj qilib opichdi, tog'dan pastga tushib ketdi. Bozorning qulog'ida nimadir qattiq

shovillar edi – nima ekan; toshlar yumalayaptimi? Dovulmi? Shalolami?..

Bozorqul keyinroq fahmladi – ko‘tarib ketyotgan odamning nafasi, yurak urishi shunaqa eshitilayotgan ekan. Bozor unga kuchi boricha tarmashdi-yu, kimligini so‘ramadi. Baribir emasmi – odam-ku, qashqir emas. Odam bilan birga bo‘lishdan katta baxt bormi! Qayoqqa olib borsa ham mayli, nima qilsa ham mayli.

Endi odam uni ikki qo‘ltig‘idan olib, oyoqlarini sudrab tushib ketyapti. Lekin Bozor payqamay qoldi: bu o‘sha kungi ketishmi, yo boshqa kunmi? Qanchadan beri sudrab ketyapti ekan? Bozor har zamonda hushidan ketib turar, og‘zidan qo‘y sutining ta‘mi ketmas edi.

Hushiga kelganida haligi shovillash yana qu-log‘iga eshitildi. Bozor endi buning nima ekanligini biladi, najotkorining qattiq azob chekayotganini, uning badani qora terga botib, har zamonda yiqilib qolayotganini sezadi, yiqilganida tizzasi toshga tilinib, tish orasidan asta ingraganini ham payqadi. Lekin jussasi kichkinagina bu odam uni qayoqqadir eltish uchun jonini o‘rtaga qo‘yib qasam ichgandek, bolasini tishlab qochayotgan yirtqich singari bardoshli, o‘ziga rahmsiz edi. Bozor hali uning yuzini ko‘rolgani yo‘q, qorong‘i. Shuning hammasi tunmi yoki hushsizlikmikan?

Qancha yurganlarini bilmaydi, bir vaqt Bozorqul ko‘ksida muzdek nafas, butun badanida huzurbaxsh bir salqin sezdi. Qarasa, jilg‘achada yotibdi. Tong. Suv tiniq. Osmon ham tiniq. Odam uning boshini etagiga qo‘yib o‘tirgan edi.

– Tuzukmisiz?

Bozor, yana hushimdan ketyapman, deb o'yladi. Bu ovoz uning yuragini tilib ketgan edi. Toqatsiz to'lganib, «Kasalman, meni yomon dard chalgan», deb pichirladi, yana to'lg'andi, zaif tovushi bilan faryod qildi:

– Onabi! Tovushing qulog'imga eshitilyapti!...
– Keyin nafasini bosib, najotkoriga murojaat qildi: – Xotanim... Xotanimning tovushi eshitilyapti qulog'imga. Siz kimsiz? Nega meni qutqazdingiz? Bu qayer? Ust-boshim qani?

– Juda juldur bo'lib ketgan ekan, yoqib tashladim.

Yana o'sha ovoz. Bozor qaltirab ketdi, boshini ko'tardi.

– Tuzukmisiz, Bozorqul aka, menman, menga qarang... U Bozorni suvdan chiqarib o'tqazdi. Bozorqul o'tirardi-yu, ko'zi tingan edi.

– Menman, Bozorqul aka, men, Onabibi.

Bozorqulning xira ko'zlariga chindan ham Onabibining qiyofasi ko'rindi. U o'xshardi ham, o'xshamasdi ham. Cho'liq chakmon kiyib belini chilvir bilan bog'lagan taqir boshida kulohmi, taqiya...

Bozorqul uni titroq qo'llari bilan paypaslar, yuziga tikilar, lablari titrashidan o'pkasi to'lib kelayotgani bilinar edi. U birdan xunuk tovush bilan yig'lab yuborib, Onabibining titilib ketgan chorig'iga yopishdi, oyog'iga panjalari bilan tirmashib, yuzlariga surdi.

Onabibi ham yig'lardi, hushsiz yotgan, cho'pday bo'lib qolgan erining soqol bosib ketgan betlarini silardi.

– Siz ketgach besh kundan keyin, Qoraqum eshon ham odam tanlayapti, deyishdi. Sochim-

ni qaychilab tashladim-da, cho'liq bola bo'lib kiyinib bordim. «Yosh ekansan, jo'na bola», deyishdi, biroq keyin bir nima bo'lib qoldi shekilli, darvoza-dayoq ushlab hammamizni suruvga haydashdi, o'sha kuni yo'lga chiqdik. Yo'l-yo'lakay hammamizni xatga olishdi. Kuning kalta kelgur eshon odamlarining yomon niyatini ikkinchi kuniyoq payqadim. Qo'rqmaslikka, charchamaslikka qasd qildim. Bilardimki, siz ketgan tomonga ketib borardim. Chori degan cho'liq bola bilan sirdosh bo'ldim, unga anovilarning niyatini aytdim, u sizlar tomonga borib-kelib turdi, bekning odamlaridan taniganlarini ogohlantirdi. Keyin Choridan sizning qayerdaligingizni bildim. U bechora qoraqurt chaqib o'lib ketdi. Menga sizni topib berdi-yu, o'lib ketdi... Egarga minolmay qolganingizda men yoningizda edim, uzoqdan kuzatib yurdim yiqilib qolishingizni poylab. Bilardimki, yiqilib qolganlarni tashlab ketishyapti... Siz yiqilib qolgan kuni kechasi men ham uzoqda toshlar orasida yashirinib, karvondan qoldim. Ular uzoqlashishi bilan qosh qorayganda sizni borib topdim...

Bozor bu gaplarni eshitmadi. U hamma voqeani anglagan edi. U faqat ro'parasida Onabibi o'tirganini miyasiga sig'dirolmas edi, xolos.

– Onabibi... Onabibi... – derdi yuz-ko'ziga tikilib, – sochingni oldiribsan... Meni kim ko'tarib keldi?

Onabibi uning bu gapidan, yana esi og'yapti, deb o'yladi. Lekin Bozorqul davom etardi:

– U vaqt kuyov bola edim. Dadang menga shunday degan: «Mol-u dunyo dardi boshingni yeydi, oshiqlik dardi joningga ora kiradi». Esimda.

– Dadam har kimning o‘ziga tegishli gapni aytadilar...

– Onabibi... men endi o‘lmayman. Ajalning sovuq sharpasi yonimdan o‘tib ketdi. Endi sen-ga nima qilay? A? Oyoqqa turganimdan keyin aytasanmi?

– Yo‘q, hozir aytaman... Meni seving.

Bozorqul ho‘l ishtoni yopishib turgan qoq suyak oyoqlariga, ingichka bilaklariga, kichkina boladek bo‘lib qolgan jussasiga boqdi. Ikki qo‘li bilan yuzini to‘sib, boshini egdi.

– Mening qanchalik pastkash ablah ekanimni hali ham tushunmadingmi?.. – dedi u yerga gapirgandek.

Onabibi indamadi. U nima bilandir ovora, belbog‘ini titar, ivirsir edi.

– Qayerdamiz? Sen bilasanmi? – deb so‘radi Bozor anchadan keyin.

– Hozir bilamiz-da! – deb Onabibi o‘rnidan turdi.

...Bir tog‘ qishlog‘ida u Bozorqulni uch oy parvarish qilib oyoqqa turg‘azdi. Qishloq odamlarining tili, urf-odati yot bo‘lsa ham, g‘urbat chekkan musofirlarga imo-ishora bilan mehr ko‘rsatishdi, avval boshpana topishdi, keyin Onabibiga ish, kir-chir berib turishdi. Lekin Onabibi keyingi haftalarda tog‘dan shox-shabba yig‘ishga, kir yuvishga qiynaladigan bo‘lib qoldi. Bo‘yida bor edi. Hali olti oyga yetmay, oyog‘i juda og‘irlashib tog‘da uzoq o‘tirib qoladigan, butun vujudini og‘riq tutib qiynaydigan bo‘ldi. Onabibi bu dardni eriga aytmay, anchagacha andisha qildi-yu, oxiri aytishga majbur bo‘ldi. Uni yotqizdilar.

Shundan qilib, Bozor turdi-yu, xotini yiqildi. Endi ular bu begona qishloqning o‘z kishisi

bo'lib qolishgan edi. Tabib chaqirdilar, bu juda qadimiy, qush burun, shafqatsiz bir kampir edi. «Ahvoli yomon, homilasi ikki-uch oyligida og'ir yuk ko'tarib qo'yibdi», dedi u.

Bozorqul boshini ushlab yerga o'tirib qoldi. «Og'ir yuk» – uning o'zi edi. Umuman, u bu dunyoda keraksiz og'ir yuk bo'ldi, xolos...

Onabibi bolasini yetti oyligida tug'di.

Tug'di-yu, o'zi olamdan ko'z yumdi.

Azimjon begona yurtida qon yig'lagan otasining qo'lida qoldi.

Azimjon haykal soyasida o'tirar, biroz xafaroq edi. Allaqachon o'lib ketgan dadasining «halokatli xatosi» haqidagi gap yoqmadi shekilli, anchadan keyin:

– Dadam meni telpagiga solib katta qilgan... – deb qo'ydi.

– Men ham Onabibini katta qilaman deb umrimning yigirma yilini bekning ostonasiga to'kkanman. Dadangni yomonlamoqchimasman. O'sha yili yo'q bo'lib ketgan o'zbek qorako'lchiligini yana tiklash uchun butun bir avlodning umri kerak bo'ldi. – Ochil buva haykalning g'udur xarsangini kafti bilan urib-urib qo'ydi. – Yantoqdan tilla qiladi, azamat! – dedi oltinlanib turgan do'sti Jabayga «xayr» degandek qarab.

Endi ular chorrahadan burilib, uzoqlarda ko'karib ko'ringan tog' tomon yurdilar. Asfalt yo'l tugagan edi. Mashina orqasidan uzun chang buluti sudraldi. Kech salqin, onda-sonda uchraydigan quvoqlarning soyasi uzun, quyoshning ufqda qolgan kichik parchasi cho'g'dek yonar edi. Azimjon bosh egib o'tiribdi.

– Dadamning eng katta gunohi – meni vatangado qilganidir deb o‘ylar edim... – dedi o‘ychan.

Ochil buva unga qaradi-yu, indamadi. Bu nevarasiga birinchi marta shunday rahmi keldi. Taqdiri notayin. Qirqqa kiray debdi-yu, hali uylanolmabdi. Davlati katta emish... Davlatni nima qiladi? Vatangado. Muncha kichik jussasi ham? Chumchuqdek. Hozir shunday kichkina bo‘lib qoldimi yo ilgari ham shunaqamidi? Ochil buva uning boshini siladi. Azimjon boshini ko‘tarib bobosining yuziga qaradi. Ko‘zining qorachig‘i xira, nam edi.

– Orif tog‘amning bolalari nechta?

– Orif tog‘angning farzandi yo‘q, bolam. Qorong‘i tushdi. Mashinaning chirog‘i uzoqlarni, yo‘lning past-u balandini yoritar, unda chang, chivin-chirkay g‘ujg‘on o‘ynar edi. Soat o‘n birlarda ular tog‘ etagidagi vodiya kirib keldilar, bir-biriga tutash qishloq ko‘chalari, qator terak dala yo‘llari boshlandi. Guzarlar, choyxonalar hali gavjum, suv sepilgan tuproq hidi, gul-u rayhon hidi anqigan, mashinani laycha itlar vovillab kuzatib kelar, ro‘paradan chiqqan mashinalar lip-lip ko‘z qisar edi.

Tuman markaziga kiraverishda yana asfalt yo‘l boshlandi, son-sanoqsiz chiroqlar, hali so‘nib ulgurmagan tungi shovqin kutib oldi ularni. Bu qishloq ham emas edi, shahar ham. Bir tomondan endigina podadan qaytgan targ‘il bo‘kiradi, ko‘prik boshida kallaklangan tutlar, ikkinchi tomondan kunjara hidi, elektr simlariga oppoq paxta gardi ilashgan, yog‘ zavodining quvvat beruvchi stansiyasi gup-gup ishlab turibdi. Ochil buva

hali bu tumanni ko'rmagan edi, Orifjon bu yerda yangi. Tog' tumanlarini ham, cho'ldagi yangi sovxozlarni ham o'ziga qo'shib olgan katta tuman deyishadi.

– Hoy, bola, – dedi Ochil buva chiroq tagida pista chaqib turgan o'smirlarga qarab, – Orif Ochilovning hovlisi qaysi?

– Raykom³nikimi?

– Ha.

– Hov, muyulishda. Garajli darvoza.

Darvoza ochiq edi. Hovli to'rida dasmolqovoq bilan to'silgan ayvon, yonma-yon ikki xona, birida chiroq yonib turibdi. Mashinadan tushganlarga daraxtzor hovlining salqini urdi. Bobo-nevara chiroqli darvozaga qarab yurdilar, ochiq oynadan uch bolaning o'rtasida o'tirgan Orif tog'a ko'rinar edi. Bolalardan biri kichkina. Orifning tizzasida o'tirib, qolganlarga xalaqit beryapti. Qolgan ikki bola, biri qiz, biri yigitcha, ikkisi ham 15–16 yoshlarda, masala yechish bilan ovora. Orif ikkalasining yozuvini kuzatar, dam biriga, dam ikkinchisiga izoh berib, goh ular bilan olishib ketar, goh peshanasini tirishtirib o'ylab qolar edi.

Ochil buva bilan Azimjon tugunlarini ko'targancha to'xtab, kuzatib turishdi. Azimjon hayajonda edi, bobosiga savol nazari bilan boqdi. Ochil buva mo'ylovining bir uchi bilan kulib labiga barmoq bosdi: «jim!»

Stol atrofida janjal boshlandi. Qiz bilan yigitcha masala talashib shovqin solishdi, Orif ham nimanidir baqirib gapirar, lekin bir-birlarining

³ Sobiq ittifoq davrida tuman partiya qo'mitasi birinchi kotibining qisqartmasi.

gaplarini eshitmas edilar, Orif tog'a qizning boshiga bir shapati tushirdi, kichkina chinqirib yig'lay boshladi, yigitcha dastro'mol bilan uning burnini chimchilab artib oldi, daftarlar yerga sochilib ketdi...

Bu payt haydovchi mashinani garajga kiritayotgan edi, Orifjon motor ovozi eshitib o'rnidan turdi, hammasi jim bo'ldi.

Ochil buva yo'taldi. Orifjon chiqib keldi, bolalari derazadan sakrab tushib ketishdi. Ota-bola ayvonda uzoq quchoqlashib turishdi.

– Tan-joningiz omonmi, dada? Shuncha yo'l bosib... O'zim borardim... Tolibjon bardammi? – dedi Orif yo'lda charchagan kekxa otasiga qayta-qayta tikilib qarab.

– Hammalari salom deyishdi. Sen ishli odamсан. Meniki bir umrlik ta'til, – dedi Ochil buva so'ri labiga o'tirib soqolini silarkan. – Mana, jiyaning Azimjon, dunyoning narigi burchidan topib kelibdi.

– Azimjon?

Azimjon tugunni qo'yib, yo'lda changib ketgan etigi, ust-boshiga o'ng'aysizlanib qaradi, tog'asi tomon odimladi.

– Yopiray! O'sha o'zimizning Azimjon-a! – Orifning qoracharoq, sergo'sht yuzida mehr balqib turardi. Uning keng quchog'ida Azimjon yo'q bo'lib ketdi.

– Obbo jiyani-ey! Til bilasanmi?

– Bilaman, Orif tog'a.

– Qani-qani, ichkariga kiringlar, etikni yeching, dada... Onabi, qayoqdasan, ko'rpacha sol mehmonlarga! – Orif suyagi buzuq og'ir gavdasi

bilan qandaydir chaqqon harakat qilib, quvonchda ivirsir, gapirar, soʻrar, savollarga javob berar edi. Javonlar ochilib ketdi, qaymoq, asal islari keldi. Tashqarida oʻchoq yalligʻlandi.

– Onabibini tanimabman.

– Ha, dastyor boʻlib qoldi.

– Anovilari qani?

– Ulari qoʻshnimizning bolalari. Yormat bilan Normat, Ochil buva keldilar, deb suyunchi olgani chopishdi shekilli, – kuldi Orifjon qoʻliga toʻkilgan shinnini yalab.

– Meni bilishar ekan-da... Sen-chi, – Ochil buva Onabibiga qiziqib qaradi, – sen meni taniysanmi?

– Ha, – dedi Onabibi tetik turib, – osmon gum-bazini qurganda gʻisht uzatib turgan ekansiz, toʻgʻrimi?

Ochil buva oʻgʻliga qaradi: «Shunaqa degan-miding?» Rohat qilib kuldilar.

Mehmonlar yuvinib boʻlguncha, rux samovar keldi, tunuka barkashga jiz-jiz etib choʻgʻi tushardi. Orif non sindira turib Azimjonga qaradi, hozir uning uchun qizigʻi Azimjon edi: qayerdan, qanday qilib paydo boʻldi, qanday odam, fikrida, koʻnglida nima bor? Qanday katta boʻldi, taqdiri qanaqa?

Ochil buva bularning hammasini bir boshdan hikoya qila boshlaganda telefon jiringlab qoldi. Orifjon turib kursiga oʻtirdi-da, goʻshakni oldi.

U avval ruhi tushibroq, anchagacha indamay quloq soldi. Lekin koʻnglida norozilik kuchaya borgani yuzidan bilinar edi.

– Xoʻp, Mariya Vasilyevna, lekin men bunga qarshiman. Senga ilgari ham aytgan edim, ho-

zir ham aytaman... Xo'p, xo'p, sen olib kelgan-san meni, lekin endi yo sen ishlashing kerak, yo men. Masala shunday bo'lib qoldi... O'zing baqiryapsan! Odamgarchilik qolmabdi senda, yurak qolmabdi... A? Yana o'sha gap! Unday bo'lsa kotibliging kerak emas menga, men avvalo odamman, ha! – Orifning tovushi tobora balandlashar, g'azabga aylanib borar edi. – Sendan yaxshi tushunadi o'shalar! Nima qilsang qilaver, faqat telefonda baqirma! – u go'shakni taraq etib qo'yib qo'ydi.

Onabibi ostonada ikki kosada shirchoy ko'tarib turardi.

– Mariya Vasilyevnang o'sha Maryammi? – so'radi Ochil buva ham ishtahasi bo'g'ilib.

– Ha... Ha-da. Erkak odam bo'lsa-ku, yetti pushtini yo'qlab bir so'kardim-u, xumorimdan chiqardim...

– Viloyat kotibi bilan ham shunaqa gaplashadimi odam! O'zing kimsan? – ovozini ko'taribroq so'radi Ochil buva. Qovog'i osilib tushdi.

Orifjon boshini solganicha o'tirar edi...

Azizlar, yo'lovchilarimiz birinchi manzilga yetishdi. Vaziyatga qaraganda biz ham bu bekatda to'xtab, bir qissa eshitamiz shekilli. Lekin ibrat uchun avval

RIVOYAT

Sir yoqasidagi Forob qishlog'ining mardumi Muhammad ahli donish orasida jumla jahonga ma'lum va mashhur edi. Ilm-u hikmat bobida Arastudan so'ng ustodi soniy bo'lib, Al-Forobiy

nomi bilan musharraf edi. Alqissa, yunon safaridan qaytarda minglab g'aroyibot qatori bir mo'jiza olib qaytmish erdikim, uning oti naydir.

Attangki, ustodning qaytishi bu dafa elda shodiyona bayram bo'lmadi. Boiskim, fuqaroning aksari, jumladan, Al-Forobiyning yakka-yu yagona jigarband og'asi ham Bilujiston mulkiga asir tushib, yoppasiga haydab olib ketilgan edi.

Ustod iztirobi beadam chekdi. Nay chalib, nola qildi. G'urbat-u hijron dardida «Cho'li Irog'»-u «Ushshoq» yanglig' ko'p sitamgar navolar ijod etdi. Nihoyat bardoshi tugab, aqalli jigarbandini tilab olish umidida Bilujiston shohining arki ma'shumiga qarab ravona bo'ldi.

Bu dargoh baayni jahannam, falak gumbazini oh-nola tutuni tutgan, qiyomat qoyimning xuddi o'zi edi. Ustodning og'asi yanglig' mo'r-malax qullar yasoq-yasoq bo'lib qaynoq kun tig'ida qora terga botib zahmat tortar edilar. Ustod bu bedodlikni, inson qadrining nechog'lik tuban tushib ketganligini ko'rib, og'asini ham, niyatini ham faromush qildi.

– Bu nadirki, bu azobda bino qilursiz? – deb savol qildi ustod.

– Shohimiz jahonning sakkizinchi mo'jizasini barpo etmoqdalar, – dedi qamchisidan qon tomgan sarkor, – sen jahongashta darvishga o'xshaysan, shavkatli shohimizni duo qil.

Ustod undan yuz o'girib qullar orasiga kirib ketdi.

Terisi ustixoniga yopishgan, majolsiz qullar uzoqdan xarsang tashir, tuproq qazir, balandlikka tosh ko'tarib chiqar edilar. Ular och-yalang'och,

xasta tanlari yara-chaqa, shom-u sahar betinim zahmat chekib, tunlari chivinga talanar ekanlar. Eng mudhishi ulkim, bu bewatan bechoralar orasida noma'lum bir ofat, kasal tarqalibdi. Bu dardning na bir sababini, na davosini biron kimsa bilmasmish. Qullar andoq qirilmoqda ekanki, shohning o'zi ham tahlikaga tushibdi: uning qullari bu ofatdan qirilib, tugab ketsa, sakkizinchi mo'jizani kim bino etadi? Shoh shon-shuhrat qozonmoqchi, jahonga nom chiqarmoqchi axir!

Binobarin, shoh qullariga muruvvat qilib, beradigan yemagini andak oshirib, haftada shir, oyda bir go'sht ham ulashtiradi. Ishboshilarga tilla tarqatadi: qullar o'lmasligi kerak! Ammo ofat chekinmas, qullar hamon pashshaday qirilar edi.

Ustod bu miskinlar orasida uzoq yurdi, birga yotdi, birga turdi, hamdard bo'ldi. Kunlardan bir kuni uni sarkor ko'rib, so'roqqa tutdi:

– Hoy, musofir, sen darvishga o'xshamaysan, kimsan bu do'zaxni ixtiyor etgan?

– Men Al-Forobiyman, – dedi ustod. Sarkorlarning esi og'ib qolay dedi, ko'zlarining soqqasi chiqib ketdi. Ular avval asta tisarilib, so'ngra tirqiragancha orqalariga qaramay qochdilar.

Shu kuniyoq Forobiyni navkarlar olib ketdi, shoh uni o'z huzuriga da'vat etgan edi. Ustod arkoni davlatning hashamatli saroylarida necha chaqirim poyonozlarni bosib o'tib, shavkatli Bilujiston shohining huzuriga yetdi. Shoh surmay qora soqolli, banoras to'n va oltin toj kiygan yoshgina, Yusuf alayhissalomdek husni barkamol bir zot ekan. U taxtidan qo'zg'alib al-Forobiyning istiqboliga chiqdi.

– Bizning mulkimizga tashrif buyurgan ekan-san, biz mamnunmiz. Ammo nechun bizga ma'lum etmading?

Shohning imosi bilan uning oyog'i ostiga bir tovoq oltin to'kdilar. Ustod pinak buzmadi, u bunday shohona dahmazalar, «muruvvat»larni ko'p ko'rgan edi.

– Nega chorladingiz, shoh? – so'radi u soddagina qilib.

Kamida «shavkatli shahanshoh», «shohi jahon» deb ulug'lashlariga o'rgangan shoh bunday muomalaga bu safar g'azablanmadi.

– Bizning sodiq qullarimizga qirg'in kelibdi, uning davosini topib ofatga barham bergaysan, – dedi u, kattagina charm xaltada tillani uning oyog'iga o'zi tashladi.

– Bu mening qo'limdan kelmaydi, shoh.

– A? – dedi g'azablanib shoh, jadal borib taxtiga o'tirdi. – Sening ilm-u fuzul aro shuhrating, Ustodi Soniy noming g'alatmi? Sen bu ofatning qayoqdan kelganini, nima ekanini bilmaysanmi?

– Bilaman, shoh. Lekin davolash qo'limdan kelmaydi.

– Kimning qo'lidan keladi?

– Bu faqat sizning qo'lingizdan keladi.

Shoh taxtdan sakrab turdi. Saroy ahliga farmonlar berdi: ustodi Soniy saroyda qoladi, unga tillado'zi to'n kiygizilsin!..

– Xo'sh, ustod? Bu qanday ofatdir va biz uni qay yo'sin davolay olurmiz?

– Bu sog'inish-sarg'ayish, firoq dardidir, shoh... Buning davosi ularni o'z vatanlariga qaytarishdir. Faqat shundagina tirik qoladilar. Aks holda qirilib ketgaylar, – dedi al-Forobiy.

– Sen donishi suxandonsan, bilamiz, hazil-mu-toyiba qilmoqdasan. O‘z vaqtida buning ham qadriga yetgaymiz. Ammo hozir so‘zning chini...

– So‘zning chini shu.

– A? Bilasanki, biz qullarni o‘z vataniga qaytarmaymiz, bundan ko‘ra ularning qirilib bitguncha shu yerda mehnat qila turgani biz uchun afzal.

– Bilaman. Ammo kasal shudir va o‘zga davosi yo‘q. Shohning g‘azabi tug‘yon urdi:

– Yo‘qot! Oyog‘iga kishan solib qullikka tashla! – deb baqirdi.

... Shunday qilib, ustodi Soniy shoh saroyidan qul bo‘lib qaytdi, kishanini zo‘rg‘a sudrab yurgan ming-minglab majolsiz qullarga kelib qo‘shildi.

Kunlar, oylar tubanlikda, g‘urbatda o‘tdi. Minglar bilan taqdiri bir edi ustodning. Qirg‘in-barotni, o‘limni bo‘yinlariga olgan qullar uchun u tan-u jon, birdan-bir ravshan fonus edi.

Bir oqshom ustod qo‘ynidan nay olib, nola mashq qildi. Quuloqlari zangli kishan jarangidan batang bo‘lgan qullar nozik nay navosini eshitib titrab ketdilar, yotgan, turgan, o‘tirgan joylaridan jilmay qoldilar. Nay navosi dam barglarda o‘ynagan bahor yeli, dam uzoqdan momaqaldiroq nafasi kabi, to‘zonli shom havosini lim-lim to‘ldirgan, juda uzoqlardan chorlab kelganday qalblarni talpintirar, har kimning aytolmay yurgan mungli tuyg‘ularini hikoya qilar edi.

Qullar har oqshom nay tovushiga to‘planadigan bo‘ldilar. Navolarning dardli avji dillarni tilkalar, odamlar esa bu jarohatdan lazzat topib o‘zligini unutar edi.

Odatda nola tinglaganda, go‘yo gunohlari yuvilgan beg‘ubor qalb oynasi chil-chil sinadigan-

dek, azongacha hech kimsa indamas edi. Ammo bir gal kimdir uh tortib qo'ydi. Shu uh sukunatni chil-chil sindirdi-yu, jonlanish boshlandi.

– To'liqlar... – deb pichirladi kimdir.

– O'tloqlar... – dedi birov.

– Zangori gumbazlar...

Bu gaplardan nimanidir anglagan ustod o'zining «Peshravi diyor» degan uzun va dardnok no-lasini chala boshladi.

– Bu bizning Sayxunimiz-ku... – dedi bir kul kuy tugaganda.

– Chaling, ustod!

– Bu navo bizning Forob bog'larini namoyon etdi!

– Chaling, ustod!

Bu tovushlar avval faryoddek eshitildi. Ammo so'ngroq qullar Forobiydan: «Yurtimizni namoyon eting, ustod!» – deb iltimos qiladigan bo'ldilar. Har oqshom nay sadosi yangrar edi. Ranglariga qon yugurdi. Ular navo go'zalligida namoyon bo'ladigan vatanga ko'ndilar, ko'nikdilar. Endi ular yig'lar, kular, o'y surar edilar. Ajal ofati chekindi...

Jahonning sakkizinchi mo'jizasi bino bo'ldimi, yo'qmi – roviylar bilmaydilar. Ammo odam qalbidagi go'zallik tuyg'usi mo'jizalar mo'jizasi ekan-ki, inson usiz inson emasdir...

QISSA

Odam hamisha go'zallikka intilishi kerak.

(Onore de Balzak)

Shu yili mayning o'rtalari edi-yu, lekin ob-havo erta bahorgidek mayin, ahyon-ahyonda mo-maqalldiroq guldurab, iliq yomg'ir sevalab, tuproq hidi yurakni hovliqtirar, ko'ngilda yashirinib yotgan quvonchlarni yuzga, ko'zga qalqitar edi. Orif akaning dilida esa pinhoni y quvonch ko'p. Avvalo, bu tumanga, o'ylamagan joyda bu qadrdon tumanga kelib qolganligi...

Shaharda, ochig'i, «yuzga chopar»ligi tufayli uni qayoqqa qo'yishni bilmay qolishgan edi. Keyingi yili silliqqina qilib sanoat bo'limiga o'tkazishdi, shaharning sanoati esa ikkita paxta tozalash zavodi bilan bitta ta'mir ustaxonasidan iborat edi. Orif aka yaxshi tushundi: bu – undan qutulish, uni faoliyatdan mahrum qilish niyatida qilingan ish. Shuning uchun ham eski qadrdoni Mariya Vasilyevnaning bu viloyatga, xususan, bu yangi tumanga ishga taklif qilib qolishi Orif akaning naq ko'nglidagiday bo'ldiki, nimasini aytasiz!..

Orif akaning bu yerga kelishga allaqanday ichki, hazin sabrsizlik bilan rozi bo'lishiga yana bir nozik sabab bor edi. U ham bo'lsa Saragulning xotirasi.

Saragul rahmatlik Ko'yki degan tog' tumani-ning Shivilg'on qishlog'idan edi. Ko'yki hozir shu yangi tumanga qo'shilib ketgan.

Shivilg'on!.. Shivilg'on... Orif akaning eng shirin yigitlik paytlari uning sirli manzaralari bi-

lan, butun umri uning unutilmas xotiralari bilan bog'liq. Saraguldan judo bo'lganidan buyon u yerlarga borgani yuragi dov bermadi, lekin tushida ham, o'ngida ham o'sha yerning alamlari, quvonchlari uni chorladi.

Mana endi borishi mumkin. Borishi kerak. Kelganidan beri shuni o'ylardi. Endi u Shivilg'onga shunchaki ko'ngilchanlik, ziyorat deb emas, ish yuzasidan ham borsa bo'ladi. Bugun Mariya Vasilyevna uni raykom byuro a'zolari bilan tanishtirganida ham Orif akaning xayolida shu edi. Byuro a'zolari hurmat va sipolik bilan qo'l berishdi-yu, ko'plarining na qiyofasi, na ismlari yodida qoldi. «Ertagayoq Shivilg'onga!», «Avvalo Shivilg'onga!» deb ta'kidlar edi ko'nglida.

Ertasiga yana allaqayoqda bo'g'iqqina momaqaldiraq guldurab, beozorgina yomg'ir sevalab o'tdi, bo'liq tuproq hidi anqidi. Raykomning to'zon rangidagi kichkinagina eski gazigi dik-dik sakrab dala yo'lga chiqqanda tuman markazida hali kun uyg'onmagan, onda-sonda chiranchoq jo'jaxo'rozlarning qichqiriqlarigina eshitilar edi. Orif akaning tongda turib yolg'iz yo'lga chiqqanini hech kim bilmaydi, faqat Mariya Vasilyevna payqagan bo'lsa ehtimol. Kecha byurodan keyin, viloyatga qaytib ketish oldidan uyga kirib, Onabibining sochiga yangi qizil tasma taqib qo'ydi. Bir piyola choy ichib ketdi.

Mariya... Maryam... Vaqt o'taverar ekan. U ham ellikdan oshdi shekilli. Orif esini tanibdiki, u ishda. Charchamaydi, qarimaydi. Lekin sog'lig'i uncha yaxshi emasga o'xshaydi. Jilmayishida

g'alati bir ma'yuslik bor, kulgichlarining atrofida mayda ajinlar yig'iladigan bo'libdi.

Ammo ishda o'sha-o'sha dadillik, biroz hissiz-roq qat'iyat, keskin va samimiy gaplashish...

– Bilib qo'y, Orif, og'ir tuman, katta tuman. Asosan yangi sovxozlar, yodingda bo'lsin!

– Nega erga tegmading, Mariya Vasilyevna?

– Asosan yangi sovxozlar, bilib qo'y.

Kecha xayrlashayotganda ularning gapi shu bo'ldi. Hoynahoy u hozir uyg'oq. Orif akaning tongda turib Shivilg'onga jo'nashini kechayoq payqagan edi. Payqagan edi-yu, lekin ikkalasi ham bu haqda gap ochmadi...

Tong otdi. Yomg'ir yuvgan tiniq havo ufqdagi tog' tizmalarini ham sof zangori rangga chaygan; sal namiqqan ilon izi yo'llar ruldagi yo'lovchining yuragini hovliqtirib uzoqlarga chorlab yotardi.

Orif aka bu yo'llarni yaxshi biladi. Bu yo'llarni yayov kezgan baxtiyor yillarini unutmagan emas.

Bugungi safar uning uchun yoshlikka qaytish, to'g'rirog'i, yoshlikning qaytib kelishi edi. U qayerda bo'lmasin, o'n yillardan beri bu joylarning qadrdon suratini ko'nglida saqladi. O'rkach-o'rkach ishkamlari-yu, salqin buloqlarigina emas, yo'l yoqasida o'sgan har bir otquloq bargi ham jonga yaqin, ko'zga issiq, cheksiz xotiralar manbayi edi.

Orif aka shuncha yo'llar, shuncha ellar kezib, na o'z yurtimizda, na Yevropa mamlakatlarida Shivilg'onday go'zal tog' qishlog'ini uchratoldi. Sobiq Ko'yki tumanida («Sobiq!» Negadir uni «sobiq» qilib qo'yishibdi!) har bir kichkina qishloqning ham o'ziga xos chiroyi, o'ziga xos fazilati bor.

Shivilg'on tog'-tosh orasida ko'm-ko'k ishkomlarda ko'milib yotgan qishloq, mashhur shivilg'oni uzum shu yerdan tarqalgan. Orif aka Saragulning oldiga Shivilg'onning ko'rkini bahona qilib kelardi.

Darhaqiqat, bahona qilsa arzirdi-da. Qishloqning katta ko'chasidan tog'dan pastga qarab oqqan Shivilg'onsoyning shovillashi ham, muzdek shabadasi ham uzoqdan ko'krakka urardi. Qishloqqa kirib kelgan odam, kim bo'lmasin, tepadan shovillab, ko'piklanib tushayotgan sersha'lola soyga qarab anchagacha turib qolardi. Soyning ikki qirg'og'i bo'ylab tikka chiqib ketgan tabiiy oq xarsang zinalar hovlilardan devor oshib egilib tushgan yashil tok soyasida doim namchil, unda qizil ko'ylak kiygan qizaloqlar yalang oyoq chopqillagani-chopqillagan. Shalola zarralaridan ularning kokillari doim yaltirab ko'rinar, ular istagancha qichqirib shovqin solishar, ovozlari eshitilmas edi. Orif aka Saragulni ham birinchi marta mana shu ko'chalarda uchratgan...

Orif aka o'sha paytlarda ham, keyin Saragulga uylanganida ham, Shivilg'onga kelib qolsa mana shu ko'chaning pastida turib tepaga, son-sanoqsiz shalolalarga tikilishni yaxshi ko'rardi. «Petergof! Petergof!» derdi har safar hayratda qolib. Eng tepada, uzoqdagi muzli cho'qqi ertalab zangori, kunduzi ko'zni olgudek charaqlab, oqshomda esa qashqa buzoqning kallasiday qoraqo'ng'ir ko'rinar edi.

Bu markaziy ko'chadan ikki tomonga kirib ketgan tor ko'chalar tog'-u tosh orasida shu qadar past-u baland, hovlilarni qoplagan yaxlit tok ostida shu qadar qorong'i, shu qadar chakalaksi-

mon bo'lib ketgan ediki, bunga pochtachilarning odatlanib qolgani-yu, odamlarning adashmay yurganiga Orif aka har safar hayratlanardi. Tog' havosining azbaroyi musaffolidan, bu yerda g'arq pishgan mevazor bog'larning xushbo'yigina emas, kichkina bir yovvoyi gul hidi ham, tog' bag'rida qovjiragan bir cho'p hidi ham dimoqqa o'tkir tuyular, sharsharalarning doim bir xildagi tinimsiz shovillashi asablarni allalar, butun qishloqqa yoyilgan sarin shabadasi esa odamni doim tetik tutar, bu yerning yosh-yalangi-yu qari-qartangi bir umr toshdan toshga sakrab yurar, toliqmas edi. Bu yerda istiqomat qiluvchi har bir kishi, bu yerning har bir o'g'il-qizi bolaligidanoq tok parvarishining ikir-chikirigacha o'rganib olar, qishloqdan tepadagi tog' bag'rida qorayib o'sgan cheksiz pistazor, yong'oqzor o'rmonlarning har bir so'qmog'ini yod bilar edi. Orif aka bilan Saragulning bu qorong'i so'qmoqlarda ataylab adashganlari, ini to'zg'igan arilar quvlaganida oydin buloqlarga duch kelib, muzdek suvda yuvinib quvonganlari, soyga gulchambar oqizib baxt sinaganlari... qachon edi bularning bari? Chindan ham bo'lganmidi? Yo tushmidi bular...

Orif aka GAZga tormoz berib, shimining cho'ntagidan ro'molchasini oldi, peshanasini artidi. Quyosh ko'tarilib qolgan. Mashinaning yonginasi-dagi ariqda shildirab suv oqar, tikkadagi to'rg'ay dam kaltagina sayrab qo'yar, dam ariqning chuldirashiga quloq solgandek, to'xtab qolar edi.

Xayolidagi manzaralarga berilgan Orif aka birdan esladi: u yerda endi Saragul yo'q... U yerda ham, umuman butun olamda ham yo'q.

Bir o'zi chiqmay, birontasi bilan birga kelsa bo'larkan. Yolg'izlik odamni ezadi. Birdan orqaga qaytgisi kelib qoldi.

Biroq darrov o'zini o'ngladi-yu, shaytonga hay berib, starterni bosdi. Ikki soatlarda sobiq tuman markazi Sumbultomchi keladi. Sumbultomchining o'zini ko'rish uchun ham kun bo'yi yo'l yursa arziydi.

Bu joy o'zi tog' qishlog'ining o'rtasidagi bir tabiiy mo'jiza ismiga qo'yilgan.

Sumbultomchi – noyob mo'jiza. Uni tasvirlab ko'z oldingizga keltira olishingga ishonmayman. Uni ko'z oldiga keltirish uchun albatta borib ko'rish, soatlab tikilib turish kerak.

Avvalo, Sumbulni ko'rganmisiz? So'raganimga xafa bo'lmang. Bu hamisha yam-yashil, noyob g'iyohni g'azallarda ko'p ishlatgan ba'zi shoirlar ham o'z ko'zlari bilan ko'rmagan ekanlar. U haqiqatan soch tolasi kabi nozik va tim qora, bargi esa juda mayda, zargar qo'lidan chiqqandek nafis, qoramtir ko'k va yiltiroq bo'ladi. Sumbulning o'sishi uchun albatta buloq suvi, tosh va pastqam jarlik kerak.

Endi ikki qavatli uydek katta qoya toshni ko'z oldingizga keltiring. Shu qoyaning ichiga o'yilib kirib ketgan katta tabiiy g'or. G'orning tosh shiftidan to'rt-besh gaz uzunligidagi millionlab sumbul pastga qarab solinib yotibdi. Sumbulning har bargidan tiniq buloq suvi tomib turadi. G'orning og'ziga yaqinlashganingizda siz avvalo quyosh nuri va buloq suvi zarralaridan paydo bo'lgan ajoyib naykamalakni ko'rasiz, keyin ko'zingiz sal ko'nikkach, bosh ustingizda qora soch tolalaridagi milliard-milliard yiltiroq bargchalarda

ko'z yoshiday mo'lt-mo'lt etib turgan tomchilarni, ularning oyoq ostingizdagi oydin buloqqa yomg'irdek tomishini ko'rasiz, tomchilarning ajoyib sirli, kumush tovushini eshitasiz, bag'ringizga rohatbaxsh salqin kelib uriladi. Bu yerda hamma narsa doimiy. Yozin-qishin shunday. Mangu shunday.

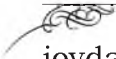
Tabiatning bunday mo'jizalari boshqa yerlarda albatta qadamjoga aylanib, nodon bid'atchi, xurofotchilar qo'liga o'tadi. Sumbultomchi esa tog'da o'sib, yuzdan oshgan tabarruk qariyalar otalig'ida edi.

Orif aka ularning ko'pi bilan oshna edi. Ular bilan u dunyodan, bu dunyodan dono gaplarni gaplashib o'tirishni yaxshi ko'rardi. Hozir u o'sha otaxonlarni qo'msab, o'zicha ma'yusgina jilmayib qo'ydi.

Saragulning bobosi Halim buva ham shu qariyalardan biri edi. «Ochilni Sumbultomchiga olib kel, tanishtir», deya-deya olamdan o'tib ketdi bechora.

Bu tog' qishloqlari o'sha vaqtda, o'ttizinchi yillardayoq ko'pgina chirkin diniy urf-odatlardan negadir xoliroq, odamlari fisq-fasodni bilmas, qizlari erkin, ochiq bo'lar edi. Orifni shunisi o'ziga tortdimi, ishqilib, viloyatdan vakil bo'lib yurib, mahbubasini shu yerdan topdi. Bu yerning olov qizlari butun vodiya mashhur edi.

Saragul, masalan, paranji yopingan emas. Uning yuzi doim yonib turardi... Birinchi marta yolg'iz qolgan oqshomlari hozir Orif akaning ko'z o'ngida xuddi chaqmoq shu'lasida yorishgandek gavdalanadi. Tog' yonbag'ridagi qandaydir cheksiz tokzorga kirib qolishgan edi ular. Pastda ham, balandda ham, tog'da, toshda, hamma

joyda son-sanoqsiz soʻrilar, ishkamlar. Uzumzor, uzumzor... Sira oxiri koʻrinmas edi. Ular xuddi sehrlanganday, chiqarga soʻqmoq topolmay yurishar, adashdik deb piqirlab kulishar, oqshomda atrofdagi bukri ishkamlar gʻalati, soyalar ertakdagiday sirli tuyular edi. Hamma yoʻllar tanish-u, sira qaytib chiqisholmaydi, kuz salqini badanlarni junjita boshladi, ular qoʻltiqlashib olib, bir-birlariga taft berib hamon aylanishar, ichlarida esa ikkovlari ham birdan yoʻl topilib qolib, ajralish payti yetib kelishidan qoʻrqar edilar. Hamma vaqt, bir umr mana shunday bir-birlarining ogʻushida, bir-birlarining mehr-u haroratlarini qalbdan sezib, yonma-yon yuradigandek his qilardilar oʻzlarini. Ular bu bogʻlarning har pastqam burchagi, har soʻqmogʻi, har qarich maysasini yod bilishar, lekin hozir negadir yoʻl topib chiqib ketisholmas edi.

Astoydil qosh qorayganda Saragulning badani ni titroq chulgʻadi.

– Biz... biz aka-ukamiz-a, Orif aka? Men singlingizman, shundaymi? – dedi u negadir tovushi qaltirab. Orifning bagʻri unga iliq-issiq, lekin allaqanday qoʻrqinchliroq edi bugun. Orif indamadi. Ular sodda edilar. Bir-birlariga intilishlarini chindan ham faqat doʻstlik, aka-singillik hissi deb atashga urinardilar.

– Sovqotib yurma tagʻin... – Orif uni pinjiga yaqinroq tortdi. Endi yurish oʻngʻaysiz edi, ular sekinladilar, toʻxtadilar, Saragulning vujudi qizib ketdi. Ogʻush ikkalasini ham yondirar edi. Lovilagan yonoqlar, yuzlar asta bir-biriga siypalanib, ular oʻzlari ham bilmay bir-birlarining lablarini

izlab topishdi... Ko'zlar yumuq, atrof qorong'i, badanlarda xavotirli bo'shshuv... Bu azobli laz-zat qancha cho'zilganini bilishmaydi, ikkovlari-ning ham lablari yal-yal yonib zirqirardi.

Qo'rqib ketgan Saragul titroq gavdasini asta chet-ga oldi. Shu holda birpas yerga qarab turdilar. Kuz salqini gupurib turgan qonni sal sovitganda, bosh ko'tarib bir-birlariga qaradilar, ularning ko'zlarida bir-birlariga minnatdorlik ham, bu otashin baxt onidan biroz qo'rquv ham bor edi.

– Yaxshi emas... – dedi Saragul.

– Nega, men akangman-ku... Men seni yaxshi ko'raman... Axir sovqotib ketuvdik... Anov birda ham...

– U... bunaqa emas edi, – dedi Saragul, lekin qorong'ida chaqnagan ko'zlarida birinchi muhab-bat bo'ssasining sirli lazzatini yana bir totish ista-gi yonib turardi. Orif choponini uning yelkasiga tashlab, yana bag'riga tortdi...

...Nimadir gurs etib, GAZning orqa g'ildiragi chuqurga tushib, kuzov qattiq sakradi, kabina-ning ichi changga to'ldi. Shirin xayollari lip etib o'chgan Orif aka uyqudan uyg'ongandek atrofga qaradi: qayer o'zi bu? Mashina hamon sakrar, taraqlar, qiya bo'lar, toshga tegar, chang to'zg'itar edi. Eh-he, bu Sumbultomchiga kiraverishdagi asfalt yo'l-ku! Juda o'ydin-chuqur bo'lib ketib, asfaltdan har joy-har joyda parchalar qolibdi, xolos. Yo yo'l boshqa bo'ldimikan? Obbo, ko'p-rik ham chatoq-ku. Orif aka g'urra bo'lgan pe-shanasini ushlab atrofga qaradi, ko'prikda bir nima bo'lib qolsa, tevarakda bitta-yarimta qa-rashib yuboradigan odam ham topilmasa kerak.

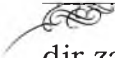
U bo'ynidagi, yoqasidagi changni qoqib, omonat ko'prikka qarab yo'l soldi. GAZ jonivor ilang-bilang bo'lib yotgan chirik xodalarni bosib bir mo'jiza bilan ko'prikdan o'tib olgan edi, chiqaverishda shalop etib loyga botib qoldi. Besh-o'n daqiqa qo'ng'izdek vizillab yotib, undan ham chiqib oldi-yu, ichi-tashiga allaqanday qo'lansa balchiq chaplanib ketdi. Bu yo'llardan ko'pdan beri mashina yurmaganga o'xshaydi, Sumbultomchiga bora-borguncha shunaqa – o'yilib, shalag'i chiqib ketgan, chang, tosh... Yo'l-ku tushunarli: sobiq tuman! Lekin nega biron kimsa ko'rinmaydi? Sarg'aygan qiyaliklarda echki boqib yurgan bitta chol bilan bitta boladan boshqa hech kim uchramadi.

Orif aka dam to'xtab nafas olib, dam arava yo'lga o'tib, tog'-toshda motorini tarillatgancha buloqqa yetib bordi, markazga kirishga vaqt yetmas edi, kechgacha Shivilg'ondan aylanib qaytishi kerak. Hovliqib kabinadan chiqarkan, tepalikdan buloqni ko'rib, yuragi orqaga tortib ketdi: buloq atrofi botqoq, chuqur tuyoq izlari, mol tezagi, tepasida ko'k pashsha buluti g'ujg'on o'ynardi. Supurgiday yulib tashlangan sumbul tolalari botqoqqa g'arq bo'lgan qiz sochlariday taralib, loyga botib yotibdi. G'orning og'zida sassiq shaytontaroq g'ovlab gullagan. Qoya tepasida sarg'ish tuproq nurab, o'pirilib, shabadada pastdagi suvga, o'tlarga, botqoqqa tinimsiz to'zon purkab turardi... Bu yerda ham hech kimsa ko'rinmadi. Orif aka horg'in, o'ychan orqaga qaytib, rulga o'tirarkan, birdan isitma tutganday bo'shshib ketdi...

Shivilg'onning yo'llarini ham qovjiragan qaqra, shuvoq bosib yotibdi. Mashina sakrar, rul ham

bo'ysunmay har zamonda traversi g'irchillab, g'ashga tegar edi. Orif aka zo'rg'a dovon oshib, yarim soatcha chang to'zg'itib yurgandan keyin, ko'zi juda toliqqach, qolgan yo'lni yayov bosgisi keldi. Shivilg'on ko'rinib qolgan edi. Tanish, juda ham tanish yo'llar. Yo'l yoqasidagi har tup na'matak, har tikka tosh yurakka jiz etib tegadi. Orif aka aziz ostonaga qadam qo'yganday, shimini qoqib bir poy qo'lqopini kamariga qistirdi-da, boshini ko'tarib uzoqlarga qaragancha qandaydir qadrdon, tanish belgilarni ko'zi bilan qidirib ketaverdi. Shivilg'onning quloqqa tanish shivilashi eshitildi, tog'ga o'rmalab ketgan uzumzorlari qorayib ko'rindi. Lekin tinch, odam sharpasi ko'zga chalinmas edi.

Issiq, dim, quyosh endi oqqan payt; to'g'ri, bunday mahalda qishloq ko'chasida odam bo'lmaydi. Xarsang zinachalarda shalola zarralari bilan o'ynab qiyqirishayotgan qizil ko'ylakli qizaloqlarni ko'rmoqchidek, ilgarigi odaticha toshdan dadil sakrab, ko'cha boshiga chiqqan Orif aka taqqa to'xtadi. Avval shuni ko'rdiki, zina-zina bo'lib ketgan xarsang qirg'oqlarda hech qanday qizaloqlar yo'q edi. Ko'chaning ikki chetidagi uylarning ko'pi buzilib, sinchlari tashib ketilgan, eshik-de-razalarga taxta qoqilgan, xarsang zinalarda botmon-botmon eski paxsa loy bo'lib somoni chiqib yotibdi. Sharsharaning zahridan Orif akaning eti uvushib ketdi. Qandaydir bir qadrdonini yo'qotgan odamdek, tizzalari bo'shashib, tepaga asta chiqib bordi. Tanish tor ko'chaga qadam qo'yishi bilan zax po'panak hidi nafasini bo'g'di: qarovsiz uzumlarga yoppasiga kul tushgan edi. Kimning-

dir zaif qo'llari bilan tol chiviqqa chala ko'tarilgan zanglarda onda-sonda charoslar qorayib ko'rinar-di-yu, toklarni bachki novda bosib, g'ovlab yotar-di. Xayolida o'tmish xotiralari, og'ir o'ylar, ko'ng-lida g'alati hislar chuvalib, Orif aka jin ko'cha-yu eski tokzorlar oralab ancha yurdi. Oyoq ostida xazon shildirar, chirigan uzum boshlarida ari g'uvillar edi. Bu orada cho'qqi ortiga yumalagan quyosh quriy boshlagan kimsasiz bog'larni xazonrezgi pallasidagidek sarg'aytirib yubordi. Orif aka da'f'atan dilida qarilik yukini sezdi...

Kechki sokinlikda qayerdadir «to'q-to'q» etgan tovush eshitalardi. Orif aka g'ovlagan kakra, su-purgi orasida yer bag'irlab yotgan, kul hidi an-qib turgan kasalmand uzumlarni oralab horg'in yurib bordi. Qarasa, notanish bir chol qiyshayib yotgan ishkombostida toklarni bolta bilan chopib yiqityapti. Orif aka uzoqroq to'xtab, cholning hansirashiga, «to'q-to'q-to'q» etgan yolg'iz bolta tovushiga quloq soldi. Bir vaqtlar uning birinchi muhabbat bo'sasini begona ko'zdan yashirgan qadr-don keksa toklar gursillab yerga yiqilar edi. Orif aka chala vayron bir chaylaning ustuniga suyanib, manglayini sidirib artdi, cholga nima deyishini bilmay uzoq turdi. Shivilg'onlik tokka bolta urishga majbur etilgan bo'lsa, bu yerda an-cha-muncha voqealar yuz beribdi-da...

– Ota...

Chol avval eshitmadi-yu, keyinroq g'ira-shira-da begona odamni ko'rib, boltani belbog'iga qistir-di. Yaktagi ham oppoq, ko'kragini bosgan junlari ham oppoq, kichkina jussasi bukchayganroq, lekin paylari chayir edi cholning. Salomlashgan-

dan keyin, o'rik yoyib qo'yilgan choponining bir yengiga o'tirib, nos otdi.

– Uvol bo'lyapti... Gunoh, – dedi mehmonning yuzida savol aralash achinishni ko'rib. – Vodiya kasal tarqatadigan joyga aylanib qoldi. Qaraydigan odam yo'q. Yaxshisi...

– Bu yerning odamlari cho'lga ko'chirilganmi?

– Ha, cho'ldagi yangi sovxozlarga. Tog' qishloqlarining hammasi ko'chgan.

– O'z ixtiyorlari bilan ko'chishganmi? – Orif aka ham ro'paraga chordana qurib, do'ppisini yerga qo'ydi.

– Sen kimsan o'zing, o'g'lim? Tanimay turibman, – dedi chol javob berish o'rniga. Ayyorroq ko'zlarini qisib qaradi.

– Ismim Orifjon. Hov, Halim otaning nevarasi Saragulni olib ketuvdim, esingizdami?

– E, ha, eshitganman. O'zingni ko'rgan emasman-u, eshitganman. Tan-joning omonmi ishqilib? Saragul anov do'xtir qiz edi-da, u ham olamdan o'tdi chamamda... Ha-a. – Chol nosni tuflab, oq cho'qqi soqolini siladi. – Qolganlarning umrini bersin... Ha, ixtiyoriy, ixtiyoriy ko'chib ketishdi. Avvaliga norozilik, qarshilik ham bo'ldi-yu, keyin, gazetada chiqqandan keyin karnay-surnay bo'lib ketdi... Xizmat qayerda, o'g'lim?

– Shu tumanda...

– Ha, hukumatning o'zi biladi ishqilib. Sovxozda tuganmas xazina bor deyishadi. U yerlar hukumatga juda foydali ekan.

– Hozir qishloqda hech kim yo'qmi?

– Bor. Besh-o'nta qari-qartang qolganmiz. Bizlarga foyda ham, xazina ham shu yerda, otabobomizning xoki poki...

– U yerlar ham begona emas, ota – dedi Orif aka.

– To‘g‘ri aytasan, begona emas. Ammo bu yerlar-chi, begona ekanmi? Kinga begona ekan? Cho‘ldan kelganlar taxta urilgan eshiklarni, ko‘zi bekilgan buloqlarni, kul bosgan uzumlarni ko‘rib, yig‘lab qaytib ketyapti. Ming xazina topsa ham, odam ko‘ngilchan bo‘ladi, bolam. Faqat xazina boylik emas, mehr ham boylik. Odam ko‘zining quvongani ham boylik.

– Yig‘lab qaytib ketishar ekan, shu yerda qolaverishsa bo‘lmaydimi? – deb so‘radi Orif aka.

Chol yer tagidan qarab qo‘ydi.

– Meni sinab nima qilasan, o‘g‘lim. O‘zing tumanda ishlar ekansan... – «Tuman» degan so‘zga endi e‘tibor berib qoldi shekilli, chol mehmonga xavotir bilan razm solib, o‘rnidan turdi. – Bizni tumanda hamma biladi, bizga ruxsat berilgan. Yangi ekansiz, ishonmasangiz, borganda nachaylik⁴dan so‘rang...

Orif aka birdan xavotir olib qolgan cholga rahmi kelib, indayolmadi. Chol uzoqlashib ketdi. Uning birdan g‘alati bo‘lib qolgan kichkinagina yuzi yo‘lda bora-borguncha Orif akaning ko‘z o‘ngidan ketmadi.

Yo‘l hali yorug‘ bo‘lsa ham, Orif aka faralarini yoqdi. Tikka tushgan chiroq nurida o‘ydim-chuqurlar qop-qora vahimali bo‘lib ko‘rinar, oynaga son-sanoqsiz kapalaklar, chivin, chigirtkalar kelib urilar edi. Sobiq tuman yo‘llaridan o‘tguncha Orif aka holdan toyayozdi, bir yarim

⁴ Boshliq, ruscha «Nachalnik» so‘zining buzib talaffuz etilishi.

soatdan keyingina ravon yo'lga chiqdi-yu, xayol-lari sal tartibga tushdi. Kecha qorong'i, dim edi. Tog' qishloqlarining salqin epkini orqada qoldi. Lekin og'ir taassuroti hamon sudralib kelar, charchatar, xayolni chuvaltirar edi.

Sobiq tumanning ahvoli, tog' qishloqlaridagi xalqning cho'ldagi yangi sovxozlarga ko'chirilganligi, cholning aytgan ko'p gaplari Orif akaga avvaldan ham taxminan ma'lum edi. Lekin hozir cholning o'zi uning ko'z o'ngidan ketmay qoldi. Uning tovushi qulog'iga chalinadi: «Odam ko'ngilchan bo'ladi...» «Mehr ham boylik», «Odam ko'zining quvongani ham boylik». U nega Orif akadan cho'chidi? Orif akaning aybi nima? Xayrlashmasdan jo'nab qoldi-ya! Saragulni tanirmidi ekan? Balki urush yillaridagi hayotini bilar. Surishtirish, eslab, gaplashib o'tirish kerak edi. Bo'lmadi.

Endi tezroq haydash kerak. Onabibi kutib qolgandir. Xayriyatki, Onabibi bor. U hozir Orif akaning chalkash xayollarida birdan-bir yorug' nuqta. Orif aka og'ir xayollardan, o'tmishdan qochgandek, Onabibi sari intilar, gazni ustma-ust bosib qora tunni yorib borar edi. Lekin o'tgan kunlar bosib kelib, xayolini yana chuvaltirdi.

Onabibi... «Mayli, emiz. Oti Onabibi bo'la qolsin...»

O'n besh yil avval edi. Orif aka urushdan keyingi tiklash ishlaridan, Belorussiyadan qaytdi. Qaytib kelsa, ostonaga qadam qo'yishi bilan – chaqaloq yig'isi!

Yuragi shig' etib ketdi. Nima gap o'zi? Doktor Saragulni tug'maydi degan, ular tirnoqqa zor edilar. Yo o'zgarish bo'ldimi? Unday desa Orifjonning ketganiga qancha bo'ldi o'zi? Yoki...

Orifjon bir zumda ming xayolga borib, bir isib, bir sovib, ichkariga kirib borsa, Saragul beshik ustida alla aytib o'tiribdi.

– Qumrining bolasi, Qumri o'lib qoldi... – deb darrov izoh berdi Saragul erining ko'ksiga tashlanib.

– A?

Qumri – Saragulning hamqishlog'i, juda yaqin dugonasi, yetim qiz edi.

Fermada ishlab yuradigan bu qizni Orif tanir edi, yuragi achishib ketdi, xotining boshini siladi.

– Tug'di-yu, o'lib qoldi o'tgan hafta. Qishloq kasalxonasida... – dedi Saragul yig'lab.

– Eri kim?

– Eri yo'q edi...

– Buning otasi bordir axir?!

– ... Qiziqmisiz, – dedi Saragul Orifjonning ovozi balandlatganidan xafa bo'lib, otasiz bola bo'ladimi, degan ma'noda. – Xabar olmadi.

– Bilmagandir?

– Bilgan. Yomon odam ekan. Xabar olmadi. Qayerda ekanini bilmas edik. Keyin, qamalibdi, degan gap tarqaldi.

Orifjon beshik ustiga kelib, chaqaloqning yuzini ochib ko'rdi. O'ylab turib bir jilmaydi-yu, yana jiddiy tus oldi. Nima deyishini bilmasdi.

– Hujjatini ham olib keldim... – dedi Saragul, keyin: – ...emizdim, – deb qo'shib qo'ydi past ovoz bilan.

Orifjon nima deyishini bilmasdi. Juda kutilmagan gap edi bu. Kechgacha bu haqda xotiniga bir nima demadi. Saragul safardan kelgan Orifjonga issiq suv, ovqat, non-choy, kiyim-bosh tayyorlab ivirsir, dam beshikka, dam eriga qarab qo'yar

edi. Ular hamma vaqt ikkov yolg'iz yashab, ohista shov-shuvsiz, kam tashvish hayotga o'rganib qolgan edilar, bugun bo'lsa uyda qandaydir tashvish, shoshqaloqlik... Kechqurun dasturxon ustida Saragul erkalanib eriga yaqinroq o'tirgan edi, bola yig'lab berdi. Eri xotin ko'z tikishib qoldilar.

– Ol, emiz... – dedi Orifjon. Ko'ngli ilib ketdi. Begona bolaning xotining ko'kragini cho'lp-cho'lp emishi avval erish tuyulib, g'ashiga tekkanday, uni ancha bezovta ham qildi, lekin Orifjon o'zini bosib olishga urindi.

– Oti Onabibi bo'la qolsin... Opamning oti, – dedi.

Saragul chaqaloqni ko'ksiga bosib, eri kelgandan beri birinchi marta bemalol, chin ko'ngildan jilmaydi.

... Uyda hozir Orif akani shu Onabibi kutyapti. Juda zoriqib kutyapti, Orif aka buni biladi. Ular o'n besh yildan beri chinakam mehr-oqibatli ota-bola bo'lib yashamoqdalar. Orif aka ko'p joyda mas'ul ishlarda ishladi. Qayerga borsa yangi joy, yangi uy beradilar, yoqqan yolg'iz chirog'i shu – Onabibi. Eng og'ir damlarda dilini shu chiroq yoritadi, eng azobli yo'llarda shu chiroq issiq uyga chorlaydi, ko'nglini yumshatadi. Faqat, qayerdadir unga ota tegish vijdonsiz bir odam borligini eslaganda qattiq xafa bo'ladi Orif aka. Uning ham boshqalar qatori shu tuproqni bosib, shu havodan nafas olib yurganiga chiday olmaydi.

Balki u odam endi olamda yo'qdir. Nima bo'lsa ham kichkina Onabibi Orif akaniki. Saragulning evaziga qolgan jigarbandi. Taqdir uning bag'ridan sevimli Saragulini yulib oldiyu, o'rniga mana shu

ovunchoqni, mana shu qimmatga tushgan jajji baxtni berdi.

Saragul go'dakni ikki yil bag'riga bosib yurib, holvaytar, shinni yalatib katta qildi. Onabibi hammaning havasi keladigan, lo'ppi, sochlari jingalak, qiqir-qiqir kulganida kulgichi nur sochadigan qizcha bo'lib, tetapoya qilganida, Saragul eski o'rniga, Shivilg'ondagi kasalxonaga ishga kirdi. Orifjon partiya maktabiga o'qishga ketgan yil edi. Urushdan keyingi og'ir yillar, uch-to'rt qishloqqa bir kasalxona, na ixtisosli shifokorlar, na transport bor, yo'llar buzuq, Saragul yolg'iz, qishin-yozin kecha-yu kunduz tinim bilmasdi. Lekin u charchamadi, qaytaga shu yillari juda ochilib, durkun juvon, obro'li «doktor opa» bo'lib ketdi. Uning sevimli eri, dilbar qizchasi, qutlug' kasbi bor, o'zi salomat, yosh, g'ayratli. Kuni bilan uyma-uy yugurib kasal boqar, maktab bolalarini emlar, uzoq tog' qishloqlariga otda borib kasallarga yordam ko'rsatar, kechalari o'tirib eriga xat yozar, Onabibisini erkalab to'ymas edi.

Baxtsizlik mana shunday kunlardan birida yuz berdi. Kichkina Onabibi difteritga yo'liqib, birdan nafas olishi og'irlashib qoldi. Saragulni ishdan chaqirib kelishdi, kelsa vaqt o'tib qolibdi, bolaning holi og'ir, emlashga vaksina kerak edi. Saragul o'zini u yoqqa urdi, bu yoqqa urdi – vaksina yo'q, dorixonada ham, kasalxonada ham, ambulatoriyada ham yo'q. Kimdir qo'shni qishloqqa yugurdi, Saragul tumanga ot choptirdi. O'zi bolaning oldiga qaytdi, Onabibi dokaday oqarib ketgan, nafas olishga qiynalar edi. Saragulning jigar-bag'ri ezilib ketdi, ko'z oldida bolaning o'lim

bilan olishuvi, ojizlik... U o'zining doktor ekani-
ni ham unutib, sovuq devorga yopishib yig'lar,
qo'shnisi bilan hamshira qiz unga taskin berish-
ga urinar edi.

Olti soat deganda – bu olti soat Saragul uchun
olti azobli kunday imillab o'tdi – tumandan xabar
keldi: differit zardobi tumanda ham yo'q ekan,
viloyatga telefon qilishgan – bo'lsa ertalab yetka-
zib berisharmish.

– Ertalab?!

Saragul paxtaligi bilan tivit ro'molini yo'l-
yo'lakay qo'lga olib, ambulatoriyaga qarab yu-
gurdi. Qosh qoraygan edi. Daralardan rutubatli
sovuq shamol esib turibdi. Bu tog' qishloqlari qa-
lin qorli yumshoq qishga o'rganib qolgan. Lekin
bu yil qish qahrli kelgan edi, qor yo'q, badanni
junjitadigan qora sovuq.

Birpasdan keyin Saragul ambulatoriya hov-
lisidan ot egarlab chiqdi. Bu uning qishloqlarga
minib yuradigan sevimli, yuvosh jiyron qash-
qasi edi. Hamshira qiz ham, qo'ni-qo'shni ham
Saragulning viloyatga otlanganini tushundi.

– Doktor opa... – dedi hamshira vahimaga
tushib. Saragul uzangiga oyoq qo'yarkan, unga
gap bermadi:

– Onabibining yonidan jilmang, jon singlim.

– Axir, opa, qop-qorong'i tun, izg'irin, ayoz!
Boshqa birov...

– Tumanimizdagi bu ahvolga men o'zim ayb-
dorman, – dedi Saragul, – undan keyin... Onabi-
bi uchun kerak bo'lgan dorini hech kim mendan
ko'ra tezroq olib kelolmaydi. – U etik qo'njidan
qamchi dastasini olishi bilan, jayron qashqa

yoʻrtib, uchirib olib ketdi. «doktor opa» qorongʻi koʻchani u boshida kichkinagina boʻlib bir koʻrindi-yu, zumda koʻzdan gʻoyib boʻldi.

Kechasi bolaning ahvoli yana ogʻirlashdi, tongga yaqin nafasi tamom boʻgʻila boshladi. Hamshira qiz ojizlikdan sochini yulishga tayyor boʻlib turganda koʻchada ot dupuri eshitildi.

Saragulning qoʻl-oyogʻi yogʻochday qotib, qahratonda muzlab yerga tushgan polopon singari kichkinagina, dumaloqqina boʻlib qolgan edi. Tong yorugʻida koʻm-koʻk yuzi jonsizday koʻrindi. Lablari bir-biriga tegmay sal qimirladi, «Tirikmi?» deb soʻradi shekilli. Koʻplashib uni zoʻrgʻa otdan tushirib oldilar.

Onabibi faqat vaksinaga qarab turgan ekan, ikki kun deganda boyagi-boyagiday loʻppigina, kuldirgichli shirin qiz, tipir-tipir yurib borib onasini «achom» qiladigan boʻldi. Lekin shu kuni kechasi baland isitma Saragulning ahvolini oshkor qildi. Uni darrov kasalxonaga olib ketdilar, Orifjonga telegramma berdilar.

Ikki kundan keyin Orifjonni viloyat kasalxonasida qovogʻi soliq bosh shifokor qoʻllarini ojizona yoyib kutib oldi.

– Kech xabar qilishdi, ikki taraflama zotiljam...
– deb tushuntira boshladi u. Lekin dahshatli voqeani anglagan Orifjonning qulogʻiga gap kirmas edi. Shifokor jim boʻlib qoldi.

– Xotiningizning qanday odamligini bilarmidingiz? – deb soʻradi u oxiri.

Orif aka oʻsha vaqtda bu savolga javob berolmadi. Oʻlim xabari bilan birga tugʻilgan bu savol oʻsha vaqtda uni gangitib qoʻygan edi. Hozir javob beroladimi?

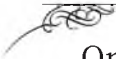
Qanday odam bilan yonma-yon yurganini, qanday odam bilan turganini keyin bilib qolar ekan kishi. Oddiy qishloq qizi Saragulning yangi-yangi fazilatlari o'ylagan sari ko'proq ochilardi, Orif aka ularni hali-hanuz kashf etib tugatolgan emas. Hozir sochlari oqarib ketdi ham, Saragulni o'ylaydi, dard-u alami ham, o'ksish iztirobi ham, yupanch-quvonchlari ham shu o'ylarida.

Bir chekkasi, bunga Onabibi ham sabab bo'lyapti. Uni Saragul o'z o'rniga shuning uchun tashlab ketgandek. Qiziq, ona suti bilan kirar ekanmi, qiliqlari, yurishlari doim Saragulni esga soladi. Shu bo'lmasa Orif aka boshqaga uylanib ketarmidi hali. Yo'q, u unuttirmadi. Shu ovunchoq bilan umr o'tdi. Endi u mana shu shirin qizchasi bilan, unga doim yo'ldosh bo'lgan azobli va shirin xotiralar bilan o'tib ketishga qasd qilgan...

Orif aka yo'lga tikilaverishdan ko'zi toliqib, ariq yoqasida birpas to'xtadi. Tormozni tortib qo'yib, pastga tushdi. Tun qorong'i, qop-qora osmonda yulduzlar charaqlagan, qirda traktormi, kombayn chiroqlarimi yiltillar edi.

Sal yozilib, sof havoga to'ygandan keyin, to'satdan hushiga kelganday, bir narsa esiga tushdi: qiziq, borishda-ku baxtiyor damlar, jami shirin, quvonchli voqealar lip-lip etib hayolidan o'taverdi, qaytishda bo'lsa nuqul xunuk, ko'ngilsiz xotiralar chulg'ab olyapti. Nima gap o'zi?

Orif aka o'z holatiga o'zi tushunolmadi. Hech qachon bunday bo'lgan emas edi. Bu kimsasiz tun, bu sovuq yulduzlar, bu yolg'izlik unga birdan og'ir tuyulib ketdi. Shartta chiqib o'rniga o'tirdiyu, ustma-ust gaz berib, mashinasi tikka dasht yo'lini chaqirimlab-chaqirimlab yamlay boshladi.

Onabibi mudrab o'tirgandir. Otasi qay vaqtda kirib bormasin, tong otguncha ham chirog'ini yoqib qo'yib, kutib o'tiradigan odati bor. Mashina ovoziga yugurib chiqqan qizining muzdek peshanasidan o'psa, Orif akaning ko'ngli yorishadi-ketadi. Tezroq haydash kerak.

Tuman markazi tungi uyquga tolgan, faqat yog' zavodining elektr stansiyasigina bir me'yorda gupillab turardi. Parkning rangdor marjon chiroqlari ham so'ndi, bog'ning burchak-burchaklarida vaqtni unutib, kech qolgan yosh-yalang chiroq o'chganda sho'xlik bilan xandon kuldi-da, keyin yana hammayoq jimjit bo'lib qoldi.

Derazada chiroq yo'q edi. Orif aka bu paytda Onabibining uxlashi kerakligini bilsa ham, negadir ko'nglida alamli yolg'izlik, g'ashlik sezdi. Garaj darvozasini g'irchillatmasdan sekin ochib, mashinani qo'ydi, qorong'i hovlidan o'tib, yechinmay, yuvinmay, hatto chang qo'lqopini ham echmay, supaning burchagiga borib o'tirdi. Jim. Qorong'i. Olamda hech kimi, hech narsasi yo'qdek, faqat shu jimlik, shu qorong'ilik uni mangulikka chulg'ab olgandek edi. Qo'lqopini yechib chakkalarini ushladi, kuni bilan rulda o'tirib toliqqan vujudida qon horg'in-horg'in gupillardirdi. Birdan yuragi uzilgudek bo'lib, qorni ochganini sezdi, lekin negadir kissalaridan papiros qidira boshladi. Papiros yo'q edi. Uyga kirdi, qorong'ida tokchalarni, eski plashch cho'ntaklarini titkiladi – chekadigan biron chimdim narsa topilsa-chi! Bo'g'ilib ketdi, kursiga qoqilib bir nimalarni ag'dardi. Oshxonaga kirib, noiloj yana o'tirgan edi, stolda qo'li bir narsaga tegdi, qarasa bir quti

«Belomor». Orif aka alamli jilmayib qoʻydi, oʻziga oʻzi jahli chiqdi: «Nima gap oʻzi, muncha boʻgʻilmasam!» Birpas oʻtirib oʻzini bosdi. Oshxonani tutgan shirin taom hidi dimogʻiga endi kelib urildi. Ayvonda chiroq yondi – kostryul qop-qogʻining taraqlashiga Onabibi ham uygʻondi shekilli.

– Dada, shovlani oʻzingiz isitib yeya qoling... – dedi uyqu aralash.

Orif aka uqalagan papirosini chekmay qutiga solib qoʻydi, etigini tozalamay kirgani esiga tushib tashqariga chiqdi. Ayvonda ust-boshini qoqib, yuvindi. Uxlab yotgan Onabibiga tikilib turdi-da, qoʻllarini ishqalab, tetik boʻlishga urinib, ichkari kirdi, iliq-miliq shovlani kosaga suzdi.

Lekin yana birdan ishtahasi qochib, haligi gʻashlik tagʻin qaytib keldi, tetik boʻlishga ataylab urinayotganini payqab qoldi. Uyqusi kelmas edi, hozir yotsa azongacha dam u yonboshiga, dam bu yonboshiga agʻdarilib, azob chekishini biladi. Birdan, yuz grammgina boʻlsa ham ichgisi kelib ketdi. Lekin bu uyda topilarmidi? Bu uyda biron marta erkak-xotin jam boʻlib tuzukroq ulfatchilik qilgan boʻlmasa. Nuqul chugʻur-chugʻur bola-chaqa. Shu ham tirikchilig-u...

Orif aka oʻzini qayoqqa qoʻyishini bilmay koʻchaga chiqdi. Nariroqda qishloq doʻkoni bor edi. Zinasida choy qutilaridan soʻri qilib Mustafoni choʻloq oʻtiradi. Kechasi koʻchada hech kim boʻlmasa ham, Mustafoni topasiz, qishin-yozin shu yerda, oʻqlanmagan eski miltigʻini quchoqlab mudragani-mudragan.

– Salom, qariya.

– Iyi, assalomalaykum, iptash...

– Chorakta topiladimi? – dedi Orif aka.

– A? – Mustafo cho‘loqqa kechalari har xil odamlarning ishi tushadi. Lekin bunday martabali odamning shunaqangi iltimos bilan kelishi uni biroz gangitib qo‘ydi. «Qiziq kishi ekan yangi boshlig‘imiz», dedi ichida. Keyin oqsoqlanib, qutilar orasida ivirsiy boshladi. – Tigimi... tobila, inim, tobila...

Choraktani bo‘lib ichishdi. Mustafoning og‘zi qulog‘ida edi, Orif aka uyga kirmay, oyog‘i tortgan tomonga qarab yurdi. Ufq g‘ira-shira yorishib kelayotgan edi, ko‘chada hali hech kim yo‘q, u bo‘lsa qayoqqa ketayotganini o‘zi bilmaydi, haligindan og‘zi bemaza bo‘ldi, xolos, ko‘ngli yorishmadi. Kechasi qorovuldan araq olib ichganini eslab, battar g‘ijindi.

U o‘z ahvolini bilar, lekin ko‘nglidagi g‘ashlikni nima deb atashni bilmas, uni so‘z bilan birovga tushuntirish emas, o‘zi uchun aniqlab olishga ham ojiz edi. Bu dilxiralikni tarqatib yuborish kerak. Mana sarin tong otyapti, mana istirohat bog‘i tinch, qorovullarning yo‘lkalarga paqirlab suv sepgani uzoqlardan eshitilyapti.

Ammo Orif akaga bu yerda ham hech nima xush kelmadi. Bog‘ nuqul zarang daraxtidan iborat ekan, shiraning uyasi. Bunday suvli janubiy tumanlarda istirohat bog‘larida ko‘rkam dekorativ daraxtlar o‘tqazsa ham bo‘lardi. Zarang boshqa daraxt o‘smaydigan suvsiz cho‘llarga noilojlikdan o‘tqaziladigan fayzsiz daraxt-ku. Yo‘lkalarining ham ikki tomoni yettiyillik haqidagi standart diagrammalar bilan to‘lib ketibdi. Atirgullarni to‘sib nima qilarkin...

Orif aka asta yurib, hovuz oldidan chiqdi. Hovuz atrofidagi daraxtlarga, simyog'ochlarga qizil alvonlar, shiorlar osilgan edi. Daraxt tagidagi yashil o'rindiqa yolg'iz odam ko'rindi. Gilam do'ppi kiygan bu cho'tirroq odam tuman gazetasining muharriri Nazarov edi, Orif aka uni uzoqdan tanidi.

– Xo'sh, ilhom kelyaptimi? – dedi Orif aka yaqinlashib.

– E, salom! – Nazarov qizarinquirab yondaftarini yashirdi. – Barvaqt chiqib qolibsiz, ishgami?

– O'zlari-chi?

– Erta turib biroz aylanadigan odatim bor...

– Idora shu atrofдами?

– Yaqin, hov vodxoz⁵ning ro'parasida. Qani, birpas o'tiring, havo yaxshi.

Orif aka o'tirdi. Hovuzda qandaydir plakat suzardi, shamol yulqib uchirgan bo'lsa kerak. Bog'ning narigi burchagidagi choyxonaga saksovul tushdi, gursillagan tovush, aravakash bilan choyxonachining gaplari baralla eshitilib turardi.

– Gazetamiz bilan tanishyapsizmi, Orif aka? – dedi Nazarov. – Tuzukmi?

– Tanishyapman. Kampaniya o'tkazishga usta-si farang bo'lib ketibsiz, – dedi Orif aka. – Dashtga ko'chish – kampaniya, makkajo'xori – kampaniya, sog'liqni saqlash – kampaniya, ko'chat o'tqazish – kampaniya...

– Bu yaxshimi, yomonmi, Orif aka?

– Men baho bermoqchi emasman, uka. Ammo lekin hayotni ortiqcha rasmiylashtirib yubor-yapmiz... – Orif aka birdan o'yg'a toldi. U o'ziga

⁵ Suv xo'jaligi (ruscha qisqartma)

ham aniq bo'lmagan bir gapni boshlab qo'ygani-
ni fahmlab qoldi. – Mana ro'parangizdagi shiorni
o'qing: «Kompleks mexanizatsiyani turmushga
keng tatbiq qilaylik!» «... Keng tatbiq qilaylik!...»
Xo'p... qaysi ma'noda?

– Gazetalarda shunday yoziladi, qabul qilingan...

– Bilaman. Kompleks mexanizatsiya ham
yaxshi narsa. Lekin mana men, siz, anig'ini ayt-
ganda, qanday «tatbiq qilamiz?» Nima qilishimiz
kerak? Anig'i?

Nazarov yelkasini qisdi. Orif aka davom etdi.

– So'ngra bu yerda, istirohat bog'ida, shu shiorga
jiddiy e'tibor bergan odam yonidagi sevgilisiga ayt-
adigan gapini aytolmay qoladi-ku? Demak, jiddiy
e'tibor berish shart emas, shunchaki bezak...

Nazarov bu gapga qo'shilmaganini bildirib,
hazillashmang degandek iljaydi.

– Yo'q, yo'q, nega, bezak, bezak! Buni endi
hamma shunday deb biladi. O'z gazetangizda
shunday deb yozyapsiz: «Tuman klubining pesh-
toqi shior va chaqiriqlar bilan bezatilgan edi».
Shundaymi?

– Ha, tadbir oldidan...

– Demak, bezak. Chunki shior va chaqiriqlar o'z
ma'nosini yo'qotib qo'yyapti. Shuning uchun unda-
gi «keng tatbiqlar»ga ham e'tibor bermay qo'ygani-
miz. Shuning uchun ularni istagan joyga yozib
osaveramiz. Buni biz o'zimiz qilyapmiz. Urush vaq-
tidagi «Qasos ol!» degan plakat yodingizdami?

– Ha, ona surati solingan bo'lar edi...

– Ha, ona surati. U Vatan nomidan xuddi
ko'zingizga qarab xitob qilar, sizdan aniq javob
kutar, esingizni joyiga keltirar edi.

– Ha!

– Siz o'sha plakat qoqilgan joyni «chaqiriqlar bilan bezatilgan» deb ayta olarmidingiz?

– Yo'q, Orif aka.

– Barakalla.

Ular jim qolishdi. Nazarov ro'parasidagi o'nlab shiorlarga bir-bir ko'z qirini tashladi. U necha yildan beri yoz kunlari deyarli har tong shu bog'ga kirib bir aylanadi, shu vaqtgacha bironta shiorni razm solib o'qib ko'rmagan ekan.

– Ana, ro'parangizda yana bir alvon: «Ko'cha tozaligi uchun kurashni qizitaylik». «Kurash!» Buyuk, muqaddas, sinfiy, inqilobiy so'z. Har qadamda «Kurash», «Shon-sharaflar...» Bu mo'tabar so'zlarning qadri tushib ketyapti. Mana sof havoda o'tiribmiz, kislorodsiz yashab bo'lmaydi. Lekin biz har muyulishda «Yashasin kislorod!» deb qichqirmaymiz-ku. Biz shunchaki nafas olamiz. Nafas olaveraylik-da axir!

– Gapingiz to'g'ri. Lekin nima qilish kerak?

– Bilmayman! – dedi Orif aka shartta kesib. Lekin bir zumdan keyin davom etdi: – Chamamda, avvalo, o'zimiz samimiy bo'lishimiz kerak. Mana o'zingiz tabiatan qanday bo'lsangiz shunday. So'ngra gazeta oddiy insoniylik haqida yozishi kerak. Kampaniyasiz, rasmiyatsiz, soxtaliksiz, insoniylik haqida...

Nazarov gapga juda qiziqib, uning og'ziga tikilib qoldi.

– Yana?

«Yana?» Nima, siz mendan ko'rsatma kutyapsizmi? – Orif aka muharrirga qarab kuldi: – Bilib qo'ying, men sizga hech qachon ko'rsatma ber-

mayman, «yana» emish. Bilmayman, vassalom! O'zingiz o'ylang. O'ylaganingizni menga ham aytg, mana men sizga aytganimday...

Orif aka soatiga qarab muharrirga qo'l berdi. Nazarov kulardi.

– Nega iljayapsiz?

– Alomat odam ekansiz, Orif aka... – dedi Nazarov hamon kulib.

– Odam... bu odam haligacha ish boshlagani yo'q. Nimadan boshlashni bilmay yuribman, – dedi Orif aka ketayotib. U endi negadir jadalroq, tetikroq qadam tashlardi. Endi ko'nglida nimadir aniqlangandek, g'ashliklari o'yg'a aylana boshlagandek bo'ldi.

Biroq shu kun ham, ertasiga ham xayollarining ipini ushlolmay, fikrlarida yorug' bir nuqta topolmay parishon yurdi. Raykomda ham kunlari asosiy ishni tutib ololmaganday odatdagi tashvishlar, tanishishlar bilan o'tardi. Bo'lim boshliqlarini bir-bir chaqirib suhbatlashdi. Navbatdagi byuroda ko'riladigan masalalar bilan tanishib, xo'jalik ishlariga doir masalalarning hammasini tuman ijroqo'mi prezidiumiga o'tkazib yubordi. Qishloq xo'jalik bo'limiga kirib, kichkina bir majlisga duch keldi. Majlisda boshdan-oyoq o'tirdi-yu, gapirmadi, ko'pgina miroblar, raislar bilan tanishib oldi.

Kechqurun yakunlab qarasa, bironta amaliy ish qilmabdi. Unga nimadir xalaqit berardi. Odamlar bilan gaplashganda ham bo'lar-bo'lmasga tixirlik qilib, yana ancha-muncha dilxiralikni orttirib oldi. Temir yo'l vokzalining boshlig'i bilan gaplashganda ham yuk tashish grafigi u yoqda qolib, ikkinchi darajali gap bilan dilozorlik qildi.

– Katta peshlavhga yozib, butun xalqqa pesh qilib qo‘yibsiz, «Deputatlar xonasi» deb! Menga tushuntiring-chi, nimaga?

Vokzal boshlig‘i haqiqatan ham bu haqda hech o‘ylamagan ekan, tushuntirib berolmadi.

– Deputat hamma qatori zalda kutsa, ko‘z tegib qoladimi? Yo chipta ololmaydimi? Xalq boshqayu, deputat boshqa ekan-da? Yo u xalqni kamroq ko‘rishi kerakmi? Uni kim saylagan o‘zi?

– Hamma joyda shunday axir...

– Hamma joyning o‘z odamlari bor, jiyan. Bu yerda siz bilan biz o‘ylashimiz kerak. Mening savollarimga javob berolmadingiz, shundaymi? Men ham javob berolmayman. Boring, o‘ylang, salomat bo‘ling.

Bu bo‘shangroq yigit bilan xayrlashgandan keyin Orif aka yana o‘zini koyiy boshladi. Bema-za, dag‘al gap. O‘zing javob berolmasang, undan so‘rab nima qilasan? «Boring, o‘ylang!» emish. Birinchi ko‘rib turgan odaming bo‘lsa. Qanday kishi, o‘y-fikri nimada, xulqi qanaqa, balki yuragida dardi bor, balki bir yengiltakdir...

Hammamiz ham shunaqa. Insonni avvalo inson deb emas, faqat bir ijrochi deb bilamiz. Ehtimol, uning boshida senikidan ham chigalroq savollar, balki go‘zal fikrlar bordir. Kim so‘raydi undan bu haqda? Senmi? Yo‘q. Sen raykom kotibisan. Sen: «Bajardingmi?» deb so‘rashing kerak. Bajargan bo‘lsa yaxshi, bajarmagan bo‘lsa, «Boring, o‘ylang!»

Xo‘sh, uning o‘ylarini, bola-chaqasini, kayfiyatini birov so‘rashi shartmi? O‘zi kelib bemalol gapirsa bo‘lmaydimi? Raykomga-ya? Ha, raykomga.

Odamlar orasida, oddiy odamlar bilan rahbarlar orasida, odamlar bilan raykom va hukumat organlari orasida shunday muhit yaratish mumkin emasmi? Shunday muhit yaratilsa ediki, odam uyida nimani o'ylagan bo'lsa, majlisda ham shuni gapirsa, ko'nglida nima o'ylar tinchlik bermayotgan bo'lsa, raykomda ham, obkomda ham... Obkomda?

Orif akaning ko'z o'ngida Mariya gavdalandi. Uch-to'rt kundan beri yo'qotib yurgan narsasini birdan topib olgandek ko'ngli sal yorishib, ertasigayoq Mariyaning oldiga borishga qat'iy qaror qildi.

«Boraman, boraman, – dedi Orif aka kechasi bilan shu xayolda to'lg'anib. – Ish boshlolmayotganimni, nimadir xalaqit berayotganini aytaman». Nima? Nima xalal beryapti? Buni u aytib berolmaydi. Orif aka tayyor formulalarni yoqtirmaydi. Suhbatda tug'ilgan haqiqat puxtaroq bo'ladi. Shuning uchun kim bilandir, yaxshisi, Mariya bilan gaplashish kerak...

Shu payt ayvonda gaplashib o'tirgan Onabibi bilan Temirning gurungi Orif akaning diqqatini bo'ldi. Siyrakkina iliq yomg'ir tomchilamoqda edi. Temir bilan yonma-yon, tizzasini quchoqlab o'tirgan Onabibi kaftini yomg'irga tutib qiqirladi:

– Voy, mana tomdi, iliq-miliq! Qo'lingni olib kel-chil!

Temir jiddiy bola, kam gapiradi. U o'ninchi sinfning a'lochisi, Onabibini o'z singlisidek doim himoyasida olib yuradi. U aqlli, bo'y-basti kelishgan, ko'rkam yigitcha. Yog' zavodi direktorining o'g'li, sal faylasufroq. Orif aka qizi bilan uning do'stligini yashirin bir mehr bilan kuzatib yuradi.

Kech soat o'n birlar. Nam tuproq va o't-o'lan hidi ochiq derazadan kirib, uyni to'ldiradi. Bolalarning gurungi bo'g'otdagi musichalarning kukusi bilan bo'linib turibdi. Temir yo'lkaga to'shalgan soy toshlarini kuzatardi.

– Ko'rdingmi, ba'zi toshlarga hali yomg'ir tom-mabdi, – dedi u salmoqlab. – Endigi tomchining qaysi toshga tushishini hech kim aytib berolmaydi. Yomg'ir tinganda shuncha tosh ichida bittasi quppa-quruqligicha qolishi ham mumkin. Bunday holni odamlar mo'jiza deyishadi. Aslida bu qonun. Tasodiflar natijasida tug'ilgan qonun. Mana, hozir ho'l bo'lmagan bitta ham tosh qolmadi. Hammasi bir xilda tim qora. Millionlab tasodifdan qonun tug'ildi. Demak, yomg'ir nima?

– Qo'ysang-chi, biz hali bularni o'tmaganmiz.

– Tentak, bu dars emas. Biz ham o'tmaganmiz.

– «Tasodif», «qonun...» Yomg'irning iliqqligini ayt-sang-chi! Hidini qara. Mana, kaftimni hidlab ko'r-chi...

Orif aka ichkaridan bolalarni ko'rmayotgan bo'lsa-da, ularning bexos yaqinlashib qolganda bir-biridan asta nariroq surilib o'tirishganini, qarama-qarshi, chala-chulpa gaplari o'zlariga juda ham ma'qulligini, hatto Onabibining jajji kaftidan xom yong'oqning achimsiqroq hidi kelishigacha bilib yotibdi. Onabibi hassos qiz. Go'zallikdan zavqlana biladi. Temir bo'lsa quruq mulohazachi. Gulni ko'rsa tomosha qilish yo hidlash o'rniga santimetrlab o'lchay boshlaydi. Shuning uchun ham ular bir-birlariga zarur bo'lsalar kerak. Shuning uchun ikkalasi ham yaxshi. Biri bo'lmasa biri bo'larmidi? Ikki yorti – bir butun. Orif aka o'zicha xayolchan jilmayib qo'yadi.

Shu jilmayish uning og'ir, chigal o'ylarini ko'nglidan ko'tarib tashlaydi. Endi Temirning aqlli, mavhum gaplari, Onabibining qiqirlashi uzoqdan eshitilgandek bo'ladi. U ochiq derazadan iliq yomg'ir sevalashini, musichalar kukusini tinglab uyquga ketadi...

Mariya Vasilyevnaning xonasi turli nav g'o'za tuplari, hosildorlik diagrammalari, iqtisodiy jadvallar bilan... bezatilgan edi. «Bezatilgan» demasak bo'lmadi. Chunki bu yerda ularning boshqa vazifasi yo'q. Qabulga kirgan odam bu murakkab raqamlarni tahlil qilib o'tirolmaydi, albatta. Orif aka devorlarga qaradi-yu, ko'nglidagi rosmana iliq gaplarni yo'qotdi-ko'ydi. Bunday joyda odam beixtiyor o'zini sipo tutishga, so'zlarigagina emas, tovushiga ham rasmiy tus berishga urina boshlaydi.

Lekin Orif akaning ro'parasida bolalikdan tanish, chehrasida hali ham sho'xlik shu'lasini saqlab qola olgan, istarasi issiqqina xotin o'tirardi. Mariya Vasilyevna yangi raykom kotibining kelganiga juda xursand bo'lib o'rnidan turdi. U o'rta bo'yli bo'lsa ham, yoshi o'tib, ancha to'lishibroq qolganligidan pakanaroq ko'rinardi. Orif aka uning erkakcharoq siltab uzatgan qo'lini siqib, qabulga kirganlar o'tiradigan kresloga cho'kdi. Mariya Vasilyevna bir go'shakni yelkasi bilan qulog'iga qisib, ikkala telefonda birdan gaplasharkan, kalendar varag'iga nimanidir yozdi, nimanidir o'chirdi-da, «ertalabdan shuncha ish!» degandek og'ir uh tortib, go'shaklarni taraqlatib joyiga qo'ydi.

– Xo'sh, xizmat?

– Xizmat yo'q, shunchaki biroz gaplashaman deb kelgan edim...

Mariya Vasilyevna qoshlarini baland ko'tarib, hayratomuz, sho'xchan tikildi:

– Bekordan-bekor-a?

– Ha, – dedi Orif aka sodda qilib.

Mariya Vasilyevna birdan qah-qah otib kulib yubordi. U chiroyli emas, yuzi hatto shiddatli-roq, lekin kulsa ko'rkam bo'lib ketar edi, Orif aka hali kulgining sababini tushunib yetmasa ham, qo'shilishib kuldi.

– Voy Orifjon-ey, shunchaki gaplashib o'tirgani degin? Yana nima yoqadi! Guzarga choyxonaga chiqib ketayotib, bu yerga adashib kirib qolgan bo'lma tag'in? – Mariya Vasilyevna yana xandon otib kula boshlagan edi, Orif akaning birdan qovog'i solinib qolganini ko'rib to'xtadi.

– Maryam, sho'x kulgi senga juda yarashadi. Lekin ertadan kechgacha, – Orif aka devorlarga qaradi, – bunday qurshovda o'tirish odamni tarashaday quritib yuborsa kerak.

Mariya Vasilyevna buni o'rinsiz tanbeh deb tushundi. Og'rindi.

– Ishingni gapir.

– Ishni boshlayolmayapman. Bir nima xalaqit beryapti.

– Nima?

– Nimaligini bilsam senga kelarmidim.

– Ana xolos... Xo'p, kelibsan, yaxshi, xursandman. Fikringni aniqlab, takliflaring bilan kelmay-sanmi, kotib?

– Men fikrimni emas, ahvolimni aytgani keldim. Shunchaki suhbat...

– Yosh bolamisan?.. Obkom bu!

– Ana... ana... – dedi jilmayib Orif aka, kresloga qulayroq joylashib o'tirarkan, – sal suhbatlashuv-

dikki, tayyor fikr ham tugʻilib qoldi: obkomga odam shunchaki oʻz hayajonlarini aytish uchun ham kelishi mumkin.

Mariya Vasilyevna tushunib turibdi: bekorchi odam emas-ku, bunday masʼul kishining dardlari, hislari ham ishi bilan bogʻliq boʻladi. Ammo Orifning bu gaplari obkomga tanbehday tuyulyapti, shuning uchun Mariya Vasilyevnaning chehrasidan koʻlanka ketmadi.

– Gapir, gapir, nima, yoʻq deyapmanmi, tashvish, hayajonlaringni gapir. Xizmat?

– Qoʻysang-chi «xizmat»ingni... – dedi Orif aka peshanasini uqalab. U Mariyaning ochilib gaplashishga qoʻymayotganini sezardi. Shuning uchun gapni tanlamay yuzadagisini aytib qoʻya qoldi: – Shivilgʻonga bordim...

– Bilamiz...

– Togʻ tumanini tugatib chakki qilibsizlar. «Yana tanbeh», deb oʻyladi Mariya Vasilyevna.

– Togʻ tumanining tugatilganini bilarding-ku.

– Bilar edim-u, tugatishning bunday boʻlishini bilmas ekanman.

– Qanday boʻlar ekan?

– Maʼmuriy jihatdangina emas, uni nom-nishonsiz butunlay tugatib yuborishga qasd qilinibdi.

– Unchalik emas. Senga shunday tuyulgandir, bu tabiiy...

– Gap menda emas. Buloqlar qurigan, bogʻlar soʻligan. Uzumzorlarni kul bosib yotibdi. Kimsasiz qishloqlar, taxta qoqilgan derazalar, koʻrshapalak uyalagan qutsiz uylar, gul oʻrniga sassiq-alif oʻsgan hovlilar togʻ manzaralariga qabristonday sovuq tus berib turibdi, yoʻl yoʻq, koʻpriklar

buzuq... Yurtning ko'rkam bir go'shasi edi-ya. Necha minglarga vatan... Behurmat qilinibdi, poymol etilibdi. Uvol... Mana bu yerda bir nimasi bo'lgan odam shunday qilmaydi! – dedi Orif aka ko'ksini mushtlab.

– Sen kimni ayblayapsan, Orif? Sening shaxsiy tuyg'ularingni men tushunaman. Lekin obkomda...

– Men hozircha seni ayblayapman. Bu yerda mening shaxsiy tuyg'um emas, inson tuyg'usi, go'zallik tuyg'usi, vatan tuyg'usi haqida gap ketyapti...

– Yo'q, bu o'zingning ko'ngilchanlik hislaring, Orif. Bilaman, og'ir xotiralar seni ezib qo'yibdi. Lekin buni obkom ishiga aralashtirish...

– Xo'p, sen aytganday bo'lsin: bu mening shaxsiy tuyg'ularim deylik. Lekin men ularni ichimga yutib ketolmayman axir! Xo'sh, ularni, bu tuyg'ularni qayoqqa qo'yishim kerak? Kimga aytishim kerak? Kimga...

– Menga qara! – Mariya Vasilyevna o'rnidan turib, majlis olib borayotgandek, qalam uchi bilan stoldagi oynani taqillatdi. – Hozirgi sening tu-maningda biz yetti yildan beri qora terga botib ishladik, uning iqtisodiyotini qayta qurdik, pastdagi yovvoyi cho'lni jilovlab, suv chiqardik, hayot bag'ishladik, aholi ko'chirdik, u yerda oltita sovxozni barpo etguncha ona sutimiz og'zimizdan keldi. Bu sovxozlar oldiga bu yil o'z xarajatlarini qoplash vazifasini qo'yganimiz. Sen bundan ham bexabarsan. U xo'jaliklarda ahvol hali ham og'ir... Sen, raykom kotibi, u yerlarga haligacha biron marta bordingmi? Cho'l zahmatkashlari-ning g'ayrat-shijoatlarini ko'rdingmi? Yo'q. Bor-

may-ko'rmay turib viloyat qo'mitasining bo'yniga ayb qo'yyapsan... Ilk muhabbat go'shalaringni bir sayr etib kelib, ko'z yosh qilib yuribsan: «Oh-voh! Tabiat manzaralari!..»

Orif aka indamay bosh egib qoldi.

«Attang, bu ishim ham xato bo'ldi, – deb o'yladi u namiqqan peshanasini qo'lining sirti bilan artib. – Haqiqatan ham, hech narsa ko'rmay-bilmay turib, da'vo, dimoq... Men bunday emas edim shekilli...» Qizishib gapirganidan hansirab qolgan Mariya Vasilyevna stol orqasida u yoqdan-bu yoqqa yurardi:

– Rahbar...

Past ovoz bilan aytilgan bu so'zdan Orif aka hushyor tortdi.

«Rahbarligimni pesh qilma!» deb jerkib tashlashdan o'zini arang tiyib qoldi. Boshini ko'tarmadi.

Mariya Vasilyevna kelib uning yelkasiga qo'lini qo'ydi-da, «Men-ku tushunaman...» degandek qarab, tasalli bergan bo'ldi.

– Gaping to'g'ri, Mariya Vasilyevna. Men hozir sovxozga ketaman.

– Xayr, – Mariya Vasilyevna qo'l berdi. Yo'lakda jild qo'ltilqagan sipo yigitlar, ortiqcha gap gapirmaydigan qizlar juda ishchan qiyofada u yoq-bu yoqqa o'tib turardi. Orif aka bosh ko'tarmay jadal chiqib ketdi. Zarang soyasida turgan GAZning kabinasiga kirib o'tirdi-da, peshanasiga tars etib urdi. «Ilk muhabbat», «Ko'z yoshi», «Oh-voh...» Ko'nglim cho'kib qorovuldan aroq tilab ichganlarimni, raykomdagi suhbatlarda odamlarni bekordan-bekor ranjitganimni bilsa nima der edi ekan! Cho'lda qilinayotgan ishlar u aytganday

bo'lsa, men vahima qilib yurgan bu tashvishlarim haqiqatan ham kulgili...

Eng yaqin sovxozgacha bir yuz o'ttiz chaqirim yo'l. Shunday bo'lsa ham, Orif aka benzinni tekshirib ko'rdi-da, cho'lga qarab haydadi.

Changga botib to'rtinchi sovxozga kirib borganida qosh qoraygan edi. U charchaganidan hech kimni, hech narsani ko'rmadi ham, ko'rgisi ham kelmadi. Faqat rosa ochiqqanini va qorong'ida qandaydir g'uborli shamol esayotganini sezar edi. Uni kutib olgan kishi – ishchilar qo'mitasi-ning raisi Uzairov – kir kepka kiygan, bukkriroq keksa odam edi. U mehmonning raykom kotibi ekanini bilib, nuqul rejadan gapiraverdi: bu yil falon tonna beramiz, yanagi yilga rentabel xo'jalik bo'lishni vazifa qilib qo'ydik, yaqinda gazetada ham yozishdi – davlatga katta foyda...

– O'rtoq Uzairov, oshxonaga qayerda?

– Mehmonxonaga boramiz, o'rtoq kotib, ovqat tayyor.

Orif akaga biroz jon kirdi. Lekin mezbonning haligi gaplari hamon qulog'iga kirmasdi. Uzairov ancha xushomadgo'y bo'lib chiqdi. Qo'lga suv quygan, kursi toza bo'lsa ham, mehmon o'tirishidan oldin ro'molchasi bilan changini artib qo'ygan, ovqat oldidan «yuzta»ni shama qilgan... Orif akaga bu qiliqlar yoqmasa ham, azbaroyi qorni ochligidan, mastavaga non to'g'rab indamay tushiraverdi. Keyin og'ir tortib, barvaqt uxlab qoldi.

Erta bilan mehmonni eshitib partkom kotibi yetib keldi. Bu To'lagan degan do'ng peshana, qop-qora, kamgap, kamsuqumgina yigit edi. Orif

aka unga, «Sovhoz shaharchasini birga aylanib chiqaylik», deb taklif qildi. Ular piyoda chiqib ketdilar.

Havoda to'zon, uzoqlar ko'rinmas edi.

– Shamol hali ham bosilmabdi-da.

– Endi boshlanyapti, – dedi To'lagan.

– «Afg'oni» degani shumi?

– Ha.

– Qancha davom etadi?

– Kamida uch kecha-yu uch kunduz.

Shundan keyin ular indamay yuraverdilar. Bir chaqirim, bir yarim chaqirim... Sovhoz shaharchasi asosan shu bir ko'chadan iborat edi. Hovli, tomorqa yo'q. Uylar hammasi bir xil: ikki qavatli, ikkita kichkina ayvonli, ikki oila uchun. O'n qadam ichkarida badrafxona. Hammasi shunday, bir uy, bir badraf, bir uy, bir badraf. Boshqa hech narsa yo'q, na bir qoziq, na bir jo'yak, na bir nihol... Ellikta, yuzta, ikki yuzta... Uzoq-uzoqlarga cho'zilib ketgan. Oralarida «afg'oni» quturib yuribdi.

– Odamlar o'z uyini topadimi ishqilib?

– Topmay qayoqqa borardi... – mujmalroq javob berdi kamgap To'lagan. Shu bilan yana indamay ketaverishdi. Bir yarim kilometrcha yurgandan keyin To'lagan to'xtadi:

– Bu yog'i ham shunaqa, ketaveramizmi?

Ular qaytishdi. Qaytishda shamol orqadan edi, Orif aka ko'zini, quloqlarini artib, darrov qorayib ketgan ro'molchasini cho'ntagiga yashirdi. To'lagan yangi raykom kotibidan gap kutardi. Bunisi ham ilgarigilariday bo'lmasa kerak axir, hech bo'lmasa bir g'azablanib qo'yar: «Bu yerda qanday turibsizlar? Yetti yildan beri biron ko'chat

o'tqazsanglar, tomorqa, bog' qilsanglar bo'lmasmidi? Bu shamol, bu bir xildagi minglab badraflar manzarasi odamni sil qiladi-ku axir!»

Yo'q, kotib bu haqda gapirmadi. Buning o'rniga To'laganning o'zini surishtirdi:

– Bola-chaqa bormi?

– Bitta qizimiz bor, – dedi To'lagan o'ng'aysizlanibroq.

– Ha, yaxshi. Mening ham bir qizim bor. Onabibi.

– Meniki Firuza.

Kotibning muloyimgina o'ychan chehrasi, undagi tabiiy otalik mehri To'laganga yoqa tushdi. Shundan keyin u sal dadillanib, savollar yordamida bo'lsa ham, o'zi haqida gapirib berdi. Uni partkom kotibligiga o'tgan yili saylashgan ekan. Ishining mazasi yo'q, uning o'z fikricha, eplolmayotgan ekan. Sovxozning xo'jaligi katta, ancha ishlar chalkash, hal qilinmagan. Eng muhimi – odamlarning kayfiyati... To'lagan hozir juda band, qishloq xo'jalik iqtisodiyoti institutida sirt-dan aspirant, oilasi yosh, uch oydan beri qizchasi kasal. Ishni eplolmayotganiga shular ham sabab bo'layotgan ekan.

Orif aka bu gaplarga hech narsa demadi, o'git ham qilmadi, tasalli ham bermadi. Yana chuqur-roq o'yg'a toldi, xolos.

Tushdan so'ng ular to kechgacha partiya qo'mitasida o'tirishdi. Bo'lim boshliqlarini, keksa xodimlarni chaqirishdi. To'lagan Orif akaga juda ma'qul tushdi. U sovxozda rahbarlikni eplolmayotgan bo'lsa ham, odamlarni yaxshi tanir, har birining oilasi, uyi, dardini bilar, o'z shaxsiy ishlarini ham sovxoz ishlariga aralashtirib gapirar

edi. Keyingi kuni ular ertadan kechgacha buxgalteriyada, hisobot bo'limida ishlashdi. To'lagan bu yerda Orif aka uchun ajab bir kashfiyot bo'ldi: u sovxozning iqtisodiy imkonlarini bosh moliyachi bilan buxgalterdan ham yaxshiroq bilar ekan. Zehni tez, tahlilga moyil, qaysi ko'rsatkich qaysi raqamga borib bog'lanishini, eski-yangi hujjatlarini, raqamlarni yod aytib berardi. Orif aka yana bir narsani sezdi, buxgalter bilan moliyachi unga shunchaki qobiliyatli talaba, yoqlaydigan dissertatsiyasini yod bilishi kerak bo'lgan zehni chaqqon yigitcha debgina qarar ekanlar.

To'lagan o'pirilishlarni tahlil qilganda ular: «Atang, ish qolib ketdi, ha, mayli endi...» degandek, qoshlarini chimirib, «otalarcha» miyiqda kulimsirab turdilar. Ammo Orif akaning tasavvuricha, sovxozning olti yildan beri o'zini oqlolmayotgani ham, hosil va daromadning pastligi ham, ishchilarning og'ir kayfiyati ham mana shu ichki xo'jalik hisobotining chatoqliklariga kelib bog'lanar edi. Shuni tushuna boshlagandan keyin u To'laganni yonidan qo'ymadi.

To'rtinchi kun deganda garmsel tindi. Ammo nafas olish hali ham og'ir, uy havosi bo'g'iq, g'uborli; jihozlardan, deraza tirqishidan, kiyimlardan chang burqib turgandek edi.

Nonushtadan keyin Orif aka To'laganni boshlab ko'chaga chiqdi. Uchinchi uyning ochiq ayvonida bir oila choyshabdan soyabon qurib, nonushta qilib o'tirgan edi. Chug'ur-chug'ur bolalar qurshovida o'tirgan qariyaning istarasi issiq ko'rindi. «Shivilg'onlik!» dedi Orif aka ichida. U shivilg'onliklarni allanimasidan, yuz tuzilishidan, jilmayishidan, chehrasidan tanir edi.

– Vaalaykum assalom, qani, choyga qarang, mehmon – dedi chol. Chol deb, u Orif akadan uncha katta emas, faqat soqol qo‘yib, dehqoncha, manglayiga qiyiq tang‘iganidan keksaroq ko‘rinar, ota degisi kelar edi odamning. Ayvon tor edi. Orif aka zinaga o‘tirib, uzatilgan piyolani oldi.

– Tor joyga chiqib olibsizlar?

– E, bu la‘nati garmselning dastidan uch kundan beri qamalib o‘tirib, dimiqib ketishdi bu churvaqalar, – dedi ota, – nonga qarang.

– Tog‘dan tushganmisizlar?

– Topdingiz, mehmon, shivilg‘onlikmiz. – Ota yangi buxankani olib, avaylab maydaladi. – Qani, To‘laganboy, siz ham o‘tiring.

– Men bir narsaga hayronman, aka, – deb choyni puflab gap boshladi Orif, – sovxozda ko‘pchilik sobiq Ko‘yki tumanidan ko‘chib tushgan odamlar ekan. Bir umr sof havoda, tog‘da yayrab o‘sgan xalq, bir umr bog‘-rog‘ qilib shirin-sharbat meva yetishtirgan mirishkorlar, yam-yashil hovlilar-ni, tokzor-u buloqlarni tashlab kelib, bu yerning sharoitiga qanday chidab yuribsizlar?

Ota yer tagidan To‘laganga qarab qo‘ydi.

– Bu kishi tumanning yangi kotibi bo‘ladilar, Mansur ota, dilingizdagini gapiravering, – dedi To‘lagan odatdagi sodda ochiqlik bilan.

– Ha, endi dilimizdagi ko‘rinib turibdi: oson emas. Ammo hukumat bir nimani bilib qiladi, mana keldik, besh yildan beri shu yerdamiz.

– Unisini bilamiz, bu sovxozlardan hukumatga, xalqimizga juda katta iqtisodiy foyda keladi. Lekin hukumat har bir kishining ko‘nglidagini hisobga ololmaydi-da. Mana, siz Shivilg‘onni sog‘inmaysizmi?

– Sog‘inamiz. Bolalar-ku ko‘nikib ketishyapti. Ammo biz keksalar... o‘sha ko‘kalamzor qishloqlarimizga achinamiz, uka. Qochib ketganlar ham ko‘p bo‘ldi, nimasini aytasiz!

– Qochib ketish mardlik emas. Biroq o‘shalarining ham dilida cho‘g‘i bor ekan, bu ahvolga ko‘nib qo‘ya qolmabdi.

– Bizni ayblayapsiz chog‘i, uka?

– Ayblayotganim yo‘q, hayron bo‘lyapman. Dehqonsizlar axir. Nahot yetti yildan beri biron bog‘ u yoqda tursin, to‘rtta ko‘chat ko‘kartirib, ayvonchangizni garmseldan to‘solmagan bo‘lsangiz?

Mansur ota o‘zini bosib anchagacha jim o‘tirdi, piyola chaydi, dasturxondan non ushoqlarini terdi, bo‘g‘in-bo‘g‘in bo‘lib qotgan qo‘pol, keksa barmoqlari sal titrar edi.

– Yetti pushtim bog‘bon o‘tgan, uka. Mening ota kasbimdan ayrilib, bu yerda yurishimni oson tutmang – tirnoqni etdan ajratganday gap bo‘ldi bu. Bog‘ dedingiz, ko‘chat dedingiz. Krandan suv tashib, deraza tagida ikki tupgina shaftoli ko‘kartirishga ham urinib ko‘rdim. Kulgi qilishdi, bu yerda bu bekorchilik nishonasi hisoblanarkan. Shunga ham qaramas edik, dehqonmiz axir, qani endi bir parchagina tomorqa-yu ihotaga bo‘lsa, ko‘chalarga ariq olinib, suv keltirilsa, biz bu garmsel la‘natini yengolmasmidik! Bog‘gurkiragan joyga shamol kelmaydi. Ammo, uka, eng muhimi – ko‘chat mana bularni boqmaydi, – Mansur ota chug‘urlashib dasturxondan turib ketishayotgan bolalarni ko‘rsatdi. – Shivilg‘onda boqardi, bu yerda boqmaydi. Bu yerda biz oylikni paxtadan olamiz. Ishlash kerak.

– Yashash-chi?.. Yashash ham kerak, – dedi Orif aka asta, o‘zi o‘ziga. Keyin choyga, suhbatga rahmat aytib, o‘rnidan turdi. Ular bir-birlarini tushunishdi, «Xafa bo‘lmaysiz», «Ko‘nglingizga olmaysiz», deyishdi bir-birlariga.

Orif aka bu kunlarda sovxozning o‘nlab turli odamlariga duch keldi. To‘lagan u bilan yura- verib, buncha suhbatlardan bu kishining miya- si achidi, fikrlari chuvalashib ketdi, deb o‘yladi. Ammo Orif aka nimanidir topgandek, savollarni hamon bir tomonga burar edi.

RTSning qo‘rasida qoramoyga bulangan pa- kanagina bir ta‘mirchi yigit uning kimligini surishtirmasdan do‘q qilib ketdi:

– Istamasam meni majbur qilolarmidi? Bekor gap! O‘zim, o‘z ixtiyorim bilan ishlab yuribman. Ko‘pincha oylik chiqmaydi, sovxoz kambag‘al, lekin ishlayman. Nega? O‘ylab ko‘ring-chi? Yo non topib yeyolmasmidim? – Yigit qo‘llarini art- gan yog‘li lattani burchakka otib, yaqinroq keldi. – Komissiyamisiz, aka, yozing. O‘tgan safar ham bittasiga ancha gap aytuvdim, muxbir ekan, gaze- taga hamma gapimning teskarisini yozib chiqdi. Yozing siz ham! Lekin bir narsani ayting: bugun – dasht, shamol, ish; ertaga – dasht, shamol, ish; indinga – dasht, shamol, ish... Bu nima, yashash shuning o‘zimi? Keyin nima bo‘ladi, xo‘sh?...

Orif aka o‘rniga nariroqda siniq chorpoya ustida oyog‘ini chalishtirib, papiros chekib o‘tirgan duxo- ba do‘ppilik oliftaroq yigit tirjayib javob berdi:

– Nima bo‘lardi, yana o‘sha it yotish, mirza tu- rish...

To‘laganning har kuni eshitib yurgan gaplari. Lekin Orif aka bu suhbatlarning har biri haqida

soatlab o'ylab, yondaftarlarini to'ldirib-to'ldirib oldi.

– Bu keyingisi kim? Sillig'i? – deb so'radi u.

– «Sillig'i» – Ubaydullaxon degan, hozir klub mudiri. Asosiy ishi plastinka aylantirish, – dedi To'lagan.

Oltinchi kun deganda viloyatdan direktorning o'zi kelib qoldi.

– Ziyom Ziyoxonovich, – dedi To'lagan uni derazadan ko'rib. O'zi kutgani chiqib ketdi.

Orif aka ham deraza oldiga bordi. Direktorning uyi ko'chaning narigi yuzida ekan, «Volga» kelib to'xtashi bilan bolalari, haligi Ubaydullaxon, yana besh-olti kishi chiqib, yukxonadan tugun, quti, bidonlarni ko'tarib kirib ketishdi. Shahardan kelgan sovg'alar ichida bir-ikki banka qaymoqdan tortib, dasta-dasta obi nongacha bor edi.

Ziyoxonov raykomning sobiq kotibi edi. Orif aka uni ishdan olinishi paytida, so'nggi plenumda ko'rgan, u haqdagi gaplarni eshitgan edi: o'zi shahardagi uyida turadi, tumanga uch-to'rt kunda bir kelib «rahbarlik» qilib ketadi, deyishgan edi. Hali ham ahvol shu ekan-da...

Yarim soatdan keyin Ziyoxonov mehmonxonaga kirib, salomlashdi, uzr so'radi. U Orif akadan yoshroq, lekin yuzini ajin bosgan, ko'zlari chuqur botgan, qoshlari malla rang, yorg'oq boshi sarg'aygan o't orasida yotgan konserva qopqog'idek yaltirab ko'rinar edi.

– Bir haftadan beri shu yerdamiz, – dedi Orif aka kulib, – na qaymoq, na obi non. Dehqonchilikni yig'ishtirib qo'yibsizlar chog'i.

– Dehqonchilikning g'amida yuribmiz-da idorama-idora, – dedi Ziyoxonov kesatiqni tushunma-

ganga olib. – Biridan zapchast tilaysan, biridan ximikat... To‘lagan! Choy!

Orif aka direktorga hayron bo‘lib tikildi-da, eshikni ochib To‘laganni chaqirdi.

– Choyni keyin ichamiz, siz keraksiz.

To‘lagan kirib o‘tirdi.

– Ziyoxonov, – dedi Orif aka, – o‘zingiz partiya xodimi bo‘lgansiz... lekin bir hisobda, siz hech vaqt... bo‘lganga o‘xshamaysiz. Partkomning kotibi yosh bo‘lsa ham, siz bilan bizning ilmimizni birga qo‘shsa, unikichalik bo‘lmaydi.

Ziyoxonovning kayfiyati buzildi, yuzida ajini yana ham ko‘paygandek bo‘ldi.

– Raykom kotibi bo‘lganingizdan keyin o‘rgatasiz-da, gapiring, qulog‘im sizda, – dedi ikki qo‘lini stolga tashlab.

– Siz nima uchun ishdan olinganligingizni hanuz tushunmabsiz, Ziyoxonov.

– Nega tushunmas ekanman? Ko‘ngilchanlik! Ko‘ngilchanlik qildim. Kerak joyda qattiqqo‘llikni ishga solmadim. Davr bo‘lsa shiddatli, shafqatsiz. – Ziyoxonov qo‘llarini ezg‘ilab jim qoldi.

Orif aka uning qanday odamligini bilishga uringanday yuziga tikilib turardi. Ziyoxonov davom etdi:

– Boplab ta‘zirimni berishdi, ayb o‘zimda. Kelajakning muhtasham binosini quryapmiz, mangu-likka quryapmiz. Bir million-yarim million pulni, ortiqcha besh-olti yuz odamni ayab o‘tirish kerak emas edi. Uyqudan qol, ochlikka chida – ayama ekan. Asrlar uchun quryapmiz, avlodlar uchun.

– Bunday «qattiqqo‘llikni» tushunarmikan avlodlar? – dedi Orif aka, – o‘zingizni aldab nima

qilasiz, Ziyoxonov, sizni buning uchun ishdan olishgan emas-ku axir. Aksincha, qattiqqoʻllik haddan ziyod edi, odamgarchilik, oddiy insoniylik yetishmagan sizda.

– Mana endi siz kelibsiz, siz qiling odamgarchilikni.

– Gap shundaki, siz bu yerga kelib ham oʻsha eski usullaringizni qoʻllayapsiz. Sovxozda ishchilarning turmushi...

– Biz davlat xizmatidamiz, oʻrtoq Ochilov.

– Siz odamlar xizmatidasiz. Odamlar, ishchilar, har bir mehnatkash rozi boʻlmaguncha davlat rozi boʻlmaydi.

– Sovxoz avvalo oʻzini oqlashi kerak.

– Mana yetti yil boʻlibdi, qachon oqlaydi? Ungacha-chi? Odamlarning tirikchiligi shu ahvolda qolaveradimi?

– Ahvoliga nima boʻlibdi: Oq uy – ola bargak. Arz qilishgandir-da. Qoʻriq yerlarni koʻrishmagan, u yerda azamatlar chaylada, yertoʻlada yotishibdi. Odam tabiati ajab qiziq: rohatga darrov koʻnikamiz-da, qadriga yetmay qoʻyamiz.

Orif aka Ziyoxonovga tikilmay qoʻydi, uning xayoli uzoqroqqa ketib qoldi shekilli, gavdasini orqaga tashlab, hech kimga qaramay, goʻyo oʻziga oʻzi gapirdi:

– Odam ming yillardan beri yaxshi yashay deb intiladi, kurashadi, mehnat qiladi, zahmat chekadi. Bugunga kelib u sal tuzuk yashay boshlasa, nimaga hayratda qolishimiz kerak, tushunmayman? – U yana Ziyoxonovga qaradi: – Xoʻsh, nima qilamiz, direktor?

– Nima qilaylik, ayting. Paxtaning narxini tushirasizmi, rejani kamaytirasizmi, shamolni

to'xtatasizmi? Yoki sovxozimiz yeridan bir xazina topib berasizmi?

– Bularning hammasini ham o'ylab ko'rish kerak, – dedi Orif aka. Kulib turgan Ziyoxonovning birdan qoshi chimirildi. – Xazinalardan biri bo'lsa, mana, yoningizda o'tiribdi. Siz unga choy tashitib yuribsiz.

Ziyoxonov To'laganga qarab, taqir boshini qashladi.

– Hozircha bir ish qilaylik. To'lagan, yaqinroq o'tiring, – dedi Orif aka jildidan qog'oz-qalam olib. Uchalasi to'garak stol atrofiga joylashdilar. Oq xalat kiygan bir rus xotin choy olib kirib, derazadan charaqlab tushayotgan olovli quyoshni oq darparda bilan to'sib, devordagi soatni ham yurgizib chiqib ketdi. Xonaga fayz kirgandek, fikrlar chaqqonroq ishlab ketgandek, bu uch xil odam o'rtasida allaqanday yaqinlik tug'ilgandek bo'ldi. Keyinroq Uzairov bilan bosh buxgalter ham kirib o'tirishdi.

– Raykomning bir nuqsoni shuki, – deb boshladi Orif aka, – biz xo'jalikka ko'pincha ma'muriy yo'llar bilan boshchilik qilamiz. Qo'limizda iqtisodiy dastak yo'q. Raykomga ilmiy-iqtisodiy dastak kerak. Samarqand kolxozlaridan birida men bir voqea bilan tanishgan edim. Kolxoz boshqaruv qoshida ilmiy maslahatchi sifatida iqtisodiy kengash tuzilibdi. Rais rahbar. Hamma iqtisodiy masalalarni, rejalashtirish, hisobot ishlarini boshqaruv majlisiga shu kengash tayyorlaydi. Kengash hisobchilar kurslari ochgan. Ekin yerlarining har bir kartasi o'z pasportiga ega. Buni birovlar kartaning «daftari», ba'zilar kartaning

«kasallik tarixi» deb atasharkan. Bu daftarlarda haqiqatan ham har bir kartaning tarjimai holi, barcha ko'rsatkichlari, ochligi-to'qligi, foyda-ziyoni, talabi, dardi, bari ko'zgudagiday ayon. Bu dehqonchilikning iqtisodiy tahlili. Kengashning maxsus xonalariga osilgan jadvallar barcha zaxiralarni, kim qaysi ish jarayonida – o'g'it berishdami, haydashdami, qayerda nima yo'qotgan, buning sabablari, qaysi tadbirni amalga oshirishda qaysi brigada yo'zveno, yoinki agronommi, suvchimi – kim aybdor – hammasining tahlili har bir savodli kolxozchiga ko'rinib turibdi. Bu manzara hamma uchun. Bunga qiziqqan, bilgan har bir kolxozchi o'zini butun kolxoz ishiga javobgar deb, xo'jayin deb his etadi. Kolxozchi ilgari qayerda haqini yo'qotgan, nega kam olgan – bilmasdi. «Mening nima daxlim bor», deb ketaverardi. Qaysi traktor qayerda ta'mirsiz qolib, necha ming so'm zarar yetkazgan – bu bilan ishi yo'q edi, bilmasdi. Endi biladi! Talab qiladi! Bu tashabbusning ruhiy ta'siri ham katta. Odam ko'pchilik orasida o'z mavqeyini his qiladi. Xo'jayinlik g'ururi, kolxoz boyligiga javobgarlik hissi paydo bo'ladi. Biladiki, kolxoz yo'qotsa, u ham yo'qotadi. Ilgari biz devorlarda va'dalarimizni yoki ish natijalarimizni pesh qilardik. Endi ishimiz tahlilini ochib tashlaymiz. Bu moddiy manfaatdorlik haqida quruq so'z emas, uning aniq yo'li. Iqtisodiy kengashning ishi ko'p, faoliyati keng. Lekin hozircha sovxozda mana shu aytganlarimni qilib ko'rsak deyman. Qanday fikrlar bor?

O'tirganlar bir-birlariga qarashdi, indashmadi. To'lagan ko'zlari yonib turar, Uzairov qog'ozga allaqanday geometrik shakllar chizar, bosh

buxgalter bo'lsa qamalib qolib derazadan derazaga qarab uchayotgan qushdek u yoqdan bu yoqqa yurar edi. Ancha jimlikdan keyin hamma birdan gapira boshladi, savollar ko'payib ketdi. Kengashda necha kishi bo'ladi? Kimlar? Buni qishloq xo'jalik boshqarmasida qilsa bo'lmaydimi? Bu tajriba haqida biror kitobcha yo'qmi? Samarqandga borib kelinsa qanday bo'larkin?

Bu masalalar uzoq muhokama qilingandan keyin Orif aka taklif kiritdi:

– Raykom kengashni tashkil etish va boshqarish uchun To'laganni tavsiya qiladi. Partkomning kotibi, moliya mutaxassisi, yosh, g'ayratli...

Halidan beri indamay o'tirgan Ziyoxonov birdan o'rnidan turdi, «Kelishib qo'ygan ekansizlarda?» degandek, To'laganga qaradi, bir yashirin fitna sezgandek bezovta bo'lib qoldi:

– Siz kolxoz tajribasini gapirdingiz, o'rtoq Ochilov, – dedi negadir stoldagi qog'ozlarni yig'ishtirib, – sovxozni davlatning o'zi nazorat qiladi.

– Gap nazorat haqida emas, Ziyoxonov. Bu o'z-o'zini tahlil qilish. Doimiy tahlil! Tushundirgizmi? – deb uqtirdi Orif aka. U Ziyoxonovning bezovtalik sababini tushunishga urinardi: nimagaga rangidan qon qochdi? To'laganning mavqeyi oshishidan qo'rqadimi? Kengash huquqlarimni cheklab qo'yadi deb cho'chiyaptimi? Yo boshqa biron xavotiri bormi?..

Orif aka yana to'rt kun boshqa sovxozlarda yurib, charchab, unniqib, soqollari o'sib uyga qaytganida, qizi uning chang hidi kelib turgan bag'riga o'zini tashlab yig'lab yubordi. Onabibi sog'inganini bunday ochiq bildirmas edi, bir gap bo'lganga o'xshaydi.

– Nima gap, onam? – dedi otasi uyga razm solib, uy ozoda, jihozlar sarishta, kechki quyosh nurida Orif akaning charchagan ko'zlariga hamma narsa yumshoq, yoqimli ko'rinar edi. – Biron voqea yuz berdimi?

– Hech nima bo'lgani yo'q, – dedi Onabibi, lekin yana piq etib yig'lab, burnini tortdi-da, teskari o'girilib, yuzini berkitdi. U sochini maydalab o'rgan, yupqa batist ko'ylagi ichidan o'smirlarga xos uchli yelka suyaklari turtib chiqib turardi. – Sizni maktabga chaqirishdi..

«Hech gap emas ekan-ku...» Orif aka yengil tortib, ko'nglida jilmayib qo'ydi, hatto sevinib ham ketdi. Katta ishda ishlagani uchunmi, uni hech qachon maktabga suhbatga chaqirganlari yo'q edi. Lekin sirtidan «jiddiylik»ni yo'qotmadi.

– Nima qilib qo'yding?

– Hech nima... Muallimam uyimizga kelmoqchi edi, o'zlari boradilar, dedim. Hammaning dadasi maktabga boradi...

Orif aka qizaloqqinani bir bag'riga bosib ovutgisi keldi-yu, pedagog bilan suhbatga borishdan oldin bunday qilmaslik kerak deb, o'zini tiydi. Maktabda albatta bir «ish» ko'rsatganki, bekorga chaqirishmaydi.

Orif aka ertasiga maktabga bordi.

Ilmiy mudir xonasida uni sinf rahbari Shafigullina kutib oldi. U biologiyadan ham, ijtimoiyotdan ham dars beradigan kekxa, to'g'rirog'i, qarib qolgan muallima edi.

– Biz huzuringizga suhbatga bormoqchi edik, safarda deyishdi, o'zingiz kelibsiz bezovta bo'lib... Kechirasiz, ya'ni, rahmat... Gap Onabibi to'g'risida.

– Noma'qul ish qilib qo'ydimi?

Nima desak ekan? H-ha, ha. O'tgan hafta rus tili darsidan «Bizning oilamiz» degan mavzuda insho yozdirilgan. Mana qizingizning «inshosi!» – Shafigullina inshoni ko'zoynagiga yaqinroq keltirib, yana bir tikildi-yu, Orif akaning oldiga qo'ydi.

Onabibi inshosida o'z otasi haqida eshitgan barcha gapini to'kib solgan edi. Onasining uni deb xor bo'lganlari, uyatga qolganlari... Onasi kasal bo'lganida ham xabar olmay, hatto o'limiga sabab bo'lganlari, Onabibi tug'ilganida vijdonsizlarcha tashlab ketganlari...

Onabibi shunday iflos odamning boshqalar qatori yashab yurganiga g'azablanadi.

«U tufayli mening oilam yo'q. Boshqalarniki singari onam, ammam yoki akam yo'q. Hech bo'lmasa bitta singlim bo'lsaydi... Hozir ota tutingan bir mehribon odam bilan turibman», – deb oxirida qo'shib qo'yadi.

Orif aka uzoq o'qigach, shu bir bet qog'ozni ushlagancha nam kipriklarini pirpiratib uzoq o'tirib qoldi. Yurak-bag'ri ezilib ketganidan, qayerda o'tirganini ham unutgan ekan, Shafigullinaning:

– Ko'rdingizmi? – degan xirqiroq tovushidan cho'chib tushdi.

– Nimani aytyapsiz?

– Qo'lingizdagini.

– Ha, – dedi Orif aka qog'ozni hamon qo'lidan qo'ymay. Uning tovushida og'ir iztirob, ojizlik, horg'inlik bor edi.– Ha.

– Bolalarni bunday tuban fikrlardan saqlash siz bilan bizning vazifamiz, – odatdagi nasihatga tushdi kekxa pedagog. – Ularni yuksak, pok his-

lar, porloq davrimiz haqida yorqin o'ylar ruhida tarbiyalash...

– Menga qarang, siz... – Orif aka inshoni ko'rsatib, sinf rahbariga hayron bo'lib tikildi, – siz buning uchun Onabibini ayblayapsizmi? Bu gaplarning hammasi to'g'ri-ku!

– Yosh bolaning sovet oilasi haqida shunday o'ylashi pedagogikaga to'g'ri keladi deb o'ylaysizmi?

– Pedagogikani... bilmadim, – Orif aka yelkasi-ni qisdi, – lekin bularning hammasi to'g'ri. Mavzu shunday ekan. Har kim o'z oilasi haqida yozishi kerak ekan, shundaymi?

– Shunday. Ammo mana qarang, boshqa bolalarning insholarini. Mana! Mana! – Shafigullina bir necha dasta inshoni stolga olib qo'ydi. – Hammasi yorqin! Ikir-chikirni kovlashtirmay, baxtli oila haqida, baxt haqida g'urur bilan yozishadi.

– Baxt... men aminmanki, Onabibi baxtning nima ekanini aytib berolmaydi. Gapning ochig'i, yoz, desalar, buni men o'zim ham yozib berolmasdim. Lekin Onabibi o'ylaganini, ko'nglidagini yozibdi. Bu yomon emas. Men buni taqiqlolmayman.

– Bu... xunuk axir, tushunyapsizmi? – dedi Shafigullina qo'lida Onabibining inshosini silkib.

– Bu – haqiqat! – dedi Orif aka.

– Siz, o'rtoq Ochilov, uyda kam bo'lasiz, kecha-yu kunduz safarda, daladasiz. Bola yolg'iz, o'z holiga tashlab qo'yilgan. Xulqi ters, og'ziga kelganini gapiradi, yozadi. Biz bunga yo'l qo'ylamaymiz.

– «Og'ziga kelganini» emas, o'ylaganini gapiradi, bolamni men ham bilaman, hurmatli muallima.

– To‘g‘ri, siz otasiz, lekin otalik mehri bizning pedagoglik ishimizga xalal bermasligi kerak. Adabiyot o‘qituvchisining arzlarini hali sizga aytganim yo‘q.

– Yana nima?

– Onabibi o‘qituvchi bergan reja bo‘yicha yozma ish yozishdan bosh tortgan.

– Sabab?

– Sabab – mana, – sinf rahbari tortmadan bir parcha qog‘oz olib berdi, – mana, yozma ish o‘rniga o‘qituvchining obro‘sigga putur yetkazadigan mana bu xatni tashlab ketibdi qizingiz.

Orif aka qoshini chimirib bu xatni ham uzoq o‘qidi:

«Men Oneginning so‘rovnomasini to‘ldirmayman. Ruxsat bersangiz, «Yevgeniy Onegin»ni sinfda to‘la aytib bergim keladi. Men uni yod bilaman. «Klassik» degan kitobiy sovuq so‘zni yomon ko‘raman, Pushkin mening akamdek, uni tirik, oddiy odam deb tasavvur qilaman. Tushimda ko‘rganman...»

– Ko‘rgan, ko‘rgan! – deb yubordi Orif aka, yosh boladek. – Bahorda edi, tongda yotog‘idan yugurib chiqib menga aytib bergan. Buning hammasi rost! Rost!

Shafigullina oq tushgan qoshlarini uyib, qari yuzini xunuk burushtirib, hayrat bilan qarab turardi. Orif aka qo‘lidagi xatning o‘qituvchi arzini tasdiqlashi kerak bo‘lgan hujjat ekanini eslab, haligi bolalik quvonchini yo‘qotdi. Jiddiy gapirdi:

– Menga qarang, men buning uchun ham unga tanbeh berolmayman. U nimani o‘ylagan bo‘lsa shuni yozgan. Yo o‘ylaganini yashirishi kerak-

midi? Dilda boshqa, tilda boshqa, shundaymi? Uyda boshqa gapni gapirib, maktabda boshqa gapni yozishga o'rgatishmi bizning vazifamiz?

– O'qituvchi shu xatga nima deb baho qo'yadi, o'ylang?! Biz imloga, fikr ifodasiga qarab baho qo'yamiz. Bu bir parcha xat – betgachoparlik... Biz baho qo'yishimiz kerak. Nimaga qo'yamiz? Qizingiz «ikki» olib o'tirsa-yu, siz qanaqa otasiz...

– Kampir qizishib ketganini payqab, qaltiroq qo'li bilan ko'zoynagini arta boshladi. – Kechirasiz.

– «Baho qo'yish kerak...» Bola nimalarni o'ylashi sizlarga baribirmi?

– Nega? Bola yorqin o'ylar o'ylashi kerak. Biz shuning g'amini yeyapmiz.

– Ba'zan ko'nglida yorqin o'ylar bo'lmasa-chi? Soxtalik, ikkiyuzlamalik qilishi kerakmi? Maktabdaligidayoq-a?

Kampir bu gapga darg'azab bo'libmi, yo javob topolmay, jim qoldi. Anchagacha yerga qarab turgandan keyin Orif aka davom etdi:

– Kechirasiz, xayolimga bir gap keldi: o'sha... Onabibining otasini aytaman... uning soxtaligi shunaqa joydan boshlanmadimikan?

Shafigullina g'azabdan bezovtalanib qoldi.

Orif aka birpasdan keyin o'zicha o'y o'ylagan-dek sekinroq qo'shib qo'ydi:

– Ziyoxonovning ham... balki undan kattarog'ining ham...

– A? Bir nima dedingizmi?

– Yo'q, o'ylab ko'ray deyapman. Yo'qlaganingiz uchun rahmat, men suhbatimizni albatta o'ylab ko'raman. Xayr.

Orif aka kigiz qalpog'ini qo'ltig'iga qisib chiqib ketdi.

Uyda Onabibiga nima deyishini bilmadi. Qiz xavotirda, otasidan bir gap kutar, ish bilan ivir-sib turib, yer tagidan unga qarab qo'yar edi. Onabibi so'rida falsafa o'qib o'tirgan Temirni hovlidan haydab chiqardi, otasiga choy damlab keldi, yana yer tagidan qarab qo'ydi. Orif aka sezib turardi, oxiri chiday olmadi, qizini bag'riga bosdi. Ko'ngli to'lib turgan Onabibi uning bag'riga yuzini yashirib, burnini tortdi.

Shundan keyin Orif akaga o'sha birinchi kunlardagi og'ir kayfiyat, g'ashlik yana qaytib keldi. Raykomda ham, prezidiumda o'tirganida, safarda ham ko'nglida bir nima toshdek bo'lib turar, ishning jilovini ushlab olishga xalaqit berib, xotirini parishon qilar edi. Yangi kotib bir necha oygacha byurolarda gapirmadi, katta tadbirlarga aralashmadi, uning ishga «kirishuvi» cho'zilib ketdi.

Bir kuni viloyat anjumanida Mariya Vasilyevnaning juda katta nutqini eshitgandan keyin to'ppa-to'g'ri uning uyiga kirib bordi.

Mariya Vasilyevna noshud eridan ajralgandan beri, sochi oppoq oqargan bir ammasi ham urushda o'lib ketgan ukasining ikkita bolasi bilan birga uch xonali uyda turardi. U hozirgina yuvinib chiqqan, yuzida muvaffaqiyatli ish kuni-dan keyin bo'ladigan odatdagi mamnunlik barq urib turar, sochini boshiga turmaklab, xonaki keng-kovul ko'ylak kiyib olgan edi, qomati nozik bo'lmasa ham, durkun ko'rindi Orif akaga.

– Kirganing yaxshi bo'libdi, – dedi u xushvaqt bo'lib, – o'zim ham chaqirmoqchi edim. – Kuni bilan majlisda o'tirib, yana choy-poy ichmasdan yo'lga chiqish...

– Bu safar tayyor fikr bilan keldim.

Mariya Vasilyevna o'tgan safargi suhbatni eslab labini tishladi.

– Uyda ishdan gapirma, qani, o'tir, – dedi u stol atrofiga kursilarni qo'yib.

– Amma!

– Hozir, Masha! – deb qichqirdi ammasi oshxonadan ruschalab. – Mehmon jindek ichadimi?

– Ichasanmi? Ichadi, ichadi! – dedi Mariya mehmonning javobini ham kutmasdan.

– Uyda gapirma degin? Uyda bo'lak gap, idorada bo'lak gap ekan-da? Uyda o'z o'ylaganimizni, o'z ko'nglimizdagini gapiraylik, majlisda bo'lsa nuqul o'zimizni yaxshi ko'rsatadigan, muxbirlarga, hujjatlarga, rahbarlarga kerak bo'lgan gaplarni so'qaylik, shundaymi?

Ularning ko'zlari uchrashdi. Mariya Vasilyevnaning hammomdan keyin lovillab turgan chehrasi so'ndi.

– Sen nima deyapsan, Orif? Yana kayfing buzuq...

Orif aka tirsagini stolga tirab, manglayini kaf-tiga qo'ydi.

– Ha, juda ham dilozor bo'lib qolibman, Maryam. Kechir...

Amma chuqur likoblarga qo'ziqorin sho'rva suzib keldi. Piyoladan qaymoq tomizib, eskicha guldor yog'och qoshiqlarni oldilariga qo'yib ketdi. Oshxonadan kotletning jizillashi eshitilardi.

Yaxshi ham o'sha jiz-biz bor ekan. Bo'lmasa bu jimlikda qoshiq taqillagani ham, sho'rva xo'rillagani ham eshitilib, battar o'ng'aysiz holga tushar edi. Mariya Vasilyevnaning ishtahasi bo'g'ilgan edi, qoramtir sho'rva ustida oydek bo'lib turgan qaymoqni atalab-atalab, qoshiqni surib qo'ydi.

– Gapir endi bo‘lmasa... Mening nutqimni aytyapsanmi?

Orif aka sho‘rvaga qaragancha jilmayib turardi.

– Nega iljayasan?

– O‘zing bilarkansan. Men bilmasmikansan deb o‘ylardim. Unda yana ham xunukroq bo‘lardi. Darvoqe, ikkalasi ham dahshatli...

– Tushunadiganroq qilib gapirolasanmi?

– Ha... Odamlar o‘zi uchun – xuddi o‘zi, o‘z insoniyligi, o‘z o‘ylari bilan... Idorada yoki majlisga borsa-chi, shundoq plakat bo‘ladi-qoladi. Ba‘zilari buni o‘zi bilib qiladi, ba‘zilar esa bilmay. Ya‘ni, bir qiyofada ikki kishi bo‘lib yashashga o‘rganib, shunday tarbiyalanib qolgan. Buning ikkalasi ham yaxshi emas deyapman.

– Xo‘sh, men ham shunday ikkiyuzlamachi ekanman, qani, gapir-chi.

– Men unday keskin so‘zlarni qo‘llamoqchi emasman. Nutqing nimanidir pesh qilish, illyustratsiya qilish niyatida balandparvoz tarzda tuzilgan. Tahlil yo‘q. Tahlil uchun ijobiy, salbiy, yaxshi-yomon kerak, haqiqiy ahvol kerak. Senda esa, u yo‘q. Ya‘ni, umuman senda emas, majlisdagi senda.

– Davom et.

– Misol. Tog‘ tumanidan sakkiz ming vatanparvar cho‘lga ko‘chib tushdi, deysan. Bilasanki, ulardan yetti yuztasi qochib ketdi. Lekin ko‘nglingdagi bu gapni sen aytmaysan. Cho‘lga hayot keltirdik, deding. Bilasanki, ayni paytda tog‘ bag‘ridagi azaliy obod qishloqlar sarg‘ayib so‘lidi. Lekin sen bilib turgan bu gapingni ichingda saqlab qolasan. Azamat dehqonlarimiz

tashabbusi bilan olti sovxoz qad ko'tardi, bu – davlatga uch yuz ming tonna paxta demakdir, deding. Bilasanki, bu sovxozlar yetti yildan beri o'zini oqlagani yo'q, garmsel azob bermoqda, hosil kam, daromad kam, azamat dehqonlarning turmushi og'ir. Lekin ko'nglingdagi bu gap majlisda chiqmaydi. Chunki sen u yerda mana bu Maryam emas, plakatsan. Bu gap plakadni buziishi mumkin.

Farovonlikka erishishni xamirdan qil sug'urgandek oson deb o'ylamaysan, lekin shunday deb ko'rsatmoqchi bo'lasan. Har bir yaxshi ishning bir qiyinligi bor, qarama-qarshiliksiz ish bo'lmaydi – buni bilasan, lekin sen hamma ishni bir yoqlama, yaltiroq qilib ko'rsatishga urinasan. Buni zalda hammamiz bilib o'tiramiz, lekin hamon tinglaymiz, qarsak chalamiz. Nazarimda, biz ish qilayotganimiz yo'q, o'z-o'zimiz bilan bekinmachoq o'ynayapmiz.

– Xo'-o'-p... majlisda o'sha ikkala tomonni ham barobar aytib solsak, nima bo'ladi?

– Nima bo'ladi? Haqiqiy ahvol ko'z oldimizga keladi. Tahlil etamiz. Qanoat hosil qilamiz. Insoniyroq bo'lamiz. Samimiyat yuzaga keladi. Hayot tabiiyroq bo'ladi. Bir-birimizning qalbimizni ko'ramiz. Qani, ichadigan bor degan eding shekilli...

– Amma! – deb qichqirdi Mariya Vasilyevna. – Xo'sh, har holda bir ish qilyapmiz-ku, oldinga qarab ketyapmiz-ku, buni isbot qilish kerak emasmi?

– Kimga?

– Xo'sh, nihoyat yutuqlarni targ'ib qilish, xalq ichida tashviqot ishi bor axir, buni ham bekor qilasanmi?

– Agar og‘zakigina bo‘lsa, biryoqlama va yaltiroq bo‘lsa, bekor qilaman, – deb kuldi Orif aka, keyin yarim qadah aroq quyib ichdi.

– Sening gaplaring esa og‘zakigina emas, hatto xayoliy.

– Yo‘q, mening aniq fikrim bor... Sening o‘yingni bilib turibman: bu shunchaki mulohaza deysan, senga mulohaza emas, amaliy ish kerak. Lekin meningcha, mulohazaning o‘zi ham ish. Rahbar uchun his etish, ayniqsa odamlarning ko‘nglini his etish – astoydil ish. Bilasanmi, bir dehqon menga nima dedi? – Orif aka yondaftarini olib varaqladi. – Mana: «Faqat xazina boylik emas, mehr ham boylik. Odam ko‘zining quvongani ham boylik».

– Chiroyli mulohaza qilib, «his qilib» yuraversangiz, yana bir yilda sovxozlarning rentabelligini ta‘minlamasangiz, ishdan olamiz.

– Bunga shoshmanglar. Xulqim og‘irligi shundaki, men bu ikkalasini bir-biridan ajratolmayapman. Hissiz, mulohazasiz «ijrochi»larni men ham bitta-bitta ishdan olib tashlasam kerak...

– Tumanni uzoq aylanib shu fikrga keldingmi?

– Fikr o‘sha-o‘sha: Ko‘yki tumanini tugatish, u yerdagi yetti pushti mirishkor bog‘bon o‘tgan muqim aholini ma‘muriy yo‘l bilan cho‘lga ko‘chirib tushirish noto‘g‘ri bo‘lgan!

– Obbo, yana o‘sha Ko‘yki tumani! – Shu joyda Mariya Vasilyevna o‘zi ham yarim qadah ichib yubordi. – Iqtisodiy zaif tuman edi axir. Rivojlantirish istiqboli yo‘q, yerini kengaytirib bo‘lmaydi, xo‘jaligi bir yoqlama – davlatga bergan mevasi bir kolxozning paxtasiga arzimaydi. Hududi tog‘- tosh,

xususiy uzumzorlardan, bog'lardan iborat. Xususiy mulkchilik uyasi. Vodiyning bozorlari shivilg'onliklar bilan to'lib yotardi. Cho'ldagi sovxozlar bo'lsa – davlatga tayanch. Bu gaplarni bolalar ham biladi, men senga tushuntirib o'tiribman.

– Men bola emasman-da. Men bilamanki, cho'ldagi paxtani o'z ota kasbini muqaddas bilgan bog'bonlar dilini ranjitmasdan ham olish mumkin edi. Bizda qo'riqlar ochish tajribasi katta... Vodiy bozorlariga kelsak, men ularning doim mo'l-ko'l bo'lishini istayman. «Ko'yki – vodiyning ko'rki» degan gap bor edi ilgari. Hozir bu gap kulgili bo'lib qolibdi. Sen bilan bizdan kulishadi, Maryam. Go'zal qiz o'z husnini pulga chaqsa – shunday kulgi bo'ladi...

– Aynima. Iqtisodiy zaif tumandan davlat manfaatdor emas, bilasan.

– Bo'lmasa Kavkaz sohilidagi tumanlarni yopaylik, Qrimni ham tugataylik, u yerlarda shifobaxsh havo va azaliy dilbarlikdan boshqa narsa yo'q. Paxta bermaydi, axir, nima haqqi bor...

– Qo'pol kinoya. Kotleting sovib qoldi.

Mariya Vasilyevna o'zini bosib, kalta-kalta javob berib turibdi-yu, ammo ich-ichidan qaynab ketayotgani bilinib qolardi. «Bu nima qilmoqchi? Obkomning yetti yil davomida qilgan ishini, viloyatning dong'ini chiqargan tashabbusni bekor qilmoqchimi? Nega o'ziga choh qaziydi? Chalkash, mayda fikrlar, vaziyatni anglamaslik... undan kutmovdim. Nahotki yuqorida shu fikrni qo'llashar deb o'ylasa!»

Mariya Vasilyevna uning sal oqarinqiragan go'shtdor yuziga boqdi. Orif aka bu vaqtgacha

ikki marta tushirib olgan edi. Aroq unga yoqmaydi, ichsa rangi o'chadi.

– Menga qara, Orif, kommunizmning moddiy texnika bazasini yaratish degan gapni eshitganmisan? Butun mamlakat shu bilan band. Sen bo'lsang sentimental xayollaring bilan chuvallashib yuribsan. – Mariya Vasilyevna jahl bilan o'rnidan turib ketdi. Sal badani uvushganday bo'lib yelkasiga tivit ro'mol yopindi-da, shkafga suyandi. Orif aka o'tirgan joyida indamay bosh egib qolgan edi.

Shu xilda ancha vaqt o'tdi. Ko'chalarga allaqachon tun qorong'isi va sukut cho'kkan, mululishdagi katta fonuslar ham o'chgan edi.

– Nimani o'ylab qolding? – dedi Mariya Vasilyevna.

– Esimga tushib ketdi... – dedi Orif aka boshini ko'tarmay. U juda sekin, og'ir gapira boshladi. – Urushdan kelganimdan keyin, avval Ochil buvani borib ko'rdim. – Orif aka otasini hamma qatori «Ochil buva» deb atar edi. – Keyin Saragulni... ikkinchi kuni bo'lsa tong otar-otmas Sumbultomchiga yugurdim. Shunday uzoqdan ko'rishim bilan xayolinga bir gap kelibdi: «Urushda o'lib ketsam nima bo'lardi!..» Frontda men o'limni o'ylab bunchalik dahshatga kelmagan edim, shu yerga kelib... – Orif aka o'ylaganining hammasini aytmay, gapining yarmini yutib, dam sekin, dam ovozi balandlashib, uzoq gapirdi. – Sumbultomchini yana bir ko'rish uchun jon tiksa arziydi deb o'ylardim. U mening yoshligimni mana shunaqangi g'alati qilib tarbiyalab qo'yg'an ekan.

– Sumbultomchi...

– Ha. Mana, qora tun. Noma'lum so'qmoqlarda sharpa. O'lim sharpasi. Biz uning g'ashiga te-

gamiz. Qorong'ilik tugamaydiganga o'xshaydi... Birdan quyosh! Qandaydir begona quyosh. Biz razvedkadan qaytamiz. Yana, bu safar ham omon qaytyapmiz. Shunda qayin tagidami, botqoqdami, qirg'oqda yo vayronadami bir gulga, tiniq osmonday zangori gulga duch kelaman. Yoki yolg'iz vizillab yurgan bolariga... yig'layman... Itning bolasiday, ahmoq bir go'dakdek, do'stlarimdan yashirib yig'layman. Sumbultomchi esimga tushadi...

Mariya Vasilyevna uning yelkasiga qo'lini qo'yib, asta silkidi. Orif aka bosh ko'tarib, uning kulimsiragan yuzidan «Uyg'on, qayoqqa ketib qolding, mastmisan?» degan ma'noni o'qidi.

– Yo'q, menga qara, mana sen qancha raqamlar keltirding: tonnalar, gektarlar, ish kunlari, kilometrlar... Odamlarning quvonchlari-chi, mening o'sha ko'z yoshlarim, qorli cho'qqilarning, buloqlarning dillardagi jilvasi, keksa bir ko'ngilning ranjishi, orzular, odamlarning ixlosi, ishonchi, ko'ngil butunligi... Bularni nima bilan o'lchaymiz? Qayerda gapiramiz?

Mariya Vasilyevna: «Bas endi, kech bo'ldi, kayf qilib qolding», demoqchi edi, «Qayerda gapiramiz?» deganini eshitgandan keyin, yana ro'paraga o'tirdi. Lekin endi ko'rdiki, Orif aka mast emas edi.

– Men To'ychi Eryigitovni yaqindan tanirdim, – dedi u mulohazasini davom ettirib. – Savodli, ongli yosh yigit edi. Ko'plar bilmaydi, sen ham bilmaysan: uning yana bir fazilati bor edi – gul dastalar edi. Sira erinmasdi. Ba'zan ertalabdan kechgacha shu bilan shug'ullanishi mumkin edi. San'at deb bilardi gul dastalashni. O'z ko'ng-

lidagiday dastalay olsa, unga kitob o'qiganday uzoq qarab qolardi. Yapon gulchilarining kitoblarini topgan edi. Qizlar uchun gul dastalash san'atini o'rgatuvchi kurs ochishni orzu qilardi... Seningcha, shu yigit DZOTga tashlanish oldidan nimalarni o'ylagan ekan?

– Guldastani demoqchimisan?

– Yo'q.

– Nimani bo'lmasa?

– Hech nimani. Unday daqiqada odam hech narsani o'ylamaydi, vaqti bo'lmaydi o'ylashga. Endi sen javob ber: DZOTga qarab qanday kuch uni talpintirdi ekan?

– G'azab.

– G'azab yo'lbarsda ham bo'ladi.

– Onglilik.

– G'azab va ong bilan birga qalb kerak. Katta, boy, oliyjanob inson qalbi!

Mariya Vasilyevna ikki barmog'i bilan peshanasini qisib, horg'in tovush bilan stolga qarab gapirdi:

– Bu gaplaring hammasi to'g'ri. Lekin sen tumanning xo'jalik ishlariga faqat shu nuqtayi nazardan yondashsang, biz sendan reja o'rniga gap olamiz chamamda...

«Aql, iroda, mantiq – hammasi bor, ammo bir qatragina his, yurak ham bo'lsa-chi! – deb o'yladi Orif mashinani yurgizmay, orqasiga suyangan-cha o'tirib qoldi... Uzoq o'tirdi. Kayfi yo'q, ozgina bo'lsa ham, allaqachon tarqagan edi. Xiyobonda allaqanday qushlarning chug'ur-chug'uri, qo'nalg'a tanlab ivirsigani eshitalardi.

Orif aka tunga quloq solib o'tirib mudrab ketgan ekan, tush ko'ribdi. Tushida Onabibi labi-

ni cho'chchaytirib yig'layotganmish: «Bittagina kichkina singilcham bo'lsa ham mayli edi...» dermish o'ksib.

Orif aka uyg'ondi-yu, Onabibining inshosini eslab jilmayib qo'ydi. Tushda ko'rganlari xayollariga ulanib ketdi: yolg'iz, haqiqatan ham yolg'iz boyaqish. Mana hozir ta'til, Temir ham oromgohga ketib qolibdi. Onabibi uyda yakka o'zi o'tiribdi intizor bo'lib. Ota bo'lsa bu yerda...

Orif aka qayerda mudrab o'tirganini endigina payqadi. Oppoq tong otgan edi. Shahar ko'chalariga birpasda jon kirib, asfalt yo'lkalarda to'q-to'q oyoq tovushlari, do'kon, garaj eshiklarining g'irchillab ochilgani, sutchilarning chaqiriqlari eshitildi. Orif aka ko'zini ochmay, boshini orqaga tashlab birpas o'tirdi. Kimdir:

– Xo'jayka... binagrat chkanka! – deb bo'g'iq ovoz bilan qichqirib o'tdi. Orif aka beixtiyor jilmayib qo'ydi. Ko'zini ochib qarasa qichqirgan odam yo'q, mashinaning shundoq oldidan bir xotin uyqusiragan bolasini shoshib-pishib yetaklab ketyapti.

«Bitta kichkinagina singilcha...» Onabibiga shunaqasidan bo'lsa jonini jabborga berib, kuntun parvona bo'lardi-da. Yo birontasini boqib ol-sammikan? Topilarmidi bu zamonda... Xom xayol. Topilib qolsa-chi? Topilib qolsa-chi?

Orif aka kabinadan chiqib, mashinasining atrofini aylandi, g'ildiraklarini tepib ko'rди. Topilib qolsa-chi? Maslahat soladigan odam yo'q-da. Maryam... Maryamni xafa qildi. Chakki bo'ldi. Yo bosh egib borib uzr so'rasamikan?..

Nariroqda favvoradan sharillab otilgan suv Orif akani hushiga keltirdi. Bu nima gap? Odamlar

yangi ish kunini boshlayapti, u bo'lsa tushdagi xayollari bilan ovora.

U favvoraga borib yuzini yuvdi-da, eski cherkovning naryog'idagi meva bozoriga o'tib, bir kosa qatiq ichdi. Endi jo'nayman deb shoshib kelayotganida haligi bo'g'iq tovush yana eshitildi:

– Xo'jayka, binagrat chkanka!

Orif aka tovushni tanidi.

– Simyog'och? – deb yubordi ro'parasidan chiqib. Bu shivilg'onlik Ergash edi. U yengil brezent etik kiyib, oq yaktak ustidan qat-qat qiyiq bog'lagan, qiyiqda gulqaychi, chorpichoq, payantak, yana allanmalar osig'liq, yelkasida uzun dastakli qaychi.

– Iya, Orif aka. Haligi... assalomu alaykum! – ikki qo'lini uzatdi shoshib qolgan Ergash. U novcha emasdi, «Simyog'och» laqabi unga otasidan qolgan. Otasi dong'i ketgan bog'bon bo'lsa ham, juda sodda bo'lgan ekan. Bir kuni unga bir sho'x montyor bola daladagi simyog'ochlarni sotib ketibdi. Montyor dalada elektr simi tortayotgan ekan, «Nima qilyapsan?» debdi chol. «Simyog'och o'tkazdik, – debdi bola, yarimta ichkisi kelib qolganmi, hazillashibdi: – O'tqazdig-u, xato o'tqazib qo'yibmiz. Endi tashib ketish juda qimmatga tushadi. Sotmoqchimiz», debdi. Simyog'ochlar ham tilsa juda so'ribop ekan. Savdo ko'pga cho'zilmabdi, chol hammasini arzon-garov sotib olib, bolaga bor pulini sanab beribti. O'shandan beri xalq orasida bularning laqabi Simyog'och bo'lib ketgan. Ergashga laqabgina emas, hunar ham ota meros. Ishkomda tug'ilib, chaylada katta bo'lgan bu istarali yigit sohibkorlikni o'n besh yoshidayoq egallab, san'at darajasiga ko'targan edi.

*Shivilg'onda hatto ashula ham bor.
Simyog'ochning bog'lari marjon uzum,
Marjon qilib taqa qol, shahlo ko'zim...*

Sentyabr oylari ishkohlarda barg ko'rinmas, shig'il husayni, har boshi naq bir savat bo'lar-di. Har donasi kahrabodek sap-sariq, beg'ubor, quyosh botganda ichida cho'g' yonib turganday ko'rinar edi.

– Nima qilib yuribsiz, S... sim... Ergash?

– Shundoq... – dedi otasi kabi sodda Ergash qo'lga tushib qolgan boladek, belidagi, yelkasida-gi asboblarni qayoqqa qo'yishini bilmay. – Raykom bo'psiz, aka, eshitib xursand bo'ldik.

– Gapni chalg'itmang, siz cho'lga, sovxozga ko'chib tushmaganmidingiz?

– Ko'chib tushgan edik, aka.

– Bo'lmadimi?

– Bo'lmadi...

– Sovxozdan qochib, shaharda eshikma-eshik xomtok qilib yuribman deng?

Ergashning soqol bosgan yuzi bo'zarib ketdi, tipirchilab, atrofga qaradi.

– Kasal, aka, qaysi hovliga kirmang tok kasal. Tog'dan kul tushyapti, – dedi Ergash o'zining kasal bolasi haqida gapirgandek mung'ayib.

– «Xo'jayka binagrat chkanka»mish. Paxta ekish o'zi bo'lmaydi. Chidamapsizda-a?

– Men chidayman, aka. Har narsaga chidayman... – Ergash barg shirasi singib ketgan qadoq kaftiga boqdi, kattiq prujinali bog' qaychisining dastasini g'irchillatib qisdi. – Bu yerda ham pulni so'qayotganim yo'q... Bog' bering menga, qaytib boraman, raykom aka!

Orif aka yigitning tovushida yig'lamsirash ohangini eshitgandek bo'ldi. Shu zumdayoq o'zining ko'ngliga ham bir nima soya soldi. Bu unga tanish g'ashlik edi.

– Qochgan bo'lsangiz yuravering! – dedi Orif aka jahl bilan va jadal qayrilib jo'nab qoldi.

Jo'nadi-yu, Ergashga juda achindi. Bir vaqt kimsan mirishkor bog'bon, hamma bog'dor tumanlarga dong'i ketgan, o'z o'rnini topgan, hayotdan mamnun, qo'li gul yigit edi. Hozir bo'lsa ko'chama-ko'cha... Uning ustiga, jerkib tashladi. Birovning hovlisidagi tokning kasalini yig'lagudek bo'lib gapiryapti. Uning aybi nimada? O'z qutlug' kasbiga shu qadar ko'ngil qo'yganidami?

Orif aka birpas toptanib turdi-da, haligi joyga qaytdi. Qarasa, Ergash narigi muyulishda bir yelkasi bilan devorga suyanib, bosh egib turardi. Orif aka uni chaqirmadi, oldiga bordi. Yo'taldi. Ergash cho'chib bosh ko'tardi.

– Esimga tushdi, nos chekardingiz shekilli, Ergashvoy, bormi?

– Ha... ha-ha, bor, – deb yigit qat-qat qiyiqlarini tita ketdi. Jez qoplagan nos qovoqning popukli tiqinigacha kul tushgan uzum novdasining zax hidi singgan edi.

– Ha, kul tushib yomon bo'libdi-da, – dedi Orif aka bir chimdim nos otib. – Yo'qotish qiyinmi?

– Yo'qotish mumkin. Ammo lekin butun vodiya tarqasa yomon bo'ladi.

– Ha... undoq deng. – Orif aka kamaridan qalpoqni olib, qoqib boshiga kiydi. Oftob qizita boshlagan edi. – Menga qarang, Ergash, siz... Shivilg'onga qaytib boring.

Ergash ko'zini pirpiratib, tushunmagandek, savol nazari bilan qaradi.

– Qayting, ha. Butunlay.

– Hazillashmang, Orif aka.

– U yerda ba'zi kekxa bog'bonlar bor. Mansur otani ham qaytaramiz. Kuchlaring yetganxa bog'larni tiklanglar. Sumbultomchiliklarni ham asta-sekin qaytaramiz.

– Orif aka! Raykom aka! Chiningizmi?

– Aytganday, bola-chaqa qalay, sog'-salomatmi hammasi?

– Ha.

– Olib keting barini. Uylarni, chaylalarni tuza-tib olinglar. Keyinroq bog'larni borib ko'raman. Pul-mul qalay?

– E-e, pul kerakmas menga! Kunimiz o'tar. Baxtimizga o'zingiz kelib qolibsiz, aka, rahmat! Shivilg'onni yana gullatmasam, rahmatlik otam mendan rizo bo'lmasin.

U soqollari o'siq bo'lsa ham, allaqanday ko'rkam bo'lib ketdi. Hovliqib qolganidan Orif akani quchoqlab ham olmoqchi edi shekilli, o'zini bosib, qo'pol qo'llarini uzatib qo'ya qoldi. Orif akaning ham ko'ngli o'sib ketdi.

– Simyog'och! – dedi xayrlasharkan, yelkasiga qoqib.

Orif aka ishdan qaytib kelganida hovli to'la bola edi. Shovqin-suron bilan mashinani qurshab olishdi, biri kabinaga kirib, biri kuzovning orqasiga osilib, biri tepasiga chiqib, rosa yayrab qichqirishdi. Onabibi otasining bag'ridan qutulgandan keyin, bitta-bitta quvib yurib hammasini har yoqqa tirqiratib yubordi. Hovli jimjit bo'lib qoldi.

– Tirmizaklar!.. – dedi Onabibi xivichni tashlab. Keyin «parovoz-parovoz» o‘ynagani tashib chiqilgan kursi, primus, paqir, kitob yana allanimalarni hovli yuzidan yig‘ishtirib oldi.

Orif aka maykachan, kavush kiyib chiqib, so‘ri atrofiga shakarob qilib suv sepdı. Radio operalaridan mungli ariyalar eshittirar edi. Dim havoga rohatbaxsh salqin oqim sezilar-sezilmasgina oqib kirmoqda edi. Choydan keyin Orif aka kitoblarni, gazeta-jurnallarini ko‘tarib chiqib, so‘ridagi xontaxtaga ag‘dardi. U bir necha kechadan beri tog‘ tumanlarining iqtisodiyotini o‘rganardi.

Onabibi dasturxonni yig‘ishtirgach, oyoq uchida cho‘zilib xontaxta tepasidagi lampochkani burab yoqdi.

– Maryam xolamni ko‘rdingizmi, dada?

– Ko‘rdim, senga salom aytdi.

– Mehmonxonada yotdingizmi?

– ... Ha.

Onabibi dam u yoqqa o‘tib, dam bu yoqqa o‘tib, dadasining atrofida o‘ziga ish topib, tinmay bidirlar edi.

– Mehmonxona chiroyli-ya? Derazalari ka-atta! To‘rtinchi qavatidamidingiz, dada?

– A? Ha, ha. To‘rtinchi qavatida.

– Qip-qizil cho‘g‘dek poyondoqlar solingan. Yaxshimi, dada?

– Kayfiyatingga qarab, qizim. Ko‘ngling to‘q bo‘lsa, vaqting chog‘, ishingdan mamnun bo‘lsang, hammasi ham yaxshi, – Orif aka yonboshlab yotgan cha daftarlariga nimalarnidir yozar, kitoblarning orasiga xatcho‘p qistirar edi.

– To‘g‘ri, dada, mening ham ko‘nglim har xil bo‘ladi. Goho yaxshi, goho... Nimaga yaxshi, qan-

doq yomon – hech aytib berib bo‘lmaydi. – Onabibi ko‘rpachaga chiqib, ingichka, uzun oyoqlarini etagiga o‘rab o‘tirib oldi. – Temirlarning sinfidachi, dada, bir kuni rosa tortishuv bo‘ldi. Temir hamma narsaning ta‘rifi bor, hamma narsani tushuntirib bera olaman, deydi. U baxtni ham ta‘riflab berdi, ko‘nglini ham, muhabbatni ham..

– Nima dedi?

– Voy, esimda qoptimi? Keyin Komila opam uni bopladi. Ularning Komila opa degan o‘qituvchisi bor. Bu yil kelgan. Yoshgina-yu, o‘zi o‘qituvchi, qiziq. «Qani bo‘lmasa atirgulning hidini so‘z bilan ta‘riflab ber-chi?» dedi o‘sha Komila opa, – Onabibi piq etib kulib yubordi, – Temir ta‘riflab berolmay, rosa xijolatda qoldi. Ajab bo‘ldi, maqtanmasin, a, dada?

– Ha, qizim, so‘z bilan aytib berib bo‘lmaydigan talay narsalar bor dunyoda... – dedi Orif aka, kitobini yopib, ko‘zini bir nuqtaga tikib qoldi. Radio tindi. Faqat chiroq zirillab yonar edi. Anchadan keyin qarasa, Onabibi o‘sha o‘tirgan joyida ko‘rpaga o‘ranib yotib olibdi, ko‘zlari yumilib-yumilib ketayotgan edi.

– Menga hozir yaxshi, – dedi kipriklarini ko‘tarolmay, cho‘chchaygan lablari bilan shirin tamshanib. – Nimaga yaxshiligini ham bila-man. Negaki bugun siz uydasiz... – shu so‘z bilan pinakka ketdi.

Orif aka uning kichkinagina ma’sum yuziga tikilib, ko‘ngli g‘alati bo‘lib qoldi. Anchagacha ish qilolmadi. Keyin chiroqni o‘chirib, Onabibining ustini yaxshilab yopib qo‘ydi-da, daftarlarini qo‘ltiqlab, oyoq uchida uyga kirib ketdi.

U tuman gazetasining eski sonlarini varaqlab o'tirarkan, tantanali bir sahifada Ergashning suratini ko'rib qoldi. «Simyog'och» kulaymi, kulmaymi degandek, mujmalroq bir qiyofada chaqchayib turardi. Surat tagida maqolasi. Ergash hamma tog'liklarni cho'lga ixtiyoriy ko'chib tushishga chaqirar, «Ko'chishga bo'yni yor bermagan sharmandali eskilik qoldiqlari bizning oramizda bo'lishi mumkin emas!» deb qat'iy ishonch bilan xitob qilari edi. Ergash shunday til bilan yozardi ki, uning oldida ba'zi so'z ustalari ham ip esholmasdi. «Sher o'mrovli azamat cho'lquvarlarning vatanparvar safida baxtiyorman...»

Bu oylarda gazeta har kuni «sher o'mrovli cho'lquvarlar»ning hayqiriqlari, chaqiriqlari bilan to'lib chiqqan edi. Go'yo cho'lga baxt-sodat, xazinalar mana men deb shundoqqina tayyor turibdi-yu, uni borib egallash shu vaqtgacha hech kimning xayoliga kelmagan; shuning uchun tog'dagi butun boshli qadimiy bog'dor qishloqlarini huvillatib ko'chib ketishda bironta bahs yoki ikkilanish, qiyinchilik, yoki biron muammo asari yuz bergan emas.

Orif aka Ergashning suratiga yana tikildi. Bu yerda u nechog'li jo'n! Dovdirab qarab turishi ham, so'zlari, fikrlari ham. Ertalab shaharda uchragan Ergash bo'lsa – butunlay boshqa. Ko'zlariga boqib, soddagina gaplariga quloq solsangiz, o'ylarini, dardini, ishqini, ko'nglidagi ezguliklarni sezasiz...

Yo'q, hayotni jo'nlashtirib bo'lmaydi. U o'zining chigal murakkab o'zanlari bo'ylab oqadi. Mana Orif aka kun-tun safarda, dalada, idorada.

U uchratgan odamlarning hammasi sher o'mrovli azamat emas, bir-biriga sira o'xshamaydi, har biri o'zgacha olam, lekin har biri alohida mislsiz xazina. Har bir kolxoz yoki sovxozning o'z muammosi, o'z fazilati, qiyinchiliklari bor. Haqiqiy cho'lquvarlar – harbiydan bo'shagan askar bolalar, oliy maktab diplomlarini ushlagan mutaxassislar, maktab attestati, oliygoh yo zavod yo'llanmalari bilan yangi yerda muqim qotadigan haqiqiy ko'ngillilar yuzlab kelmoqda. Ma'muriy yo'l bilan ko'chirib keltirilganlar, adashib kelib qolib, keyin o'z bog'larini sog'inib, o'zini omonat sezib astoydil ko'nikolmaganlar esa ketib qolmoqda. Har kimning kelishi ham, ketishi ham alohida bir voqea. Ko'p o'ylar, xazinalar, insoniy munosabatlar bilan, oila, ko'ngil, kasb, taqdir bilan bog'liq.

Yo'q, odamni, hayotni jo'nlashtirib bo'lmaydi. Orif akaning o'zi ham keyingi vaqtlarda bu hayotga astoydil sho'ng'ib, o'zida g'ayrat va qanoat seza boshladi. Uzoq qishloqlarda qolib ketadi, byuroalarda ilgari gidek jim o'tirmaydi, hatto shiyponlarda ham nutq so'zlashiga to'g'ri keladi, ko'plar bilan nizolashib ham oldi, ko'p do'stlar orttirdi, chigal muammolarga duch kelib uyqudan qoldi, holdan toydi, ulfat topib chaqchaqlashdi, bularning natijalarini ko'ra boshladi. Endi uni hamma joyda yo sevishadi, yo yomon ko'rishadi, xullas, beparvo kutadigan yoki tanimagan odam yo'q.

Bir kuni uzoq sovxozdan kechasi qaytib, ertalab ishga kech keldi. Qarasa, qabulxona to'la odam. Raislar, sovxoz direktorlaridan bir necha kishi, muharrir Nazarov ham shu yerda; Orif akaning ko'zi darrov To'laganga tushdi, uni o'zi yo'q'latgan edi, esidan ko'tarilib ketibdi.

– Kechirasizlar, – dedi u o‘tirganlar bilan salomlashgach. Keyin hammani birdan ichkari-ga taklif qildi. Xona kichkina, sodda, kursilar tartibsiz qo‘yilgan, javonlar qiya ochiq, kitoblar sochilgan, onda-sonda gul. Bu birinchi kotibning xonasidan ko‘ra ko‘proq yosh dissertantning ish xonasiga o‘xshardi.

Orif aka stoliga o‘tmasdan To‘laganning yoniga kelib o‘tirdi.

– Firuza qalay?

– Tuzalib ketdi, Orif aka, rahmat. Men... men dissertatsiyaning muddatini kechiktirishga ijozat oldim, mana telegramma.

– Nega? – Orif aka telegrammani diqqat bilan o‘qib chiqdi.

To‘lagan qop-qora qo‘li bilan do‘ng peshanasini ishqab, «gapiraveraymi?» degandek atrofqa qaradi. Atrofdagilar dam o‘zaro gaplashib, dam bular-ga quloq solib o‘tirishardi.

– Xo‘sh, nega? – takrorladi Orif aka.

– Bu iqtisodiy kengash deganingizning o‘zi bir institut chiqib qoldi.

– Xo‘sh, xo‘sh?

– E, bu meni domiga tortib ketdi, Orif aka. Ko‘r ekanmiz, paypaslanib yurgan ekanmiz. Ichki xo‘jalik hisobi deganingiz bir xamirturush ekan deb qo‘ydim. Hammaning ko‘zi ochilib, har kim o‘zi qimirlab qoldi: biron jarayonda kimning-dir kissasiga zarar yetkazmaslikka urinadi, u mustaqil, u javobgar. O‘zi kam olsa, haqi kim-da qolganini ko‘rib turadi – avtoparkchilardami, mexanizatorlardami, aviatorlardami, suvchilar-dami.. «Vodxoz» oltinchi bo‘limga bergan suvini

bir yarim baravar ko'p yozib yurgan ekan. Kecha borsam, fermalarigacha elektrga ham, suvga ham hisoblagichlar o'rnatib qo'yishibdi. Har brigadir hozir mahsulotning tannarxini yil oxiridagina emas, har oyda bilib, hisoblab boryapti. Hisobchilarni o'qityapmiz... – To'lagan suyunchiga kelgan boladek hovliqib, tez gapirardi, nafasi ichiga tushib ketdi. Jildidan qog'ozlarni oldi. – Mana bular zaxiralaramiz. Millionlarni yelga sovurib yurgan ekanmiz. Agar yanagi yilga reja oshirilmasa, tannarxini kamaytirish hisobiga sovxoz birinchi marta o'zini oqlaydi.

– Reja oshirilmasa. Ha.

– Buni o'ylab ko'ramiz... – dedi Orif aka To'laganning hisobot jadvallariga tikilib. Boshqalar gapga qiziqib, o'rinlaridan turishgan, bularni qurshab olishgan edi. – Menga qarang, To'lagan, kengash yana bir necha masalani ko'tarishi kerak: birinchidan, «afg'oni»ning qanotini sindirish masalasi! Olimlar bilan bog'laning. Zaxiralarni hisoblab ko'ringlar: cho'lni ko'kalamzorlashtiruvchi maxsus brigadalar tuzishga kuchimiz yetadimi? Ikkinchidan, eski bog'dor dehqonlarning xohishini, yoshini, kasbini, vaqtini hisobga olib, ularga sovxoz shaharchasida bog'lar yaratish imkonini tug'dirish kerak...

To'lagan hammasini yozib borardi. Atrofdagilar jonlanib, shovqin kuchayib ketdi.

– Orif aka!.. O'rtoq Ochilov... Nima uchun...

Orif aka gapini tugatmagan edi, To'laganga qarab davom etdi:

– Modomiki, kengash astoydil ishga tushgan ekan, unga buyurtmamiz bor. Sizga birinchi

buyurtma raykomdan: musobaqada birinchilik mezonlarini ilmiy ravishda ishlab chiqish kerak. Oldin bajargan yutib ketaverishi kerakmi yo boshqa shartlar ham hisobga olinadimi? Mahsulotning tannarxi, masalan... Yoki kolxozda ma'muriy chora ko'rilganlar soni... Aytganday, Ziyoxonov qalay, yordam beryaptimi?

To'lagan nima deb javob berishni bilmay yelkasini qisib, o'ygatolgan edi, telefon jiringlab qoldi. Orif aka stolni aylanib o'tib, go'shakni oldi.

– Labbay! Kim?.. E-ha, Simyog'och!.. – deb yubordi xursand bo'lib, atrofdagilarga o'ng'aysizlanib qaradi-da, «Kechirasiz» deb qo'ydi kimgadir. – Qulog'im sizda, Ergashvoy... Bog'lar qalay? Nima-nima, kim? – Orif aka birpas jim qoldi, rangi oqarinqirab ketdi. – Qachon? Mahallada. Xo'sh... Kasalxonada. Ha... Keyin ko'rinmadimi?

Go'shakni qo'yib odamlarga qaradi. Lekin hech narsani ko'rmayotgandek edi. Keyin o'zini bosib, gap nimaga kelib to'xtaganini eslashga urindi. Ro'parasida Nazarovni ko'rib, hazillashmoqchi bo'ldi.

– Sizning qahramoningiz... Ergash.

Muharrir tushunmadi shekilli. Hech kim ham kulmadi, hazil chiqmadi. Orif akadagi o'zgarishni payqamagan direktorlardan biri haligi gapni davom ettirdi:

– O'rtoq Ochilov, bu nega bizlarda yo'q... kengash?

– Ha, rost, nega? Bizning sovxozning nimasi kam?

– Bizlar chetda qolaveramizmi?

– Bilmadim... – dedi Orif aka jilmayib. U suhbatning nimaga kelib to'xtaganini esladi. Ko'rib

turibdiki, qabulga kelganlar o'z yumushlarini unutib, To'laganning gapiga diqqat berishdi. Ularga hozir boshqa hamma masalalar ikkinchi darajali bo'lib qoldi. – Raykom... raykom buni hamma kolxoz-sovxozlar uchun katta tajriba markaziga aylantirish niyatida, – deb tushuntira boshladi u. – Hatto shunday orzumiz ham bor: kelgusida shu iqtisodiy kengashlar negizida qishloq xo'jalik iqtisodiyotining jamoatchilik ilmiy-tekshirish institutini ochish mumkin... Lekin nom berish oson. Buni hali ko'p o'ylash, tajribada sinash, ko'p ish qilish kerak. Istasanglar, mana To'lagan batafsil gapirib bersin. Fikrlashinglar. Men... Mening zarur ishim chiqib qoldi.

U shovqinli xonasini bularga tashlab chiqib ketdi. Ko'chaga shoshilib chiqdi-yu, zining pastida to'xtab qoldi. Nimaga chiqdi? Qayoqqa borishi kerak?

U qayoqqadir borishi, shoshilishi kerakligini bilardi. Lekin qayoqqa? Nega?

Orif aka uyga tomon shoshib ketayotganini payqadi. Ha, uyga, Onabibining oldiga. Qayoqqa borsin bo'lmasa? Onabibini tezroq ko'rishi kerak...

Telefonda Ergash unga xunuk xabar yetkazdi. Onabibiga ota tegish o'sha Isroilov degan odam Shivilg'onni oralab yurganmish. Odamlardan bolasini surishtiribdi, mahalla komissiyasiga, kasalxonaga kiribdi...

«Niyati buzuqqa o'xshaydi, aytib qo'yay dedim, aka», – dedi Ergash.

– Nima niyati bo'lardi? Onabibida uning zarracha haqi bo'lmasa!..

Shunday bo'lsa ham Orif aka yuragining dukur-dukuridan qo'rqar, yo'lkada salom berganlarga ham alik olmay, tezlab borar edi. Darvoza oldida to'xtab, buklog'liq qalpog'i bilan peshanasini artib, nafasini rostladi.

Eshik ichkaridan tambalangan edi, tirqishdan qo'l solib ochay desa, hadeganda ochilavermadi, qo'li qaltirardi. Bir amallab ochdi. Hovli huvillab yotibdi. Vujudi sovib, eti jimirlab ketdi.

– Onabibi!..

Hech kim javob bermadi. Qo'shning it i vovilladi, xolos.

Orif aka birdan majolsizlangan oyog'ini bazo'r sudrab uyga qarab intildi. Agar shu mahal uyqusiragan Onabibi ko'zlarini ishqalab ro'parasidan chiqmaganda, yiqilib qolishiga ham ko'zi yetgan edi. Qizini bag'riga bosdi. Jajjigina, chuvakkina, issiqqina shu vujud unga darhol quvvat bag'ishladi. Shunday bo'lsa ham Onabibi bir nimani payqadi. Otasi hech qachon shoshib kelib uning peshanasidan bunday qaltirab o'pmas, sochlarini bunday silamagan, ko'zlariga bunday g'alati qaramagan edi.

– Nima bo'ldi, dada? Nimaga barvaqt keldingiz?

Orif aka uni bag'riga yana bir bosib, yonginasida ostonaga o'tirdi.

– Terlab ketibsiz. Men ham uxlab qolibman, biram dim. Choy qo'yay.

– To'xta, Onabibi... – dedi Orif aka uning qo'lidan ushlab. Keyin nima deyishini bilmadi-da, qo'yib yubordi. – Ha, mayli, bor, choy qo'y. – O'tirgan joyida qizi qayoqqa borsa undan ko'z olmay o'tirdi. Anchadan keyingina nafasi rostla-

nib, yuziga rang kirdi. O'shandagina o'zini o'ylab, kulib qo'ydi: «Tentak! Nimaga hovliqib yugurib yuribman? Qizimga birov tahdid solyaptimi? Tahdid solib bo'пти! Uni ko'rmagan, tanimagan bir yaramas tahdid soladimi? Qizimning emgan ona sutidan tortib, ko'z nurigacha o'zimniki!»

U tizzasiga shap etib urib, o'rnidan turib ketdi.

Shu kundan boshlab Orif aka uydan kam chiqadigan bo'ldi. Chiqsa ham barvaqt qaytadi, eshikdan hovliqib kiradi-da, Onabibining tovushini eshitgandagina o'ziga keladi.

Dam olish kuni Onabibini shaharga olib borib o'ynatdi, gastrolga kelgan opera teatrining «Doktor Aybolit» degan spektakliga olib kirdi, ko'ylaklar olib berdi, bir bo'g'cha har xil sovg'alar bilan qaytib kelishdi. Onabibi shu kunlari sal ulg'aygandek, to'lishib, o'zgarib, quvonchi ichiga sig'may, kulganda chehrasi nur sochadigan bo'lib qoldi. Lekin ochilgan sari Orif akaning ko'nglini bulut chulg'ar edi. Isroilov uning xayolidan ketmaydi. Bir kun emas, bir kun bezrayib kirib kelishi bor. Lekin uning basharasini ko'rishdan ham kutish azob bo'ldi. Ana keladi, mana keladi deb, yuragini hovuchlab yuraverish Orif akani juda ezib qo'ydi. Kechalari ham xayoli o'shanga ketib qoladi. «Kelib nima qiladi, qaysi yuzi bilan keladi-yu nima deydi? Qishloqqa borgan bo'lsa, yurgandir-da...» deydi bir ko'ngli. Lekin ko'zini yumsa, allaqanday sharpalar eshitiladi qulog'iga, eshikni taq etib ochib kirib keladigandek...

Eng qiyini bu ahvolni Onabibidan yashirish edi. Orif aka yolg'on qiliqqa, ikki qiyofada yashashga o'rganmagan...

Ikki hafta shunday muttasil xavotirda yurgach, Orif aka charchadi. Isroilov qorasini ko'rsatmadi. Orif aka uning ablahligiga batamom ishonib, endi nafrati ichiga sig'may qoldi. Bu nafrat xavotirning ham o'rnini bosdi. Orif aka kerak joyga bemalol boradigan bo'lib, ishi ilgarigi iziga tushdi-yu, lekin diliga tugib qo'ydi: «Topaman men u ablahni! Manavi ishlarim bitsin-chi, qayerdan bo'lsa ham qidirib topib, basharasiga bir tupurib xumordan chiqaman!»

Orif aka saratonning jazirama kunlaridan birida, Ergashga bergan va'dasiga muvofiq, bog'lardan xabar olgani sobiq Ko'yki tumaniga chiqib ketdi. Cho'llar, soyliklar, yonbag'irlar qovjirab sarg'ayib ketgan bo'lsa ham, oftobda charaqlab yotgan qorli cho'qqilar tagidagi ko'hna tog' qishloqlari ko'm-ko'k bo'lib gurkirab yotardi. Ungurlarda pistazorlar qorayib ko'rinar, jilg'alarning betinim sadosi eshitilar, uzilib tushgan qoyalar ostida qulab yotgan kekxa yong'oqlarning yod hidi anqib, atrofga, dim havoga asta taralar edi. Bu yerlarda hech kim yo'q, ilon izi so'qmoqlarni o't bosib ketgan, o'nqir-cho'nqir, past-baland, ko'm-ko'k, dimiqib yotibdi. Ba'zan qoyalar sirtiga tirmashib chiqsangiz, ro'parangizda mislsiz manzara paydo bo'ladi. G'ovlab ketgan tashlandiq bog'lardan ko'tarilgan yengil hovur jimirlab, havo rang harir pardadek, tog'ning vodiya cho'zilgan etaklarini ko'zdan yashirib turadi, tikilibroq qarasangiz, uzoqdagi tepalar, qirlar, mirzateraklar xuddi ertakdagi serminor qal'alarning zangori ko'lankasidek ko'rinadi.

Shunday qoyalardan biriga chiqqanda Orif aka pastda ko'zni olgudek charaqlab yotgan bir

narsani ko'rdi. Bu, shubhasiz, mashina edi, mashinaning oldingi oynasi quyoshda shunday charaqlayapti. Lekin kim bu, yo'lsiz qanday kelib qoldi, nima qilib yuribdi bu yerda?

Orif aka toshlardan sakrab, yo'lsiz qiyaliklardan sirg'anib, yugurib tushdi. Biroq mashinaga yetmasdan to'xtab qoldi: ne ko'zi bilan ko'rsinki, o'nqir-cho'nqir yo'ldan asta yurib Mariya Vasilyevna kelardi. U qo'lini soyabon qilib qorli cho'qqilarga qarar, azim emanlar soyasida nafas rostlab, yana yurar, to'xtab yovvoyi gullardan uzar, qo'lidagi yo'nilmagan tayoq bilan o't-o'lanlarni titkilab bir nimalar qidirar edi. U yolg'iz, qizlarga o'xshab yengsiz kalta ko'ylak, poshnasiz botinka kiygan, yupqa oq durrasini boshiga, peshanasini, yuzini oftobdan to'sadigan qilib bo'shgina tang'ib olgan, yuzi, bilaklari issiqdan qizarib ulgurgan edi.

Orif aka uzoqdan, soyaroqda turib uni kuza-tarkan, kulib, kaftlarini bir-biriga ishqalab qo'ydi. U negadir Mariya Vasilyevnaning bu yerga kelib qolishiga o'zini sababchi deb his etardi. Shundaymi, boshqachami, ishqilib kelibdi-ku, shuning o'zi ham Orif akaga kutilmagan bir suyunchi bo'ldi. Quvonib ketganini tan olmasa ham, Maryamga o'zining gaplari ta'sir etgan bo'lishi mumkinligini ich-ichidan o'ylab qo'ydi.

Mariya Vasilyevna ham Orif akani ko'rib, qo'lga tushgan boladek, qizardi-yu, ko'ngliga shunday o'y kelishini bilib, «Gapim ta'sir qilibdi, Ko'ykini ko'rgani kelibdi» demasin deb, o'zicha oldini oldi:

– Shundoq, ozgina sof havo olay deb... Hordiq chiqaray deb kelgan edim, – dedi beparvoroqqina, – dalada yurib o'pkalarga chang to'lib ketdi.

– Yo‘q, Maryam, ochig‘ini aytaver, mening gaplarimdan keyin tog‘ tumaniga qiziqib qolgan-san. Odam ko‘ngli tortgan ishni albatta qilishi kerak. Yaxshi qilibsana kelib.

Mariya Vasilyevna «qitmir!» degandek keskin qarab qo‘ydi Orif akaga. Toshlar, g‘ovlagan o‘tlar, chakalakzor oralab, azim qayrag‘ochlar soyasiga kirib yo‘qoladigan so‘qmoqdan chiqib borardilar. Tikkaroq yerlarda Orif aka uning tirsagiga kaftini asta tegizib, odob yuzasidan sal suyagan bo‘ladi.

– Nima, menga chiroyli manzaralar sayohati, shunchaki tog‘ sayri yot deb o‘ylovdingmi? Sizga iqtisodiy kengashning raqamlariga mukkan-gizdan ketish yarashadi-yu, bizga jindak lirika yarashmaydimi?

Ular ikkalasi ham atrofni yangratib kulib yuborishdi. Mariya Vasilyevnaning kulgichlari nurlanib ketdi. Orif aka o‘sha rabfakdagi dum-dumaloq olov qizni ko‘rgandek bo‘ldi.

– Eshitibsana-da?

– Eshitganda qandoq! Kolxozlarda boshqa ishni yig‘ishtirib qo‘yishibdi-ku. Hammasini eshitib turibmiz. Deputatlar xonalarini yo‘qotganingni ham, parklardan shiorlarni oldirib tashlaganingni ham, sovxozlarda tog‘liklarga javob berayotganingni ham, maorif tizimiga, gazetalarning uslubiga aralashayotganingni ham... bundan keyin yana nima karomat ko‘rsatarkansan – faqat shunisini bilmay turibmiz.

Orif aka kulib turaverdi. Mariya Vasilyevnaning bu po‘pisasi uning ishlarini ma‘qullash bo‘lmasa-da, qoralash ham emas edi. Bir dovonga chiqqanda ular tomiri bilan ag‘darilib yo‘lda

ko'ndalang yotgan baqaterakka o'tirib dam olishdi. O'ngda bir xil kiyingan, bo'y-basti ham bir xildagi behisob ko'k archalar uzun-uzun saf tortib qiyalikka chiqib ketayotgan askarlardek ko'rinardi. Tepada tik tog'lar chakalakzorlarga qora soya solib turibdi. Bu yerda hamma vaqt salobatli sukut hukm sursa kerak. Ayniqsa tong otganda... Yengil shabnam hali yerda, o't-o'lanlar, gullar orasida yotadi, tiniq osmon tagida butun vodiy ko'z oldingizda kaftdek yastangan, qayerdadir chashma ko'zi miltillaydi, havo sofligidan archa hidi, asal hidi anqiydi. Shunda namtob so'qmoqlarda yalang oyoq yurib, yerga jondoshligingni sezsang, ko'ngling allanechuk osoyishtalik, ezgulik bilan to'ladi.

– Bu joylar odamning chiroyli xayollariga o'xshaydi, Maryam. Odam... o'tib ketadi. Uning chiroyli xayollari qoladi.

Mariya Vasilyevna qo'lida o'ynab turgan bargni birinchi marta ko'rayotgandek, aylantirib-aylantirib tomosha qilar, nafis tomirlariga uzoq tikilar edi.

– Mana ko'rdingizmi, kungurachalariga, tomirchalariga, shakliga diqqat bilan tikilsangiz, shu bitta kichkinagina bargda ham qonuniyat bor. Onabibining do'sti Temirning isbotiga qaraganda, qonuniyat tasodiflardan tug'ilar ekan...

Mariya Vasilyevna bargchaning ajab murakkab simmetrik qonuniyatlarini bir san'at asaridek tomosha qilib, huzur qilar edi. Orif aka buni sezib, mamnun, sergap bo'lib qoldi.

– Ba'zi olimlarning faraz qilishicha, har bir narsa, mana shu barg ham, odam ham elektronlarning maxsus birikmasidan iborat ekan. Qa-

chondir, million yillardan keyin shu birikma tasodifan yana bir takrorlanib qolsa, odam ikkinchi marta hayotga qaytib kelishi mumkin ekan. Agar qonuniyat, Temir aytganday, tasodiflardan tug'lsa...

– Yaxshi yupanch.

– Lekin menga yoqmadi. Elektron, birikma, qonun... Undan ko'ra jannat-do'zax, u dunyo haqidagi afsona chiroyliroq...

– Ikki bor yashash imkonidan mamnun bo'lmay, yana go'zallik ham talab qilasz.

– Sen bo'lsang shu yerda ham go'zallikni unutyapsan.

– Gap fan haqida edi shekilli.

– Gap odamning ma'naviy dunyosi haqida...

Ular yana jim qolishdi. Oftob qizita boshlagandan keyin bu yerdan turib ketishdi. Orif aka tosh tagidan sizib chiqqan bir chashmadan yotib suv ichdi. Suv sovuq ekan, tishlari zirqirab ketdi. Mariya Vasilyevnaga do'lana terib berdi. Keyin negadir Isroilovdan gap ochdi. Uning Shivilg'onga kelib yurgani, o'zining sarosimaga tushib qolganlari, Onabibi ham bir nimani sezib, kechalari turib kelib dadasining uyqusidan xabar olishi... hammasini batafsil gapirib berdi.

– Yo'q, men uni topaman, yerda bo'lsa qulog'idan, osmonda bo'lsa oyog'idan tortib...

– Uni topib nima qilasan, tushunmadim, – dedi Mariya Vasilyevna. – Sudga berolmasang, isboting bo'lmasa... Qaytaga u seni sudga berib, bolani tortib olmasin. Bir umr ovunchog'ingdan ajrab qolasan. Shuncha mehnat sarflab, shuncha tarbiya qilganingdan keyin... Yolg'izlik seni yeb qo'yadi.

– Men unga g‘azabimni aytmam, yuragingga sig‘maydi! – dedi Orif aka negadir qadamini tezlatib. Keyin Maryamning orqada qolganini ko‘rib qaytib keldi. – O‘lgan xotinini, tirik bolasini tashlab ketgan, insonning insonlik tuyg‘usiga tupurgan bir iflos. Boshqa joyda ham yana o‘sha ishini qilib yurgan bo‘lsa-chi?! Shunday odamning bu atrofda yurganini bila turib, men qanday tinch uxlayman?

– Tavba... – dedi Mariya Vasilyevna, qo‘lidagi xivichni sindirib tashladi. – Zap topgan ekanmiz-da raykom kotibini. Seni qanday qilib saylashganiga hayronman.

– Raykom yaxshi, – dedi Orif aka, – xudo qilib saylashsa, unamas edim: men odamman. Raykomda bo‘lsa, avvalo odam kerak. Darvoqe, obkomda ham. Mana, sen, kotiblik burchingdan tashqari nima ish qilding?

– Nima qilishim kerak edi?

– Men bola boqib olmoqchiman, Onabibi singilcha talab qilyapti. Maslahat ber, yordam qil, nima qilsam bo‘ladi?

Orif aka dag‘alroq tovush bilan gapirdi. U Maryamdan «Obbo, raykom kotibi bola boqib o‘tirsani endi», degandayroq e‘tirozni kutgan edi. Lekin Mariya Vasilyevna unday demadi, to‘xtab avval uning ko‘ziga, keyin o‘mrovli ko‘kragiga tikilib qarab qo‘ydi. Endi bu odamning qo‘pol so‘roq qilishlari g‘ashiga tegmay qo‘ygan edi. Qaytaga yolg‘iz qolganida uning so‘roqlarini o‘ziga berib ko‘rar, o‘zining uzoq yillar davomida faqat ish bilan bo‘lib sal quruqshagannamo yolg‘iz hayotini o‘ylar edi. Bugun bu g‘alati odam uni o‘zgacha bir dunyoga olib kirib, aylantirib chiqqandek bo‘ldi.

Quyosh tikkaga kelganda ular xayrlashadigan bo'ldilar. Orif aka Ergash bilan Mansur akaning bog'larini borib ko'rishi kerak edi. Mariya Vasilyevnaning esa kechqurun shaharda majlisi bor ekan.

– Juda yaxshi nafas oldik, yengil tortib ketdim...
– dedi u mashinasi tomon yurarkan. U do'lana terib yurgan haydovchini chaqirib, motorini yurgizguncha Orif aka nariroqda qarab turdi. Mashinaga chiqay deganda Mariya Vasilyevna daf'atan bir nimani eslagandek Orif akaning yoniga keldi:

– Men ko'p o'zgarganman, ko'p narsani yo'qotganman. Bilaman. Lekin qachon? Qayerda? – U yerga qarab yelkasini qisdi. – Bu savolni sen bergan eding. Endi men o'zimdanda so'rayapman...

U birpas jim turib mashinasi tomon ketdi. Orif aka uning quyoshda qizargan yum-yumaloq yelkasiga, qalin xazonni bosib ketayotgan o'ychan qadamlariga tikilganicha turib qoldi. Mashina yurgandagina ancha gap esiga tushib, qichqirdi:

- Onabibiga singilchani maslahatlashamizmi?
- Maslahatlashamiz!
- Tog' tumanini qayta tiklaymizmi?
- A?

Orif aka qo'lini karnay qilib qichqirib takrorladi. Tog'lardan aks-sado keldi. Lekin Mariya Vasilyevna eshitmadi. Mashina pastlikda yillab bosilib yotgan o'rmon tuprog'ini changitib, qalin pistazorlar soyasiga kirib yo'qoldi.

Orif aka bilan Mariya Vasilyevna ba'zan mana shunday bir-birlariga yaqinlashib kelgandek bo'lsalar ham, ularning qarama-qarshiliklari tugamadi. Ayniqsa, ish yuzasidan ularning fikrlari

tobora keskin to'qnashar edi. tumanda ham, viloyatda ham xodimlar ularning yig'inlardagi, kengash va byurolardagi, gazetalardagi dahanaki janglariga ko'nikib qolishgan, biri so'zga chiqsa, ikkinchisi albatta qarshi gapirishini kutib turishar, ularning olishuvi bo'lmasa, majlis ko'ngilsiz o'tganday tuyular edi.

Ammo keyingi tuman majlisidagisi hammasidan oshib tushdi. Yig'ilishdagi shov-shuv boshqa tumanlarga ham yetib, butun xalq orasiga tarqaldi. Qayerga to'rtta odam to'plansa: «Ochilov yana qovun tushirganmish!», «Juda boplabdi! Qachongacha...» «Endi nima bo'larkin?» deganday vahima gaplarni eshitasiz. Aslida hech narsa bo'lgani yo'q. Orif aka tuman majlisida so'zga chiqib, ko'nglidagi gapini aytib soldi, xolos.

Uning asosiy takliflari shulardan iborat edi: cho'lga tog'dan ko'chirilganlar orasida o'z qishlog'iga qaytishni talab qiluvchilar bo'lsa – ularga javob berish: sovxozlarda muqim qolganlarning hammasiga, ikki yilda bog' qilish sharti bilan, tomorqa ajratish; sovxozlarning paxta sotish rejasini kamida ikki yilgacha hozirgi darajada qoldirish va undan oshirib bajarganlarga ustama mukofot belgilash; tog'da sobiq Ko'yki tumanini tiklash, uning o'ziga xos iqtisodiyoti bilan alohida shug'ullanish...

Lekin bu takliflarni aytish uchun Orif aka ko'p idoralarning ichiga kirib chiqdi, ko'pgina xodimlarning avra-astarini ag'darib, ba'zilarning ma'naviy dunyoni mutlaqo unutilib, nechog'lik soxtalashib, daqqi bo'lib qolganini gapirib berdi. Ayniqsa, Ziyoxonovga, hatto Mariya Vasilyevnaga

ham qattiq tegdi. «To'g'ri, azob va shafqatsizliklar evaziga hisobot tayyorlash davrlari o'tib ketdi. Lekin, nazarimda, hozir ba'zi boshqa illatlar uchrab qolyapti. Masalan, ayrim rahbar xodimlar ijodiy kishilar emas, quruq ijrochilarga aylanib qolayotgani yo'qmi? Rahbarlik deganimiz goho ko'rsatma beradigan mexanizmga o'xshab qolmayaptimi? Xalq biladi: ko'pchiligimiz aqlli kishilarmiz. Lekin qalbimiz ham borligini bilisharmikan? Bordi-yu, odamlar rahbarni qalbsiz deb o'ylasa – bu dahshat-ku axir!»

Orif aka gapirganda Mariya Vasilyevna bir necha marta sapchib o'rnidan turdi. Bu zalda o'tirgan odamlar uchun odatiy hol edi, ammo gapning bu safar odatdagidan keskin ketganligi zalni jonlantirib yubordi. Bu tortishuvga hech kim beparvo qololmadi. Zal dam guvillab qo'yar, ham onda-sonda qarsak yangrab, yana tinar edi.

– Taklifingizning birontasida davlat manfaati yo'q, – dedi Mariya Vasilyevna. Qattiq olishganda ular «siz»ga o'tar edilar, bu ularni yana ham uzoqlashtirar, yana ham murosasiz qilib ko'rsatar edi.

– Ana shu-da, – deb ilib ketdi Orif aka, – biz biron mansabga o'tirsak, o'zimizni davlat manfaatining birdan-bir himoyachisi deb his etamiz. Go'yo boshqalar davlat manfaatini bizchalik qadrlay olmaydi, go'yo davlatni ulardan himoya qilishimiz kerak. Bu yerda o'tirgan har bir kishi biladiki, davlatimiz tobora qudrat to'plashi zarur. Lekin davlat mana shu o'tirganlar, dalada ishlayotganlar, odamlarimizning o'zi emasmi? Ularning manfaati, ularning faravonligi, ko'ngli butun bo'lishi, baxt-saodati davlat manfaati emasmi?

Odamlarning davlatimizdan mamnunligi, aminligi, ma'murligi, unga ixlosi va sadoqati – davlatimizning beqiyos boyligi va qudrati emasmi? Turmushimizning afzalligi shundaki, inson manfaati bor joyda davlat manfaati bor. Aksincha! Va aksincha. Buni bir-biridan ajratgan odam yo qoloq bo'ladi, yoki qog'ozbo.

– O'sha birinchisi – siz! – dedi Mariya Vasilyevna barmog'ini nuqib.

– Ikkinchisi – siz – deb yubordi Orif aka ham ovozi pastlatibroq. Lekin zal eshitdi. Zal gangu gunday jim bo'lib qoldi. Faqat Ziyoxonov bilan yonidagi bir-ikkita odam kursilarini g'irchillatib, rohat qilib tirjayar edi. Odamlar nima deyishni bilmay birpas lol qolganda, Ziyoxonov kursining suyanchig'iga tayanib, beparvogina o'rnidan turdi. U ko'pni ko'rgan, eski xodim. Bunday paytlarda majlisni noqulay holatdan qutqarishi kerak. Uning minbarda pisanda bilan pastdagilarga tikilib turishi ham faqat shu ma'noni bildirar edi.

– Biz ko'p majlislarni, kengashlarni ko'rganmiz. Lekin shuncha rahbar o'rinlarda ishlab bunaqasini eshitganimiz yo'q edi, – dedi u ajin bosgan yuzini burushtirib. – Bu ikki rahbar o'rtog'imizning orasi buzuq ekan, bizning nima gunohimiz bor? Har majlisda bularning janjalini eshitaverib quloqlarimiz batang bo'ldi-ku, qachongacha chidaymiz? Bugun bo'lsa mana, obkomning kotibini ochiqdan-ochiq qog'ozboz deb atadilar, bu balki to'g'ridir, balki... noto'g'ridir. Gap bunda emas. Lekin biz faollarning tarbiyasi...

Ziyoxonov bahsning mavzuyiga diqqat qilmay, faqat «ikki rahbar o'rtoq»ning munosabatlarini

o'ylab o'tirgan ekan shekilli, nutqida gapni o'sha tomonga burib yubordi. Orif aka ko'targan mavzu chuqurroq, odamlar bu mavzuda bahslashishga tayyor emas edilar, shuning uchun ko'pchilik indayolmay o'tirdi, shunchaki so'zga chiqqanlar esa Ziyoxonov boshlagan yo'ldan ketishdi.

– Biz sher o'mrovli azamat cho'lquvarlar qatorida tantana bilan, karnay-surnay bilan cho'lga ko'chib kelganlardanmiz. O'rtoq Ochilov bizga, javob beramiz, deyapti, bu biz uchun haqorat. Bizlarni kim deb o'ylayapsiz, o'rtoq Ochilov? Biz cho'llarni bo'ston qilish uchun...

Orif aka ravon yozilgan nutqni qog'ozga qarab o'qiyotgan duxoba do'ppilik silliq yigitni tanidi – bu o'sha to'rtinchi sovxozning klub mudiri Ubaydullaxon edi. U zalga emas, ayrim odamlarga, avval Mariya Vasilyevnaga, uning ko'zini uchratolmagach, muharrir Nazarovga, viloyat gazetasi-ning muxbiriga qarab gapirdi.

Keyin To'lagan qo'zg'aldi. U zalga qarab emas, negadir ko'zini yerdan olmay gapirardi, ovozi past, gapi no'noq. Raqamlarga to'lib ketgan gapi-dan shu anglashildiki, bir-ikki yil reja bir darajada tursa, tannarxini kamaytirish va ichki zaxiralar hisobiga sovxozlar nihoyat o'z sarfini o'zi ko'tara boshlashi, ishchilar davlat buyurtmasini oshirib bajarishdan manfaatdor bo'lib, maishiy-ma'naviy qanoat hosil qilishlari mumkin. Shunda «afg'oni»ni yengsa bo'ladi, hosil yana ham ortadi. Dasht o'zlashtirildi. Bu yaxshi. Lekin «Dashtni o'zlashtirdik! Dashtni o'zlashtirdik!» deb olti yildan beri ko'krakka uraveramizmi? Oldinga siljishni ham o'ylash kerak. Bu – dasht axir, garm-

sel tinmay quturib yuribdi. Buni ko'ylilik bo'lgani uchun gapirayotgani yo'q, bu yerda, bu sharoitda bog'lar oddiy bir ehtiyoj, bu yerda bog'siz, daraxtsiz yashash mumkin emas. Ayniqsa, tog'dagi sof havo, ko'm-ko'k tabiatga o'rgangan dehqon xalq uchun... Tomorqa xususiy mulk sifatida emas, salomatlik uchun, ko'ngil boyligi uchun kerak. Shuning uchun Ochilovning taklifi to'g'ri. Ko'yki tumanini ham tiklash kerak. U vodiyning sayrgohi, ko'kalamzor bog'i. Tayyor bog'ni so'ldirish xalqimizning tabiatiga yot.

Majlisdan keyin Orif aka, Mariya Vasilyevna, yana bir nechalar foyedagi bufetda limonad ichishdi.

– Majlisning pachavasi chiqdi... – dedi yuzidan qon qochgan Mariya Vasilyevna.

Orif aka kuldi.

– Siz Ziyoxonov fikrida ekansiz shekilli?

– Majlis yaxshi bo'ldi, – dedi jindek pivo ichib olgan Nazarov, – eshikdan chiqish bilan esdan ko'tariladigan silliq majlislardan ko'ra shu yaxshi, odamlarni uncha-muncha o'ylatadi. – U pivosining ko'pigini puflab, ko'tarib yubordi-da, og'zini yengi bilan artib, cho'tirlari qizargancha shoshib jo'nadi: – Ketdim, buni boshqacharoq qilib yoritish kerak.

Kech kirib qolgan, havo dim edi. Manglayini reza ter bosgan Orif aka Mariya Vasilyevnani kuzatib chiqdi, uyga bir piyola choyga taklif qildi.

– Xalqning gapini eshitdingizmi? – dedi Mariya Vasilyevna taklifga javob bermasdan, o'z mashinasi tomon yurib.

– Xalq... haligi Ubaydullaxonmi? Menga qara, Maryam, – Orif aka uning orqasidan ergashdi, –

axir u, xalqning dilidagi u yoqda tursin, o'z vijdoniga ham xilof gapirdi-ku. O'zi bilan gaplashsangiz: «It yotish – mirza turish...», majlisda bo'lsa, «Sher o'mrovli vatanparvar!..» Bu o'zimiz tarbiyalagan shunday bir toifa odamlarki...

– Siz meni shu toifa odamlarga qo'shgan edingiz, esingizdami?

– Nima qilay, yomon ko'raman!.. – dedi Orif aka ko'ksiga qo'lini qo'yib. Mashinaga yetib borgandan keyin, Mariya Vasilyevna kabinaga chiqib o'tiravermasdan, qayoqqadir, chetga qarab o'ylanib qoldi.

– Ziyoxonovning gapi bugunoq Birinchiga yetib boradi...

– Mana Ziyoxonov boplab ketdi! – dedi Orif aka birdan esiga tushib. – Haqiqatan ham, tajribali odam ekan. Endi uni ishdan olish mushkul bir muammo bo'ladi.

– Nima, uni ishdan olish kerakmi? – hayron bo'ldi Mariya Vasilyevna.

– Ha, shunday edi, sezib qolganga o'xshaydi, endi ish qiyinlashadi: rahbarlarni tanqid qilganim uchun quvg'inga uchrayapman, deb da'vo qiladi, qarab turasan. Vaziyatdan foydalanish deb shuni aytadi.

– U nima qilgan ekan?

– To'laganning iqtisodiy kengashi ancha-muncha narsaga aniqlik kirityapti. Direktor ko'p zaxiralarni yashirib kelgan, sababi hozircha nomal'um. Lekin gap bunda ham emas. Gap shundaki, Ziyoxonovda rahbar sifatleri yo'q.

Mariya Vasilyevna indamasdan, asta kabinaga chiqib o'tirdi-da, jo'nab qoldi.

Ertasiga tuman majlisi haqidagi har xil shovshuv hamma joyga yetib bordi. Gazetalar uni har xil yoritdilar: birovleri bir tomonni, birovleri ikkinchi tomonni qoralab, yana birovleri «janjalli yig'in»ni tanqid ruhida yozib chiqdilar. Nazarov o'z gazetasida bahsning mavzusiga zo'r berib, jur'atsizroqqina bo'lsa ham, Orif akaning fikrlarini ma'qulladi, viloyat gazetasi esa kichkina xabarda asosan ikki rahbarning «jonga tekkan» nizolarini g'azab bilan qoralab, faqat Ubaydullaxonning nutqini to'la bosib chiqardi. Majlisning buzilganligi, Ochilovning kelishmagan g'alati tezislar bilan chiqishi, viloyat rahbarlaridan birini katta majlisda «qog'ozboz» deb haqorat qilganligi obkomning birinchi kotibiga yetib bordi. Aytishlariga qaraganda, Birinchi juda g'azablanganmish. «Bo'ldi, ko'p toqat qildik, mojaroni bir yoqlik qilinglar: yo unisi ishlasin, yo bunisi!» deganmish. Orif akaning takliflari bilan tanishgandan keyin, bir kun xonasida o'tirib olib, ertasiga byuro a'zolarini bitta-bitta chaqirib gaplashgan emish. Nima gap bo'lganligi ma'lum emas, xullas, ahvol jiddiy edi.

Orif aka bu g'alayonlar bilan bo'lib, yaramas Isroilovni qidirib topish niyatini ham yodidan chiqarayozgan edi, u ablah o'zi haqida o'zi eslatib qoldi. Shu asabiy kunlarda uning Onabibiga otalik haqini da'vo qilib, Orif akani sudga berganligi ma'lum bo'ldi.

Buni Orif aka idorasida telefon orqali viloyat sudining tergovchisidan eshitdi. Tergovchi suhbatga kelish uchun ruxsat so'radi.

– «Suhbat...» So'roq deyavermaysizmi, kelavering, – dedi Orif aka.

– Biz sizni hech narsada ayblayotganimiz yo‘q. Lekin raykomda noqulay bo‘larmikan... – deb chaynaldi tergovchi.

– Juda qulay bo‘ladi. – Orif aka suhbatni uyga tayinlagisi kelmasdi, bu tushunmovchilikni Onabibi bilmay qo‘ya qolsin deb o‘ylardi. – Biz muhim ijtimoiy-axloqiy masala haqida gaplashamiz, shu yerga kelavering.

Orif aka buni mayda tushunmovchilik deb, e‘tiborsiz qarashga urindi-yu, o‘zi asabni bosolmay tuni bilan hovlida yurib chiqdi. Umrida sud degan narsani ko‘rmagan edi, mana tergovchiga ham ishi tushib o‘tiribdi. Beor Isroilov badbasha bir maxluq qiyofasida ko‘z oldiga keldi. Endi uning yuzini ko‘rgisi yo‘q edi. Bir vaqt topib gaplashaman deb, g‘azab bilan niyat qilib yurganiga endi o‘zi hayron. Yo‘q, u bilan gaplashadigan gapi yo‘q!

Ertasiga tergovchini uyqusizlikdan charchagan, asabiy bir holatda kutib oldi. Tergovchi yiltirab turgan qora sochining farqini ochib silliq taragan, ozoda va puxta kiyingan, yuzi oq mundan yasalgandek ifodasiz, loqayd bir yigit edi. Orif aka unga Onabibining butun tarixini, xotini Saragulning o‘limini, keyingi yillarni – hamma-sini batafsil gapirib berdi. Gapirardi-yu, shuncha hayajonli voqealar haligi yigitning yuzida hech qanday o‘zgarish, hech qanday his uyg‘otolmanidan joni chiqar edi.

– Endi bildingizmi Isroilov degan shaxsning kim ekanini? – dedi Orif aka jerkib. Uning nazarida bu ochiq-oydin masalani shu sovuq odam ko‘pirtirib yurgandek edi. – Xotini o‘ldi, xabar olmadi, bola-

si tug'ildi, xabar olmadi, mana yana o'n besh yil o'tdi, u biron marta, bolam tirikmi, deb ko'zimizga ko'ringani yo'q. Endi nima kerak unga? Ikki ayolning, qadrdon Saragulimning o'limi evaziga kelgan, qimmatga tushgan bola bu. Men bilan pachakilashmasin u yaramas, aytib qo'ying!

– Men unga hech narsa demayman, – dedi tergovchi, – mening uchun ikki tomon ham barobar.

– Barobar?!

– Ha, biz ikki tomonning ham fikrini eshitamiz, hujjatlari bilan tanishamiz.

– Mening hech qanday hujjatim yo'q. Mening hujjatim ana – sog'-salomat o'stirgan qizim! Men – otaman.

– Siz boqqan ota, u tuqqan ota, bizning vazifamiz ajrim qilish.

– Ota? Nimasiga ota? Hali men u bilan teng bo'ldimmi? Hali meni u bilan bir kursiga o'tqazmoqchimisiz? Hali men... hali u..

Orif akaning shuncha tutaqqani yigitning parvoyiga ham kelmadi. Yozib-yozib o'rnidan turdi-da, qanday sovuq salomlashgan bo'lsa, xuddi shunday xayrlashib, eshik tomon yurdi.

– Hali boladan so'rashingiz kerak, bilib qo'ying, qani, ko'ramiz – bola nima deydi, – Orif aka kerilibroq gilam ustida u yoq-bu yoqqa yurdi.

– Albatta so'raymiz. Lekin bu bizga ma'lum, bola albatta sizni deydi, chunki u o'z otasini tani maydi, – dedi yigit chiqib ketayotib.

– Ana shu-da! O'zingiz ham bilar ekansiz-kul
– Orif aka o'sha do'q ohangida tutaqib davom etdi. Tergovchi chiqib ketgan edi, Orif aka uni quvib chiqargandek his etdi. – Ikki tomon barobar

emish-a! Men ham ota, u ham ota emish-a! Tenglashtirganini qara, ovora bo'ladil.. – deb g'o'ng'ilayverdi u anchagacha o'zini bosolmay.

Keyin, garang bir holatda uzoq yolg'iz o'tirib qoldi. Qo'li ishga bormasdi. Mariya Vasilyevna bilan gaplashgisi kelardi, ikki marta go'shakni oldi-yu, yana qo'yib qo'ydi. Keraksiz qog'ozlarni titib hushtak chala boshladi... Qarasa, hammasi yolg'on, ish qilayotgani yo'q, dilini sovuq tosh bosib turibdi. Kechga yaqin yana vahima bosdi. Hovliqib uyga bordi.

– Dadajon! – deya quvnoq qichqirib Onabibi qarshi chiqdi, uning sochlari yoziq, qo'llari qurum edi.

– Temir keldi, – dedi u, – kitoblaringizni qarang, narvoncha qo'yib shiftgacha taxlab chiqdik. Yuring, bir ko'ring, – ichkariga sudradi u dadasini.

– Boshqa hech kim kelmadimi?

– Keldi, – dedi Onabibi, birdan tovushidagi, yuzidagi cho'g' so'nib, qo'llari osilib tushdi, – bir kishi keldi.

– Nima dedi? – Orif aka o'tirib, o'zini bosibroq so'radi.

– Haligi... o'z dadangni bilasanmi, dedi, yo'q, dedim. Innaykeyin... bu dadangni yaxshi ko'rasanmi, dedi, ha, dedim. O'z dadangni topib beraylikmi, dedi, bilmasam, dedim. Topsak, qaysi dadang bilan turasan, dedi...

Orif akaning peshanasiga sovuq tomchilar qalqdi. Onabibining yig'lashga shaylanib, uchib turgan lablariga tikilganча, undan qismatini kutgandek jonsaraklik bilan sabrsizlanardi.

Onabibi birdan chinqirib, uning bag'riga otildi.

– Dadajon, kerakmas! Kerakmas! Siz dadamsiz! Siz dadamsiz!

Badaniga iliq yugurgan Orif aka uning yelkasini silab, kuldi, yupatdi:

– Voy tentag-ey, albatta-da... Albatta-da. Qo‘y, esingdan chiqar. U kishi bekorchi gaplarni gapirib yuribdi. Esingdan chiqar, xo‘pmi? Hech gap yo‘q. – Orif aka kostyumini yechgani ichkari tomon bordi. – Temir semiribdimi oromgohda? – dedi quvnoq ovoz bilan. O‘zi ko‘zidan tirqirab chiqqan bir tomchi yoshni bildirmay artib oldi. – Zap yaxshi taxlabsizlar-da kitoblarni. Endi bir kitob kerak bo‘lsa, sira topolmayman.

Onabibi qichqirib kulib yubordi, dadasi ham qo‘shildi. Qizcha yugurib kitobxonaga o‘tdi, dadasi uning etagidan ushlolmay qoldi. Ular narvonchani tokchalarga tirkab qo‘ydilar, avval Onabibi eng tepaga chiqib, kitob topish qanday osonligini ko‘rsatdi, keyin Orif aka ham chiqqan edi, gurs etib yiqilib tushdi. Bo‘ldi kulgi, bo‘ldi kulgi.

Xonama-xona yurib kuldilar. Xonalar bugun qandaydir fayzli, yangroq, plita choynak ham qopqog‘i shaqillab xuddi kulayotgandek biqirlab qaynar edi.

Qo‘shni kampir osh olib kirdi.

– Qishloqdan ovsinim keluvdi, aylanay Orifjon, shovqinlaringni eshitib esimga tushdi. Nasibanglar... – dedi Yormat bilan Normatning buvisi dasturxonga o‘ralgan lagandagi oshni so‘riga qo‘yib.

Choydan keyin Onabibi so‘rida barvaqt uxlab qoldi. Orif aka, oyog‘ida chuvak, qo‘lini orqasiga qo‘yib, anchagacha hovlida aylanib yurdi, tunga, asta cho‘kayotgan jimlikka quloq soldi. Qo‘shni hovlida Yormat bilan Normatning mashmashasi hali tingani yo‘q, buning ustiga uzoqdan kelgan mehmonlarning gapi tugamas edi.

– Normatingiz shundoqqina dadasining o‘zi-ya, aylanay ovsin! Quyib qo‘ygandek...

Orif aka birovning mahram gapini eshitmaslik uchun devordan uzoqlashdi. Ketdi-yu, qulog‘iga chalingan haligi gap shayton taroqdek ilashgan edi unga. Qulog‘ida yangrayverdi: «Dadasining o‘zi-ya», «Quyib qo‘ygandek...» Uyga kirdi ham shu gap eshitildi, kitob varaqladi ham shu gap tiliga kelaverdi...

Keyin u so‘riga, Onabibining yoniga kelib o‘tirdi. Qizcha oy yorug‘ida shiringina pishillab uxlandi. Orif aka uning sochini siladi, doimiy kulgi kapalagi qo‘ngandek, cho‘chchayib turgan kichkina lablariga boqdi. «Qizim... sen-chi? Sen kimga o‘xshaysan? U menga o‘xshamaydi... U chiroyli».

Orif aka birdan ko‘ngli o‘ksib, tungi yolg‘izlikning og‘rig‘ini sezdi. Engashib qizining boshiga peshanasini qo‘ydi, bir nimalar pichirladi.

Boshini ko‘tarib, yana yuziga tikildi. Kimga o‘xshar ekan? Marhuma onasi ham chiroyli emas edi...

Orif aka birdan o‘zini orqaga tortdi. Otasiga! Nahotki? O‘sha qallob Isroilovga-ya? Orif aka uni badbashara bir maxluq deb tasavvur etar edi. «Isroilov... To‘xta! Sen chiroyli bo‘lishing mumkin. Lekin sen vijdotsizsan. Sen bunga husn bergan bo‘lishing mumkin. Lekin men ota mehrini berdim, bu ham tengsiz boylik. Yurak berdim».

Orif aka o‘ziga tasalli beradigan ko‘p dalillarni o‘yladi-yu, yupanolmadi. Yana o‘sha fikr kelaverdi boshiga. Nahotki o‘xshasa? Yaxshi ham o‘zini ko‘rmagan ekan...

Qiz uni doim esga soladigan darajada o‘xshash bo‘lsa-chi? Bir umr. Yo‘q, yo‘q, ko‘rmaydi, bor-maydi.

Orif aka Onabibiga bo'lgan muhabbatiga gard yuqishidan, soya tushishidan qo'rqardi.

Ikki kundan keyin tergovchi yigit idoraga yana kelib bir necha savol berdi va ketishda xatjildda sudning chaqiruv qog'ozini stolga qo'ydi. Orif aka buning nima ekanini darrov bildi. Yigitni to'xtatib, bosiqroq bo'lishga harakat qilib, so'radi:

– Har holda, ayting-chi, nima uchun viloyat sudi ko'radi?

– Da'vogarning iltimosi shunday. Tuman sudi xolis bo'lolmasligi mumkin.

– «Da'vogar!» Demak, men «aybdor» deb atalar ekanman-da! Marhuma xotinim bilan, biz insonga xos oliyjanoblik qildik, deb o'ylardik. O'n uch yildan beri shu o'yda ko'nglim o'sib, o'zimdan mamnun edim. Siz sovuq nazaringiz bilan nega poymol etyapsiz bu hislarni! Siz...

Tergovchining mumday harakatsiz yuzida biron tuyg'u ifodalanmadi.

– Sudda gapirarsiz gapingizni, – deb chiqib ketdi.

– Bormayman! Ovora bo'lasizlar! – deb qichqirib qoldi Orif aka orqasidan va chaqiruv qog'ozini yirtib-yirtib savatga tashladi.

U qilgan ishining to'g'riligiga amin edi. Shuning uchun ko'ngli ajoyib bir rohat og'ushida tinchidi. Bir kun o'tdi, hech kim bu haqda eslatmadi, ikki kun o'tdi, uch, to'rt, besh...

Orif aka o'zining sovxozlari, iqtisodiy kengashlari, garmselni yengish, tomorqa, bog'dorchilik brigadalari, tog' tumanini tiklash singari ishlari bilan band bo'lib ketdi. Kechqurunlari uyda Onabibi, ba'zan esa faylasuf Temir bilan suhbatda, Yormat bilan Normatni tizzaga olib, o'zini ovutar, dam olar edi.

Shunday oqshomlardan birida, esingizda turgandir, lop etib Ochil buva bilan Azimjon kirib keldi. Yormat bilan Normat yugurgilab suyunchiga chiqib ketishdi, Ochil buva kichkina Onabibi bilan, Orif aka umrida ko'rmagan jiyani Azimjon bilan tanishdi. Mehmon kutishdi. Orif aka ichki dardini bildirmadi. Keyin telefon jiringlab, qandaydir nizolardan darak berdi, esingizdadir?

Esingizda bo'lsa, mana endi qissaning bu yog'ida mehmonlar ham ishtirok etadi.

– Viloyat kotibi bilan ham shunaqa gaplashadimi odam?! O'zing kimsan! – ovozini ko'tara tushib so'radi Ochil buva. Qovog'i osilib tushdi. Orif aka boshini solgancha o'tirar edi.

– Viloyatning byurosiga qo'yadigan bo'lishibdi... Mening «kirdikor»larimni, – dedi u anchadan keyin g'amgin kulib. – Masalani Maryam doklad qilar ekan. Eshitdingizmi ovozini?

Kechasi bilan mehmonlar uch-to'rt oylik voqeaning hammasidan xabardor bo'ldilar. Kechasi bilan uxlamay gapirib chiqqan Orif aka barvaqt turib, byuroga tayyorlandi. Ertalab Temir yetib keldi. Onabibi, Azimjon uchalasi kutubxonadan chiqolmay qolishdi. Azimjon ham nimasi bilandir bola edi. Har narsaga sinchkovlik qilgan, har narsaga hayratda qolgan... Ota-bolaning ular bilan ishi bo'lmadi. Faqat kitobxonadan har zamonda Onabibining chinqiriq ovozi eshitilib qolardi:

– Dada, dada! Azimjon akamning oyilari ham Onabibi ekan!

– Buva, buva! Temir muallimi bilan masala talashib qoluvdi, yengibdi!

Ota-bolaning qulog'iga bu gaplar kirmasdi, albatta. Ochil buva Orif akaga dalda berar, «Nima

bo'lsa ham, faqat ko'nglingdagini gapir, o'z o'ylagan o'yingga qildek soxta gap aralashsa, yutib chiqqaning bekor», deb o'g'it o'qirdi.

U o'g'lining ko'ngliga ishonch solib, yelkasi-ga qoqib kuzatdi. Orif aka ko'chaga chiqqanda eshikdagi pochta qutisiga ko'zi tushdi, ochib qarasa, ko'ziga ilon po'stidek yashil qog'oz ko'rin-di – yana sudga chaqiriq. Qo'lida ushlab birpas o'tirdi-da, g'ijimlab cho'ntagiga soldi. Tinchib ketdi, deb o'ylagan edi. Hali ham mijg'ishayotgan ekan-da. «Borib bo'pman, qolaversa, raykom ko-tibiman-a! Nima ham qilardi...»

U raykomga borib mashinani chaqirdi-da, to'g'ri viloyatga qarab yo'l oldi. Keta-ketguncha boshqa narsani unutilib, byuro majlisini ko'z oldiga keltirishga urindi: «Mening majlisdagi takliflarimni muhokama qilishadimi, o'zimmimi? Takliflarimni muhokama qilishsa – men ulardan qaytmayman, men ularni yana ham asoslayman. Viloyat bilan oldindan kelishmagan bo'lsam, tuman majlisi-da o'z fikrlarimni aytishga haqqim bor. O'ylaganimni hamma joyda baralla aytaman, ba'zilar-ning po'panagi to'zg'isin, mayli, meni haydashsa haydashsin, men his uyg'otaman, his! Maryam bo'zarib, chinqirib gapiradi-ku. Gapirsa gapirar, «qog'ozboz» deganimni ham qaytib olmayman... Menda qoloqlikdan asar topgan bo'lsa, balli, lekin unda ham qog'ozbozlikdan ancha-muncha yo'q emas. Bilib qo'ysin».

Byuro majlisi juda kechikib boshlandi. Mariya Vasilyevna yo'q edi. Uni yana birpas kutishgan-dan keyin, birinchi kotib asabiyroq qiyofada orqa eshikdan kirib, e'lon qildi:

– Mariya Vasilyevna yo‘q, bugun kelmaydi, shuning uchun ikkinchi masaladan boshlayveramiz. – Birinchi kotib pastakkina, yuzlari salqi, peshanasi keng, ko‘zlari o‘tkir kishi edi. U Orif akaga ko‘z qirini tashlab, qo‘shib qo‘ydi: – O‘rtoqlar, har xil mulohazaga bormasliklaringiz uchun aytib qo‘yay, Mariya Vasilyevnaning kel-maganligi uzrli, tumandan qaytayotib dashtdagi sovxozda to‘satdan tobi qochib, yotib qolibdi. Yurak kasali deb xabar berishdi.

«Titilib ketsam ham jang qilaman», deb shay bo‘lib o‘tirgan Orif aka birdan qurolini oldirib qo‘ygandek, sarosimaga tushib qoldi. Ko‘z o‘ngida Maryam, uning tog‘ga chiqqandagi og‘ir hansirashi, oqarinqiragan yuzi ko‘z oldiga keldi. Qayerda? Qaysi sovxoz? Garmselda qolib ketdimikan? Rutubatli garmsel nafasni bo‘g‘adi...

Orif aka chiqib ketmoqchi bo‘libmi, beixtiyor bir o‘rnidan ham turib qo‘ydi-yu, u yoq bu yoqqa qarab, yana asta o‘tirdi. Majlis boshlanib qolgan edi. Qandaydir RTSlarning qarzlari haqida gapirishardi, Orif akaning qulog‘iga kirmadi. Yurak!.. Yurak kasali. Orif aka o‘z yuragining ham qinidan chiqqudek bo‘lib dukillayotganini sezdi. Vujudi yonib ketayotgan edi... «Tez yordam» yuborildimi, yo‘qmi, aytishmadi ham... Qaysi sovxoz? Uchinchi bo‘lsa, ambulatoriyasi bor...

Odamlar hech narsa bo‘lmagandek hamon gapirishar edi. Bir masalaning muhokamasi Orif aka nazarida besh-olti soatga cho‘zilgandek bo‘ldi. Bir ilojini qilib chiqish kerak... Chiqib ketish kerak.

Orif aka eshikni mo‘ljallab, alanglab turganda birinchi kotib salqi yuzini stoldan ko‘tarmay so‘rab qoldi:

– Siz-chi, Ochilov, sizning fikringiz qanday? Orif aka o‘zi bilan o‘zi ovora, gapdan bexabar edi.

– Men... Mening fikrim yo‘q, – dedi u.

– Qiziq. Shunday muhim masalada-ya?

Hamma jim bo‘lib qoldi. Byuro a‘zolari o‘zi-ga qarayotganini Orif aka ko‘rmasa ham, sezib turardi. Bir amallab bu daqiqani ham o‘tkazdi. Tanaffus bo‘lishi bilan yugurib tashqariga chiqdi. Mashinasining oldiga borib to‘xtab qoldi. Miyasi-ga bir nima kelib, to‘xtab qolmasa, jo‘nab ketadi-gan edi. Qayoqqa?

Mashina atrofini bir-ikki aylandi. Ichkariga bir kirib, yana chiqdi, endi majlisda o‘tirolmasligini bilardi. Sovxozga jo‘nashga ham bo‘yni yor bermadi. O‘tirdi-yu, uyga qarab haydadi. Nega? O‘zi ham bilmaydi.

O‘chakishgandek, yo‘lda ta‘mirchilar ish bosh-lagan edi, aylanib o‘tadigan vaqtincha yo‘llar o‘ydim-chuqur, chang. Orif aka rulni siqib ush-lagancha, sakrab-sakrab, tezlab borar, peshanasi-dan sharros ter oqar, namchil yuz-ko‘ziga chang yopishib asabiga tegar edi! Majlisda qat-nashish kerak edi, o‘tirolmadi, odamgarchilik yuzasidan bo‘lsa ham Maryamdan xabar olishi kerak edi, borolmadi. Endi nima qilib, qayoqqa ketyapti? Uyda nima bor?

Haqiqatan ham, uyda hech kim yo‘q edi. Orif aka shoshib kirgancha hamma xonalarni bir aylandi. Jimjit.

Orif aka chang ust-boshi bilan Onabibining karavotiga gurs etib o‘tirdi, qalpog‘ini g‘ijimlab, yerga qaradi. Qayoqdaykin bular? Yurak kasali... Yurak kasali har xil bo‘ladi. Birdan olib ketadi-gani... Oylab qimirlatmay qo‘yadigani...

Orif aka birdan o'ziga o'zi ayanch ko'rinib ketdi. Ayanch. Ojiz. Jur'atsiz. Bir qarorga kelolmaydigan. O'z hislarini idora qilolmaydigan...

«Nima qilib o'tiribman!» deb g'azabli alam bilan o'rnidan turganida ko'cha eshigi g'ichilladi. Ochil buva qaytib keldi, tizzasigacha tushgan uzun oq yaktagi sal g'ijim, etigi chang edi. Shoshmasdan kelib paqirdagi suvdan ichdi, savlatli soqolini kafti bilan silab artib qo'ydi. Uning vazminligi Orif akaning ham asabini sal tinchitdi. Ular katta mehmonxonada, stol yonida uchrashdilar.

– Qayoqda edingiz, dada?

– Maryamdan xabar oldim, – dedi Ochil buva. Orif akaning yuzi lov etib ketdi. Ko'ngli to'lishib-roq otasiga bir nafas qarab turdi-da, yosh boladek birdan bag'riga tashlandi. Chol boshini sarak-sarak qilib, burushgan qo'li bilan o'g'lining yelkasini asta siladi.

– Tentak... Ustingdan chang burqib turibdi...

– Ahvoli qanaqa? – so'radi Orif aka otasining oq jun bosgan ko'krigidan boshini ko'tarmasdan.

– Ahvoli yaxshi. Kasalxonaga yotqizishibdi.

– Rahmat, dada...

Orif aka tovushi o'zgarganidan o'ng'aysizlandi shekilli, yuzini chetga oldi. Ota-bola ko'pdan bunday quchoqlashmagan edilar.

Shu payt qayoqdandir o'ksik yig'i tovushi eshitildi. Cho'chib quloq solishdi.

– Onabibi!.. – Orif aka kitobxonaga yugurdi, hovliga chiqdi. Onabibi yo'q edi. Lekin yig'lagan – Onabibi, Orif aka buni darrov payqadi. Qayoqda, nega yig'layapti?.

– Menga qara, Orifjon... – Ochil buva ichkari-dan chaqirdi. Uning ovozi ilgarigidek vazmin,

salmoqli bo'lsa ham, Orif aka unda bir sarosima asarini sezdi. Qaytib ichkariga kirdi. Ochil buva stol yonida bir varaq qog'ozni ushlagancha, o'g'liga vahimali savol nazari bilan qarab turardi.

– Mana bu... Stolda yotgan ekan, o'qidingmi?

Orif aka qog'ozni qo'liga oldi. Bu sud hukmi-ning nusxasi edi. Orif aka avval negadir orqa-oldini aylantirib ko'rdi, hukm uzun edi, o'qib chiqishga toqat qani hozir, sarosimada qog'ozdan qandaydir so'zni, qandaydir hal qiluvchi jumlani qidirdi. Topolmadi. Boshidan o'qishga to'g'ri keldi.

Sud ikki tomonning ham arzlarini, dalillarini eshitib, hujjatlari bilan puxta tanishib, shunday bir xulosaga kelgan edi. Fuqaro Ochilov Orif bolani go'dakligidan boqib olib, qo'lidan kelgancha ta'lim-tarbiya berib, sovet kishisiga xos oliyjanob ish qilgan. Ammo bolaning asl otasi bo'lmish fuqaro Isroilov Muhammadamin o'z vaqtida shaxsga sig'inish xatolarining qurboni bo'lib, uzoq muddatga nohaq qatag'on qilinganligi tufayli xotini va bolasidan xabar olish imkoniyatiga ega bo'lmagan. Buning ustiga, bola o'qiyotgan maktabdan vakil qilingan pedagog Shafigullinaning guvohligiga ko'ra Onabibining sog'lom tarbiya topishi uchun uyda munosib sharoit yo'q: fuqaro Ochilov xizmat yuzasidan muttasil ishda, safarda, bo'lib, bola kecha-yu kunduz yolg'iz qoladi, u o'z holi-ga tashlab qo'yilgan, pedagoglar bilan muomalasi dag'al, bola asabiy va qaysar bo'lib o'smoqda, binobarin, uni bu sharoitda qoldirish pedagogikaga xilof va yosh o'smirning kelajagi uchun xavfli.

Fuqaro Isroilov Muhammadamin endilikda har tomonlama to'la oqlangan, oilasi, uy sharoiti

yaxshi va boshqa barcha huquqlarini tiklash bilan birga otalik haqini talab etishga haqlidir.

Yuqoridan zikr etilgan dalil va mulohazalarni nazarga olib, viloyat xalq sudi masalani fuqaro Isroilov foydasiga hal qiladi.

Orif aka hukmni oxirigacha o'qiyolmadi ham, ko'z o'ngi qorong'lashib, kursiga o'tirib qoldi. Tomog'i qaqrab, o'pkasi halqumiga kelgandek bo'g'ilar, ro'parasida stolda turgan choynak bilan piyolaga tikilar, quyib bir qultum sovuq choy ichish esiga kelmas edi. Qulog'iga haligi yig'i tovushi eshitildi. Qayerda, qani, demadi. Xuddi bu uyning yig'isi, o'zi yig'layotgandek edi. Ochil buva ham ojiz. U nima qilishini bilmay, etigini yechib, kavush kiydi, yana bir nimalar qildi, hammasi behuda ivirsish edi.

– Onabibi!!! – deb qichqirib yubordi Orif aka birdan hushiga kelgandek. Onabibi o'rniga eshikdan Temir otilib kirdi. Orqasidan ostonada Azimjon ko'rindi, u issiqda yarashmagan beqasam to'nda, shu bo'yi bilan so'loqmondan bo'lib Temirning orqasidan ergashib yuribdi.

– Biz sizni qidirib shaharga bordik... – dedi Temir yerdan ko'zini olmay. Keyin yalt etib Orif akaning yuziga qaradi, ko'zida alam, g'azab o'ti chaqnardi: – Siz sudga bormabsiz, Orif amaki, Onabibini himoya qilmabsiz, bosh tortibsiz! – dedi-da ichkariga kirib ketdi.

Orif aka o'rnidan turib, «Onabibi!» deb eshikka intildi. U Temirning Onabibini qayoqqadir yashirib ketganini payqagan edi. Hujrada bo'lsa kerak, yig'i tovushi o'sha yerdan kelardi.

Bu mahal darvoza oldiga taksi mashinasi kelib to'xtadi. Undan bir xotin, bir erkak tushib, to'g'ri

hovliga kirib kelishdi. It yo'qmi, degandek u yoq bu yoqqa alanglab, ayvonga qarab yurishdi. Bular ikkalasi ham o'rta yoshdagi, kelishgan, yaxshi kiyingan odamlar edi. Ayniqsa erkagi: yo'l-yo'l ipak ko'ylagining yoqasini ochib, pidjagini bilagiga solib olgan, soqol-mo'ylovini hozirgina qirdirgan, doim iljayibroq turadigan, odamning dilini xira qiladigan darajada shirin-chuchmal aftli bir kishi edi. Orif aka uni qayerdadir ko'rganday edi. Bir emas, bir necha marta ko'rgandek. Ko'chadami, muyulishdami, o'zinimi, sharpasinimi...

Ular uyga kirganda Orif aka uning qo'lida qog'ozni ko'rди-yu, tizzalari bo'shashib, oppoq oqargancha uy o'rtasida lol bo'ldi-qoldi. Bu shubhasiz o'sha Isroilov edi. Yonidagi xotini. Ular Onabibini olib ketgani kelishgan. Kelganlar salomlashishdi shekilli, yana bir nimalar deyishdimi-deyishmadimi, Orif aka eshitmadi. Qiziq. U Isroilovni badbashara bir maxluq deb o'ylardi. Bu bo'lsa qizday qirmizi, birovga ozor beradigan odamga o'xshamaydi... «To'xta, men badbaxt nimani o'ylayapman? Nimani o'ylash kerak? Nima deyish kerak?..»

Bu mahal ichki eshikni ochib Onabibi chiqdi. Ko'zlari qizargan, yuzlariga ko'z yoshi iz solgan, chuvakkina vujudi qaltirar edi, qo'lida kichkinagina tuguncha. U avval Isroilov tomon yurdi. Ro'parasida to'xtab, suratdagiday muttasil iljaygan, shirin yuziga tikildi. Isroilovning orqasida og'zi katta, qulog'ida og'ir oltin sirg'a silkinib turgan novcha xotini kulishini ham bilmay, kulmasligini ham bilmay, yuzida ko'proq yig'iga o'xshagan sun'iy bir ifoda bilan, bo'lg'usi o'gay

qiziga erining yelkasi orqali qarab turardi. Onabibi keskin qayrilib, Orif aka tomonga yurdi, uning ro'parasida to'xtab, qonsiz yuziga tikildi. U yig'lamas edi. Ertalabdan beri qorong'i hujrada yig'lab, ko'z yoshi qurib qolganga o'xshaydi. Orif aka unga intilib, ikki qo'lini endi cho'zgan edi, qiz qo'lidagi tugunini uning oyoq ostiga uloqtirdi-da, Isroilovning yonidan yugurgancha o'tib, eshikni bor kuchi bilan taraqlatib yopib chiqib ketdi. Eshik tepasidagi katta chamadon shaloplab tushib, ochilib ketdi, undan yangi yil archasi o'yinchoqlari sochilib chil-chil sindi. Hamma o'zini eshikka urdi. Onabibi chopgancha chiqib, taksining eshigini shartta ochib, ichkariga kirib o'tirdi. Uning ketidan Temir yugurdi. Undan keyin iljaygan Isroilov bilan uning xotini lapanglab chiqib taksiga o'tirdilar. Mashina atrofida gir aylanib Temir baqirar, yig'lar edi. Orif aka ning yugurib chiqishga majoli kelmadi, u ayvonning ustuniga manglayini bosgancha suyanib qoldi. Ko'chadan taksi mashinasining motor tovushi, chang ichidan tipirchilab qichqirib qolgan Temirning ayanchli ovozi eshitilardi. Ochil buva o'g'liga kursi olib chiqib berdi. Orif aka ustunni quchgancha o'tirdi. U ko'chaga qarar, hech narsani ko'rmas edi...

Temir qaytib kirmadi. Azimjon bo'lgan voqeadan garangsib, darvoza oldida anqayib turardi.

Orif aka hovlidagi jimlikdan qo'rqqandek uyga kirdi. Ostonadan hatlaganda poshnasi tagida po'rsildoq o'yinchoqlar g'irchillab maydalandi. Rang-barang shisha parchalari butun uyda sochilib yotibdi. Ilgarilari Orif aka hovlida bir shi-

sha parchasi ko'rsa, egilib olib, allaqayoqlarga eltib tashlaguchi edi...

Polda yotgan tugunni oldi. Qiziga o'tgan yakshanba olib bergan qarg'ashohi ko'ylak bilan Onabibining bolaligidan yaxshi ko'rgan moviy ko'zli eski qo'g'irchog'i ro'molga tugilgan edi. Orif aka yana kursiga o'tirdi, ikki qo'li bilan boshini ushlab, peshanasini stolga urdi, butun alami yig'ilib endi diliga quyilgan edi, o'kirib yig'lab yuborishiga sal qoldi.

– Dada...

Ochil buva hovlida, u ham nimaga qo'lini urishini bilmay yuribdi. O'g'lining oldiga kirmaydi. Kirsya yo so'kishi kerak, yo yupatishi... Ha, yolg'iz yig'lasa yig'lab olsin, yig'lamasa sal sovib o'ziga kelsin. Chorak soatlardan keyin yana Orifning ovozi keldi.

– Dada!

Ochil buva kirdi, belbog'iga ikki qo'lini tirab o'g'lining qoshiga keldi. Orif aka boshini ko'tarmay so'radi.

– Maryam byuro haqida... hech nima demadimi?

– Yo'q... faqat, mana bu xatni... – Chol belbog'ining qatidan xat chiqardi. U buni bularning o'zaro gapi bo'lsa kerak deb, berishga payt topolmay yurgan edi. – Berib qo'ying degandi.

Orif aka xatni olib, ochmay stolga tashladi. Yana olib, unga ko'z tikkancha o'ylab qoldi. Ocha boshladi.

Ochil buva o'g'lining xayoli haligi fojiadan sal boshqa yoqqa chalg'iganidan ko'ngli yorishib, tashqariga chiqdi. Tok tagiga kirib, shira to'plab

qolgan uzumlarga qaradi, og'ir boshlarini ushlab-ushlab ko'rdi. Jonivor rosa bo'lib beribdi. Bu kimsasiz hovlida bular endi kimning ko'zini quvontiradi?

Bobo o'g'liga rahmi kelganini o'zidan yashirishga urinib, uzumlarga achinganday gapirardi.

Shu mahal ichkaridan qattiq qahqaha eshitildi. Chol quloqlariga ishonmay, uy tomon qayrildi. Oyoq ostida xazon shitirlardi. Qahqaha yana eshitildi. Bu safar Ochil buva qo'rqib ketdi. Uyda Orifdan bo'lak hech kim yo'q. Ha, Orif. O'shaning tovushi.

Ochil buva yuragini ushlab, lapanglab yugurdi. Kulgi hamon eshitilardi, endi aniq, yangroq, quvnoq...

– Dada! Ha-ha-ha! Voy, ha-ha-ha!

Bobo eshikni ochib ichkariga kirsam, Orif aka Onabibining kichkina karavotida chalqancha yotib, oyoqlarini osmonga ko'tarib, ichaklari uzilguday qah-qah urardi. Bir qo'li qornida, bir qo'lida xat.

– Voy qizaloq tushmagur-ey, eshikni taraqlatib chiqib ketdi-ya! – deb kulardi Orif aka. U qog'ozni otasiga uzatdi.

Maryam yozar edi:

«Viloyat sudidagi ishdan xabar topib, men Isroilov deganni surishtirdim. Qanday bilganimni keyin gapirib berarman, hozircha senga kerak ma'lumot shu: Isroilov katta tovlamachi. Sudga topshirgan hujjatlari qalbaki. U qalloblik va chayqovchilik bilan qo'lga tushib, o'n ikki yil qamoqda yotib chiqqan, hozir «shaxsga sig'inish qurboni» bo'lib olib, yana ulgurji chayqovchilik bilan shug'ullanib yurgan bir muttaham ekan.

Bu juda aniq. Onabibi uchun xavotir olmasang bo'ladi. Men kecha ham u ishlab turgan shahar prokuraturasida edim. Ishni oxiriga yetkazolmay, qaytayotib mana bu yerda yotib qoldim... M.»

Orif aka o'rnidan turib ketgan, juda o'zgargan, harakatchan, serg'ayrat edi. Dadasining atrofida aylanib, uyda u narsani bu yoqqa, bu narsani u yoqqa qo'yib, go'yo tartib o'rnatar, tinmay gapirar edi.

– Voy qizaloq tushmagur-ey, eshikni taraqlatib chiqib ketdi-ya! – derdi nuqul, go'yo qizining umrida qilgan eng katta yaxshiligi shudek. – Qalay, keyin nima dedi, dada, qandoq yotgan ekan? Sizni darrov tanidimi? O'sha-o'sha-ya? Byuroni sira ham gapirmadi deng? – Ortiqcha ezma bo'lib qolganini o'zi ham sezdi shekilli, dadasining oldida to'xtab so'radi: – Birovning ablah bo'lib chiqqaniga bunday xursand bo'lish yaxshi emas-a, Dada, nima dedingiz? Lekin yo'q... men bunga suyunayotganim yo'q. Men uning qallobligini ilgaridan bilardim, ko'nglim sezardi. Uning qayerdadir bemalol yurganidan dunyo tordek tuyular edi menga. Endi suyunganimki... – yelkasini qisdi, yana kuldi, – bilmayman nega suyunganimni, aytib berolmayman. Buni Temir aytib beradi, u faylasuf.

U Azimjonni chaqirib, yangi go'sht topib kelishni buyurdi. O'zi oshga urindi.

– Jiyan, qaytishda ikki chimdim ziravor ham ola kelinglar.

– Xo'p bo'ladi. Haligi-chi, tog'a? Undan kerakmasmi?

Orif aka kulib yubordi.

– Obbo jiyan, esi joyida. Olib kela qol, yigitlar yig'ilishib qoldik. – otasiga sho'xlik bilan ko'z

qisib qo'ydi, – bir ulfatchilik qilaylik. Voy qizaloq tushmagur-ey, eshikni taqillatib chiqib ketdi-ya! Voy, Onabibi tushmagur-ey...

Orif aka qo'lida kapgir bilan turib, uzoq o'ylanib qoldi. Eshik taraqlaganda uning dili qattiq jarohatlangan ekan shekilli. Shu gapni takrorlab go'yo yarasiga malham bosar edi.

– Tushmagur-ey...

Ochil buva unga qarab ko'zi quvonadi. Qorayib turgan osmonda oqshom sharpasi hukmron edi. Quyuq, zangori o'rik tutuni buralib-buralib hovlini butunlay chulg'ab oldi. Bu tutundan uylarga oilaviy bir fayz kiritadigan, tanish, xonaki hid taralar edi.

– Obbo, qizalog'i tushmagur-ey... – dedi yana Orif aka. Qizigan qozonga jaz etib piyoz tashladi...

Shu bilan birinchi qissa tugadi. Endi mehmonlar ketishlari kerak. Orif aka tongda raykom garajidan mashina chaqirib, ularni shaharga, undan aeroportga eltib qo'yishni haydovchiga tayinladi. Azimjon unga qarab turib, o'ylardi: birinchi ko'rgan odaming ham bir necha kunda shuncha yaqin bo'lib qolishi mumkin ekan. U tog'asining butun ich-tashini, xulq-u xayolini, o'tmishini, tashvish-u orzularini batamom bilib olgandek edi. Jigarchilik ekan-da. Buning ustiga, shu bir necha kun ichida ular shuncha voqealar, shuncha ehtiroslar bilan bo'lib, bir necha oyning savobini topishdi. Xayrlashganda Azimjon tog'asining suratini diliga joylab qolgisi kelgandek, yuziga uzoq tikilib turdi.

– Diydor ko'rishish nasib qilmasa... omon bo'l, jiyan, yurtingga omon qayt, toleying yor bo'lsin,

– dedi Orif aka. Nevarasining ko‘ngli to‘lishib ke-
layotganini payqagan Ochil buva oldini olib uning
yelkasiga qattiq-qattiq qoqib qo‘ydi:

– Endi bunga Komilani ko‘rsataman, – dedi u,
– keyin Akbaraliga o‘tamiz, uni o‘zim ko‘rmaga-
nimga ham olti-yetti yil bo‘ldi chamamda. Yetim
narsa, onasi ham nimjonroq edi, xabar olmay
chakki qilibsan.

Orif aka otasi bilan quchoqlashib xayrlashar-
kan, aybini bo‘yniga olib, Akbaraliga ko‘pdan-
ko‘p salom topshirishni iltimos qilib qoldi. Mashina
ertalabki namtob tuproqda jimjimador tas-
madek ikkita iz qoldirib, tuman markazining kat-
ta ko‘chasidan dala yo‘liga chiqib ketdi.

Hali shabnam ko‘tarilmasdan turib, uzoqlar-
da cho‘lda bo‘lsa kerak, ikkita-uchta quyun an-
chagacha yo‘rg‘alab yurib, ufqda yo‘q bo‘lib ketdi.
Qarshida esa qadimiy vodiyning paxtazorlari, tog‘
etaklarigacha ko‘m-ko‘k. Onda-sonda ochilgan
chanoqlar bu ko‘k dengizda yaltirardi.

Dalalarda terim taraddudi. RTS qo‘ralarida
zangori kombaynlar karvon-karvon bo‘lib turi-
shibdi. Yaktagining bir yengini chiqarib belbog‘iga
qistirib olgan yigitlar shiyponning radiosini ba-
land qo‘yib, shoshmasdan xirmon shibbalashadi.
Shiyponning soya tomonida esa qizlar, dam
pichirlashib, dam qiqir-qiqir kulishib, pardozi qili-
shadi, etak tanlashadi, o‘sma qo‘yishadi. Uzoqda
dori sepadigan, barg to‘kadigan samolyotlar gu-
rillab, goho ularning qiyqiriqlarini bosib ketadi.
Hali ish qizigancha yo‘q. Lekin kuzning taraddudi
hammani dalaga chorlagan. U Orif akaning hay-
dovchisi pakanagina, pishiq, cho‘tir bola bugun

dimog'i chog', olamni to'ldirgan oftobga, nurga, yorug'likka to'ymayotgandek, talpinib, gurkirab, g'ayratiga sig'may haydab borardi. Yonida o'tirgan Azimjonning kimligini bilgandan keyin, dilidagini to'ka ketdi.

Kuz yaqin. O'zbekistonda eng dilbar fasl. Oltin kuz. Bu ibora kuzda oltinlanib sarg'ayadigan Rossiya o'rmonlari tufayli tug'ilgan bo'lsa kerag-u, lekin u ko'proq bizning o'lkamizga xos. O'z nomi bilan oq oltin o'lkasi-da! Haqiqiy oltin kuz – oq oltin kuzi. U hali barglari to'kilganda ko'rasiz: bu cheksiz dalalar yoppasiga bodroqdek oqarib ketadi, uzoqda xirmonlar charaqlaydi, yo'llar ham, jo'yaklar ham olisdan oqarib ko'rinadi. Tut shoxlarida, telegraf simlarida pag'a-pag'a oq paxta. Panjarali bunkerlar asta lapanglab kelib avtopoyezd platformalariga bulutday ag'dariladi, yo'llarda paxta ortgan mashinalar tinmay g'izilaydi, etakda paxta, qizlarning boshlarida paxta, tarozida paxta, oyoqqa paxta ilashadi. Mezon to'lalari uchib kelib yuzlarga yopishadi...

Ba'zan paxtani terib tugatish maholdek ko'rinadi. Tunlar sovigan sari chanoqlar qars-qars ochilib, oydinda tishini ko'rsatib jilmayaveradi, kechagina paxtasi terib ketilgan kartalar, ertasi-ga qarabsizki, yana oppoq bo'lib turibdi-da.

Kech kuz yana ham fayzli. Dala shiyponining orqasidagi hovuzga sumbula suvi to'lib, qayrag'och barglari qayiqday suzadi, hovuz atrofida cho'g'dek yongan gultojixo'rozning yerga to'kilgan qop-qora urug'ini olib, tol shoxidagi to'rqovoqqa shundoq sepsangiz, shomda bedanangiz rosa sarmast sayraydi-da. Bitbidiq, bitbidiq, bitbidiq...

Chaylada pichan ustida yotib qolganmisiz? Hiddiga mast bo'lib uxlaydi odam. Shabnamdan ko'rpangiz nam tortib og'irlashganda boshingizni mundoq chiqarib quloq solsangiz, qovun polizda ko'kchalarning tars-tars yorilganini eshitasiz. Tong sahar shabnam ko'tarilmay turib, yalang oyoq yugurib o'sha yorilganini tong sovug'i bilan qarsillatib yeb olsangiz bormi! Oh-oh-oh...

Orif akaning haydovchisi o'zi gapirib, o'zi rohat qilardi. Azimjon bularning bittasini ham ko'rma-gan, uning ko'zlari yaltirab, og'zining suvi keldi.

– Sayohat qilib yurgan bo'lsangiz, eh-he, hali ko'p ajoyibotni ko'rasiz! – dedi haydovchi.

Aeroportda Azimjon bu cho'tir bola bilan zo'rg'a ajrashdi. Umuman Azimjon bir narsani fahmladiki, bu yerda eng ko'ngilsiz narsa odamlar bilan ajrashish, xayrlashish ekan. Har safar ko'nglining bir joyi uzilgandek bo'ladi. Ikkinchi qaytib ko'rmasligini bilganidanmi...

Aeroport katta, gavjum edi. Qandaydir sermulozimati yigitlar kelib Ochil buva bilan salomlashishdi. Nevarasini yetaklagan chol-u kampir bir quchoq gul ko'tarib perronga yugurib o'tdi, kuzak gullarining o'tkir hidi qoldi havoda. Shaharlik, qishloqlik, erkak, xotin, yelkasiga bo'g'cha osgan yosh-yalang, sershovqin bola-chaqa – bari quchoqlashib ko'rishgan, o'pishib xayrlashgan... Bu yerlarda odamlarning qarindosh-urug'i muncha ko'p!..

Ana, qoshlarini terib, kipriklariga surma tortgan, Marg'ilon atlasidan kaltagina ko'ylak kiygan styuardessalar o'tib ketishdi. Bari durkun, bari barkamol, farishtadek, bari Fotima-Zuhromi,

nima balo, bir-biridan ajratib bo'lmaydi. Cho'tir haydovchi aytgan ajoyibotdan biri shu bo'lsa kerak-da...

Qiziq, bu yerda hamma narsa katta, cheksiz, keng. Samolyot ham muhtasham bir qasrdek, pastda ko'ringan yashil vodiylar ham, yaylovlar, biyobonlar ham cheksiz. Ana, oqish bulutlarning tepasidagi qoramtir fazo ham cheksiz, azaliy, abadiy. Azimjonning yonida o'tirgan buvasi ham hozir goho azaliydek, abadiydek ko'rinadi va bir zunga Azimjondan qayoqlargadir uzoqlashib ketgandek bo'ladi. U to'qson to'rt yoshda... Azimjon uni umrida birinchi bor ko'rdi. U naqador uzoq Azimjondan...

Lekin buvasining oppoq o'siq qoshlariga, chuqur ajinlar tilkalagan issiq chehrasiga qaraganda bir zumlik bu taassurot darrov yo'qoladi. Buvasining ko'zlarida yerning tashvishlari. Azimjonning tan-joniga rohatbaxsh ilqlik yugurdi.

Ular tushlik ovqat qilib, plastmassa idishlardagi choyni ichguncha ham bo'lmay samolyot qo'nadigan keng beton maydon ko'zga ko'rinib qoldi. Bulutlar tepasidagi tubsiz qoramtir fazoning yuqini qanotlarida olib tushgan azim samolyotning g'ildiraklari yerga tegdi. Yer bilan osmon go'yo shu maydonga kelib tutashardi.

Ular mehmonxonaga joylashguncha kech kirib, teatr oldidagi kamalak favvoralar ko'kka qarab sapchigan, atofdagi gulzorlarda bitta ham bo'sh o'rindiqlik qolmagan edi. Azimjon mehmonxonaning boloxonasida turib pastda qaynagan ko'chayu maydonlarni, olisda yongan rang-barang neon lavhalarni uzoq tomosha qildi. Keyin choy chaqirib, tugundagi yog'liq patir bilan choy ichdilar.

Kela kelguncha bir-birlariga ikki og'iz so'z qotmagan bobo bilan nevara, ko'ngillarining teran bir yerida shu o'y saqlangan ekan shekilli, biroz dam olgandan keyinoq Orif akadan gap ochdilar. Ayniqsa, Azimjon tashvishda edi: endi tog'asining ishi nima bo'ladi? Onabibini qaytib ololadimi, yo'qmi? Majlisda ishdan ham olib tashlashsa...

– Haligi o'ris xotin qattiq dushman ekan-da Orif tog'amga. – dedi Azimjon.

– Maryammi? – deb kuldi karavotga chiqib chordanana qurib o'tirgan Ochil buva. – Ular bir-birlariga sira ham dushman bo'lolmaydi, bilib qo'y, bolam, – bobo soqolini tutaqilab, keyin qo'lining sirti bilan tagidan ko'tarib silab, o'ychan jilmayib o'tirar edi. – Buni ba'zilar tushunmaydi-yu, ammo lekin bir kun emas-bir kun er-xotin bo'lib qo'ltiqlashib yurishsa, men sira hayron bo'lmasdim, ha.

– Orif tog'am bilan o'sha xotin-a?

– Bular bir umr olishsa hamki, ikkalasi bamisoli yalakat mag'iz, ha. Ularning orasiga hech kim ola sololmaydi. Bu do'stlikning ildizi, eh-he, bolam, juda ham chuqur, juda ham chuqur...

Azimjon yana deraza oldida turib qoldi. Maydon hamon qaynar edi. Poytaxtning ulug'vor maydoni. Bir qarashda begona, bir qarashda esa shunday qadrdonki, yig'lavorging keladi. Do'ppilar, shlyapalar, durralar, sallalar. Kimdir baxtini uchratgan, kimdir ilhaq, intizor. Ochil buva chiroqlarni yoqmay, o'rnida cho'zilib yotib, gapini davom ettirar edi.

– Sen bilmaysan, jon bolam. Bu juda ham eski, juda ham chuqur.

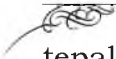
Azimjonning ko'z o'ngida boshqa bir maydon gavidalandi.

HIKOYAT

Maydon xuddi mozor singari jimjit. Unda g'uj-g'uj odam guvaladay qalashib, tirband bo'lib turibdi-yu, lekin jimjit. Ahyon-ahyonda bir o'q uzilib, ovozi maydon ustida uzoq yangrab turadi-da, yana mudhish jimlik cho'kadi.

Keng maydon u yog'idan bu yog'igacha past-u baland qilib yirik-yirik tosh to'shalganday, lekin bu tosh emas, yaxlit yelkalar. Juldur yelkalar, yalang'och, oriq yelkalar, bukchaygan yelkalar. Olti ming odamning yelkasi. Ularning yuzini ko'rib bo'lmaydi. Ularga shunday ikki bukilib, yerdan ko'z uzmay turish buyurilgan. Bosh ko'targan otiladi. Ahyonda yangragan o'q ovozlari esa botayotgan kunni yoki ona shahar vayronalarini bir ko'rib qolish uchun, yoxud biron jigarini izlab alanglagan, bebardosh sho'rliklarni uchirib ketar edi.

Olti ming egik bosh. Ertalabdan beri to'pga tutilayotgan isyonkor shaharning bir amallab jon saqlagan bir qism aholisi mana shu edi. Bular ko'proq bola-chaqa, xotin-xalaj, qari-qartang; garnizondan yetib kelgan jazo otryadlari ularni shahar chetidagi mana shu taqirga haydab chiqdi. Kappon sahni deb ataladigan bu joy doim oppoq sho'ri chiqib, qishin-yozin sizot suvdan botqoq bo'lib yotadigan bir maydon edi. Yoz kunlari unda qal'adagi askarlar dupur-dupur mashq qilar, olachiq tikib o'q otar, qopga somon tiqib nayza sanchar edilar, shahar fuqarosi buni bekorchilikda devor raxnalariga tizilib toza tomosha qilar, bola-baqra bo'lsa atrofdagi do'ng

tepalarda yopirilib yotar edi. Endi ma'lum bo'ldiki, o'sha mashqlar bejiz emas ekan. Ana o'sha askarlar maydonning chetida, baland qo'rg'on tagida saf tortib, miltiqlarining nayzalarini maydonga o'qtalib shay turishibdi. Kappon bostirmasi yonida ularga buyruq berib turgan qip-qizil, jez mo'ylov, kelishgan zobit maydonda hech kim bosh ko'tarmayotganidan zerikib ketgandek, betoqat, oq qo'lqop kiygan qo'llarini bir-biriga ishqalab-ishqalab qo'yardi. Bugun u ertalabdan beri shunday ishladiki, boshqa birov bo'lsa cho'zilib yotib olardi. Endi esa zerikib qolayotganga o'xshaydi. Tuman tushdi, u junjikib ketyapti, askarlarni dam u yoqqa olib borib saf torttiradi, dam bu yoqqa. O'q otilmaganda maydonda faqat shuning tovushi yangraydi. Buyruq so'zlari anglashilmaydi, keskin yangroq tovush eshitiladi, xolos: – Hau-hau, hau-hau!

Maydondagi xalq uning ovozini ham, o'zini ham yaxshi taniydi. «Jezmo'ylov» deb atashadi. Tuproqqo'rg'onning eng johil, piyonista, qaysi qovoqxonaga kirsam birovni urib mayib qiladigan bebosh bir zobiti edi. O'z xotinini ham bir kazakka rashk qilib, bolta bilan chopib o'ldirgan ekan. Hozir u zerikib ketyapti. Qo'rg'onning ichkarisida kattalari, maydondagilarni nima qilamiz, deb kekse general bilan maslahatlashyapti chog'i. Jezmo'ylovga aytsa-ku, qiradi-tashlaydi-ya. Bu hezalak cholning maslahati achchiq ichakdek cho'zilib ketdi...

Qosh qorayar, sovuq tuman quyuqlashar, odam to'shalgan maydon ustida qo'lansa ivir ko'tarilar, onda-sonda yilt etgan inson chehra-

si jezmo'ylovning imosi bilan shamdek o'char edi. Kimning kimi tirik, kim tul, kim yetim – hali ma'lum emas. Bu odamlarning butun alam-iztiroblari, butun achchiq faryodi hali ichida. Maydon o'likdek jimjit. Faqat pastda, yelkalar panasida, oyoqlar ostidagina zaif hayot sharpasi yer bag'irlab asta g'imirloydi. U yerda odamlar bir-birlarining yuzlarini ko'radilar, yerdan ko'z uzmagan holda bir-birlariga pichirlab so'z qota oladilar.

– Shahar yer bilan tekislanib ketdi, Madumar, – derdi bolasining bo'ynidan bosib turgan Ochil taqachi yonidagi qo'shnisiga. Madumar kulol bo'qoq edi, uch soatdan buyon egilib turish unga go'r azobi bo'ldi. Lekin fikri xayoli bolasida. Uning ham bolasi yonida. Yolg'iz bolasi.

– Boshingni ko'tarma, – deb pichirlaydi har nafas bolaning kokilidan yerga tortib. O'n besh yoshigacha bolasining kokilini kestirolmadi sho'rlik. Bu yil endi bitta echki orttirib Shohizindaga boradigan bo'lib turgan edi, mana bu falokat yuz berib... – Boshingni ko'tarma deyaрман, o'risning yuzini ko'rib qolsang, moxov bo'lasan! – derdi Madumar xirillab.

Ochil taqachi Madumarni taniydi, kulollar ras-tasi taqachilikning shunday yonginasida. Madumar o'zi dilkash yigit, kasbi korlik odamni boshiga ko'taradi. Hamma kasblarning pirini bilar, Ochil taqachiga «Dovud payg'ambarning o'ziga qo'l bergansan», deb hazillashar edi. Lekin bir fe'li bor – o'risni ko'rgani ko'zi yo'q. Necha yil yonma-yon ishlab, necha yil bahslashib, Ochil taqachi uning shu ko'r-ko'rona e'tiqodini sindirolmadi. Hozir ham uning bolasiga aytgan gapini eshitib, o'ylab

turdi-yu, bu safar bir nima deyolmadi. Nima ham desin Madumar bechora? «Boshingni ko'tarma, o'q yeysan!» desinmi? Bolaga-ya?..

Pastda hayot oyoqlar oralab hamon o'rmalardi. Dam ilondek vishillab xunuk mish-mish taralar, dam taqdirga tan bergan birontasi Azroil haqida achchiq hazil tarqatar, kimdir noumid shayton, degandek bilar-bilmas bashorat qilar edi.

– Eshitdingmi, yarim kechaga oborib hammani bitta-bitta otib tashlarmish...

Bo'g'iq faryod, yig'i yer bag'irlab bir-biriga ulanib ketadi.

– Shuncha odamni otolmaydi, shahar ko'chalarida yotgan o'liklarning hisobiga yetsin avval...

– Qo'zg'olonning boshliqlarini terib olarmish... Kimdir xotinchalish xunuk tovush bilan yig'lab, burnini artardi:

– Men qo'zg'olonini bilmayman, mardikorga olib ketgan ko'chaga ham chiqqanim yo'q, aytinglar, jon qo'shnilar, qozoq o'risga aytinglar, nachalikka aytinglar...

– Nafasingni o'chir, ko'sa! – dedi unga kimdir.
– Bitta senmiding! Son ming odam bosh egib turibdi bu yerda!

– Voydod, birodarlar, o'lib ketaveramizmi, gu-nohimiz nima!

O'q yangradi. Yana kimdir ketdi. Ochil taqachi past-u baland gaplarga quloq solar, o'zidek chidam bilan ikki bukilib turgan to'qqiz yashar bolasining belini silar, o'ylar edi. O'limni emas, bo'lib o'tgan voqeani o'ylardi. Nahotki shu bilan tamom bo'lsa? Yo'q, shuncha qon, shuncha qurbon bekor ketishi mumkin emas. O'zbek yerlarida hali bunaqasi bo'lmagan. O't tushdi, o't ketdi...

Madumar kulol hadeb tipirchilagan bolasining kokilidan yerga tortardi. Tun ayoz, oydin. Chor atrofda askarlar gulxan yoqib isinishar, qo'rg'on tagidagilar hamon saf tortib, maydonga miltiq o'qtaganacha turishar, Jezmo'ylov bo'lsa yonida qilichini salanglatganacha saf bo'ylab do'q-do'q yurar edi. Odamlar bir-birlarini suyab, diydirashar, loyga yiqilib qolgan paranjili kampir ustida kimdir bukilganacha yosin o'qir edi. Yarim tundan o'tganda Madumarning bolasini axiyri o'q uchirib ketdi. Otasining shuncha xavotiri bejiz emas ekan, qaysarlik bilan bosh ko'tarib, askarlarga qarabdi bola boyaqish. Ochil taqachi iztirobda qaddini rostlab, nimanidir jon-jahdi bilan baqirmoqchi bo'lgan Madumarni yelkasidan zo'rg'a bosib qoldi. Shundan keyin Madumar bolasining o'ligi ustida egilganacha azongacha g'iq etmadi.

Azonda ichkaridan o'ntacha zar pogonli zobit chiqib, o'ntasi barobar osmonga o'q uzib, nog'ora chalgandan keyin, bitta ko'zoynakli tepalikka chiqib farmon o'qidi. General janoblari oq podsho hazrati oliylari nomidan marhamat ko'rsatib, fitnachi shahar aholisining og'ir jinoyatiga qaramasdan, fuqaroning hayotini saqlab qolishga qaror qildi. Oq podsho hazrati oliylarining irodasiga qarshi bunday fitnalarning oldini olish maqsadidaga bu shaharning aholisi shu soatdan boshlab Mirzoning cho'liga badarg'a qilinadi hamda ulardan birontasiga bironta shahar yo qishloqda panoj berganlar oliy jazoga tortiladi.

Maydon birdan qo'zg'aldi. Boshiga qon quyilgan, ko'zlari qip-qizil odamlarning qad ko'tarolganlari gandiraklab ketdi, belini yozolmaganlari

qichqirib yubordi: Biri og'riqdan, biri o'limdan qolganiga, biri «badarg'a» degan so'zning dahshatidan, biri xudoni tilga olib; biri jigarining murdasini o'z qo'li bilan yerlolmay tashlab ketayotganiga...

O'liklarni oldirmadilar. Madumar ko'zida yoshi qurigan, qo'llari qaltiragan holda, bolasining kokilini kesib, qo'yniga soldi-da, askarlar oyog'i ostida qolgan murdadan zo'rg'a ko'z uzib, olomon ichida kimlargadir suyanib, odimlab ketdi. Atrofida otliq askarlar podachilardek hay-haylab baqirishib, qamchilab olomoni avval bir joyga g'uj qilishdi, keyin tong otmasdan cho'lga qarab haydab ketishdi.

Tong otganda Ochil taqachi atrofida hech kimni tanimadi. Olomon to'zon buluti ichida asta sudralib hamon yurib borar, orqadan baqiribchaqirgan otliq kazaklarning so'kinishlari eshitilar edi. Ochil taqachi o'g'lining qo'lidan mahkam ushlagancha alanglab odimlar, «Madumar amaking qani? Ko'rmadingmi?» deb so'rar edi. Bola eshitmadi. Uning quloq-burniga tuproq to'lib, bitib ketgan edi.

Tong qorong'isida bo'lib o'tgan to'polonda kimlardir qochib ulgurdi, kimlardir otilib ketdi, cho'l-da olomoni ikkiga bo'lib ham yuborishdi shekilli, xullas, hozir, odam kecha kechqurungidan ko'ra ancha kam edi. Kun chiqib, yo'lsiz, kimsasiz cho'lning keng ufqi ko'ringandan keyin, quvg'indilarning yelkalariga oftob tegib, olomonga sal jon kirdi. Nima bo'lsa ham oyoq ostida yer, tepada osmon, tirik qolishdi, biron joyda rizqlari sochilib yotgandir axir, terib yeyishar, bundan yomon kunlar ham o'tganki, bosh omon bo'lsin ish-

qilib. Juvonmarg bo'lib ketgan begunoh bandalar oz bo'ldimi shu uch kun ichida! Yigitning guli qirilib ketdi, o'sha kunlari ko'chaga chiqqan boriki, nobud bo'laverdi, mahallalar xonavayron, bozor to'pga tutildi, shahar yer bilan yakson, machitning minorasigacha uchib ketibdi. Bu ketayotganlarni xudo yarlaqab jonini saqlab qoldi. Mana bu orqadagi la'natilar ham nariroqqa borib zora qaytib ketishsa, o'shanda tirikchilik o'zlariga qoladi...

Biroq oftob tikkaga chiqqan sari yurish qiyinlashardi. Suv yo'q, yozi bilan qovjiragan cho'l lo-villay boshladi. Qariroq xotinlar darmonsizlikdan paranjiga chuvalashib, kalovlanib qolar, yalang oyoq bolalar tovoniga tikan kirib g'ingshib yig'lar, yiqilganlarni tetikroq erkaklar oyoqqa turg'izib suyab borar edi.

Otliq kazaklar, – ular ko'p emas, sakkiztacha edi, – cho'lning ichkarisiga kirgan sari olomonga uncha e'tibor qilmay qo'yishdi. Ular orqada qolib, bir nimalar kavshab, bir-birlaridan tamaki tutatishar, ba'zilar yalang'och bo'lib olib sariq junli badanini oftobga solgan, orqaroqdagilari bo'lsa, egarda bemalol uxlab kelishar edi. Ular bilar-dilarki, endi bu sillasi qurigan olomon na qarshilik ko'rsata oladi, na qochishga harakat qila oladi, yurib tursa bo'lgani.

Chindan ham yaydoq biyobonda podadek olomon o'z changi bilan birga siljib, tobora sekinlashsa hamki hamon sudralab, noma'lum manzillar sari hamon jilib borar edi.

Kechga yaqin otliqlar bir yerga to'planib, to'xtab qolishdi. Ularning soyalari sho'ri chiqqan taqirda uzun yastanib yotardi. To'xtashga buyruq bo'lma-gani uchun odamlar madori boricha bir-birini

suyab oldinga siljiyverishdi. Yarim soatlardan keyin sakkizta otliq uzoqda bir qora nuqtadekkina bo'lib ko'rindi, keyin esa, jo'nab ketishdi shekilli, ular turgan joyda bulutdek chang muallaq turib qoldi. Ajab, chang bulutining bir chekkasi qip-qizil edi...

– Ketishdi, Ochil, tashlab ketishdi – dedi Madumar. Bolasidan judo bo'lgandan beri endi birinchi marta so'z qotgan Madumarning tovushida fojiaiy bir tushkunlik sezildi. Askarlarning tashlab ketishi go'yo bir qayg'u edi. Olomon orqaga va atrofga bir qayrilib qaradi-yu, ilgarigidek bosh eggancha yuraverdi, chunki atrof bo'm-bo'sh, pesdek oppoq sho'rxok taqirlar, qovjiragan tikanak, chaqirtosh qum... Hast asari yo'q, to'xtaydigan joy emas edi. Olomon yuraverdi. Go'yo oldinda bir manzil bordek...

Lekin oldinda hech narsa yo'q edi. Cho'l, cho'l, cho'l... Bir giyoh dardida yongan o'sha cho'l. Nene karvonlarni yutib ketgan o'sha o'lik cho'l. Kat-ta cho'l, Mirzacho'l.

Olomon kichkina bir dovon oshgandan keyin qiyalikda gapsiz-so'zsiz cho'kdi. Uni go'yo umidsizlik, darmonsizlik tun qorong'isi yelkasidan bosib cho'ktirdi-yu, shu bilan to tonggacha bosh ko'tartirmadi. Mudhish taqdir odamlarni bir-birlariga yaqinlashtirib qo'ygan edi, tanish-notanish, bir-birlariga hovur berib, g'uj bo'lib qotdilar, hech kim ahvolini gapirmadi ham, nima bo'ladi deb so'ramadi ham...

G'ovur-g'uvur ertalab boshlandi. Kechadan beri tuz totmaganliklari ham, ochliklari, tashnaliklari ham, bundan keyingi qismatning mud-

hishligi ham endi bilindi. Hech narsa ma'lum emas edi: endi nima bo'ladi, yegulikni qayoqdan topishadi, nahotki shu yerda qirilib ketish kerak bo'lsa?.. Kecha, tirik qoldik deb sevinib, bu yog'ini o'ylashmagan ekan, yoppasiga halokatga mahkum etilganliklarini endi fahmlashdi...

Bunday sarosimada ochlik, o'lim jadal bosib kelayotgandek bo'laverdi. Odamlar yana bir necha soat tentirashdi, biron alaf ko'karib ko'ringan yo sizot suvi yilt etgan joyga yugurishdi, umidsiz qaytib yana bir yerga to'planishdi: odam bir-birini topar ekan, bir-biridan doim madad izlar, bir-biriga muhtoj bo'lar ekan, tarqab ketishmadi. Sizot suvda ko'kargan bir parcha qamishzor panasiga makon qiladigan bo'lishdi. Orada eng te'tik, tadbirliroqlari Ochil taqachi bilan Madumar kulol edi. Ular yana bir-ikki odam bilan chiqib ketib, kechgga yaqin qayoqlardandir bir etak boshqoq terib kelishdi. Uni uqalab, bolalarga ulashib chaynatishdi.

Kulfat tadbirkor qiladi kishini. Har kuni kimdir bir chora topar edi. Toshga yig'ilgan shabnam ham, yumronqoziq inidagi don ham, qamish poya ham, sizot suv ham, qizg'aldoq piyoz ham – hammasi ish bera boshladi. Ammo jonga ora kirgani boshqoq edi. Oyog'ida darmon bor kimsa borki, sahardan to oqshomgacha o'nlab chaqirim kezib, qir etaklarida o'rilgan bug'doy poyalarini oralab, bir cho'ntakmi, bir hovuchmi boshqoq terib qaytardi. Tunlar sovuq, kunlar issiq. Ochil bilan Madumar yerto'la kovlashni buyurishdi, yerga xashak to'shatishdi. Xotinlar o'choqqa xorxas terib kelar, chollar qamishdan bordon to'qib, kasallarning

ostiga to'shar, bolalar tongda turib boshoqqa yugurar edilar.

Bolalar... Ochil bilan Madumar ko'rib turibdiki, tirikchilik o'ziga yarasha bir izga tusha boshlagan bo'lsa ham, odamlarning ko'zi so'niq, boshlari ham. Chunki bu holda qachongacha kun kechirish mumkin, ertaga nima bo'ladi, qilichini olib qish kelyapti, yiqilib qolganlar, ochlikdan shishganlar ko'payayapti. Bolalarning bolaligi yo'qoldi, o'yin yo'q, kulgi yo'q, otalarining ko'zlari-ga tikilishadi.

Ochil taqachi yerto'lasida har oqshom o'z o'g'lini kutadi. «Bugun hammadan ko'p teraman, bir joyni bilib oldim», deb dadasiga dalda berib ketadi-yu, oyoqlari qonab, oriq boldirlari shilinib, barmoqlari ko'karib, tilinib, qaytib keladi. Bir kuni u chivin talagan yuzlari oppoq oqarib, o'pkasini bosolmay yig'lab kelib otasining etagiga darmonsiz yiqildi. Ota tushundi: u bir dona ham boshoq topolmagan. Ochil taqachi bolasining yara-chaqa boshini siladi: «Qo'y, shunga ham yig'imi, ana sholg'om qaynatib qo'ydim, yeb ol», dedi u o'zining ko'z yoshini zo'rg'a tiyib. «Sholg'om» degani keyingi kunlarda topilgan qandaydir chuchuk tomir edi. Keyin-keyin borib o'g'li yig'lamaydigan bo'ldi, hatto boshoqqa borganda bir sherigi to'satdan yiqilib jon berganda, ko'tarib kelolmay, o'ziyoq ko'mib kelaveribdi. Buni u qaytib kelganda shoshmay, yig'i-sig'isiz gapirib berdi. O'lgan bolaning onasi ham faryod solgani yo'q. Ochil taqachining o'g'lini bo'lsa, «Katta bo'lib qolibdi», deyishdi.

Odam ko'mish ko'pincha yig'i-sig'isiz o'tadigan bo'lib qoldi. Har kuni kimdir ko'z yumadi, birov

ochlikdan, birov kasaldan, birov ishqorli sizot suv ichib... Ko'pchilik eshitganlar: «Qutulibdi sho'rlik» deb, tirikchiligiga ketaveradi. Bular taqdirga tan berganlar, o'zining o'ligi ham shu biyobonda qolib ketishini bo'yniga olib qo'yganlar edi. Lekin yozmishga bo'yin egmay, nimadir kutib ko'ziga uyqu kelmagan, ko'nglida isyon o'ti so'nmganlar ham bor edi. Bular Ochil bilan Madumar atrofi-da maslahatlashishar, har xil taxminlar qilishar, odamlar to'plangan joyga borib, atrofda xalq, hayot, katta dunyo borligini eslatib dillariga cho'g' solishga, hayot shamini so'ndirmaslikka urinishar edi.

– Birontasi eslar axir, do'stlarimiz bor edi...

– Yuqoridan marhamat bo'lar...

– Jo'nash kerak bu yerdan!

– Qayoqqa?

– Odamlar turgan yerga. Moxovga ham boshpana beradi kishilar. Ketaversak, biron qishloq, shahar, aqalli bir o'tovga duch kelarmiz axir.

– Keyin sening dastingdan ularni ushlab dorga osishsin, qishlog'iga o't qo'yishsin, shundaymi? Yo'q, biz begunoh odamlarni balo-qazoga duchor qilolmaymiz.

Bir kuni shunday xashak tutatib o'tirganlarida, qamishzorda bir sharpa sezildi. Qorong'i edi. Shabada ekan, deb yana gapga kirishganlarida, kimningdir hansiragani aniq eshitildi.

– E, bu o'zimizning jinni-ku!

Haqiqatan ham, bu keyingi vaqtda esi kirdi-chiqdiroq bo'lib qolgan kasalmand bir bukri edi. Biroq u o'zi yolg'iz emas, ikki qo'lida kichkina bir gavdani ko'tarib turibdi. Hamma o'rni-

dan turib unga qaradi. «Yana bir bola o'libdi-da», deyishdi. Bukri ko'tarib kelgan gavnani yerga qo'ydi, bu haqiqatan ham bola edi, qiz bola. Qamish tagidan suv hovuchlab yuziga sepdi.

– Kim u, hey jinni? – deb qichqirishdi. Jinni indamadi. Qiz bola tirik ekan, boshini ko'tardi. Jinni uni avaylab turg'izib odamlar tomonga boshladi.

– O-o-ov! – dedi jinni uzoqlarni ko'rsatib. – O-o-ov! O'sha yerdan topdim, o'lib yotgan ekan... O-ov uzoqda!..

Qiz bola gulxan yorug'iga kelganda, shu'la shunday tushgan ekanmi, nima bo'ldi-yu, hamma avvalo uning yum-yumaloq yuzini ko'rdi. Bu yerdagilarnikiga sira o'xshamagan bu lo'ppi, kichkina qirmizi yuz hayratda jilmayib turardi. Odamlar avval ko'zlariga ishonmay sarosimada qolishdi. Qizcha birdan qichqirib, gulxan tomonga otildi.

– Hay bola! Hay bola! Men seni qidirdim, senga, senga keldim! – deb u yugurib borib Ochil taqachining o'g'lini quchoqlab oldi. – Men seni qidirdim, men seni topdim! – dedi chinqirib.

– Qizimka... – dedi «Hay bola» ham ichiga cho'kkan ko'zlarini katta ochib. – Dada, bu Qizimka-ku, tanimadingizmi? Qizimka, qayoqdan kelding, bizni haydashdi, sen nega kelding?

– Senga keldim, mana, mana, mana! – deb «Qizimka» qo'ynidan uchta olma, fartukchasining cho'ntaklaridan xo'roz, g'ildirak shaklidagi pryaniklarni olib «Haybola»ning etagiga to'kdi.

Hamma ularni qurshab, nima deyishni bilmay, uchta olmaga, shirin pryaniklarga allaqanday qo'rquv va ishonchsizlik bilan qarab turar edi.

– Sen, Qizimka, non olib kelsang bo'lardi, ana novcha Alimat ham, Mukambar xola ham o'lyapti.

– Voy, pryantik nondan shirin-ku... – dedi Qizimka, – keyin birdan qo'rqib, moviy ko'zlari olayib ketdi: – O'lyapti? Nimaga o'ladi?

Qizcha o'zini qurshab turgan odamlarning qoq suyak bo'lib qolgan, yara-chaqa bosgan, shishin-qiragan isqirt yuzlariga vahima bilan bir-bir qarab chiqdi, hech kimni tanimadi, bosinqirayapman shekilli deb, baqirib yubormaslik uchun kafti bilan og'zini to'sdi. Gulxan chirs-chirs yonib tugayotgan edi, uning tutuni qo'rqinchli basharalarni to'sdi. Shunda olomonda g'ovur boshlandi. Kimdir qichqirib yubordi:

– Jezmo'ylovning bolasi! O'shaning qizi-ku bu!

Orani yorib, yirtiq chorig'i bilan tutab yotgan gulxanning kulini bosib, to'zg'itib, oldinga Madumar otilib chiqdi. Kulolning ko'zlari kosasidan chiqqudek dahshatli, ikki qo'lining chayir panjalarini yozib, Qizimkaga tashlanmoqchi bo'lib kelardi.

– Jallodning haromisini menga ber, itning bolasidek bo'g'ib tashlayman! – deb qichqirdi u. Bo'qog'idagi tomirlari ko'karib bo'rtgan, iztirobda esini yo'qotib, nima qilayotganini bilmas, panjalarini bolaning bo'g'ziga to'g'rilab borar edi. Ochil taqachi uni siltab tashladi.

– Madumar!

Kulolning ko'zlari hech narsani ilg'amay, faqat qizchani ko'rayotgandek edi, u yana qaytib kela boshladi. Ochil yana qattiqroq siltagan edi, Madumar odamlarning oyoq ostiga, kulga ag'anadi.

– Go'dakdan o'ch olasanmi, nomard? – deb qichqirdi Ochil. Orada Madumarning tarafini olib

ko'ziga qon to'lganlar ham yo'q emas edi, buni payqagan Ochil, uning o'g'li, yana bir-ikki kishi Qizimkani gavdalari bilan to'sishdi.

– Bolaning nima gunohi bor? – dedi yana Ochil.

– Bizning bolalarimizning nima gunohi bor edi?

– Qirilib ketganlarning, o'ligi cho'lda qolganlarning-chi?

– Mana bu o'lim to'shagida yotgan zaifalarning nima gunohi bor?

– Norastaning bunga daxli yo'q, bu go'dak axir, u bizni qidirib kelibdi! – dedi taqachi endi xaloyiqqa yalingansimon.

– Sening bolangni qidirib kelgan, – dedi Madumar juldur ust-boshidan kulni qoqib, – sen azaldan o'risparastsan, kelgindi!

Ochil taqachi jizzaxlik emas, olti yilgina avval Chinordan kelib, rastada taqachilik do'koni ochgan edi. Usta taqachi. O'ziga to'q bo'lsa ham, mehnatkash odam. Mehnati bilan mol orttirdi, obro' topdi. Shuning uchun «kelgindi» unga juda og'ir haqorat edi. Qariyalar buni sezib bosdi-bosdiga o'tishdi.

– Noma'qul gapni qo'y, Madumar, kelgindi bo'lsa ham dardimizni tortishib yuribdi-ku... – deyishdi.

Xaloyiq asta tarqala boshladi. Qizimka Haybolaning orqasida, uning oyog'iga suyanib o'tirib uxlab qolgan edi. Ochil taqachi uni ko'tarib yer-to'laga olib kirib ketdi. O'g'li quvray yoqib, yoritib turdi, bolani bordonga yotqizdilar. U dong qotib uxlardi, uzun qo'njli qizil botinkachasi shilini ketgan, kraxmallangan fartukchasi kir, otasi-ning mo'ylovidek jezrang sochlari sepkilli yuziga sochilib yotibdi.

– Qizimka... – deb pichirladi Haybola yuziga tikilib. U birpas gaplashmoqchi, «qoʻrqma», deb tasalli bermoqchi edi. Eshitmadi.

Qizimka juda shaddod edi. Qoʻrgʻon tagida «yakkashta quloq» oʻynaganda oʻgʻil bolalar bilan mushtlashgani-mushtlashgan, doim yuz-koʻzi koʻkargan, qop-qop otishda oʻgʻil bolalardan qolishmas, Haybola bilan ham necha marta timdalashgan, soch yulishgan edi. Bir kuni ular mushuklarini ayirbosh qilishdi. Haybolaniki yovvoyiroq baroq mushuk edi, qoʻshni bolaning kaptarxonasidagi kaptarlarni bezillatib qoʻydi. Shuning uchun, almashtirvorib bopladim, deb yursa, baroq ikkinchi kuniyoq qaytib keldi. Qizimkaniki ham oʻzi qaytib boribdi. Rosa kulishdi. Keyin ular mushuklaridan har xil narsa almashish uchun, bir-birlariga sovgʻa yuborish uchun foydalanadigan boʻlishdi. Masalan, Haybola uning mushugining boʻyniga oʻzi yasagan sopqonini taqib yuborsa, baroq oʻsha kuniyoq beliga bogʻliq xaltachada faqat oq podsho zobitlarining uyida boʻladigan «otnon», «pabrikon pryantik» olib qaytardi. Haybola pryantikni oʻshanda yaxshi koʻrib qolgan. Afsuski, hozir Qizimka olib kelgan pryantiklardan Haybolaga bittasigina tegdi. Qolganini dadasi boshqa yertoʻlalarga olib borib kasallarga bir tishlam bir tishlamdan ulashdi. Olmalarning faqat bittasini Qizimkaga qoldirdi. Uygʻonganda yeydi, ana bordon ostida yashirigʻliq doʻppayib turibdi.

Haybola olmaning hidiga anchagacha uxlolmay yotdi-yu, keyin koʻzi yumilib ketibdi. Dadasi boʻlsa bu kecha uxlagani yoʻq. U tuni bilan dam yertoʻlaga kirib, dam dalada aylanib, bir nimalarni oʻylab chiqdi. Tong oldidan Qizimkani uygʻotdi.

– Yaxshi uxlab oldingmi? – dedi u kulimsirab. Qiz ko'zlarini uqalab, g'ira-shira yerto'laning qorong'i burchaklariga xavotirlanib qaradi.

– Endi sen qaytib ketishing kerak, Qizimka, – dedi Ochil jiddiy gapga o'tib. – Ko'rib turibsan, bu yerda yeydigan hech narsa yo'q, suv yo'q, odamlar tashna, bolalar ochdan o'lyapti. Sen qaytib ket, kuzatib dovondan oshirib qo'yishadi, kechgacha shaharga kirib borasan.

Qiz tushundi.

– Haybola ham ketsin! – dedi u.

– Bizlarga mumkin emas. Haybolaga ham mumkin emas. Senga mumkin.

Qiz o'ylanib qoldi, indamadi. Bir kechada uning ham bolaligi yo'qolgandek edi. Ochil bilan o'g'li uning indamay qolganini rozilik alomati deb bilishdi.

– Borganda dadangga nima deysan, bu yerga kelganingni aytasanmi? – deb so'radi Ochil.

– Yo'q! Bormayman dadamga! – deb qichqirib yubordi qiz. Sepkilli yuzi o'zgarib, ko'k ko'zlarida g'azab chaqnadi. – Bormayman! Mast bo'lib keladi, kechasi aroq so'raydi, shiftga to'pponcha otadi, qo'rqaman! Bormayman dadamga!

Qizcha chinqirib tipirchilar, yig'lar edi. Bu payt yerto'la og'ziga to'plangan odamlar bir-birlariga qarab, boshlarini sarak-sarak qilishdi.

– Tushida ham qonda suzsa kerak-da, odamxo'r, bosinqirib to'pponcha otadi, – dedi oradan endi sal o'ziga kelgan Madumar.

– Vijdon azobida Jezmo'ylov!

– Vijdon nima qiladi unda!

Ochil taqachi yerto'ladan chiqib qaddini rostladi, oqarib kelayotgan ufqqa qaradi, tizzalarini uqaladi.

– Havoni to‘smanglar, yerto‘la dimiqib ketdi, – dedi u odamlarni chetlatib. – O‘zi nariroqqa yurdi, nima qilamiz, degandek yigitlarga qaradi. Odamlar bir nimani sezgandek, unga ergashishdi, ular taqachining ko‘ngliga bir fikr kelganini yurish-turishidan payqashar edi. Ancha nariga borib, cho‘kkalashib o‘rtaga maslahat solishdi. Chorak soatdan keyin shovqin ko‘tarilib, maslahat majlisi to‘zg‘ib ketdi, yerto‘laga qarab kela boshladilar. Orada hammadan ham Madumar qattiqroq shovqin solardi.

– Ilon bolasi – ilon! Balki otasi o‘rgatgandir.

– O‘rgatishga o‘rgatmagan-ku, lekin bola-da, ishonib bo‘ladimi? Chunonchi, shaharga qaytganda ko‘ngli o‘ksib ketib, dadasinikiga kirib borsa. «Qayerda eding?» «Falon joyda». «Nima deyishdi?..» Bola qo‘rqib hamma gapni aytib solsa...

– O‘sha zahotiyoyq hammasi tapir-tupur ot solib keladi-yu, birimizni qo‘ymay qiradi-ketadi, – dedi Madumar, cho‘lda yotgan yuzlab o‘liklarni ko‘rgandek atrofga qarab. Bu bo‘lishi mumkin bo‘lgan gap edi. Odamlar xavfsirab, Ochil tomondagilar ham ikkilanib qolishdi.

– Xo‘sh, nima qildik bo‘lmasa? – dedi Ochil bosiq o‘ychanlik bilan. – Ochlikdan qirilib ketaveramizmi? Hozir odamlarimizning yarmi o‘lim to‘shagida yotibdi. Ochlikdan tashqari, yana kasal oralab qolsa, bir haftaga bormaymiz. Bizga qayerdan najot kelishi mumkin? Nimani kutyapmiz? Bunday ojiz, sharmandali o‘limdan har qanday tavakkal yaxshi.

Madumarning telbalarcha baqirig‘i oldida bu mulohaza jo‘yaliroq tuyuldi. Ochil tomon yana

bosib ketdi. Hech kim qarshilik ko'rsatmagach, Ochil yerto'laga kirdi.

– Qizimka, – dedi qizchanning yoniga o'tirib, eplaganicha muloyimroq qilib. – Mayli, sen dadangga borma. Yo'q, yo'q, sira borma. Lekin shaharga qaytishing kerak.

– Haybola ham borsin!

– Yo'q. Haybola bormaydi. Sen o'zing borasan. Hozir kuzatib qo'yishadi, xumdonning tutunini mo'ljallab yuraversang, kechasi shaharga kirib borasan. To'g'ri borib, Beshquvurdagi cherkovning panjarasidan oshasan, Matvey amakining derazasini chertasan. Tushudingmi? Matvey amaki bor-ku, qo'ng'iroqchi, taniysanmi?

Qizimka bosh irg'adi.

– Ma, olmaning yarmini yeb ol.

Yerto'la eshigida turganlar ichida yana Madumar qichqirdi:

– Qo'ng'iroqchi! Yana o'ris! Yana o'risga tutib bermoqchi bu taqachi!

– Sen jim tur, bo'qoq, chinqiraverasanmi!

– Sen o'risdan nima yaxshilik ko'rgansan? – deb kimningdir yoqasiga osildi Madumar kulol. – Xotiningni otga bostirib o'ldirgan kim? Kulbangni xonavayron qilgan kim? Ertaga sening ham suyagingni chiyabo'ri g'ajib ketadi!

Chora izlab, o'y o'ylab tinkasi qurigan och olo-monga bu shang'ilik yoqmadi. Madumarni chetga surib, yerto'laga quloq solishdi.

– Qizimka, – derdi Ochil. Og'zidan suvi kelib, yutinib o'tirgan bolasining boshini silardi. Qizimka yarimta olmani bir tishlab, qolganini Haybolaga berdi.

– Qo'ng'iroqchiga aytasan: hammasi och, suv yo'q, yuztacha odam o'libdi, deysan, qolganlari ham ko'pi bordonga uzala tushib yotibdi, qirilish-yapti, deysan.

– Tushundingmi?

Qizimka ustma-ust bosh irg'adi. Shaharga albatta borish kerakligini endi u ham yaxshi tushungan edi.

– Shunday qilmasang, Haybola ham ochdan o'ladi, bildingmi, yana juda ko'p bolalar ochdan o'ladi. Tushundingmi?

– Tushundim.

Dadangga sira-sira ko'rinma. Matvey amaking nima desa shuni qil. Uyidan chiqma, mezanada, qo'ng'iroqxonasiga joy qilib beradi.

– Yana kelsam maylimi? Haybolaga non olib kelaman.

– Yo'q! Yo'q, yo'q! Sen mening gapimni qo'n-g'iroqchiga yetkazsang bas. Shunda senga men ham dada bo'laman, Haybola ham senga aka bo'ladi, mana bu turgan hamma amakilaring ham dada bo'ladi, xo'pmi?

Madumarning yana jini qo'ziy boshladi, u peshanasiga tars etib urib, og'zi ko'piklanib bir nimalar deb qichqirdi. Uni yonidagilar bosishdi.

– Yana bitta gap bor, Qizimka, – davom etdi Ochil taqachi. – Qo'ng'iroqchini xoli topib, ayt: Yarofey boboning mo'rchasiga tushar ekansiz, degin. Hov toshloq mahalladagi Yarofey cho'loq bor-ku, bilasanmi?

– Tor ko'chada.

– Ha, balli. Yarofey cho'loqning mo'rchasiga tushar ekansiz, degin. Uqdingmi? Esingdan chiqmaydimi?

– Yo‘q.

– Xo‘sh, qani, nima deysan?

– Matvey amaki, Yarofey cho‘loqning mo‘rchasi-ga tushar ekansiz, deyman.

Ochil taqachi qizchani tizzasidagi o‘g‘liga qo‘shib quchoqlab, suydi.

– Barakalla, aqlli Qizimka.

Haybola bilan Qizimka xayrlashganda taqachining ko‘zidan yosh chiqib ketdi. Yigitlar qizchani dovondan o‘tkazib qaytib kelishdi. Hamma o‘sha tomonga qarab turardi.

– Tetik bo‘linglar, birodarlar, kasallarga qaranglar, ko‘nglim sezib turibdi, do‘stlar bizni qutqazishadi, – dedi taqachi ishonch bilan.

– Inshoollo... – deyishdi qariyalar.

Yoshlar qamish o‘rgani, bolalar yorilib qonab ketgan oyoqlariga latta o‘rab, boshhoqqa ketishdi, kimdir qalpoqda sizot suv tashib yumronqoziqni inidan chiqarishga urinardi, har kim o‘z ishiga kirishdi. Lekin Madumarning atrofidagi ba‘zi odamlar hamon shang‘illashib, tahdid qilishar edi.

– Bu chayoning ertaga otliq qozoq, o‘rislarni boshlab kelsa...

– Shuncha jonning uvoliga qolasan, taqachi.

– Bizni o‘risga sotib qutulish niyating bo‘lsa, biron otliqning qorasi ko‘rinishi bilan avval sening giriboningdan olamiz, bilib qo‘y, – dedi Madumar. Ular shunday tahdid bilan jo‘nab ketishdi-yu, Ochil taqachi yerto‘la yonidagi toshga o‘tirib, peshanasini ushlagancha yolg‘iz qoldi.

Alamzada Madumarning gaplari xalqning ishonchini susaytirib, Ochilga azob bermoqda edi. Keyin ular yana ham ko‘payishib, Ochilning oldiga kelishdi.

– Menga qara, Yarofey cho‘loqning mo‘rchasi-dagi – qurolmi?

– Ha, qurol, – dedi Ochil ham ochiqchasiga.

– Shaharning yer bilan tekis bo‘lib ketgani yetmaganmidi? Hali ham tavgangga tayanmab-san-da? Senga o‘xshaganlarning dastidan bo‘ldi-ku bu xunrezlik!

– Hoy, Madumar, sen Jezmo‘ylovning gapini qilyapsan, – dedi bir chol. Bundan Ochil biroz dalda topdi.

– Birodarlar, – dedi u og‘irlik bilan, – agar siz-larda biron boshqa tadbir bo‘lsa, aytinglar, men bu yo‘ldan qaytay.

– Ochil to‘g‘ri aytadi, o‘ladigan ho‘kiz boltadan toymaydi.

– Qurol – hozir birdan-bir yo‘limiz, – dedi Ochil.

– Shunday-ku, ammo lekin shuncha odam-ning taqdirini bir go‘dakning qo‘liga topshirding...

– Qonxo‘r jallodning arzasiga...

– Bas qil, Madumar!

– Quroling boshingni yeydi! – dedi Madumar ketayotib qo‘shib qo‘ydi: – Taqachini ko‘zdan qochirmanglar, yigitlar! Bir kori hol bo‘ladigan bo‘lsa, ha!..

Ochil yana tosh ustida yolg‘iz qoldi. Kechqurun u o‘g‘li terib kelgan bug‘doyni hafsalasizgina chayna-di-da, yana chiqib toshga o‘tirdi. Odamlar uzoqdan unga qarab-qarab qo‘yardilar. Birov xavotir bilan olayar, birov ikki og‘iz tasalli berib ketar, «madu-marchilar» bo‘lsa bo‘ridek yer tagidan tikilib, uni ko‘zdan qochirmaslikka tirishar edilar.

– Uxla, bolam, uxla. Uxlasang, qorning och-maydi... – deydi Ochil o‘g‘liga. Oriqlab musichadek

bo'lib qolgan o'g'li bordonga cho'zilib uxlaganda, g'amgin jilmayib «Haybola», deb qo'yadi shivirlab. Ko'zida sal umid uchquni yonadi. Keyin yana birdan yuragi orqaga tortib ketadi: Madumarning gapida jon borligini o'zi ham sezar, o'zining qaltis tavakkalidan qo'rqar edi. Jezmo'ylov qizini qidirishga tushgan bo'lsa kerak. Tutib, chirqiratib hamma gapni aytтира... Aytmasa o'ldiradi ham, uning qo'lidan keladi. Bola qo'rqib aytib qo'ysa, qurol ketadi, o'rtoqlar halok bo'ladi, Samarqandga, Xovosga ketgan iplar uziladi, bu yerdagilar... bu yerdagilar shunday ham qirilib ketadi...

Bu dahshatli manzara har zamonda ko'z oldiga kelib, Ochilning butun vujudini karaxt qilib qo'yar edi. Ikki kun og'ziga bir don olmay, tunlari ham uxlamay toshda o'tirdi. Yana qaysi yerto'lada kimlardir jon berdi, qandaydir voqealar bo'ldi – u qimir etmadi, go'yo asabi ham, sezgilari ham o'lgan edi. Odamlar endi unga, aqldan ozdimi deb, xavotir bilan qaray boshladilar.

Uchinchi kuni kechasi Madumar boshliq kimlardir kelib, (Ochil bu latta-puttaga o'ralgan, yara-chaqa, eti suyagiga yopishgan odamlarni tanimadi ham), birpas indamay turib, yana ketishdi, achinishyaptimi, g'azabmi – bilib bo'lmasdi. Yarim tun deganda butunlay kutilmagan tomondan o't ko'rindi. Kechasi suyak yonadi deyishardi, balki... Yo'q, uzoqda miltillagan o'tlarning bir me'yorda tebranishidan kimlardir mash'ala tutib kelayotgani ma'lum edi. Lekin kimlar? Nega cho'l tomondan?

Ochil qimirlab qoldi. Hozir yo u yoqli, yo bu yoqli bo'lishi kerak. Qo'rqib yig'lagan xotin-xalaj-

ning, sovuq nafas qilgan madumarlarning ovozi-
ni o'chirib, gulxanlarni so'ndirishga, hammani
ovoz chiqarmay yotishga buyurdi. Yigitlarni yo-
niga chaqirib, mash'alalar kelayotgan tomonga
oldinroq chiqib, qorong'ida cho'kkalab turishdi.
Bularning kimligini bilib, shunga qarab harakat
qilish kerak edi.

G'ovur-g'uvur gaplar eshitila boshladi, ular
ko'pchilik emas edi.

– O'rislar... – dedi Madumar.

– Sallotlar emas, ko'rinib turibdi.

– O'lası bo'lib yotgan olomonni kishi bilmas
bir yoqlik qilib ketish uchun to'rtta to'pponchalik
mirshab ham yetadi.

– Jim!

Mash'alalar yolqinlanib turardi, ular yaqin-
lashib qoldi.

– Hoy jizzaxliklar! – dedi xirillagan bir tovush
ruschalab.

Ochil o'rnidan turdi.

– Hoy xaloyiq! Bormisanlar! – dedi yana haligi
tovush.

Ochil ular tomon yurdi, keyin birdan yugura
boshladi, boshqalar ham yetib borishdi. Kelgan-
lar mash'alalarni qumga suqib o'chirishdi. Bosh-
lashib yerto'lalar yoniga kelishdi, jizzaxliklar
ularni qurshab oldilar.

Bular yettita mujik edi. O'siq sochlari tel-
pakday, soqollari ko'ksiga tushgan, bo'z xalta
ko'ylaklari tizzadan, ikkitasi yalang oyoq, qolgan-
lari chipta kavush kiygan. Hammasining yelkasi-
da qop, qo'llarida yonmagan tayoq.

Qoplarini yerga qo'yib, ustiga o'tirishdi. Holdan
toygan edilar.

– Ochil kim? – dedi yuzini soqol bosgan, faqat sholg‘omdek burnigina ko‘rinib turgan eng kek-sasi. Ochil oldinga chiqdi. – Biz Balashovka xuto-ridanmiz. Xalq qalay?

– Ahvol og‘ir. Xalqning uchdan biri... Sizlar...

– Biz tong shishmasdan xutorga qaytishimiz kerak, mana bu sizlarga qoq non, cho‘chqa yog‘i, tuz, piyoz, jiyda, baliq...

Ular hech narsa demay qoplarni tashlab dar-hol yo‘lga otlanishdi. Xalq nima bo‘lganini hali ham tushunmagandek, churq etmay turardi. Ochil mujiklar ortidan yugurib ergashdi:

– Sizlarga rahmat. Lekin gapiringlar axir, kim topshirdi, bu yog‘i nima bo‘ladi, hech kim hech nar-sa dedimi? Mening otimni qayoqdan bilasizlar?

Sholg‘om burunli kekxa Ochilning ro‘parasida to‘xtab, yuziga qaradi, bir qo‘lini kiftiga qo‘ydi.

– Bizga topshiriq shunday bo‘ldi. Biz ham bir vaqt bu yerga surgun qilingan odamlarmiz. Xo‘p, dedik. Boshqa hech narsa bilmaymiz, – dedi-da, jo‘nab qoldi. Qorong‘i tunda ularning qorasi tezda yo‘qoldi.

Ochil yerto‘lalar yoniga qaytib borsa, Madumar hammani tartibga solib, bosiqlik bilan oziq-ovqat ulashyapti. U qandaydir o‘zgarib ketgan, odam-larga yaxshi muomala qilar, bolalarni yupatar edi. Hammayoqni o‘z tasarrufiga olgandek. Bosh ko‘tarib qaramasa ham, Ochil undagi o‘zgarish-dan mamnun bo‘lib, «xo‘jalik ishlari»ni butunlay unga qo‘yib berdi.

– Haybola! – deb chaqirishdi uzoqdan. Ochil-ning o‘g‘lining oti «Haybola» bo‘lib ketgan edi. – Dadangning ulushini ham olib ket.

Dadasi toshda o'tiribdi. U reja tuzishi kerak. Endi nima bo'ladi? Bu mujiklarning ishi hoynahoy «qo'ng'iroqchi»ning imosi bilan bo'lgan. Demak, Qizimka yetib boribdi. Odamlar yeb-ichib sal darmon yig'ib turishsin-chi, topshiriq bo'lib qolar. Shunday tashlab qo'yishmaydi.

Ovqatlari tugagan kuni tongotarda o'n bitta otliq kazak cho'lni changitib birdaniga ufqdan chiqib qoldi. Yelkalarida miltiq, yonlarida qilich. Qiyomat-qoyim bo'lib ketdi. Qiy-chuv, dod-faryod ko'targan xalqni sal tinchitib, Ochil otliqlarga peshvoz chiqdi. Nariroqda ular bilan gaplasha boshladi. Xaloyiq o'lim kutar, jimjit, faqat shoshib kalima keltirganlarning shivirlashi eshitilar edi.

– Ko'rdinglarmi, sotdi o'risga! – deb baqirib yubordi birov. Bu yana o'sha Madumar edi. – Aytmovidimmi, musulmonlar, men sizlarga nima devdim! – dedi u g'azab aralash yig'i tovushi bilan. – Bolasini ushlanglar sotqinning, bolasini bermaymiz! – U Haybolani sersuyak yelkasidan mahkam ushlab oldingi safga tikka qilib qo'ydi, – ottirsin! Ot, jallodlar!

Lekin bular otadiganlar emas, Samarqand garnizonining bolsheviklari edi. Ularga quvg'indilarni Xovos temiryo'lchilari ixtiyoriga yetkazish topshirilgan ekan. Ochil buni xalqqa tushuntirgach, «otliq kazaklar» olomoni Xovos tomonga haydab ketishdi. Yo'lda uchragan rus xutorlarida, ko'chmanchi chorvadorlarning o'tovlarida odamlar bularni «Ana, Jizzax qo'zg'olonchilarini Sibirga haydab ketishyapti», deb qarab qolishar edi. Bola-baqra, qari-qartang, ayniqsa, kasallarning ko'pi o'sha ko'chmanchi qozoqlar bilan, bir vaqt

Mirzacho'lga surgun qilingan rus mujiklari bilan qolib ham ketishdi. Qolganlari ikki kun deganda «konvoy» bilan kechasi Xovosga kirib bordilar. Bu yerda depo ishchilari ularning bir guruhini Farg'ona poyezdiga, bir to'dasini Toshkent poyezdiga o'tqazib, har yoqqa sochib, to'zg'itib yubordilar. Tetik yigitlarni esa deepochilar uyma-uy olib ketib yashirishdi. Yarofeyning mo'rchasi ostiga ko'milgan qurol yetib keldi. Keyin Yarofey cho'loqning o'zi ham, Matvey qo'ng'iroqchi ham, Qizimka ham shu yerda paydo bo'lib qoldi.

– Hali ham ko'z oldimda turibdi ularning uchrashuvi, – dedi Ochil buva shiftga tikilib yotganicha. Uning kekxa ko'zlarida uzoq o'tmishdagi bir kichik quvonchning zaif nurlari bor edi. – Qizimka loladekkina qirmizi ko'ylakda, lo'ppi yuzlarini sariq sepkil bosgan. Haybola bo'lsa juldur, ozg'in. – «Haybolal!» – «Qizimka!» Qichqirganicha yugurib borib quchoqlashishdi, yana olma, pryanik. Bu qizaloq otasidan voz kechishni ham, shuncha xavfli yo'l bosib, shuncha mushkul ishlarni ham go'yo o'sha Haybolani yana bir ko'rish uchungina qilgandek edi... Qizimka o'sha Mariya Vasilyevna edi-da, tushundingmi? Haybola bo'lsa – Orif tog'ang.

Azimjon, tushunib turibman, degandek bosh irg'adi. Uning ham xayollari allaqayoqlarga ketib, Toshkent mehmonxonasining bir xonasida o'tirganligi, vaqt allaqachon yarim tunga yaqinlashgani esidan ham chiqqan ekan.

– Yo'q, ular hech qachon bir-birlariga dushman bo'lisholmaydi, bolam. Bu oshnachilikning ildizi

chuqur – dedi Ochil buva, kechqurungi gapini yana takrorlab. – Men bu yerga o'rislar kelgan yili tug'ilganman. O'risning har xilini ko'rdim. Lekin yaxshisi bilan o'sha kezlardayoq erish-arqoq bo'lib ketganmiz, ha!..

Ular aeroportda tikka turgancha ikki sixdan kabob yeb olib, yarim soatdan keyin Nukusga uchishdi.

Bobo bilan nevara samolyotda, mashinada, otda, piyoda, paroxodda, poyezdda o'lkani eniga-bo'yiga kezib, hali ko'p gaplashdilar. Bu elning deyarli butun tarixini yelkasida ko'tarib kelgan bobo bilan begona yurtda o'sgan nevaraning bir-biriga aytadigan hangomasi ko'p. Ular gaplashib ketaverishsin, nasib qilsa, ular bilan endi Komilanikida uchrashamiz. Hozir esa, odatdagicha, qissa oldidan mana buni eshiting:

RIVOYAT

Ajoyib mamlakat, Sevgi mulki!.. Hamisha bahor, hamisha oftob, banoras osmonidek bepoyon ufqlari ham zangori, harir. Undan faqat gohi-gohida yengil hovur ko'tarilib, shu'la pardasi osha iliq yomg'ir tomchilaydi-da, chamanlarning, barra o'tloqlarning xush bo'yini yer uzra taratadi.

Sevishganlarning qalblari shirin-shirin talpin-gani-talpingan. Ko'zlaridagi mastona ehtiros tumani osha bir-birlarini ko'radilar, xolos. Sevgi mulkining sultoni-yu malikasi ham, hokimi-yu fuqarosi ham shular.

Butun bir mamlakat ikkovlari uchun juda keng emasmi dersiz? Yo'q, keng emas. Tor ham

emas. Chunki sevgi mulkini ular o'zlari uchun, o'z qurbilariga yarasha, o'zlari yaratganlar. Ular uchungina shunday go'zal, nafis, poyonsiz. Uning chegarasi yo'q.

I-ya? Chegarasiz mamlakat ham bo'ladimi?

Yo'q, uning chegarasi bor albatta. Lekin qayerda? Hech qayerda. Va hamma yerda. Har qadamingizda. Yo'lingizda, bog'ingizda, ufqlarda, qalbingizda, ishingizda, gapingizda... U shishadek nozik, bir ehtiyotsiz odim qo'yish bilan bosib olib, chilparchin qilishingiz mumkin.

Butun boshli bir mamlakatni-ya?

Ha, butun bir mamlakatni.

Shuning uchun, rivoyatda aytilishicha, Sevgi mulkining chegara chizig'i bo'lmasa ham, posboni bor emish.

Kunlardan bir kun sho'x bir Navqiron chegara-ga kelib, Posbonga yo'liqibdi.

– Xo'sh, yo'l bo'lsin?

– Malikani ko'rmoqchiman, juda dilbar emish. Posbon uni kiritmabdi. Ro'parada Sevgi mulkining chamanzor vodiylari yomg'irdan so'ng gurkirab, kamalak rangida tovlanib yotar emish...

– Axir Malikaning go'zal jamolini bizdek sho'x navqironlar tomosha qilmasa...

– Yo'q! – debdi Posbon.

– Men u dilbarga bir jahon qaynoq muhabbatimni olib keldim.

– Yo'q kirmaysan! – debdi Posbon, – Malikam muhabbatga muhtoj emas.

– Kirgizmaysizmi?

– Ota-onasi kelsa ham kirgizmayman. Posbon Navqironni kirgizmabdi.

Ammo shu zahoti chegarada bir ayol paydo bo'libdi. Bu qomati raso, yuz-ko'zida mehr to'la, mushtipar ayol ekan.

– Yo'l bo'lsin?

– Men bolalarimning oldiga, – debdi ayol.

– Yo'q, kirgizolmayman.

– Men ularning onasiman-a! Ular mening meh-rimga, o'gitimga muhtoj.

– Bu mamlakatda ular faqat yolg'izlikka muh-tojlar.

– Och qolishlari bor, ehtimol, yo'lga solishim kerakdir.

– Ular to'q, ular muhabbat bilan to'q.

– Men bolalarimning oldiga kiray!

– Xudosi kelsa ham kirgizmayman! – deb yuboribdi Posbon.

Shu payt chegarada Oллоh taoloning o'zi paydo bo'libdi.

– Yo'l bo'lsin? – deb so'rabdi Posbon.

– Mendan unday deb so'ramaydilar, men Xu-doman, – debdi oppoq soqolli nuroniy chol qiyo-fasidagi parvardigori olam.

– Iloji yo'q, – debdi Posbon.

– I-ya, – debdi xudo, – axir seni ham, ularni ham, bu Sevgi mulkini ham men yaratganman, meni kiritmaslikka kimning haddi sig'ar ekan?

– Kirgizmayman, – debdi Posbon.

– Axir ular mening marhamatimga, rizq-ne'matinga muhtoj, balki ular uchun Sevgi mulki nokomildir, mening amr-u irodam...

– Men posbonman, kirgizmayman, – debdi Posbon.

Xudoni ham kiritmabdi.

Xudo ham iziga qaytibdi.

Posbon o'zidan mamnun bo'lib, cheksiz shaffof osmon-u osoyishta chamanlarga mahliyo ekan. Shu osuda bir damda da'atan qattiq portlash yuz berib, Sevgi mulki chil-chil bo'lib ketibdi. Na sevgi-yu, na sevishganlar, na tiniq osmon-u va na chamanlar... Faqat tutun buruqsab yotganmish.

Buni chegaradan darg'azab bo'lib ketgan xudo qildi deb o'ylarsiz?

Yo'q. Gap shundaki, sevishganlar och qoldi, deb o'ylagan rahmdil bir chumoli bug'doy donasini ortmoqlab, chegaradan yashirincha o'tgan ekan.

Ichkariga bir qadam qo'yishi bilan...

QISSA

*«Buni faqat ikki kishi kashf etadi.
Uchinchisi, kim bo'lsa ham, oshiqcha...»*

(Qayerdanligi yodimda yo'q.)

Komilalarnikiga ular kechga yaqin kirib boshirdi. Katta hovlida hech kim ko'rinmasdi. Ochil buva chevaralariga olgan sovg'alar to'la xurjunni yelkasidan tushirib, yerga qo'ydi-da, salqin darvozaxonada turib hovli ichkarisiga ko'z soldi. Hovlini o'rab olgan paxsa devor baland, pishiq, devor bo'ylab shildirab oqqan ariq yoqasida tik qomatli qator yosh teraklar oqshom shabadasida dam oqarib, dam qoramtir rangga kirib, shitirlab turibdi. Hovli etagigacha olma, o'rik, olcha, shaftoli. Bo'sh joyning bir qarichini ham qoldirmay pomidor, piyoz, kartoshka, kashnich ekib tash-

lanibdi, jo'yaklar tekis sug'orilgan, namiqib turibdi. Uyning yonboshida sim to'r bilan to'silgan kattagina tovuq katagi, undan narida o'tinxona, molxona. Katta ayvon shiftiga qalampir shodalari, makkajo'xori so'talari osilgan.

Ochil buva nevara kuyovini eslab miyig'ida kulib qo'ydi. Sattorni u Komila shu hovliga kelin bo'lgan yillari ko'rgan, bosh ko'tarib odamning yuziga qaramaydigan uyatchangina yigit ko'ringan edi. Pishiqqina ekan. Hovlisini qara, meva deysanmi, sabzavotmi, rezavormi, hammasi muhayyo! Supurgisigacha g'ovlab o'sib yetibdi.

«Ammo biron tup gul ekmagan ekan, shunisi chakki bo'libdi», – deb o'ylab qo'ydi Ochil buva. Bu gap shunchaki xayoliga keldi-yu, zumdan keyin, shu o'ydanni, bir narsani sezibmi, ko'ngliga g'ashlik cho'kdi.

– Hov, kim bor! Uchqun, To'lqin! – deb evaralarini chaqirdi Ochil buva ayvonga chiqib. U hali ularni ko'rmagan, bultur Komila yuborgan suratlariga qarabgina bilar edi. Chopqillab chiqib qolishsa, albatta taniydi-ku tirmizaklarni...

Ichkaridagi qaysi bir xonadan kichkina Uchqunni yetaklaganча lapanglab Anzirat chiqdi. Sattorning onasi. U yosh beva qolib, hali ham husnini yo'qotmagan, dakanasini dol qo'yg'an durkun, xom-semizroq xotin edi. Mehmonlarni ko'rib etagini lip-pasidan tushirdi-da, cho'ltoq supurgisini qo'lidan tashlamadi, beparvo qarab turaverdi.

– Omonmisan, Anzirat, tanimadingmi?

Xotin churq etmadi.

Bu sovuqlikni Azimjon ham payqadi, u xurjunni ayvonga qo'yishni ham, qo'ymaslikni ham bil-

mas, garangsigan edi. Ochil buva desa, ko'chadagilar, tumandagilar, aeroportdagilar, Markaz-qo'mdagilar, butun el-yurt taniydi-yu, qudasi tanimasa-ya!

– Nega tanimay, tanidim.

Ochil buva «qudamizning bo'lgani shu ekan» degan xayol bilan, qulochini yozib evarasi tomon yurdi, uning oldiga borib cho'kkaladi.

Uchqun yalang oyoq, beqasam to'ncha kiyib, ko'krigidan qiyiqcha bog'lagan, olti yoshlardagi shirin bola edi. Ochil buva uning qanshari-dami, iyagidami, yuzining qayeridadir Komilaga o'xshashligini topdi.

– Sen-chi, sen tanidingmi opoq buvangni? Qani-qani, beri kel-chi. Uchqunmisan sen? Ho-o, barakalla, katta yigit bo'lib qolibsana-ku. Qani, tog'asi, xurjunni oching-chi, Uchqunboyga nimalar bor ekan, – Ochil buva evarasini qo'ltig'idan olib, dast ko'tarmoqchi edi, Anzirat uni qiyiqchasidan ushlab o'ziga tortdi.

– Qo'ya qoling, aylanay, o'yinchoqlari bor...

– Nima gap, quda? – Ochil buva o'rnidan turib, Anziratga xavotirlik bilan qaradi.

– Quda demang! Qo'ying, bolada haqingiz yo'q. Bor, do'mboqqinam, bor qoqindiq, bor o'yiningni o'yna, – deb Anzirat Uchqunni ichkariga kirgizib yubordi. Bola uyga kirdi-yu, yangi aliflangan og'ir eshikni qiya ochib, tirqishiga burnini suqqanicha mehmonlardan ko'zini uzmay turaverdi.

– Mundoq tushuntirgin axir, Komila qani? Bir gap bo'ldimi?

– Komilangizning nima bo'lganini bilmayman-u, bizga hech gap bo'lgani yo'q, xudoga shukur, ro'zg'orimiz but, boyagi-boyagidaymiz.

– Yotig'i bilan gapirsang-chi, kelinig qani?

– Unday kelinim yo'q mening.

– Komila...

– Komila yo'q... Yo'q, dedim-ku axir, ketgan, mana ikki bolasini tirik yetim qilib tashlab ketgan, ha! – Anzirat borgan sari asabiy bidillab, oxirida baqirib yig'lab yubordi: – Boshqa er qilib ketdi, eskidan jazmani bor ekan, yer yutkur maqtagan nevarangizning, o'sha bilan yetaklashib ketdi, bolaginamning yuzini yerga qaratib, behayo! – Anzirat qo'lidagi supurgini burchakdagi sandiq orqasiga uloqtirdi.

Ochil buva bo'shashib ketdi, u yoq bu yoqqa o'tirgani joy izladi. Azimjonning ham xurjuni yelkasidan sirg'alib tushgan edi, u bobosini suyadi.

– Yig'i-sig'ini qo'yib, avval mundoq, kelinglar, degin, axir, uzoq yo'l yurib kelganmiz, mana bu Komilaning ammavachchasi bo'ladi, chet eldan kelgan, joy qil, ko'rpacha sol, nafasni rostlab bafurja gaplashaylik. Ko'chaga quvib chiqarmassan axir, kech kirib qoldi... – Ochil buva sandiqqa o'tirdi. Anzirat hamon javrar edi:

– Komilangizni gapirmang menga, ha, hali bu ikkala gulday bolaning uvoli tutadi uni, qarab turing. Sattor qo'yday yuvosh-u, qaytib borsam yana bag'riga olaveradi deb o'ylasa kerak. Eshingimga qadam qo'yib ko'rsin-chi buzuq!

– Sattor qani? – dedi so'nggi so'zdan nafsi olingan Ochil buva.

– Sattorginam binoyiday ishlab yuribdi, martabasi, obro'si joyida, qirchillama yigitga nima ko'p – qiz ko'p, hali shunday bir qizni olib berayki, xudo xohlasi! Ha!..

Bu payt maktabdan kelgan To'liqin buvisining keyingi gapidan bo'zarib ketdi. U bunday gaplarga uncha-muncha tushunadigan, o'n-o'n bir yoshlardagi bola edi. Yana xijolatga qolmaslik uchun Ochil buva bu evarasi bilan yengilgina so'rashib qo'ya qoldi. Buvisining gapini eshitib titrab ketganini ko'rib achindi. Bunday gaplar juda ko'p bo'lsa kerak bu uyda. Bola bechoralarga qiyin. Ularning tarbiyasi, asabi, ruhiyati... Nima bo'ldi ekan-a bu Komilaga? Ochil buvaning eng yaxshi ko'rgan nevarasi. Kimsan Olimtoy darg'aning qizi, Amudaryo flotining atoqli kapitani! Bu nimasi? Nima bo'lyapti o'zi?

– Qayerdan topsa bo'ladi uni... – so'radi Ochil buva. Komilaning ismi har safar qudasining asabiga tegayotganini sezgan edi, shuning uchun beixtiyor ovozini pasaytirdi: – Komilani... – Bu nom hozir o'ziga ham xunuk eshitildi, uni bu uyda tilga olish haromdek sezilardi.

– Jazmanidan borib so'rang!

– U qayerda ekan? Kim?

– Ha, u kishi mening Sattorimga o'xshagan jo'n aravakash emas, albatta. U kishi mulla, akadimning piliyanida ishlab mo'may pul toparmish. Puliga uchgan u o'lgir. Xudoga shukur, sil emish, ha. Tavbasiga tayanib qaytib kelib, bolalarim deb ko'rsin-chi, yaqiniga yo'latarmikanman?

Ochil buva boshini quyi solgancha, bo'shashib o'tirar, Komilani o'ylar edi. U har qanday og'ir ahvolda ham o'zini bunchalik yo'qotmagandi, hozir bo'lsa miyasi karaxt, tili lol bo'lib qoldi. Shuncha yo'ldan sevimli nevaram, jajji evaralarimni ko'raman, degan umid bilan kelgan, ularni Azimjonga

ko'rsatmoqchi edi. Endi bu isnodga qanday chidaydi. Ochil buvaning urug'ida bunaqa gap sira bo'lmagan. Qanday sharmandalik!

Anzirat qaysi uylardadir yurib hamon shang'illar, kimlarnidir qarg'ar, Komilani har xil sifatlar bilan tilga olganida Ochil buvaning birdan bukchaygan yelkasi sapchib titrardi. Evaralari ham allaqayerda, burchak-burchakka pusishdi...

Komila bo'lsa bu mahal Chorjo'y portida reyddagi «Orol» teploxodining kapitan ko'prikchasida turib telegramma o'qir edi: – «Yoqlash haftaning oxiriga belgilandi, o'paman Matniyoz».

Komila o'tkir ko'zlarini chaqnatib atrofga nazar soldi, paroxodlarning tartibsiz chinqiriqlari, kater motorlarining guvillashi, dispetcherlarning karnayda asabiy baqirishlari, portdagi kranlarning g'irchillashi orasida uning aqli tez ishlar, chora izlar, reja tuzar edi.

Xo'sh... Haftaning oxiri. Hozir atrofga o'n kundan beri joy kutib reydda turgan og'ir yukli kemalar tirband bo'lib yotibdi. Qirg'oq devorida bir qarich bo'sh joy yo'q. Kutsa, «Orol»ga bir haftada ham navbat kelmaydi. Undagi yukni bo'shatib, yangi yuk olish uchun ham kamida bir kecha-yu kunduz vaqt kerak.

Yo'q, bu ahvolda bo'lmaydi. Komila nima qilsa ham, barjani botirib sudga tushsa ham, piyoda yurib bo'lsa ham chorshanba kuni Nukusga yetib borishi kerak. Bu Matniyoz uchun ham, uning uchun ham hayot-mamot masalasi. Matniyozning yetti yillik azobli mehnati, bundan keyingi hayoti, sog'lig'i, respublika uchun muhim bir masala, Orolning taqdiri, qolaversa, Komila-

ning shuncha azob, iztirob va qurbonlar evaziga kelgan o'tli-cho'g'li muhabbati o'rtaga qo'yilgan. Chorshanba kuni u yerda respublikadan, deltadagi sovxozlardan, Toshkentdan ko'p mutaxassislar, orolshunoslar, xo'jalik xodimlari, iqtisodchilar, geograflar, geolog, gidrologlar, Matniyozning do'st-dushmanlari, shu jumladan, albatta professor Shuman ham yetib keladi. Uni yeb tashlashlari mumkin. Komila unga nimasi bilan yordam qila olishi, qanday dalda bera olishi mumkinligini bilmaydi-yu, lekin u yoqlash kuni o'sha yerda bo'lishi kerak. Matniyoz o'zini o'tga uryapti. Komila albatta yetib borishi kerak.

Teploxodlar keng yoyiq daryo yuzini yangratib chinqirishar, barjalar moyli suvda tinmay chayqalar, qirg'oqda jonga tekkan «Vira!» «Mayna!» degan xitoblar quloqni qomatga keltirar edi. Komila qiyqirib o'zini to'lqinga urgan oqcharloqlarning dadil fidoyiliklarini tomosha qilib turdi-da, butun jamoani palubaga to'pladi. Jamoa, botsman Qayipbergen akani hisobga olmaganda, hammasi norg'ul yoshlardan iborat edi. Ular o'zlarining tutgan yeridan kesadigan, ko'z tikkan joyini yondiradigan dovyurak kapitanlarini yaxshi ko'rar, uning uchun o'tga-suvga kirishga tayyor edilar. Faqat cholgina (jamoada Qayipbergen akani «Chol» deyishardi) Komilaning «erkakchalish qiliqlari»ni yoqtirmaydi, yigit bo'lsa kallakesar bo'lardi, deb yuradi. Komila ham jamoasi uchun har qanday qaltis ishga tayyor. SehrGAR Jayxunning ko'pni ko'rgan kekxa kapitanlarini qoyil qilish qiyin, lekin Komilaning oqimga qarshi o'rlashdagi dadil manyovrlari o'shalar orasida ham afsona

bo'lib ketgan. Jamoa yoshlari uni faqat shuning uchungina yaxshi ko'radi deb bo'lmaydi, albatta. «Orol» muttasil rentabel kema, uning machtasida sharaf tamg'asi – qizil vimpel to'rt yildan beri hilpiraydi. Bunday kemaning yigitlari har qanday port shahrining xiyobon-u restoranlarida paydo bo'lsa – qizlar uchun unutilmas voqea. Pul ko'p, kiyimlar bashang, tugmalar tilladay yiltillagan...

– Yo'q, ming qilsang ham, bizning kapitan manaday yigit! Olimtoy darg'aning qoni bor unda! – deyishadi ular. U nimaiki buyursa, hammasi tayyor.

Bugun ham kapitanning bir imosi yeta qoldi. Orqada turgan «Orol» bandargohdan bo'sh joy topib, aylanma, qaltis, tor yo'llar bilan, tiqilinchda surilib-sirg'alib o'tib, tasodifan bo'sh turgan bitta-yu bitta knextga g'ippa tirkaldi. Komila asabiylashib kalavasini yo'qotgan port boshliqlarini telefonda «ezg'ilab», gangitib, epaqaga keltirguncha matroslar bandargohdagi qabulchi, hisobotchi qizlarni xushomad bilan qo'lga olib, ortishga qulayroq, sohilga yaqinroq yuklardan azmoyish olib, kranchi do'stlari bilan kelishib qo'yidilar.

Komila boshliqlarning roziligini «yulib» olishi bilan, yigitlar yukchilarni ham kutmasdan tryumga otildilar, kranlar temir izdan g'ildirab kelib, kechasi bilan «Orol»ga xizmat qilganiga boshqa kapitanlar garang edi. Qarab turishdi-yu, keyin ular buni noilojlikdan o'zlarining yigitona muruvvatlariga yo'yishdi.

– Mayli, izzati, qiz bolaning oldiga tushgan nomard, – deb sipolik bilan mo'ylovlarini silab qo'yishadi.

Nima bo'lsa ham, ikkinchi kuni tong-la «Orol» safarga tayyor edi. Tuni bilan mijja qoqmasa ham, ko'zlari yonib rubkada g'oz turgan Komila tong qorong'isida ilon izi yo'llardan ehtiyot bilan o'rnatib, chiroqsiz kemani reydgga olib chiqdi, faqat erkin suv yuziga chiqqandagina, hamma o'zining oyoqdan yiqilguday charchaganini payqadi. Shunda ham faqat cholgina yonidagilarga g'o'ng'illab qo'ydi:

– Bunaqa shoshishdan jahannamga yo'liqmasak-da. Bu-ku kuyov bolaning qo'yniga shoshyapti, bizchi, bizga nima naf bu qaltis ishlardan?

Unga hech kim javob bermadi. Ular Komilaga ishonishardi. E'tiqod shunday ediki, u nima qilsa ham – to'g'ri, hatto oilasini tashlab ketganini, boshqa erga tekkanini bilishganda ham, jamoada uni choldan boshqa hech kim aybsitmadi. Shunday qilibdimi – demak, bir gap bor, bilib qiladi.

Bo'tana Amu keng yoyilib, to'liqsiz, lekin sirli bir ulug'vorlik, haybat bilan, yuzadan qaraganda juda sekin, ammo kuchli, teran oqim bilan siljib borardi. Quyosh tikkaga ko'tarilganda ikki qirg'oqda oltinlanib sarg'aya boshlagan chakalaklar, kuz shamolini pisand qilmaydigan quyuuq, qoramtir yashil qamish o'rmonlari, tinmay nurab yotgan qumloq jarliklar suzib o'ta boshladi. Amu go'zal, ammo sehrgar, jodugar daryo. O'zani bo'sh, qirg'oqlari tayinsiz, kutilmagan joyda farvaterda qum tepalar, balchiq orollari, tosh to'g'onlar paydo bo'ladi. Loyqa daryo tubidan ularni payqab, o'z vaqtida chap berib o'tish uchun kapitan to'liqlarning aroyishini, mavjlarning aldamchi jimjimalarini, oqimlarning teran yo'llari, asov

xulqi va hiylakor tovlanishlarini ko'z bilan ko'rib-gina emas, ichki bir his bilan sezib, tez va dadil qarorga kela olishi kerak. Aks holda, kema ham, yuk ham, ekipaj ham har lahza xavf ostida.

Lekin hozir xatarli bahor emas, Amu kun sa-yin o'zini dam chapga, dam o'ngga tashlab, be-ma'ni to'lg'onmaydi, hozir kuz, qirg'oqlar o'sha-o'sha. Biroq kuzning ham o'z makri, o'z qiliqlari bor. Kuzda daryo da'atan sayoz tortib, o'zanning toshloq joylarida o'tkir qoyalarni yalang'ochlab ketadi. Shulardan birontasi ko'ndalang turib qolsa o'ziga to'qnashmasa ham, ikki tomonidagi kuchli oqimni yorib o'tish mahol bo'ladi.

Ammo hozir rubkada oqil va mohir kapitan Komila turibdi, shuning uchun karvon odat-dagidan tez ketayotgan bo'lsa ham, ekipaj xotir-jam. Uning bo'ydor xipcha qomatiga qoramtir havo rang forma yopishib tushgan, oq yoqa, er-kakcha galstuk, baland ko'ksida durbin osig'liq; zarrin kokardali furajkasi tagidan kalta qirqilgan qora sochlari daryo shamolida o'ynaydi. Sal pu-chuqligi, iyagi oldinroq turtib chiqqanligi dema-sa, u ancha ko'hlik, chehrasi o'tli, qoracha juvon. Lekin u jamoadagi yigitlarni ko'rki bilan emas, irodasi bilan asir etgan.

– Soldor to'lqin!

– Qiya oqim!

– Diqqat, taqir! – deb shturmanni keskin-kes-kin ogohlantirganida, lotsmandan tortib orqadagi barjachilargacha bu qisqa so'zlardan katta ma'no uqib, jadal harakatga tushishardi.

Faqat chol hamon chaynalib, o'zidan-o'zi to'n-g'illaydi:

– Jazmanimga yetaman deb, bizning boshimizga yetmasa-da bu mov mushuk! Oqimga qarab ketyapmiz-a! Tag'in yuk bilan! Bir barjani «qiya» tortib ketsa bormi, kemani qirg'oqqa urib chilparchin qiladi! Bizning ishimizda-chi, bolalar, kech qolish yaxshi emas, ammo shoshilish – asfalasofilin degan gap, ha.

Lekin karvon yaxshi ketyapti. Birinchi kechada biroz mizg'ib olgan Komila tongda yana ko'prikchani o'zi egalladi. Kuz quyoshining zaif taftini daryo shabadasi yalab ketar, barja etagida baliq sho'rva qaynatayotgan matroslarning kichkina gulxanlari dilni o'ziga tortar edi, u yerda ajab sarguzashtlar, sho'x hangomalar bir-biriga ulanib ketadi odatda. Komila ilgari bunday gurunglarga quloq tutishni yaxshi ko'rardi. Hozir bo'lsa u o'zi bilan o'zi ovora, ko'zlarini qisib oldinga tikiladi, karvonnini shoshiradi, Matniyozga intiladi, uni ko'z oldiga keltiradi, u bilan gaplashadi.

Matniyoz Orolida urushning oxirgi yili, o'sha og'ir qishning etaklarida paydo bo'ldi. U paytda endi yigirmaga kirgan, hammaga taniqli, puchuq, shaddod qiz Komila kombinatning baliqchi katerida ishlardi. Urush davrida dengiz bo'yi posyolkalarida odam kamayib, kombinatning ham puturi ketgan, motor xo'jaligi izdan chiqib, ov asboblari eskib, titilib, ovga chiqish faqat tinch, ayoz kunlarigina bo'lar edi.

Qish chiqar oldidan Orol ancha quturib oladi. Deyarli har haftada allaqayoqlardan izg'irin, qora bulut ko'tarilib, bo'ron turadi-da, hech kim uydan chiqmaydigan, zerikarli, namchil, xira kunlar – dovul kunlari boshlanadi. Bu yerliklar dovulning boshlanishini bir kun oldin bilishadi.

Shunday namchil xira ertalardan birida Komila kapitanlar baragidan chiqayotib nariroqda bir begona odamni ko'rib qoldi. U eski bandargohning chirib cho'kib ketgan sepoyalariga, sasigan baliq ustida qiy-chuv solib talashayotgan chorloq galalariga qarab, shamolda xayol surar, harbiy kiyimi ustidan yarashmagan qizil sharfini tomog'iga ehtiyot bilan o'rab, toqatsizlanar edi.

Bu yerda yangi odamning paydo bo'lishi siyrak voqea bo'lganidanmi, Komilaning sho'xligi tutib, askarga bir tegishmoqchi bo'ldi chog'i, xullas, nimadir uni o'sha tomonga tortdi.

– Malikaning qizil yelkanini kutyapsizmi? – deb hazillashdi Komila.

Yigit ma'yus kuldi. Uning yuzi oriq, rangsiz, burni qirra, chuqur botgan katta ko'zlarining oqi allaqanday moviy edi.

– Nahotki ertakdagi shahzoda menday jo'n bo'lsa?

– Siz bu yerlik emassiz.

– Topdingiz, Xorazmdan keldim. Biron ish topilsa kirmoqchiman.

Komila qiyg'och qoshini uchirib yelka qisdi. Etikchasining uchlariga qarab:

– Xorazmda ish qurib ketgan ekanmi? – dedi. Keyin gap to'xtab qoldi. Yigit negadir gapirolmadi,

«Uyatchan ekan, shoshirib qo'ydim» deb o'yladi Komila.

– Lekin yaxshi qilibsiz, askarbop ishlar hozir Orolida ham juda ko'p...

Dengizdan «yulg'ich» izg'irin kelib, gapning bu yog'ini uchirib ketdi, yigit shamolga orqa o'girdi-da, bir qo'li bilan ko'kragini ushlab, bir qo'lga

ro‘molcha olib og‘zini to‘sdi. Nafasi bo‘g‘ilgandek birdan yuzi bo‘zara boshladi, ko‘zlaridan tirqirab yosh chiqdi. U o‘pkasi uzilib ketgudek bo‘lib yo‘talarkan, oriq yelkasi uchib, ko‘ksi temirchining eski damidek xirillar edi. Bo‘ynidagi ko‘k tomirlari o‘ynoqilab ketdi. Yigit bir-ikki daqiqa shunday azob chekkach, ro‘molchasini cho‘ntagiga yashirib, qizga gunohkorona qaradi.

– Aybga buyurmaysiz... vaqt-bevaqt shunday..

– Urushda yaralanib...

– Ha, o‘q parchasi o‘pkaga tegib o‘tdi.

U sharfining uchi bilan sovuq ter qalqqan peshanasini artdi-da, indamay qoldi. «Bu notanish qiz mening oldimga nega keldi-yu, men unga ahvolimni nega gapiryapman, shartmidi? – deb o‘yladi yigit. – Sir bermay, ha, shundoq aylanib yuribman, deb ketaversam bo‘lmasmidi?» Shuni o‘yladi-yu, o‘zi boshlanib ketgan oshkora gapni davom ettirdi:

– Doktorlar baliq moyi buyurishgan, ancha-muncha ichish kerak ekan, – dedi yigit. U yo‘tal azobidan qutulgandan keyin, yuziga qizillik kirib qandaydir chiroyli bo‘lib ketgan edi, qarashlari mayin, aqlli, ochiq. Komila bu o‘zgarishga hayron bo‘lib qarab qoldi.

– Shuncha baliq moyi qayoqda hozir!.. Toshkentda ham topilmaydi. Ba‘zi tanishlarim «Orolga jo‘na, o‘sha yerda topiladi», deb maslahat berishdi. Shuning uchun kelganman ochig‘ini aytsam. Lekin biron ish topish kerak, ishlamanganga kim beradi...

– Yo‘q, yo‘q, siz hozircha ishlamasligingiz kerak, – dedi birdan Komila nimadandir qo‘rqib. Le-

kin o'zi biron maslahat berishdan o'jiz edi. To'g'ri, kombinatda kichkinagina bir qo'l bola usuldagi moyjuvoz bor. Salogreyka deyiladi. Lekin uning mahsuloti kimlarga beriladi, Komila buni bilmasdi.

– Bu yerda ishlaydigan tanish-bilishingiz yo'qmi?

– Bor edi-da, o'shani orqa qilib keluvdim... – dedi yigit. Uning tovushi pasayib, xirillabroq chiqdi. Komila «Yana yo'tali tutadimi», deb qo'rqib ketdi, yana tutsa unga qarab turolmasligini bilardi, bunday vaqtda birovni tashlab ketish esa odamgarchilikdan emas, yordam ko'rsatib ham bo'lmaydi, biron so'z bilan tasalli beraman desang, kim biladi, og'ir botadimi, notanish odamning ko'nglini bilib bo'lmasa.

– Uni topolmadingizmi?

– Urushda halok bo'libdi. Asanjo'lov degan. Kombinatda hisobchi edi urushdan oldin.

– Hozir qayerda to'xtadingiz?

– O'sha og'aynimning kampiri bor, shu yerda, Mo'ynoqda. O'sha yerda tunab yuribman. Hozircha...

Komila sal yengil tortdi. Agar yotadigan joyi ham bo'lmasa, nima qilardi? Tashlab ketib bo'lardimi? Qayerga ham joylardi? Kelib gap qotganiga ham pushaymon.

U yigit yonidan og'ir, bemaza bir kayfiyatda ketdi. Mo'ynoq ko'chalari tizzagacha qum, u oyog'ini zo'rga sudrab, sho'longa bordi, baliq tuzlovchi qizlar yoniga kirib birpas hangomalashdi, yana qum kechib uyga qaytdi. Lekin ko'ngli yo-zilmas edi. Ishsizlik. Yolg'izlik. (U qizlardan birgina bo'lgani uchun, kapitanlar baragida emas, Mo'ynoqning tor ko'chalaridan birida, bir cholnikida ijarada turardi). Tezroq dovul tugab, havo-

lar ochilib ketsa-yu, dengizga jo'nay qolishsa, bu g'ashliklar unutilar edi. U yerda cheksiz kengliklar, o'ylar ham, hislar ham cheksizdek. Dengizning o'z qaltis yo'llari, qandaydir bebosh dadillik, tavakkalchilik talab qiladigan, ham majburiy, ham ixtiyoriy zahmatlari bor. U erkin va shiddatli hayot urush majaqlagan ovul, shahar tirikchiligidagi diltiraliklardan odamni uzoqlashtiradi, vaqtincha bo'lsa ham alahsitadi, ovuntiradi.

Mana o'sha g'ashliklardan biri hozir Komilani ta'qib qilyapti. O'sha notanish askar, uning bo'ynidagi ko'k tomirlari, oriq yelkasining azobli titrog'i, shunda ham mardona askarlik belgilarini yo'qotmagan ko'hlik yuzi, ma'yus, samimiy boquvchi qorachiqlari ko'z o'ngidan ketmayapti.

U o'sha xasta, ojiz musofir odamni o'ylayverdi. Dovul tugadi ham. Endigi dengiz safarlari ham ilgorigidek bo'lmadi. Komilaning uyqusi qochdi. Bir kuni ikki kechalik ovdan qaytgach, tog'orada sovun ko'pirtirib sochini yuvayotgan edi, xayoliga bir fikr keldi. Bu fikr ilgariroq kelmaganiga hayron bo'lib, o'zini, esi past, deb koyidi-da, kiyinib kombinatga yugurdi. To'g'ri moyjuvozga kirib bordi. U yerda Ajiniyoz degan yog'och oyoqli bir chol ishlardi. Eski-tuskidan yamab yasalgan par qozonni ishga solib, baliq jigaridan moy qaynatadigan bu qo'lbola juvozni amal-taqal qilib o'sha yurgizgan. O'zi buzar, o'zi tuzatar, o'zi yurgizar, mahsulotga ham o'zi xo'jayin, lekin o'lguday qo'pol, johil, berahm odam bo'lib, qo'li gulligi tufayligina ishlab turar edi.

– Ajiniyoz tog'a, menga... xo'-o'-sh... ikki shisha moy kerak! – dedi Komila eshikdan bo'ronday otilib kirib.

– Nima qilasan?

– Ee... haligi... akamning bolasi, haligi... sil bo‘lib qopti. Kichkina bola. Mana mundoqqina, – Komila, ishonarliroq bo‘ladi, deb o‘yladi shekilli, bolani ham tizza bo‘yigina qilib ko‘rsatdi.

– Direktordan ruxsat olib kel.

Ajiniyozga yalinish foydasiz edi, Komila kombinat direktoriga yugurdi. Direktor, oltiquduqlik rus, Zosim Prokofyevich, bu yerda juda eski, vijdoni sofliqi, to‘g‘riso‘zligi bilan tanilgan kekxa odam, hamma bilan qoraqalpoqcha gaplashar edi.

– Senga bermay kimga beraman, shag‘alay, yoz arizangni, – dedi u.

Komilani yaxshi ko‘rar, epchilligini oqcharloqqa o‘xshatib, qoraqalpoqcha «Shag‘alay» deb erkalar edi.

Lekin Zosim Prokofyevich rezolyutsiyani «Bir shisha!» deb qo‘ydi. Komila ham indamadi, «Hozircha mayli, kerak bo‘lsa yana olaman», deb o‘yladi. U kasalga qancha moy kerakligini, uni stakanlab ichadimi, tomizibmi, bilmasdi. Xursand bo‘lgancha, shishani qo‘yniga solib, Asanjo‘lovning kampirinekiga ketdi.

Avval yo‘tal eshitaman deb, xavotir olibroq yaqinlashgan edi, yo‘q, yigit qamish qo‘rada hansirab taxta randalayotgan ekan. Taxtalar, payraha tasmalari orasida ochiq-sochiq kitoblari yotibdi, «Orol geografiyasi», «Kapital», «Qorabo‘g‘oz...»

Yigitning yuzlariga qizil yugurib, shimargan yenglarini tushirib, bosh egib salomlashdi.

– Bekorchilikda kampirning tomini yopib beray deb... – dedi u negadir o‘zini oqlashga uringandek. Uning nafas olishi uzoqdan eshitalardi.

– Mana! – dedi Komila qo‘ynida isigan shishani chiqarib. Yigit ikki qo‘lini cho‘zib unga intildi, shishani olib, uning kahrabo rangiga suqlangandek yoruqqa solib qaradi. Komila uning g‘amgin ko‘zlari-da quyoshli kundagi teran dengiz ko‘rkini ko‘rdi.

– Siz... siz ovora bo‘libsiz, men buning uchun nima qilishim, nima berishim mumkin sizga... – dedi yigit, keyin o‘rinsiz gaplar aytayotganini payqab, qisqagina: – Rahmat! – dedi.

– Voy, nima deyapsiz, biz baliqchilarga bu narsa dehqonchilik-ku.

– Qayerdan oldingiz?

– Ombordan! – dedi Komila kerilibroq, «bizga bu cho‘t emas» degan ma‘noda.

– Ana, ishlaganlarga beradi-da, men ham albatta ishga kirib olishim kerak...

– Yo‘q, siz davolaning, – dedi Komila beparvaroq bo‘lishga urinib. Lekin o‘zi bilardiki, bu yigit ishlay olmaydi, uni ishga olish ham mumkin bo‘lmasa kerak, moy esa topiladi.

Komila ketmoqchi edi, yigit to‘xtatdi.

– Shuncha yaxshilik qildingiz, otingizni ham bilmayman, kimga minnatdorchiilik bildiraman...

– Mening otim Komila.

– Meniki – Matniyoz.

– Matniyoz... Buni qanday ichasiz, qanchaga yetadi? – dedi Komila.

– O... bu anchaga yetadi. Katta rahmat sizga. Men uni uch kunga yetkazaman. Rahmat.

«Uch kunga»? Bu yog‘i nima bo‘ladi? Yog‘och oyoq Ajiniyozning patak soqoli, o‘taketgan pok vijdonli Zosim Prokofyevichning «Shag‘alay-Shag‘alay» deb turib so‘raganining yarmini ber-

gani ko'z oldiga keldi. Dehqonchilik emish! Maqtanib nima qilardim-a?

Lekin bu xavotirlar Komilaning esidan tez chiqdi.

U askarning quyoshda kulgan chuqur dengiz quvonchini eslatuvchi ko'zlarini o'ylardi. Matniyoz... Komila u bilan hamon gaplasholgani yo'q. Direktorga yalinib yana bir shisha moy olib borganida Matniyozning yo'tali tutib, yana gaplasholmadi. Tarashalar orasida yotgan kitoblar haqida ham gaplashsa bo'lardi, o'zi haqida ham. O'yi, hayollari, maqsadi bordir...

Bir kuni dengizda uni vahima bosdi: ketib qol-sa-chi? Unga ish berishmas... Keyingi borganidan uch kun ham o'tib ketdi. Moyning foydasi bo'lmayotganmikin? Yo'q, doktorlar bilib aytgandir. Komila ham qaydadir eshitgan, baliq moyi davo deb. Qancha davolanishi kerak ekan? Bir oymi, besh yilmi? Komila o'ylab qarasa, ko'p narsadan bexabar ekan. O'zining nodonligidan koyinib, dengizdan qaytganda albatta kutubxonaga borish, ensiklopediyalarni bir titishni niyat qilib qo'ydi.

Katerning dumida baliqchi qoraqalpoq bolalar do'mbira chalib, Ayabbergen yo'lida nimadir kuy-lashar, Komilaning qulog'iga kirmas edi. Qaytgisi kela boshladi. Keyingi vaqtda reja bilan ham ishi yo'q. «Nima bo'ldi o'zi menga?» – derdi u ba'zan. «Ketsa ketibdi-da, begona bir odam bo'lsa. Ha, nima bo'пти? Xasta, musofir. Odamgarchilik yuzasidan qarashsam qarashibman-da!» – derdi yana o'z ahvolini o'ziga tushuntirib.

Ovdan qaytgan kuniyoq yana direktorga kirdi. Zosim Prokofyevich arizani olib stolga qo'ydi-yu, qizga otalarcha ochiqlik bilan qaradi:

– Shag‘alay, men seni yaxshi ko‘raman, bilasan, lekin...

– Ajiniyoz boboni avrasam-chi, Zosim Prokofyevich?

– Unda uning ishi prokurorga ketadi.

Zosim Prokofyevich...

– Sen ochig‘ini ayt-chi, kimga?

Komila ochig‘ini aytdi. Hammasini gapirib berdi. Direktorni yig‘latgudek qilib gapirdi. Zosim Prokofyevich o‘rnida boshqa birov bo‘lsa erib ketardi. Lekin Zosim Prokofyevich yumshamadi.

– Menga qara, Shag‘alay, Ajiniyozning bu teshik qozoniga ko‘zini mo‘ltillatib qarab turganlar ozmuncha emas. Gospitallar, yetimxonalar, bolalar... Bilasanmi, ular qancha? Moskvadan, Kiyevdan, Minskdan, Smolenskdan... Bu moyning har tomchisi o‘lchog‘lik...

Komila direktorga vahima bilan qarab turardi.

Uning hikoyasi Komilanikidan ham ayanchliroq bo‘lib chiqdi. Endi nima bo‘ladi? Nima qilishadi? Ular bir-birlariga savol nazari bilan tikildilar.

– Berolmayman, Shag‘alay, haqim yo‘q.

Komila kaltak yegandek, bosh egib chiqib ketdi.

Shundan boshlab Komila o‘ziga joy topolmay qoldi. Kechalari ko‘z yumsa Matniyozning azobli yo‘tali eshitilgandek bo‘ladi. Endi ketadi u. Xayrlashmasdan ketarmikan?

Yo‘q, kampirning qo‘rasida randa tovushi eshityapti, Komila tasodifan o‘sha ko‘chadan o‘tayo‘tib buni aniq eshitdi. Endi nima qilsa ekan? Kuyayotganmikan... baliq moyini?

Komilaga ayniqsa dengizga chiqmaydigan kunlari qiyin. Dovul kutilgan bunday xira kunlar

ayniqsa imillab o'tadi. Matniyozdan xabar olay desa, quruq qo'l bilan qanday kirib boradi? U bunga intizor bo'lib o'tiribdimi, unga dori kerak.

Komilaning ko'ngliga hech narsa sig'magan shunday kunlari anavi yelim ham jonga tegdi kelaverib. Xudoning bergan kuni shu atrofda parvona, Komilaga chaka-charviday ilashib qolgan. Komila uni «yelim» deydi. Oti Sattor. Baliqchilar artelining motorchisi, posyolkada turadi. Ishga chiqilmagan kuni bo'lsa, Mo'ynoqda ivirsigani ivirsigan. «Ribojarka»da pivo ichadi, kapitanlar baragiga kiradi, Komilaning ko'chasidan o'tadi. Lekin zabondan bermagan, Komilaga qul bo'lishga tayyor-u, ichidagini aytolmaydi.

Qo'ydek yuvosh bu yigitning so'zsiz, jur'atsiz sadoqati ilgarilari Komilaga bir ermak edi, hatto ba'zan ko'nglida yorug' bir nuqtadek bo'lib ham ko'rinar edi. Hozir esa g'ashiga tegadigan bo'ldi, u eng ko'ngilsiz, bekorchi paytlarda paydo bo'lar, qovog'i soliq dovul kunlarining bir belgisidek bo'lib qolgan edi.

Bugun ertalabdan dengiz osmoni to'nkarilgan qora qozondek kunni to'sib, olamni zimiston qildi. Dengizda hali to'lqin yo'q, lekin u qo'rg'oshindek qorayib, nafasi sovib, havoni sho'rtak, zaxkash, yoqimsiz bir rutubat bilan to'ldirdi.

Oqcharloq galalari suv yuzalab bezovta qiy-qirib uchishdi. Bugun ham ish yo'q, ertaga ham bo'lmaydi. Kombinat bandargohida bironta kater yo motobot ko'rinmaydi, estakada huvillab yotibdi. Brezent saroyda baliq tuzlovchi qizlar yana havoni qarg'ab, pista chaqishadi, ish to'qishadi. Yog'ochoyoq Ajiniyoz ham qozonni qaytarib, asboblarini tozalab bo'lib uyiga ketdi.

Komila barak muyulishida yo'lini poylab turgan Sattorni imlab chaqirdi. Sattor avval ko'zlariga ishonmaganday kipriklarini pirpiratib turdiyu, keyin yo'rg'alab yetib keldi. U pidjak ustidan qiyiq bog'lab, etik kiygan, o'rta bo'yli, yumaloq, chorpaxildan kelgan yigit edi.

– Dengizga chiqamiz, – dedi Komila.

Sattor garang bo'lib, badqovoq, past, qop-qora osmonga qaradi-yu, qo'lini ko'ksiga qo'yib:

– Xo'p bo'ladi! – dedi.

«Nega?» deb surishtirib o'tirmadi ham, Komilaning amriga mahtal edi bu sho'rlik oshiq. Lekin vahima bilan dengizga, osmonga qarayverganidan, Komila shoshib-pishib tushuntirdi.

– Baliq moyi kerak. Juda zarur bo'lib qoldi.

Kimningdir, Komilaga yaqin bir odamning joni xavfda... Sattor shuni anglagandek bo'ldi. Unga buning ahamiyati yo'q edi. Komilaning bir koriga yarasa, birpas yonida bo'lsa bas. Shuning uchun bosib kelayotgan dovul ham, bunday paytda dengizga chiqish qat'iy man qilingani ham, Komiladek tajribali dengizchining aqlga sig'maydigan bu telbaligi ham, ko'zga ko'rinib turgan xavf-xatar ham xayoliga kelmadi. U yarus olib kelgani kolxozga yugurdi. Bunday kunlari baliq faqat yarusga ilinishi mumkin.

Komila uyga borib, ovqatlanib, sochlarini brezent qalpoq ostiga turmab, baliq hidi singib ketgan eski kombinezonini, rezinka etigini kiyib qirg'oqqa kelguncha, Sattor karbas deydigan katta, eshkakli qayiq ichida, chuvalgan yarusning qarmog'ini qarmoqqa, katagini katakka to'g'rilab, kutib turar edi. Paqir, qutilar, taxlangan yelkan,

tag'in allaqanday yuklar bor edi qayiq tubida. Komila rulga o'tirdi. Sattor eshkaklarga yopishdi.

To'lqin qayiqni birdan olib ketdi. Qirg'oqdan uzoqlashgan sari dengizning sovuq vahimasi ko'ngilga o'rmalab kirar, Sattor Komilaga savol nazari bilan qarab-qarab qo'yar, lekin hamon ti-rishqoqlik bilan eshar edi. U biladiki, yarus bi-lan ovlash uchun Orollda kamida o'n chaqirim ichkariga kirish kerak, buning ustiga, dovulni sezib, baliq borgan sari pastga qochadi. Sodda Sattorning miyasida o'zicha juda ustalik bilan payqab olgan bir nozik fikr aylanar edi: «Komila kombinatda taniqli odam, baliq kerak bo'lsa mo-tobot bilan chiqish ham qo'lidan keladi. Lekin u kolxozning karbasida yarus bilan chiqib ketyapti, bahona bu, men bilan chiqib kelishga bir baho-na». Bu fikrdan Sattorning ichi yorishib, hayoliga kelmagan bir dadillik bilan hamon ichkariga qa-rab eshkak eshardi. Dengiz esa hozir to'nkarila-digandek tubdan to'lg'anib, tobora qorayar, qora osmon bilan qo'shilib ketayotgandek edi.

Taxminlangan joyga yetganda ular yarusni bir boshdan qulochlab suvga tushirishdi. Endi kutish kerak, ish yo'q. Sattor ikki yildan beri kuydirgan sanamiga tikilar, uning brezent qalpoq tagidan chiqib to'lqin urgan soch tolalariga, dengiz shamo-lidan sho'rtak bo'lib ketgan (Sattor shundoq bo'lsa kerak deb o'ylardi) lablariga tikilib, og'zi ochilib qolganini payqamas edi. U nihoyat Komila bilan yolg'iz. Gapirolmasa ham, u bugungi xudo bergan g'animat fursatdan baxtiyor edi.

Komilaning bo'lsa, ko'zi ufqda. Qayiqni teran to'lqinlar chayqayapti. Bu qaltis ish halokatli xato

bo'lmadimikan? Bunday kunda qayiqda dengizga chiqish o'z joniga qasd qilganning ishi, buni hamma dengizchilar yaxshi biladi, Komila ham sezib turibdi, hali kutish kerak, to'rni ko'tarish kerak, keyin uch-to'rt soatli yo'l...

Ko'p o'tmay, xuddi Komila kutgandek, Borsakelmas tomondan izg'irin turib, og'ir qora bulut qatlamlari ko'chdi, qayiq chetiga birinchi barra to'lqin kelib urildi. Bu tanish to'lqin. U qayerdadir, o'sha borsakelmas tomonlardan makkor kuch yig'ib, mash'um sovuqligi bilan pastak qora bulutlarni yana ham og'irlashtirgandek, shamol, bulut, dovul – hammasini birga qo'shib, dengizning butun bir qalin qatlamini qirg'oqlarga olib kelib uradi. Bunday dovulda, qayiqlar u yoqda tursin, katta kemalar ham po'choqdek uchib, chilparchin bo'ladi.

– Ko'taramiz! – dedi Komila qat'iy. Ular chayqalayotgan qayiqda zo'rg'a oyoqda turib to'rni ko'tara boshladilar. Jigaridan yog' chiqadigan treska baliq siyrak bo'lsa ham, ov baroridan keldi, desa bo'lardi. Sattorning qo'llariga qarmoq sanchilib, qonab ketgan bo'lsa-da, baliqchi bolasi emasmi, shamolga, xavfli to'lqinga qaramay, qiziqib ketdi, ikki yondan bitta-bitta uzib tashlayvergandan keyin, qutilar ham, qutining tubi ham tipirchilab turgan sadaf tangali yirik baliqlarga to'ldi. Olti pudcha kelardi.

– Bo'ldi, yig'ishtiring! – deya buyurdi Komila. Ufqqa bir qarab qo'yib, toyg'oq baliqlarni bosib, rulga o'tdi. – Haydang!

Sattor ho'l, shilimshiq yengi bilan yuzlarini artib, o'rindiqqa sakradi. Tabiatan ochko'zroq bu

yigit ovning barakasini ko'rib, jonlanib qolgan edi, lekin to'qlinda yukli qayiqning og'ir eshkagi uni tez bukdi. Shamol dam o'ngdan, dam chapdan kelib, xuddi qo'l bilan itargandek, uni go'yo o'rnidan siljitishga urinar edi. Karbas tobora qattiqroq chayqala boshladi. Tepada quruq machta xunuk g'irchillar, dengiz bukchaygandek gardani bilan kelib, qayiq ostiga kirib ketar, lekin ko'tarib tashlash o'rniga, bir mo'jiza yuz bergandek, qayoqdadir asov kuchi sinar, shundan keyin bir zumda qayiq yana ham balandroq to'qlinning sirtiga chiqib ketar edi.

Qayiq oldinga siljimagi, o'rkach-o'rkach to'qlinlar asirligida, yakkash bir o'rinda chayqalayotgandek edi. Sattor holdan toydi, peshanasini artadi, tani yonadi, og'zi, labi sho'r, to'qlin yuziga urib, quyruqda Komilaning nima deb qichqirayotganini eshitmaydi. U paxtaligini, chorig'ini yechib tashladi, yelka paylari tarang, bo'g'inlari oshiq-moshig'idan chiqib ketguday bo'lar edi.

Qirg'oq ko'rinmasdi, bulut quyruqligidan kun shomdagidek qorong'i. Taxminlab qo'tiqqa yaqinlashdik deganlarida, qirg'oqdan qaytgan to'qlinlar karbasni ustma-ust ko'tarib tashlay boshladi. Komila taxlangan yelkan ustiga otilib tushdi, Sattor baliqqa toyib eshkaklarni qo'ldan chiqardi. Bu payt dengizda chinakam dovul boshlanib, to'qlin, yomg'ir aralash izg'irin kelib qamchiday savalab ketdi. Ko'z ochib bo'lmas edi, atrof, yer-u osmon suv, hech narsa ko'rinmaydi. Chakkasini nimadir tilib ketgan Komila jon-jahdi bilan baqirardi:

– Eshkakni qo'yib yubormang! Eshkakni! Eshkakni!

Qayiqni to'rt-besh metrغا yana ko'tarib, boshqa bir qahrli to'lqinning o'pqonday qo'yniga otganda, machtaga borib urilib beli mayishgan Sattor, ko'ziga ajal ko'rinib ketib, Komilani ham unutdi. Shunday tashlanganda qayiq yoni bilan tushsa bormi... Sattor mo'ljalni ham yo'qotdi, esini ham... Yo'q, esi joyida edi: u jon-jahdi bilan qutini ko'tara boshladi, tomirlari o'ynoqlab, ikki pudcha baliqni qayiqning labiga ko'tarib to'lqin qa'riga itarib yubordi. Yana baliqlar ustida sirg'ana-surila borib boshqa qutiga yopishdi. Komila dovulda avval uni yaxshi ko'rolmadi, keyin sharpasini ko'rgach, nima qilayotganini tushunmadi.

– Eshkakni qo'yib yubormang! – deb baqirgan-cha, oqsoqlanib borib, rulni tutdi. So'ng, quturayotgan to'lqinlar orasida o'lik baliqlarning yitillagan sirtini, to'lqin bilan qayiqqa kelib urilgan quti taxtalarini ko'rib, payqadi. Sattor tomonga otildi. Qarasa, Sattor navbatdagi baliq to'la qutini uloqtirish uchun kuchanyapti. Komila unga tashlandi, butun gavdasi bilan qo'llariga osildi.

– Nima qilyapsiz?! Nima qilyapsiz deyapman sizga!

Sattorning yuzida qon qolmagan, ko'zi o'lik qo'ynikidek ma'nosiz edi.

– Qo'rqqoq! Nomard! – deb baqirdi Komila uni bu ishdan to'xtatishga kuchi boricha urinib. Uning ho'l sochlari to'zgi'ib, yuz-ko'ziga yopishgan, ko'zlari o'q bo'lib sanchilgudek, chakkasi qonagan, tovushi bitgan edi. O'limi ko'z oldiga kelgan Sattor bo'lsa og'ir qutilardan boshqa hech narsani ko'rmasdi. Ammo Komila qattiq osilgan

edi. Qayiq xatarli chayqalganda birga yumalashdi, lekin uning qo'lini bo'shatmadi.

Joni halqumiga kelgan Sattor alamidan baqirib yig'lab yubordi:

– Cho'kib ketaveramanmi sizni deb... hech kimga aytmay chiquvdim.. Tashlash kerak bu la'nati qutilarni... Jon shirin emasmi sizga... – Keyin bir siltab Komilaning qo'lidan chiqdi-da, yana bir qutiga tarmashdi.

– Yo'q! – dedi Komila yig'lagan bu erkakka nafrati kelib. Yana unga tashlandi.

– Axir shunda jon saqlaymiz! – Yana kuchandi Sattor.

– Yo'q!

Sattor shu dam bo'ridek bo'kirib, birdan o'zini orqaga tashlab yubordi. Komila sochidan mahkam changallab qolmaganda, to'lqin ilib ketadigan edi.

Sattor qayiq tubiga sirg'anib tushib, bir qo'lini quchoqlab bo'kiraverdi. Komila jon achchig'ida uning qo'lini tishlab, bir parcha go'shtini uzib olishiga sal qolgan edi, yengidan sharillab qon oqdi.

Sattor shundan keyin o'tirgan joyida bir qo'li bilan qayiqqa mahkam tarmashib jim bo'lib qoldi. Komila shoshib borib, eshkakka yopishdi. Asabi sal tinchlanganidanmi, dovul ham biroz pasaygandek tuyuldi, butun kuchini yig'ib, qo'ltiqqa kirib olish uchun to'lqin bilan olisha boshladi. To'kilib, sinib yotgan qutilar, qayiq tubida suvda suzgan paxtalik, bosilib uvildirig'i sitilib chiqqan baliqlar, majaqlanib yotgan paqir, chugalgan arqonlar ko'ziga ko'rindi. Demak, yomg'ir ham siyraklashib, havo yorisha boshlagan. Lekin

qirg'oq ko'rinmaydi. Komila qayoqqa suzishni biladi, qirg'oqdan qaytarib urmasa bo'lgani.

– Rulga o'ting! – deb baqirdi u g'azab bilan. Sattor bir qo'lini quchoqlaganicha rulga o'tdi, birozdan keyin Komilaning eshkaklarga kuchi yetmayotganini ko'rib, taxtaga kelib o'tirdi, eshkakning bittasini qo'lga oldi, ikkovlashib esha boshladilar.

Qo'ltiqqa kirganda to'lqin pasaydi, lekin qirg'oq tim qorong'i edi.

Tongda Ajiniyozni uyg'otib, juvozxonaga yetakladilar. Uch pudcha baliq omon qolgan edi. Chol barining ichini ag'darib jigaridan ikki shishacha moy qaynatib berdi. Kahrabo rang moyning og'ir quyilib shishaga oqishini ko'rgan Komilaning butun charchog'i tarqab, dili yorishdi, kutilmagan-da Sattordan uzr so'rab qoldi:

– Kechirasiz-da, jahl ustida...

Sattorning o'yi boshqa yoqda edi.

– Baliqni nima qilamiz?

– Baliqnimi?.. – Komila buni hech o'ylamagan ekan, hozir juda yaxshi fikr ko'ngliga keldi: – Moyi – menga, balig'i – sizga! – dedi u.

Sattor ichi tozalangan baliqni qayiqda uyiga olib ketdi.

– Qoyil-e, tirik chiqdik-e... – derdi u quvonib. Komila ikki shisha moyni ko'tarib, Matniyozni-kiga bordi. Yigit uni kutmay qo'yg'an ekanmi, hayratda tikilib qoldi. Hayajonlanganidan yo'tala boshladi. Moyni ko'ksiga bosib yo'talar edi.

– Siz... siz buni qayoqdan olyapsiz, Komila?

– Voy, qayoqdan olardim, ombordan, – dedi qiz beparvolik bilan. – Vaqt bo'lmayapti-da, kelolmay qoldim. Tuzukmisiz?

Matniyozning yo'tali ilgarigidek emas, yengilroq edi, biroz et bitib, rang ham kirgan. Lekin u Komilaning qarashidan cho'chib ketgandek, kamgap bo'lib qoldi. Komila bu safar ham uzoqroq gaplasholmay ketishga majbur bo'ldi.

Qish chiqib, dovulli kunlar kamayib qoldi. Komila ilgari o'lgudek zerikarli bo'ladigan o'sha zax havoli, xira, izg'irinli kunlarni qo'msay boshladi. Badjahl Ajiniyoz bilan endi til biriktirib, ishini yo'lga qo'rganida dovullar siyraklashib ketdi. Moyjuvoz uchun baliq ovlash esa faqat dovul kunlarigina bo'lishi mumkin, boshqa kunlari Komila reysda. Komilaning kechasi pichirlagan iltijolariga binoan yana bir necha izg'irinli kun bo'ldi. Ammo keyinroq Sattor gapga kirmay qo'ydi. Avval u chandiq bilagini hammaga ko'rsatib: «Komila tishladi», – deb maqtanib yurdi, Komila bunga e'tibor bermadi, Sattor unga kerak edi, Sattor ham har safar bir necha pud marmarday baliqqa qiziqib, yana bir-ikki marta dovulda dengizga birga chiqdi. Keyin yurak oldirib qo'yib, bu qaltis oshiqlikdan voz kechdi. Komila so'nggi vaqtda kombinatdan motobot olib, dengizga yolg'iz ham chiqadigan bo'ldi. Jindak-jindak moy keltirganda Matniyoz undan har safar qiziqib so'rardi, ammo so'nggi marta qovoq solib, qo'pollik bilan so'radi:

– Qayoqdan olyapsiz, ochig'ini ayting?

Komila darrov javob bermadi-da, bosh egib keolib, uning bilagidan ushladi, yerdan ko'zini olmay turib:

– Ombordan, – dedi sekin. – Siz tuzalishingiz kerak, Matniyoz... Bo'lmasa...

– Nima «bo'lmasa?»

Komila birdan piqillab yig'lagancha yugurib chiqib ketdi.

Keyin u dovul kuni kechqurun yolg'iz o'zi dengizga chiqib, bir o'limdan qolib, ust-boshi shalabbo ho'l, sochi to'zg'igan holda kechasi Ajiniyoz cholni qo'yarda-qo'ymay uyg'otib, yarim shishagina moyni zo'rg'a eplashtirib, tongda kampirnikiga keldi. Kirsas Matniyoz yo'q. Matniyoz ketib qolgan edi. Qayoqqa g'oyib bo'lganligi noma'lum.

Komila hamma narsani birdan payqadi-yu, shu ko'yicha achchiq shamolda tentirab qirg'oq tomon yurdi. Etigi qumga botar, sug'urib olishga darmoni yo'q, sochlari to'zg'igan, nega kimsasiz sohilga qarab ketayotganini o'zi bilmas edi. Ketdi! Ketdi... Komilaning diliga ilgari qutq solib yurgan narsa shu edi. Ko'ngli sezib yurardi-ya! Nega ahmoq bo'lib unga sir berdi? Nega ahmoq bo'lib uning uchun har dovul kuni ikki shisha moyga jonini tikdi? Sharmandalik! Sharmandalik! Qochib ketibdi! Komila o'z qadriga yig'lardi. Umri bino bo'lib bunday alamli, bunday azobli damlarni kechirgan emas. «Ajab bo'ldi, ajab! – derdi u qirg'oqda, izg'irinda yolg'iz qum kechib qayoqqadir shosharkan. – Ajab bo'пти, yurma birinchi ko'rgan yigitingga yelimdek yopishib, qiz boshing bilan!»

Shunday deb o'zini koyirdi-yu, Matniyozni unutilmasdi. Kechalari uyqu yo'q, dam o'zini koyiydi, dam yorug' dunyoni qarg'iydi, dam Matniyozni... Manzilini ham qoldirmabdi, Xorazmdan so'ratdi ham, yo'q...

O'sha kunlardagi telbaligini o'ylasa, hozir ham yuragi o'ynab, yuziga qon tepadi. Matniyoz, nima qilding?

– Qirg‘oqqa yondash! Qirg‘oqqa!

Komilaning xayoli bo‘lindi. Bu Qayipbergen cholning hovliqqan ovozi edi. Komilaning jahli chiqdi. Xayolini bo‘lgani uchun emas, kapitandan ijozatsiz buyruq bera boshlagani uchun. Qorong‘i tushib, daryo yuzini tuman qoplagan edi. Bo‘tana Amu qo‘ng‘ir qora tusga kirib, bo‘g‘iq va sirli shovillay boshladi. Komila payqadiki, Tuyacho‘kdi yaqin. Chakki bo‘libdi-da, bu falokat shayton bo‘g‘izi qoq tunga to‘g‘ri kelibdi.

Ammo hozir Komilani jahannam ham to‘xtatolmaydi. Oldinda Matniyoz... o‘sha Matniyoz, Komilaga juda qimmatga tushgan, yillar, iztiroblar, yoshlik quvonchlari evaziga, «or-nomus», oila, jigarporalari Uchqun ham To‘lqinni o‘rtaga qo‘yib qo‘lga kiritgani o‘sha Matniyoz, o‘sha shafqatsiz muhabbat, azobli baxt oldinda...

Tuyacho‘kdi – Amuning eng tor joyi bo‘lib, ikki qirg‘og‘i qip-qizil, baland, tikka jar, o‘zanning o‘rta bir yerida esa, o‘chakishgandek ikki qoyatosh, tuyaning ikki o‘rkachi singari suvdan qalqib turadi. Suv ko‘p vaqtda bo‘lsa, qalqmasa ham, oqimni ikkiga ayirib, ikki tomonida sharsharadek shovqinli, xatarli qiya paydo qiladi. «Qiya» degani qirg‘oqqa urib, jar tagida girdob, o‘pqqon paydo qiladigan makkor oqim.

Hozir-ku bular ko‘rinayotgani yo‘q, hozir qorong‘i, uning ustiga nafasni bo‘g‘adigan allaqanday quyuq, og‘ir tuman.

– To‘xta! – deb buyurdi kapitan, lotsmanning buyrug‘ini rad etib. Chol g‘azabdan titrab-qaqshab Komilaga qaradi: «Bu nima qilganingiz?!»

– Katta proyektorlar yoqilsin! – dedi kapitan javob o‘rniga, uzun-uzun signal berdi.

Projektorlar uzoqdan tuynukday ko'ringan Tuyacho'kdining qorasini ko'rsatdi, daryo sathi bug'lanar, bosib tushayotgan og'ir tuman bilan olishayotgandek edi.

– Signalni kimga beryapsiz, bu yerda zog' ham yo'q hozir, esi joyida bo'lsa kechasi hech kim Tuyacho'kdiga yaqinlashmaydi, – dedi chol.

– Hozir ko'ramiz... – dedi Komila. U o'zi ham o'z ishining to'g'riligiga unchalik amin emas edi. Ammo to'xtab ertani, tuman ko'tarilishini kutish hozir uning miyasiga sig'masdi.

– G'altakni qirg'oqqa tashlashni buyuring, men sizga otalarcha maslahat beryapman, qizim, tumanni qarang, yonginamizdagi barjaning chirog'ini ko'rib bo'lmayapti, – deb avray boshladi jahlini zo'rg'a bosib Qayipbergen chol. «G'altakni qirg'oqqa» degani «koshka» degan langarni qirg'oqqa, oldinroqqa olib borib o'rnatib, ikki yuz metrli sim arqonli chig'iriy bilan barjani alohida, kemani alohida siljitib, xavfli joydan o'tkazib olishdan iborat edi. Bu kamida o'n ikki soat to'xtash degan gap.

– Qo'rqmang, avval o'rkachlarning ahvolini bilib kelamiz, – dedi Komila. Uning xatarli ishga qasd qilgani sezilib turardi. – Siz projektorni idora qiling. Yigitlar, qayiqni suvga!

– Men aralashmayman bu ishingizga. Kemani jarga urib pachaqlaysiz, barjada Taxiatoshning dizellari, bilib qo'ying. Men Amuda o'ttiz yil suzib, bitta quruq barja ham cho'ktirgan emasman. Siz... siz yosh er qilgan bo'lsangiz, ekipajning aybi nimal!

Komila ko'n qo'lqop kiygan qo'lini ko'zlariga bosib, birpas yerga qarab turdi. Chol «yig'latdim»

deb o'ylagan edi, shu zumdayoq Komilaning o't chaqnagan ko'zlarini ko'rdi.

– Buyruqni bajaring, lotsman! – dedi Komila. O'zi zinadan yugurib tushib, ikki yigit ushlab turgan qayiqqa sakradi, chol uning «O'lchagich oling!», «Siz bu yoqqa o'ting!» degan keskin buyruqlarini eshitib turardi. Lahza o'tmay Tuyacho'kdining qirg'oqlarini yangratib motor guvilladi, tumanni tilib uzoqlarga sanchilgan proyektor nurida motorli qayiq qora tuynukka kirib yo'qoldi.

O'rkachga yaqinlashgan sari qayiqdagilarga motor tovushi pastroq eshitila boshladi, ikkiga ayrilgan oqimning shovillashi ikki baland jar orasida momaqaldiroqdek gumburlar edi. Oqarib turgan o'rkachlarni yonginasiga borganda ko'rishdi, qoya panasida oqimga qarshi ularning yaqinigacha bemalol borish mumkin edi.

– Mana, la'natilar qalqib turibdi! – dedi Komila. Uning gapini yigitlar eshitmadilar, ammo kapitanning vaqti chog'ligi ko'rinib turar edi. Qoyalar suv ostida bo'lsa xatarliroq. Hozir suv kam ekan, kemani boshqarganda xavf qayoqdaligini darrov payqasa bo'ladi.

– Chap tomon yoyiqroq, keyin, bu qirg'oqda teran girdob ham yo'q...

Yigitlar uning chap tomonni ko'rsatganidan maqsadini taxminan anglashdi, lekin chapda tuman quyuq, qirg'oq ko'rinmas edi. Komila projektorni kerak joyga to'g'rilamayotgan Qayipbergenni erkakcha boloxonador qilib so'kdi-da, kemani chapdagi kuchli oqimga burdi. Oqimning kuchini, yo'nalishini tekshirish, qirg'oqni tusmol-

lash kerak edi. Shu vaqt qayiq birdan gir aylanib, oqimni yengib o'tolmay, tikka qirg'oq tomon, sovuq qorong'ilikka kirib ketaverdi. Qorong'i, tuman, bir-birlarini ko'rishmas, gaplarini eshityishmas edi. Motorchi yigit o'z joyidan siljiyolmas, Komilani ko'rmas edi: bormi-yo'qmi? Yo uchib ketdimi?

– Kapitan! Kapitan! – deb qichqirardi u motor dastasiga yopishgancha... Kapitan! Qayerdasiz?

Bu payt Matniyoz tashvishda, hayajonda, ko'zlari bilan Komilani zaldan qidirardi. Uning tepasida O'zbekiston va qoraqalpoq yerlarining geografik xaritasi sap-sariq bo'lib osilib turibdi. Go'yo jazirama Qoraqum bilan Qizilqumning olov nafasi qog'ozni ham qovjiratib yuborgan edi. Ko'm-ko'k qon tomiridek Sir bilan Amu buralib-buralib ming-minglab chaqirim sahro yo'llarini bosib o'tadi, uzoq qorli cho'qqilarning kumush xazinasini, qadim vodiylarning orombaxsh salqinini keksa Orolga eltib topshiradi. Orol cheksiz va jonsiz qum dengizlari ichida haqiqatan ham bo'tako'z orol, tabiatning mo'jizasi, tengsiz go'zal bir in'omi!

Matniyoz xarita oldida qo'liga nayzadek ko'rsatkich tutgan holda dissertatsiyasining mazmunini bayon etadi. U odatdagidek beparvoroq kiyingan, galstugi bo'sh, shimi g'ijimroq, lekin to'lishgan, keksalik belgilari bilina boshlagan, paydor, qoracha yuzida salomatlik, ishonch, jur'at, hatto qaysarlik zuhur etar edi.

U Komilani topmadi. Katta zal liq to'la, bo'sh o'rin yo'q, hamma shu yerda. Ishlab chiqarish kuchlarini o'rganish kengashidagi ilmiy xodimlar

– Matniyozning do‘stlari ham shu yerda, oldingi qatorda mo‘yna sovxozining bosh zootexnigi, gidroproyekt muhandislari, melioratsiya stansiyasining boshlig‘i fan nomzodi Markaryan, Toshkentdan kelgan tanish-notanish olimlar... Prezidiumda esa ishning rahbari, taqrizchilar, ilmiy kengash a‘zolari ham eng atoqli mehmon – professor Shuman o‘tiribdi. O‘rta Osiyo gidrologiyasining keksa nazariyotchisi. Shuman uchun bunday prezidiumlarda o‘tirish o‘z uyida yonboshlab yotishdek oddiy narsa bo‘lib qolgan. Qayerda paydo bo‘lsa, zalda ham, foyeda ham shivir-shivir: «Shu! Falonchi-ku!» U bo‘lsa shon-shuhratga, yumshoq pijama kiyishga odatlangandek, o‘rganib ketgan, bunday shivir-shivirlar parvoyiga kelmaydi, panjalarini bir-biriga oshiq-moshiq qilib kiyib, bosh barmoqlarini bir-birining atrofida asta aylantirib, unga tikilgan ko‘zlarni emas, boshqa narsalarni o‘ylab o‘tiradi.

Professorning chiqishlari doim shov-shuvli bo‘ladi. Ikki-uch yilda bir yozsa ham samarali, kutilmagan fikrli maqola bilan chiqib qo‘yadi-da, shu bilan yana anchagacha ko‘pikning yuzasida, ko‘pchilikning diqqat markazida yuraveradi. Shunday yashashga o‘rganib qolgan.

Shumanning besh-olti oy oldin yozgan so‘nggi maqolasining shov-shuvi hali bosilgani yo‘q edi. «Orol yashamog‘i zarurmi?» degan bu maqola olimlarni ham, xo‘jalik xodimlarini ham g‘alayonga keltirdi, Matniyozning esa yetti yillik azobli ishining beliga tepdi. Professor maqolasida Orolni asta-sekin quritib, Amuning unga beradigan 40 milliardlik suvi hisobiga 5 million gektar yangi

yer o'zlashtirishning iqtisodiy foydalarini isbotlar edi. Bundan qoni qaynab ketgan Matniyoz shu olti oy ichida dissertatsiyasini ataylab yanada o'tkirlashtirib, bu tezisning xatoligini isbotlashga qasd qildi. Shuman bilan olishishi ko'plarning nazarida boshni devorga urish bilan barobar edi. «Krilovning «Laycha bilan Fil»ini o'qiganmisan?» degan do'stlari ham bo'ldi. Lekin u, o'z ta'biricha, bu «abordaj»ga – hamlaga ataylab azm etdi, ko'p o'yladi, ikkilandi, ba'zan o'zida shunga kuch sezdi, nima bo'lsa ham vijdon izmidan qaytmadi.

Albatta, avvalo professor Shumandan o'z avtoreferatiga qaqshatqich yozma fikr kutgan edi. Kelmadi. Yoqlash marosimiga professorning o'zi kelib o'tiribdi. Hali indagani yo'q, hurmatini bajo keltirib ko'rishdi, prezidiumda ham miyig'ida jilmayibgina o'tiribdi, noroziligi ham bilinmaydi, bezovtaligi ham. To'q mushuk sichqonni tutgach, qo'yib yuborgan bo'lib yana osongina tutib, birpas o'ynab, keyingina shoshmasdan yeydi. Yo bu ham shu xilidanmikan?

Matniyoz shularni o'ylab, ayniqsa, buning ustiga zalda Komilaning ko'rinmaganidan, ancha hayajonlanib, tutilib gapirdi. Keyin qimir etmagan zalning e'tiboridan dadillashib, Shumanga tikka qarab so'z boshladi.

– O'lkamizga ko'z soling, – dedi u qo'lida sal titragan ko'rsatkich bilan xaritada doiralar yasab, – bu sariq ranglar, bu o'lik ranglar shunday ham ko'p. Biz esa, hurmatli professor, buning ustiga yana bir sahro yaratmoqchimiz!

– Siz buning evaziga barpo bo'ladigan yangi obod vodiyni tilga olmayapsiz, hamkasaba, – dedi

Shuman birinchi marta luqma tashlab. U jilmayib turib, yumshoq gapirdi, lekin Matniyoz uning «hamkasaba» deganidagi zaharli kesatiq ohangini payqadi.

– Trishkaning kaftanini bilasizmi, professor?
– dedi u ham. Zalda jur’atsizgina kulgi eshitildi. Matniyoz davom etdi: – Orolning raqiblari bu jazirama o’lkada vahshiy sahroning quturishlariga yana ham kengroq erk berib qo’yishmoqchi. Ko’z oldingizga keltiring, yetmish ming kvadrat kilometrli Orol kosasida yangi sahroning paydo bo’lishi bu o’lkaning ob-havosini yovvoyilashtirib, bu yerda sarin, zangori to’lqinlar o’rniga qum bo’ronlari o’ynaydi, sobiq dengiz tubidan ko’tarilgan zararli tuz zarralari aralash quyuq to’zon havoni to’ldirib, atrofidagi yashil havzalarni quritadi.

– Ob-havoning bunday o’zgarajagini, sho’rbo’ron vahimalarini isbot qilish kerak, hamkasaba.

– Ularning bo’lmasligini ham hech kim isbot qilgan emas, shu jumladan siz ham, hurmatli professor! – dedi hozirjavoblik bilan Matniyoz. Tag’in davom etdi: – Nihoyat tabiat hissi! Jonajon o’lkamizning go’zalliklarini his etish, ko’z quvonchi, hayot chashmalari! Bular sizga begonami, professor? Orol – tabiatning ajib tuhfasi! Orol O’rta Osiyoning Baykali, balki undan ham afzalroq. Chunki u jahonning eng ulug’ sahrolari bag’rida to’lqinlanib yotibdi. Jahondagi san’at mo’jizalari, tabiat mo’jizalari faqat rentabellik uchungina saqlab kelinayotgani yo’q. Ona yurt tabiati degan narsaga shunchaki buxgalterlarcha munosabatdan boshqacha muomala ham bo’lishi kerak. Ne-ne buyuk olimlar necha asrlardan

beri uni halokatdan qutqazib qolish haqida o'ylab kelyapti, siz esa. Siz bu tengsiz go'zallikka, butun bir o'lkaning taqdiriga to'ralarcha qo'l siltamoqdasiz. Ba'zi bir to'ralar hozir ko'pgina mahkamalarda qora terga botib cho't qoqishmoqda, go'zal Orolning fojiasi hisobiga keladigan raqamlarni hisoblashmoqda. Ularning yuragi qilt etmaydi, ular hozir dadil, chunki sizning «ilmiy bashoratlarinigiz» ular uchun asos bo'lyapti. Orol million yillik tuganmas boyliklar xazinasi: yiliga yarim million tonna baliq, million dona qunduz, olamda noyob mo'yna sovxozining jahon bozoriga ketadigan 70 xil bebaho mo'ynasi! Buni sanab bitirish qiyin. Sizning maqolangizdan keyin esa Orol halokatli ravishda chekinib quriy boshladi, uning banoras ko'zgusi 20 ming kvadrat kilometr kichraydi. Daryo deltalaridagi botqoqni bosib o'tolmayapti, delta ko'llari o'lik, suv sho'rlanib, hayotni quritmoqda. «Gidroproyekt» hozir Amu bilan Sirdan foydalanish bosh rejasini tuzgan. Bu rejada Orolning taqdiri haqida bir og'iz so'z yo'q. Bu ham sizning maqolangizning oqibati, professor!

Matniyoz bir necha bor «Professor!» deb xitob qilgandan keyin Shuman o'rnidan turdi, bu uning, so'z aytaman, degani edi, hamma tushundi.

– Bunday, hamkasaba, – dedi u salmoqlanib, – siz meni qo'ya turing. Siz dissertatsiyangizni yoqlang. Butun xalqimiz kommunistik moddiy asosini vujudga keltiraman deb jonbozlik qilayotganda, siz akademiya minbariga chiqib tabiat go'zalligi haqida lirika o'qing, qirq milliard kubometr suvni Orolning botqoq qozonida qaynatib, bug' qilib osmonga uchiraylik, deng; res-

publika sug'orish va irrigatsiya ishlarini, yangi yerlar o'zlashtirishni to'xtataylik, deng...

Uning bu sovuqqon, salmoqli kinoyasiga Matniyoz indamadi, odob doirasida bo'lmasa ham, so'zini bo'ldi:

– Bu demagogiya deyiladi, hurmatli professor. Xalqimizning nima bilan bandligini men ham bilaman. Lekin sizning yondashuvingiz ma'lum fransuz qirolining falsafasiga o'xshab ketadi: «Bizdan keyin olamni to'fon bosib ketmaydimi...»

Zal yana sal jonlanib kulib qo'ydi.

– Men norozilik bildiraman, hurmatli ilmiy kengash! – dedi Shuman o'rnidan turib. Endi u haligiday sovuqqon emas edi. Uning vajohati Matniyozni cho'chitdi. U bir zum ikkilanib, uzr so'rashni ham xayoliga keltirdi-yu, uzr so'ramadi. Ammo negadir sal umidsizlik sezdi ko'nglida. Zalga qaradi. Yo'lak uzun, uzoqdagi eshik tomon g'ira-shira edi. Vaqt qancha bo'ldi ekan? Komila hamon yo'q. Nega kelmadi, qayoqda qoldi? Hozir yalt etib ostonada paydo bo'lsa, Matniyoz qaytadan kuchga kirar, ilhomi toshib, qaqshatqich nutq so'zlab tashlar edi.

O'sha kasal vaqtida ham baliq moyidan emas, Komilaning o'zini o'ylab yo'taldan qolgan. Shishani qo'yniga solib kirib kelganida zaif a'zoyi badani yolqinlanib ketardi. O'limni bo'yniga olib qo'ygan askar hayotga mahkam tarmasha boshladi.

– Qayoqdan olyapsiz?

– Voy, ombordan...

Matniyoz ishonmay qo'ydi. Qizning ko'zlari boshqacha edi. Keyin u Komilaning uning uchun o'limga tik borib, har dovulda yolg'iz dengizga

chiqayotganini payqab qoldi. Bu muhabbat edi. Muhabbat... Unga esa... mumkin emas. Uning haqi yo'q, Matniyoz yig'ladi. Qochish kerak. Komilani qutqazish kerak. U yosh. U unutadi. O'tib ketadi...

Kampir yigitning ahvolidan garang edi.

Shunday qilib, o'shanda Matniyoz g'oyib bo'ldi. U jangda ham bunday og'ir vazifani bajarmagan edi. Bu qiynoq o'pka kasalining qiynog'idan ham dahshatliroq bo'ldi... Komila qolib ketdi. O'sha Komila...

O'sha Komila hozir uniki. Lekin u nega kelmadi? Zal to'lqinlanadi. Matniyoz bu to'lqinlarni, qarshiliklarni yorib o'tib, unga intilishi kerak. U yana minbarga chiqdi...

Bu payt Komila ham Amu to'lqinlarini yorib unga intilmoqda edi. To'lqinlar yuziga sapchir, tepada tikka qora jar, qayiqning motori dam qattiq shamollagan odamdek yo'talar, dam yana go'yo talvasaga tushgandek xirillab aylana boshlar, projektorning yorug'i o'chakishgandek allaqayoqlarda kezar edi – chol birdan g'oyib bo'lgan qayiqni hovliqib qidirayotgan bo'lsa kerak.

Anchadan keyin bir amallab yoruqqa chiqib olishdi. Komila qo'lga suv o'lchagichni langar cho'pday ushlagancha qayiqning dumida tikka turar edi. Uning ust-boshi shalabbo, yuz-ko'zi, sochlari ham ho'l, o'zi hamon suv yuzini kuzatar, projektorni qayerga yo'llashni ko'rsatib qo'l siltar edi.

Komilani, g'arq bo'ldimi, deb hali bir zum yuragi shuv etib ketgan motorchi yigit hozir quvonganidan unga qarab nuqul iljayardi:

– Cho'milib oldingizmi deyman, o'rtoq kapitan?
– Uning yuzi qo'rqqanidanmi, projektor nuridanmi, oppoq oqargan edi.

– Bas, qaytdik! – dedi Komila sochini to'lg'ab tashlab, ho'l furajkasini silkib kiyarkan.

«Orol»ga qaytib chiqishgandan keyin u avval hech narsa demadi, kayutasiga asta kirib, shoshmasdan artinib, kiyimlarini o'zgartirib chiqdi. Hammaning ko'zi unda edi.

– Gap bunday, – dedi u mumkin qadar qat'iyroq bo'lishga urinib. Chunki sezardiki, hozir qayiqda u bilan birga Tuyacho'kdiga borib kelgan ikki yigit ham endi uning tarafini olmaydi. – Chap tomon oqimga qarshi yurishga yaxshi, o'ng tomondan esa bemalol pastga yursa bo'ladi. Barjalarni bittalab olib o'tamiz

Odamlar bir-birlariga qarab, chakkalarini qashishdi, yerga qarashdi.

– Hozirgina bir o'limdan qutulib, zo'rg'a chiqib keldik-ku, o'rtoq kapitan, – dedi oqarinqiragan motorchi.

– Tuf-ey! – dedi so'z topolmaganidan Qayipbergen chol va to'ng'illagancha davradan chiqib ketdi. – Esi bor odam kunduzi ham tavakkal qilmaydi.

– O'rkachlar suv yuzida, qo'rqadigan joyi yo'q, – dedi Komila.

– Barjani qiya tortib ketadi-da, paroxodni olib borib jarga uradi, kapitan, meni aytdi deng.

– Buksirni qisqa bog'lang! Har kim o'z joyiga! – deb buyurdi Komila.

Xotin kishi shunday dadil qarorga kelganda erkaklarning bo'shanglik qilishi noqulay edi, tarqala boshladilar. Boshqalar asta joy-joyiga ketdi-yu, yolg'iz Qayipbergen bir chekkada teskari o'girilib turaverdi. «Yo chindan ham xato qilyapmanmi?..»

deb o'yladi Komila unga qarab. Lekin u bilardiki, bunday paytda ikkilanish orqaga chekinishdan ham xavfliroq. U cholning kiftiga qo'lini qo'yib, «xotirjam bo'ling», degandek birpas yonida turdi.

– Men aytadiganimni aytdim, kapitan. Sizdan buyurish, bizdan bajarish... – dedi chol yelkasini qisib.

Keyin Komila tezlab kubrikka chiqib ketdi. Yigirma daqiqa o'tar-o'tmay «Orol» eng sekin tezlik bilan asta-asta siljib, kalta bog'langan bitta barja bilan Tuyacho'kdiga kirib ketdi. Projektor qaychilari qorong'ilikni tilib, suv yuzidagi quyuq tumanni sutday oppoq qilib ko'rsatar edi.

To'lqin qarshiligi kuchaygan sari, mashina bo'limi kuchliroq guvillar, hozir portlab, podshipniklar sachrab ketadigandek edi. Nariroq borib suvning guvillashi boshqa hamma shov-shuvni bosib ketdi, ko'piklanib ikkiga ayrilgan daryo o'rtasida ikki katta qoyaning oppoq qirrasini ko'rindi.

– O'rkachga! O'rkachga yaqinroq! – deb buyurdi Komila.

– O'rkach – qoya, o'rtoq kapitan! – dedi shturman.

– Kinoyani qo'ying. Qoyaga yaqinroq! Qoyaga qancha yaqin yursangiz, xavf shuncha kam!

– Bir yarim metr qoldi, kapitan!

– Yana yaqinroq! Yaqinroq!

– Juda yaqin qoldi, kapitan!

– Yana! Suvda kechasi shunday ko'rinadi. Yaqinroq deyman. Barjaning chirog'ini ko'ryapsizmi?

Haqiqatan, paroxodni yana ham o'ngga olmasa qiya oqim barjani ko'ndalang qilib jar tomon tortib ketishi hech gap emas edi. Qoya tomonda esa torgina yo'lak qoldi.

- Qarichlab o'lchang! Qarichlab siljing! O'ngga!
- Qoyaning tubi keng.
- Suv yetarli, dadil bo'ling!

Paroxod guvillab ko'pik sochayotgan oppoq qoyalarning yonginasidan siljib borar, hamma yuragini hovuchlagan cha, kema ko'ksining toshga gurs etib urilishini kutar edi. Keyin nima bo'la-di, halokatmi...

Bu o'n daqiqalik guvillagan vahimali tinchlik o'n soatdek imillab o'tdi. Keyin palubada ham, pastda ham, barjada ham birdan qiyqiriq ko'tarildi: «Ur-ra! Ura-a!» deb qalpoqlarini osmonga oti-snar edi matroslar. Paroxod daryoning tinch oqar keng sathiga chiqib oldi. Qayipbergen chol mang-layiga qalqqan sovuq terni artib tashlab, devorga suyandi:

- Ufl.. Bo'ldi, qaytib bormayman. Bir mo'jiza bilan o'tib ketdik, har tishlaganda g'archcha moy bo'lavermaydi.

- Bo'пти, siz qoling, ikkinchi barjani men o'zim olib chiqaman! - dedi Komila soatiga qarab.

Paroxod oqimga qarshi burilib, o'rkachlar-ning ikkinchi tomonidan yo'l soldi. Orqada barja bo'lmaganidan kuchli oqimga qarshi yurish qiyin emas edi.

Yarim soat deganda Komila o'z yigitlari bilan ikkinchi barjani ham «jahannam tuynugi»dan o'tkazib oldi. Tong otganda Tuyacho'kdi uzoqlar-da qolib ketgan edi.

Yana yoyilib oqqan jigarrang Amu, balqib ke-layotgan kuzgi quyosh nurida qizargan xazonrezgi chakalakzorlar, yassi qirg'oqlarda yakkam-duk-kam saharxez baliqchilar. To'qaylardan yovvoyi

oʻrdaklar qagʻillab uchdi, qaysi bir kemaga Orol-dan ergashib kelgan baliqchi qushlar machta atrofida aylanishadi, paroxod zixidan ikkiga boʻlingan palaxsa-palaxsa toʻlqinlarning oq yoliga toʻsh urishadi. Komila qilgan ishiga oʻzi ham qoyil boʻlib, xayol surib bormoqda. U oʻsha dengiz dovullaridan buyon Matniyozni qayta uchratgungacha bunday qaltis jasoratga jazm qilgani yoʻq edi. Sattor bilan oʻtgan turmushi juda ham sokin, algʻov-dalgʻovsiz, ortiqcha hayajonsiz boʻldi, bunday azobli kechalari xayoliga ham kelgan emas.

Baliq moyi bahonasi bilan Matniyozning oldiga borib yurgan qirq beshinchi yilning oʻsha ogʻir qish kechalari, oʻsha gʻalati, hayajonli, dardli, dovulli kunlar bir tushday oʻtib ketdi. Lekin tush oʻz yoʻli bilan, turmush esa turmushligini qilar ekan. Yoshi oʻtayotganini koʻrib Komila ham erga chiqdi. Allaqayoqdan kelib qolib, dafʻatan gʻoyib boʻlgan bir begona odamga telbadek talpinib yurganidan oʻzi kulib, oʻzini yengiltak, ahmoq deb koyib yurdi-yurdi-da, oʻsha oʻzining eski, yuvosh xushomadgoʻyi Sattorga tegdi-ketdi.

Amudaryo flotiga ishga oʻtganidan keyin Xoʻjayliga koʻchib ketishdi – Sattorning ota meros hovlisi oʻsha yerda edi. Baxtini topgan Sattor Komila uchun nimalar qilmadi! Onasi Anziratning taʼbiri bilan aytganda, oʻzini Alining tigʻiga urib, kun demay, tun demay ishladi, ichmay-chekmay topganini hovliga tashidi. Arteldan ketib, yemakxonaga oʻtdi, keyin qayerdadir ekspeditor boʻldi («qayerdadir» – Komilaning soʻzi, asli – tuman matlubot jamiyatida), xullas, tinim bilmadi shoʻrlik. Ammo lekin bir-ikki yilda ota meros hovli-joy ikki

marta kengaydi, bog‘, ekin-tikin, parranda, molhol ko‘payaverdi – hammasi Komila uchun edi.

Biroq umri safarda o‘tadigan Komila bularga uncha ham e‘tibor qilmasdi. Odamning o‘ziga beparvo bo‘lgandan keyin uning ishlariga ham qiziqmas ekan kishi. Faqat so‘ngroq, To‘lqin paydo bo‘lgandagina Komila taqdirga tan bergandek, o‘zini bu oilaning a‘zosi deb seza boshladi.

Ustidan achigan qatiq hidi kelib turadigan Anzirat yosharib, serg‘ayrat bo‘lib ketdi, yengini shimarib, etagini lippasiga qistirib molxonada, tovuqxonada ivirsigani ivirsigan. Ba‘zan Komilani beozorgina koyib qo‘yadi:

– Voy, o‘rgilay kelin, kuvi pishganmisiz hech, opkela qoling o‘zimga, boring, To‘lqiningizni emizing, tasaddiq.

Bunday vaqtda Sattor xotiniining tarafini olardi – kuvi pishmagan bo‘lsa, kimsan Amu flotining dongdor kapitani. Komila desa ovulda ham, poytaxtda ham bilmagan odam yo‘q, bitta o‘zbek qizi bo‘lsa shunchalik bo‘ladi-da, tag‘in nima kerak!

Sattor Komila bilan faxrlanardi. Birov bilan tanishganda yoki idoralarga borganda ham «Sattor» degan nom ta‘sir qilmasa, «Hov falonchining turmush o‘rtog‘iman» deb qo‘shib qo‘yardi. Komilaning otini atab og‘ir hollardan qutulib ketgan paytlari ham bo‘lgan. Bir majlisda kimdir Sattorning «xususiy xo‘jalik tarmoqlari» kengayib ketganini aytib, uning daromad manbalariga shubha bildirgandek bo‘lgan edi, Sattor «Amu flotining dongdor kapitani oyiga qancha topadi, bilasanlarmi?» deb hammaning og‘ziga urdi.

Komila bu gaplardan albatta bexabar, u o‘zining shunchaki qalqon-balogardon bo‘lib qol-

ganini bilmaydi, u faqat shuni biladiki, ular o'rtasida necha yildan beri his-tuyg'u, nafrat yo muhabbat haqida gap bo'lgan emas. Ular er-xotin, shunchaki bir-birlariga o'rganib qolishgan. Biron kiyimga, biron buyumga o'rgangandek. Erkalash, hazil, rashk, sog'inish, bir-biri uchun hayajonlanish, o'zini o'tga-cho'qqa urish ularning xayollarida ham yo'q edi. Sattor uchun bu juda ibratli oila, o'ziga tinch, o'ziga to'q, bekam-ko'st, janjal-suronsiz...

Lekin Komila o'zining qarib, so'lib borayotganini sezardi: «Bu nima gap, men qachon bunday bo'lib qoldim? Bas, bu men emasman axir! Men Komila bo'lishim kerak!»

Bu gaplarni Sattorga aytsa, albatta u hech narsa tushunmaydi. U Sattorga qattiq tanbeh berishi, uning turmushini keskin o'zgartirishi ham mumkin, bunga kuchi yetadi, lekin bu bilan Sattor uning qalbini hayajonga soladigan odamga aylana oladimi?

Iztirobini ichiga yutib yuraverdi. Echkilar ma'rab, tappi hidi kelib turadigan hovliga qaytgisi ham kelmay qoldi, ishdan keyin faqat To'lqin bilan Uchqun debgina uyga shoshardi.

Mana shunday kunlardan birida Matniyoz Orol'da paydo bo'ldi. Komila uni Nukus ko'chasida tasodifan uchratdi. Ko'r-di-yu, butun vujudi lov etib ketdi. Go'yo oradan shuncha voqealar o'tib ketmagandek, shuncha yillar davomida ular doim birga bo'lgandek, bu uchrashuv esa tasodifiy emas, xuddi shunday bo'lishi kerakdek edi. Komila shoshib kelib, ikki qo'lini uzatdi.

Matniyoz esa bu uchrashuvdan negadir hech hayron bo'lmadi. Uni go'zal Orol tortganmidi,

uzuq-yuluq tushdek yodda qolgan allaqanday xotiralarmi, xullas, bir necha yil avval bu yerga yana kelib qolgan edi.

– Ha, yolgʻonchi! – dedi u koʻrisharkan soddagina kulib. – «Ombordan» deng?

Ikkalasi ham rohat qilib kuldi, xuddi kunda koʻrishib, shunday chaqchaqlashib yurgandek...

– Yolgʻonchi... Yolgʻonchi... – deb shivirladi Matniyoz yigʻlagudek boʻlib, zalga tikilarkan. Zal guvillar, Matniyoz professor Shumanning ustma-ust yogʻdirgan savollariga javob nutqini boshlab yuborolmas, Komila hamon yoʻq edi.

– Men, ruxsatingiz bilan, zalga murojaat etaman, – dedi Matniyoz fikrini toʻplab olib, – mana bu yerda mamlakatda nodir moʻyna sovxozining bosh zootexnigi oʻrtoq Xudoyberdiyev oʻtiribdi. U kishidan sovxoz xoʻjaligining istiqboli haqida ikki ogʻiz gap soʻrab olsam.

– Mendan nimani soʻraysiz, mana Markaryanga bering savolingizni! – dedi Xudoyberdiyev zalning oʻrtasidan turib.

Melioratsiya stansiyasining direktori Markaryan ham oʻrnidan turdi.

– Deltadagi Davliboy koʻl tizimini tozalab bersin. Oralaridan suv yoʻllari ochsin. Koʻllarni chuchitsin, Oqdaryo, Qipchoqdaryo oʻzanlarini kengaytirsin. Bu haqda qaror chiqqan. Buning boʻlsa na puli bor, na texnikasi. Oʻlik koʻlda, botqoqda qanaqa istiqbol boʻladi? Endi bu delta ning melioratsiyasini hech qanday pul, hech qanday texnika bilan tartibga keltirib boʻlmaydi, – dedi Markaryan qoʻlini paxsa qilib, keyin ter qalqqan yaltiroq boshini silab, ilova qildi. – Ana, professor maqolasida bor gapni aytib qoʻyibdi.

Zal guvilladi. Shuman qo'lini yoyib, yelkasini qisar, «Ishlab chiqarish majlisimi bu, ilmiy ken-gashmi?» der edi baland ovoz bilan yonidagilarga.

– Men hozirgi zamon ilmi bilan xo'jalik muam-molarini sun'iy ravishda bir-biridan ajratmay-man, professor, – deya gapni ilib ketdi Matniyoz, – mana ko'raylik: dengiz chekinyapti, undagi tirik boylik qirilyapti. Mo'yna sovxozni ikki yil avval bir milliondan ortiq ondatra terisi berar edi, bu yil ikki yuz mingta rejalashtirgan. Baliq kombinati-ning daromadi bu davrda to'qqiz marta kamay-gan. Tekin ondatra go'shti bazasida boqiladigan kulrang tulki terisi bir yilda olti marta kamay-gan. 29 xil noyob nav baliq delta ko'llariga urug' tashlamay qo'ydi. Bularning hammasi maqolan-gizdan keyin bo'lgan hodisalar, hurmatli profes-sor. Sovxoz, kolxoz, kombinat rahbarlari sizning olamshumul bashoratingizdan keyin qo'lni yuvib qo'ltiqqa urishdi, dov-dastgohni yig'ishtirish kay-fiyatiga tushib, pul-texnika topish o'rniga yildan-yil davlat rejasini kamaytirib, butun bir o'lka xo'jaligini mana shu ahvolga keltirdilar. Bu ziyon o'n million so'mlar bilan hisoblanadi! Mashhur maqolangizning har bir harfi tilla bahosiga tush-gan davlatga, o'rtoq Shuman.

– Bu – dissertatsiyada qo'yilgan masalaga javob berishdan bosh tortish, – dedi professor o'rnidan turmasdan, boshdagi ziyolinamo sipolikni ham unutilib. – Masala qo'yish – ilmiy ish emas, masa-lani yechish kerak, hamkasaba.

– Siz esa masalani dadil yechgansiz, professor, siz mardsiz! Davlat millionlari hisobiga! – deb Matniyoz minbardan tushib ketdi.

Zalda g'ala-g'ovur ko'tarildi...

Komila tong qorong'isida yukni Taxiatoshga eltib topshirib, birinchi reys avtobus bilan Nukusga jo'nadi. Ular hozir, vaqtincha, Fanlar akademiyasi filialining aspirantlar yotoqxonasiidagi bir xonada turar edilar. Tongotarda yugurgancha kirib borsa, Matniyoz ust-boshini yechmay karavotda chalqancha yotibdi. Uy tutun.

Komila uning papiros chekkanidan bir narsani payqab, yuragi shuv etib ketdi.

– Matniyoz!

Matniyoz sakrab turib, qo'lidagi papirosini derazadan uloqtirdi-da, xotinini quchdi. Komila toliqqan, uyqusizlikdan qizargan ko'zlarini uning yuziga qadadi. Dissertatsiya haqida darrov so'rashga yuragi dov bermay:

– Nega chekding? – dedi, – yaxshimi shu ishing...
– O'zi Matniyozning bag'riga biqinib kirib borar, o'zi uni koyir edi. – O'lay dedim, xabaring yo'q.

– Nega, Komila? – Matniyoz uning pidjagini qoziqqa ildi, etiklarini tortib yechdi. Erkakcha tik yoqali oq ipak ko'ylakda, paypoqchan Komila kichkinagina qizchaday bo'lib qoldi. Matniyoz bu paxta-dekkina, yumshoq, iliq vujudni yana bag'riga oldi.

– Daryo hidi keladi sendan.

– Sho'rtakman.

– Plitada choy tayyor. Nega so'ramayapsan? Yoqlayolmay yiqildim... – deb shivirladi qu-log'ining solinchoqlariga labini tekkizib.

Komila bo'shashib ketdi. Bu shum xabarni kutgan edi, uyga kirib kelishi bilan sezgan edi. Nima qilsa ekan? Bechora Matniyoz! Yetti yillik tinimsiz ish. Yarim kechalari kutubxonadan

ko'zlari qizarib qaytganda, yoki ov etigining qo'nji to'la sozliq loyi bilan ekspeditsiyadan kelganida «Kasali yana qo'zimasaydi!» deb yuragini hovuchlab kutib olardi Komila. Mana shuncha tahlikalarning oqibati. U iztirobini yashiryapti. Alamidan sevgilisining yelkasiga boshini egib, yig'lab yuborgisi kelsa ham, o'zini tiydi.

– Kechir, men yetib kelolmadim... – dedi uning ahvolini sezgan Komila; bag'rining butun haroratini, butun mehrini unga berish uchun, yumshab erining quchog'iga indi.

– Bu haqda keyin, keyin, Komila... Issiq choy ich, uxlab ol. Bilasanmi, men seni kutdim. Zal-dan qidirdim. Doim ko'rib turdim seni, Komila...

Komila qorong'ida yurgandek turtinib, tentirab yurib, stol tuzadi. O'tirmasdan, piyolani puflab yurib choy ichdilar.

– Odam ko'pmidi?

Matniyoz bosh irg'adi.

– To'rt soat olishdim...

– Shuman?

– Shuman.

Komila erining horg'in yuziga qaradi.

– Sen xafa bo'lma.

– Men xafa emasman, – Matniyoz o'zini tetik ko'rsatishga urinib, karavotga o'tirib, tizzasiga shapatiladi, – yetarli ovoz olmasam ham, Shumanning yondashuvini astoydil qaqshatdim. Bu nomzodlik unvonidan muhimroq. – U o'rnidan turib ketdi. – Mayli, bo'lmasa – go'rga. Nihoyat qutuldim. Men bu dissertatsiya deb xudbin bo'lib ketdim, senga e'tiborsiz bo'la boshladim. – Komilaning kiftiga ikki qo'lini qo'ydi. – Safaring qalay bo'ldi, Shag'alay? Hech kim xafa qilmadimi?

Komila bir vaqt unga Zosim Prokofyevich haqida gapirib, uning o'ziga «Shag'alay» deb laqab qo'yганиni aytgan edi. Bu Matniyozga juda yoqdi. O'shandan beri uni erkalaganda «Shag'alay» deb ataydi.

– Endi bu haqda bas. Bolalarga boramiz, – dedi Komila.

– A?

– Quvonch kunlari ham, xafagarchilikda ham albatta bolalarni ko'rgani boramiz deb shartlashmovdikmi?

– Ha, ha. Agar charchamagan bo'lsang...

Komila kiyimlarini o'zgartirgani to'siq orqasiga o'tdi. Xonaning bir burchagi to'la shiftgacha kitob, ish stoli, bir burchagi parda bilan to'silgan yotoqxon, derazali tomon esa «mehmonxon» atalib, unda ovqat stoli, televizor, magnitofon, toshoyna, uning tepasida Tansiqboyevning «Orol peyzajlari» osig'liq edi. Matniyoz kursilar oralab yurib turgan cha Komila kalta sochini orqasiga turmaklab, atlas ko'ylak ustidan ixchamgina jun fufayka kiyib chiqdi. Kechagi shiddatli kapitan yo'q, shiringina, durkun kelinchak, jajjigina jonsarak ona paydo bo'lgan edi.

– Ketdik, – dedi u.

Tanish kemachi chol ularni Amudan o'tkazib qo'yib, orqalaridan ma'noli qarab qoldi. Hali ko'plar Komilaning oilasidagi o'zgarishdan bexabar edi. Matniyozni esa uncha tanimas edilar. «G'ijim kostyum kiyib olgan bu bo'ydor, chayir yigit bizning kapitanni nega qo'ltiqlab ketyapti?» degandek qarar edi odamlar.

Xo'jaylining ko'chalari ilgarigidek chang. Daryo shabadasi sariq terak barglarini pildiratib

uchirib yuribdi. Komila bilan Matniyoz baliq hidi anqib turgan qirg'oq mahallalaridan o'tib, yuqoriga chiqdilar. Univermagga kirib, «Bunisi Uchqunga», «Bunisi To'lqinga» deb, kerak-nokerak narsalar xarid qilib, yelkalariga son-sanoqsiz qutilar, tugunlar osib oldilar.

Matniyoz xotini nima desa shuni qilardi-yu, lekin ich-ichidan unga achinib qo'yardi. Bolasini tashlab ketgan xotinning ahvoli shu-da: quruq borolmaydi, sovg'a ko'tarib borsa, yana ta'naga qoladi. Butun mehri o'sha bolalarda ekanini esa hammaga tushuntirish qiyin. Mana hozir Anzirat uyda bo'lsa, tag'in... Qachon tugaydi bu ko'ngilxiralik? Matniyoz Komilani bu dilozorlikdan asragisi keladi-yu, lekin iloji yo'q, nima qilishi mumkin? Bolalarning hech bo'lmasa bittasini talab qilib, yana sudlashsalmikin? Sud ham jonga tegdi. Sudyalar ham qonunlar majmuasini qo'ya turib, odamlarning bir diliga kirib boqsalar edi! Kimning dilida hisob-kitob-u, kimning dilida mehr-harorat – bir bilishga urinib ko'rishsa ekan!

Sattorning yuk mashinasiga mo'ljallangan katta darvozasiga yetib kelishdi. Ayvonning ustuniga ikkita uloq bog'langan, pastki zinada Sattor bilan Ochil buva indamay bosh egib, yer chizib o'tirishar edi.

Darvoza ochilganda ular o'rinlaridan turishdi. Komila avval tanimay ko'zlarini pirpiratdi-da, keyin yelkasidagi qutichalarni irg'itib tashlab, ol-dinga otildi:

– Buva! Buvajon!

Biroq Ochil buvaning oppoq qoshlari ko'zini to'sib tushganini, yuzida biron o'zgarish bo'lma-

ganini ko'rib, Komila birdan qanoti singandek, bir qadam qolganda to'xtab qoldi, bobosini qucholmadi.

Nariroqda Anzirat ko'rindi. So'rida Azimjon o'tirardi. Hozir orada yaxshi gap boshlansa otilib chiqqudek bo'lib To'lqin eshik tirqishidan qarab turardi. Matniyoz kiftiga o'nlab qutichalarni os-gancha darvoza oldida qoldi. Hamma jim edi.

– Keling, buva. Eson-omon kelibsiz, xursand-man, – dedi anchadan keyin Komila yerga qarab.

– Sen xursandsan. Sening ishlaring joyida. Le-kin mana men kelib kechadan beri qon yig'lab o'tiribman, – dedi Ochil buva.

– Nima qilibdi, buva?

– Nima qilibdi emish!

– Oldin gaplashaylik, buva, tushuntiray...

– Nimasini gaplashamiz, ko'rib turibman. Shu yoshga kirib egadigan bo'ldim egilmagan boshim-ni. Nima qilib qo'yding?.. – Cholning tovushi qal-tirab ketdi... – Qaridim men, bolam, qaridim. O'limdan qo'rqmas edim, endi qo'rqaman, senlar-ni shu ahvolda qoldirib ketishdan qo'rqaman. Seni, bolalaringni...

– Buva...

– Gapirma, uyati yo'q! Ochil buvaning avlodida hali munaqasi bo'lgan emas.

– Buva, begona odam oldida... – Komila beqa-sam kiyib so'rida sipogina o'tirgan Azimjonga ko'z qirini tashlab qo'ydi.

– Begona emas u. Ammavachchang. Azimjon. Seni ko'rsatay deb olib kelgan edim, tanishtirgani ham nomus qilib qoldim.

– Men nomus qiladigan ish qilganim yo'q axir, buva...

– Oilani buzib, ikki bolani chirqiratib tashlab ketish qaysi odobda bor, esi past? Bu tirik yetimlarning uvoliga qolishdan qo‘rqmadingmi?

– Nega yetim bo‘ladi, men o‘libmanmi?

– O‘lganing yaxshi edi, daydi! Tag‘in uyalmasdan kelib, ko‘zimga baqrayib qarab turganini qara!

– Bolalarimni ko‘rgani keldim.

– Bolalaring yo‘q bu yerda! – Ochil buva o‘zini tutolmay qoldi.

Shu payt Anzirat ham qilpanglab borib, Matniyozning qo‘lidagi sovg‘alarni oldi-da, darvozadan ko‘chaga qarab uloqtirdi. Matniyoz indayolmay, qattiq izza bo‘lganicha turardi.

– Bola kelib ko‘rib ketadigan buyum emas, bolaga ona bo‘lish kerak.

– Buva, siz bilmay aralashyapsiz...

– A? Kolxozning ishiga aralashadi Ochil buva, zavodning ishiga aralashadi, hukumatning ishiga aralashadi, sening ishingga aralasholmay qoldimmi hali? Bor, qayerda daydib yurgan bo‘lsang, o‘sha yerga ket. Bu hovliga qadamingni qo‘yma, jo‘na! Ko‘zimga ko‘rinma!

Komila yig‘lab yubordi. Matniyoz yugurib kelib, uni darvoza tomonga boshladi. Azimjon kelib Ochil buvani tinchitishga urinar, Sattor bo‘lsa bir og‘iz gap aytolmay, og‘zini ochganicha bir chetda turar edi. Ichkaridan To‘lqinning o‘ksib yig‘lagani eshitildi.

– To‘lqin, Uchqun... – deb qichqirib yig‘ladi Komila, lekin Matniyoz uni «O‘zingizni xor qilmang» degandek, orqaga qaytishga undadi. Nariroqda Anzirat javrar edi.

– Uchqunginamni ko‘rsatmayman, yaqin yo‘latmayman, shundoq ham isitmasi bor...

– Kasalmi? – Komila yana qattiq yig'lay boshladi.

– Bor, deyman. Jo'na! Yig'lashni bilgan odam vaqtida o'ylashi kerak edi, – dedi Ochil buva. – Darvozani yopib qo'y, Sattor, mening bunday nevaram yo'q!

Sattor yo'rg'alab borib «mehmonlar» chiqar-chiqmas darvozani yopib, yangi yo'nilgan pishiq tol tambani solib qo'ydi.

Hovli yana jimjit bo'lib qoldi. Ochil buva darmonsizlanib, yana o'sha zinaga o'tirdi. Sattor uning yoniga borib cho'kkaladi, yerga tikildi.

Ular shu xilda uzoq o'tirishdi. Ichkarida Anziratning «Girgitton, aylanay», deb nevaralariga parvona bo'lgani eshitar edi. Ochil buva tiq etsa darvozaga qarab kechgacha o'tirdi. Komila yana qaytib keladi degan umidi bor edi shekilli.

– Chakki bo'ldi, Ochil buva, – dedi ertalabdan buyon indamay o'tirgan Sattor birdan tilga kirib. – Bunday qattiq ketmasangiz bo'lardi... Ehtimol bir kun borib yarashardik. Yaxshi ko'rmassa ko'rmapti, mayli, turaverardik. Xotini tashlab ketibdi degan gap yomon..

O'zini bosib olgan Ochil buva Sattorni birinchi marta ko'rayotgandek, yoniga qayrilib unga uzoq tikilib qoldi. U hozirgina dovuldek bo'lib o'tgan voqeani o'ylab, nima bo'lganini aniqlayolmay har ikki tomonning dalillarini sovuqqonlik bilan taroziga solmoqchi bo'lib o'tirganida, Sattorning gapi butun fikri-xayolini ostin-ustun qilib yubordi. Bu beso'naqay, kamgap, yuvosh odam unga hozir to'ngakdek hissiz, ho'kizdek befarq ko'rinib ketdi. «O'z bolamga o'zim nimalar dedim», deb ich-etini yeb turganida shu odamning gapi hamma nar-

sani ochiq-oydin oshkora qildi-qo'ydi. O'ylab qarasa, o'zi ham Komilaga shu odamning gapini aytgan ekan: yaxshi ko'rmasang ham, jirkansang ham turaver. Ya'ni, moldek.

Bobo birdaniga o'zidan ham nafratlanib, o'rni-dan turib ketdi. Shu turganicha o'tirmadi ham, yotmadi ham. Nevarasiga aytgan gaplari o'qtin-o'qtin yodiga tushib, yuragini o'rtar edi. Darvoza tomon ham bir necha marta borib keldi, yerda sochilib yotgan o'yinchoq, avtomobil, koptok, plastmassa askar, g'ildirak, tag'in allanimalarni yig'ib olib, yaktagining etagi bilan changini art-di, pufladi, olib kirib uxlayotgan evaralarining karavotlariga terib qo'ydi. Kichkina Uchqunning peshanasini ushlab ko'rmoqchi edi, bola uyg'oq ekan, gapga tutib qoldi:

– Opoq buva, mening bitta oyim bor, ikkita dadam bor. Bitta dadam oyimniki, bitta dadam meniki. Haligi oyimniki dadam-chi, uyam meniki. Menga toychoq olib bergan...

– Xo'p, xo'p, bolam, – cholning ko'zidan yosh chiqib ketdi, – hozir uxla, ko'rdingmi, hammayoq qop-qorong'i bo'ldi.

Chindan ham hammayoq qop-qorong'i edi. Ochil buva eshiklarni paypaslab asta tashqariga, Azimjon yotgan so'riga chiqdi. Azimjon ham uyg'oq edi.

– Endi nima bo'ladi, buva?

– Xato bo'ldi, bolam. Yomon xato bo'ldi, – dedi Ochil buva. O'rniga yotdi. Ag'darildi, to'lg'andi, boshqa hech nima demadi.

Tong saharda ketish taraddudiga tushib qolishdi. Apil-tapil nonushta qilgach, bobo pishillab

uxlab yotgan evaralarining peshanasidan o'par ekan, Sattor bilan onasi bu kutilmagan gapdan hang-mang bo'lib qolishdi. Anziratning yalinib boqishlariga qaramay, Azimjon ham xurjunini yelkasiga tashladi.

Kuz oxirlab kelayotgan edi. Daryoda junjikib qolishdi. Nukus ko'chalarida ham chang to'zg'itib sovuq shamol kezardi. Azimjon yengi bilan yuz-ko'zini to'sib xurjunni ko'targanicha bobosi ketidan arang yetib yurardi.

– Endi Akbaralinikiga boramizmi, buva?

– Ha, shu bugunoq jo'naymiz, – dedi Ochil buva. – Mana shu idoraga birrov kirib chiqaylik.

Azimjon: «Komila shu yerda ishlar ekan, bobo kirib undan uzr so'raydi shekilli-da», deb o'ylab, xurjunni yerga qo'ydi.

– Yura qol sen ham, shamolda nima qilasan... – dedi Ochil buva.

Ular zinadan ikkinchi qavatga chiqib, bir xonaga kirdilar.

– Prokuror senmisan, bolam? – dedi Ochil buva to'rdagi stolda o'tirgan yoshgina chiroyli yigitga. Tikilib qararkan, yigitning quyuq qoshlari orasida yo'g'on tugun paydo bo'ldi.

– Ochil buvangman, birpas vaqtingni olsam maylimi?

– Xizmat, xizmat, ota, eshitganman sizni. Bardammisiz, omonmisiz! Xush kelibsiz...

– Gap bunday, – dedi Ochil buva yumshoq kursiga o'tirarkan, katta ro'moli bilan yuz-ko'zini artib. – Komila mening nevaram bo'ladi, ularning sudlashganidan xabardormisiz?

– Ha, ha, xabarim bor.

– Ishni boshqatdan ko‘rish kerak.

Yigit hayron bo‘lib, yelkasini qisdi-da, boboning ro‘parasidagi kresloga o‘tib o‘tirdi.

– Sabab, Ochil buva? Hukm viloyat sudida tasdiqlangan. Yo ajralishlari chakki bo‘ptimi?

– Ajralishlari to‘g‘ri. Juda to‘g‘ri bo‘libdi. Lekin bolalarning hech bo‘lmasa bittasi, kichkinasi ona qo‘lida qolishi kerak.

Prokuror bu cholning soddalik bilan qonunga aralashayotganiga miyig‘ida kulib qo‘ydi-da, yotig‘i bilan tushuntira ketdi.

– Biz avvalo oilani himoya qilamiz. Oila buzilmasin deb ko‘p urindik, bo‘lmadi. Nevarangiz oyoq tirab turib oldi. Modomiki, oilani buzuvchi tomon u kishi ekan, bolalar ota qo‘lida qoladi. Qonun shunday, Ochil buva.

– Oilani himoya qilasiz... Menga qara, bolam, hech qanaqa oila yo‘q edi u yerda, bo‘lmagan, ha. Mehr-muhabbatsiz oila oila bo‘ladimi? Biz eski odamlar-ku, ko‘pincha nodonligimizga borib, allaqachon yo‘q bo‘lib ketgan shunday oilalarni tish-tirnog‘imiz bilan himoya qilamiz. U bechoralar ham bizni deb, ko‘nikishga urinishadi. Aslida esa bu sovuq osh ichgandek gap... Bunday oilalar oz deysanmi? Biz qariyalar oila buzilmasin deb jon chekamiz. Sizlar-chi? Siz yoshlar-ku, axir. Muhabbatning nima ekanini obdan bilasizlar. Mana sen «qonun shunday» deding. Yaxshi, qonuningda hamma narsa bor ekan, hech narsani ko‘zdan qochirmabdi, ko‘ngil-chi? Ko‘ngil haqida biron gap bormi unda?

Yigit avval qosh chimirib o‘yladi, keyin kuldi:

– ...Bor... Bu haqda ham u-bu bor, Ochil buva.

– «U-bul!..» Ko'ngil bir-biridan suv ichmasa ham, oilalar qattiq turib himoya qilinsin, muhabbatli turmushni qadrlagan odam onalik huquqidan mahrum etilsin deyilganmi?

– Yo'q, unday deyilmagan... – dedi sal o'zini yo'qotgan yigit stoldan nimanidir qidirib.

– Deyilmagan bo'lsa, ishni qayta ko'ringlar. Uchqunjon onasining bag'rida bo'lishi kerak. U hozir ichikib, isitmalab yotibdi. Onasini yoniga yo'latishmayapti. Kecha ham... haqorat qilib uydan quvib chiqarishdi... – Ochil buva eshik tagida o'tirgan Azimjonga negadir yalinganday hazin qarab qo'ydi. – Mana, mehmonning oldida...

Azimjon tasdiqlab, tez-tez bosh irg'ab qo'ydi.

– Xo'p, ko'ramiz, buva.

– Sen yozib qo'y, kalendar varag'ingga yoz; kichkinasi Uchqun, onasi – Komila. Olimtoy darg'aning qizi. Ha.

Prokuror sal jilmayib, yozib qo'ydi: «Uchqun. Komila».

– Men surishtiraman.

– Xo'p, xo'p, Ochil buva. Siz bir narsani bilmay gapirmaysiz axir.

«Ha, gapirmayman-a, shundoq ham ahmoqona gaplarni gapiramanki! Kecha eshitsang edi!» deb ichida g'amgin o'ylab qo'ydi Ochil buva. Sog'ingan jigarbandini bag'riga olib suyish o'rni-ga nohaq haqorat eshitib, yelkalari qaltiragancha yig'lab chiqib ketayotgan Komila ko'z oldiga keldi. Aytganday, yonidagi yigit... Endi yodiga tushdi. Ochil buva unga tuzukroq qaramabdi ham. Bir og'iz gapini ham eshitmadi. Mag'rur bo'lsa kerak...

Hozir topib borib, bir tanishib, bafurjaroq gaplashib o'tirgisi keldi-yu, bo'yni yor bermadi. Kechagi gaplardan keyin qaysi yuzi bilan boradi? Lekin bir borib uzr so'rashi kerak. Manavi ishlari tuzalsin-chi...

– Esingdan chiqmaydi-ya, bolam?

– Yo'q, yo'q, ota, bugunoq ishni so'ratib olaman, – dedi prokuror.

– Keyin surishtiraman-a?

Ko'chaga chiqqanlarida shamol tinib, quyosh charaqlab ketgan edi. Azimjonga ham xurjun parday yengil tuyulib ketdi. Bobosi ham ancha ochilib, gap ham topila qoldi.

– Nazarimda, bolalarimni muttasil tergab o'z izmimda tutishga o'rganib qolibman. Ularning ham gapiga quloq solish kerak ekan shekilli.

– Ha, endi, qarilik...

– Yo'q, eskilik!

Azimjon o'ylab turib, gapni o'zgartirdi:

– Buva, Olimtoy tog'am kim bo'lgan?

– Komilaning dadasimi? – Ochil buva soqolini tutamlab, siypab qo'ydi. U bir nimadan g'ururlanganida shunday qilardi. – Orif tog'angdan kattasi, darg'a edi. Yosh o'lib ketdi...

– Komila qo'rqadigan xotinga o'xshamaydi.

– Onasi dalada burgutday erkin o'sgan. Qozoq qizi edi. Bularning xonadonida nima ko'p, xotin-qiz ko'p bo'lardi, ammo paranji bo'lgan emas...

Hozir buvaning gapga hafsalasi bor edi. Olimtoy darg'a haqidagi gap uning kayfiyatiga juda mos tushib qoldi. Keta-ketguncha, Samarqandga yetguncha hikoya qildi.

Azizlar, odam safarga chiqqanda, ermakka albatta bironta kitobcha ola ketadi. Mening odatim

shunaqa, siz ham shunday bo'lsangiz kerak deb o'ylayman. Bu hikoyat siz uchun zora shuning o'rniga o'tsa.

HIKOYAT

To'ng'ichimni madrasaga berdim deb, Ochil buva hech narsadan xabari yo'q, kerilib yura- veribdi. Olim bo'lsa bir qozoq savdogarning kar- voniga ergashib, Buxorodan allaqachon qochib ketgan ekan.

Ochig'i, karvonga emas, savdogarning qiziga ergashib qochgan edi. Qizni u dastlab namat bo- zor yonboshidagi karvon saroyda uchratdi. Olim- dan ikki yoshcha katta, anordek tirsillagan bu qiz qop-qop jun ortilgan nortuyaning yonida qo'liga xivich ushlab turardi. Yigitning ko'ziga yolqindek ko'rindi. Olim erkak kishiga bunday ochiq tikilib, charaqlab jilmayib turgan qizni birinchi ko'rishi.

– Ay, mo'lda jigit, neg'ib tursing? – dedi qiz sho'xlik bilan, tuyaning bo'ynidan quchib.

U qizil etik, qizil kamzul kiygan; manglayida, bo'liq ko'ksida kumush tangalar jiring-jiring qilardi. Olim ham endi o'n yettiga qadam qo'yan, sabza mo'ylov, qora qosh, kelishgan mullavach- cha edi. Ular bir-birlarining ko'z qarashlarini darrov tushuna qoldilar.

– Sening oting nima? – dedi Olim ham bu ochiqlikdan dadillanib.

– Bazar kuni kelseng aytamin... – dedi qiz.

Olim bozor kuni ham, begim kuni ham ke- ladigan bo'ldi. Zax madrasa hujralarining ziqna hayotidan so'ng bu yangi, qaynoq, sirli, yorug'

hislar dunyosi Olimni butunlay o'ziga tortib ketdi. Yonoqlari yonib turgan qozoq qizidan boshqa narsa ko'ziga ko'rinmay qoldi. Uning oti Jamol edi. Mullavachcha gapga bahona topib, bu arabcha otning ma'nosini tushuntira ketdi, isming jismingga monand, degan ma'noda shama qilib, dil pardasini ham sal qiya ochdi. Qiz sho'x, ochiq, suluv bo'lishidan tashqari, juda pishiq otin ham chiqib qoldi. Shuning uchun ham birinchi kundan boshlab suhbatlari qovushib, ikkalasiga ham bir umr tugamaydiganga o'xshab ko'rindi.

Jamol qaytib ketayotgan kuni shahardan ancha uzoq cho'lda otasining karvonidagilar orasida Olimni ko'rib, avval bir oqarib, bir qizardi.

– O'y-bayov, dening sovma... – dedi-yu qinidan chiqib ketayotgan yuragini ushlab, teskari qaradi, yoshli ko'zlarini yashirdi.

Shunday qilib, ko'p o'tmay Olimjon Elekboy degan chorvachi savdogarga ichkuyov bo'lib, Ko'kchatovda qolib ketdi. Bu yerda uning oti Olimtoy bo'lib qoldi.

Elekboy o'zi omi bo'lsa ham, bolalarini cho'l odati bo'yicha o'z erkiga qo'ygan, faqat bilimli bo'lishsin, o'z mollarini o'zlari sanab, o'zlari orttiradigan bo'lishsin, deb qayg'urar edi. Olimtoyga madrasada o'qigan forscha, arabchasidan ham ko'ra Buxoro ko'chalarida, bozorlarida o'rgangan ruschasi ko'proq ish berib qoldi. Ko'p o'tmay yangi shahardagi boshlang'ich maktabga muallim bo'lib kirdi, bilimli rus, qozoq yigitlaridan do'st-esh orttirdi.

Ayniqsa, Omskdagi kadet korpusida o'qiydigan Valera degan do'sti aqli, bilimi, dilkashligi

bilan uning butun vujudini qamrab olgan edi. Bu do'stiga uni hatto Jamol ham rashk qilib, kech kelganida: «Kecha-yu kunduz o'shanikida qolib ket! Yotib qola qolmabsan-da?» deb achitardi.

Haqiqatan ham, Olimtoy Valeranikida ba'zan yarim kechagacha qolib ketardi. Uning otasi Vladimir Yakovlevich asl zoti zodagonlardan, yaqinda bu yerga garnizon boshlig'i qilib tayinlangan chor zobiti bo'lsa ham, onasi Yuliya Nikolayevna Olimtoydek oddiy muallima edi. Bu uyda shaharning ko'p bilimli odamlari, musiqa, adabiyotni sevuvchi tagli-zotli ziyolilari, Valera ta'tilga qaytgan vaqtlarda esa yoshlar to'planishar, siyosat haqida, urushlar, shoirlar, podsholar, talaba g'alayonlari haqida tortishuvlar bo'lar, kitoblar o'qilar, hatto mehmonxonada spektakllar qo'yilar edi. Bularning hammasining markazida Valera turardi. Yuliya Nikolayevna o'g'lini yaxshi ko'rar, nima qilsa ixtiyoriga qo'yib bergan edi. Olimtoy uning o'g'lini qanchalik yaxshi ko'rganini bu oilada o'ziga bo'lgan munosabatdan ham anglab oldi. Shaharda eng bilimli, kamtar, sofko'ngilli muallima, deb dong'i ketgan bu mehribon ayol Olimtoyga bolalarning psixologiyasi haqida gapirar, o'qituvchilik uchun olgan oltin medalini o'z o'g'liga ko'z-ko'z qilgandek ko'rsatib faxrlanar edi. U vaqtda kamdan-kam uchraydigan bu mukofot Valeraning xonasidagi qora eman komod ustiga yopilgan yashil baxmal dasturxon qatida yiltillab yotardi. Dasturxon katta, komodga ikki buklab yopilgan, uzun zarrin popuklari polga tekkuday osilib, nurday taralib turardi.

Bu xonadon, undagi odamlar, Valera va uning suhbatlari Olimtoy uchun bir olamdek tuyul-

sa, uyga qaytganida u dimiqqan bir burchakka kirib kelgandek bo'lardi. Hovlidagi qora uyda Elekboyning bir-birini zimdan ko'rolmaydigan do'stlari, qozoq boylari, rus savdogarlari to'planib, qimiz ichishar, shaharning kazo-kazolariga chox qazib, fisqi-fujur, g'iybat so'qishar, ba'zan shaharning martabali boylari qatori Vladimir Yakovlevichni ham o'zlarining hasad, meshchanlik shaltog'iga bulg'ashar edi. Ayniqsa, Elekboyning yon qo'shnisi, asli jallob kazak Gavriila Afanasyevich garnizon boshlig'ini ikki gapining birida tilga olib, goh uning oq qo'lqop kiyganini, goh sassiq askarlar bilan qanday do'st tutinganini kalaka qilib, ichagi uzulguday xir-xir kular edi. O'tovdagi-lar kerilishib, kekirishib tarqalishganda Olimtoy yuziga tupuk sachragan odamdek ko'ngli g'ash, tabiati tirriq bo'lib, olam ko'ziga qorong'i ko'rinib, kechalari bilan uxlamay chiqardi. Bu xonadonda uning birdan-bir ilinji Jamol edi, xolos.

Hali tungi jimlik hukmron. Faqat uzoqdan, Kapako'l qamishzorlarida tongning ilk nuridan uyg'ongan makiyon qirg'ovulning toqatsiz qichqirig'igina eshitiladi. Qilchiqsoyning yuzini bezovta ko'pirib turgan quyuk oq tuman qoplagan. G'ira-shirada yangi kun tug'ilib kelayotir, tunning so'nggi sirlari etagini sudrab qochmoqda...

Shu mahal Qilchiqsoyning berigi qirg'og'ida ikki sharpa paydo bo'ldi. Ular shahar tomondan, allaqaysi jin ko'chadan chiqib kelishdi, g'ovlab yotgan jing'il oralab toshloq so'qmoqdan pastga tushishdi. Soy yoqasida to'xtab, bir nimaning gaplashishdi-yu bir-birlariga ergashib, yana pastga, soyning jar tagidan teran oqadigan joyi-

ga qarab ketishdi. Ular bu yerda begonadek asta-sekin, qoqilib-surinib yurishar, bir-birlarini suyashar edi. Oldingisining qo'ltig'ida katta tugin, orqadagisi... orqadagisi xotin kishi chog'i... Ajabo, kim bo'ldi bular, nima qilib yurishibdi tunda, nima sir?..

Tong hamon g'ira-shira, tun bu sirni yashirib qolmoqchidek, ketishga shoshmaydi. Lekin ufqda osmon yorishib uni qistaydi; tuman pardasi yana oqarib, sal ko'tarildi, harir tortdi, soyning shovillashi eshitila boshladi.

Ikki sharpa tikka qirg'oq tepasida, g'ovlab o'sgan yovvoyi o't-o'langa nimanidir yoygach, birpas tikka turib qoldi, keyin quchoqlashdimi, yig'lashdimi – bilib bo'lmaydi Erkagi yana bir nimalar ko'tarib kelib o'rtaga qo'ydi. Soy toshlari sharaqladi. Tosh? Bu nima, ibodatmi, vidolashuvmi? Oshiqlarmi, o'g'rilarmi?

Saharlab hovli etagida paydo bo'lgan Gavrila Afanasyevich bu sharpalarni uzoqdan ko'rib, shoshib-pishib cho'qindi-da, yugurib borib qo'shnisini uyg'otdi. Elekboy ham oq ko'ylak, oq ishtonda, xuddi arvochday, siyrak soqolini tutamlab qora uydan alanglab chiqib keldi. Ular soy tomonning eski chetaniga borib, qichitqon orqasiga pusishdi.

Sirli sharpalar hamon ivirsir edi. Ularning tuginlari yana ham katta bo'ldi, endi uni ikkovlab ko'tardilar.. Ko'tarib jarlikka olib bordilar.

Tong yurishar, tuman siyraklashar, soy shabadasi yovvoyi o'lan islarini olib kelar edi. Elekboy bilan Gavrila sovuqdan qaltirab, chetanga yopishgancha qirg'oqdan ko'z uzmay turishibdi. Bir mahal soyning payvast shovillashini buzib,

suvga nimaningdir shaloplab tushgani eshitildi. Elekboy, tanasi jimirlab ketib, ko'zini yumdi. Lekin ochib qarasa, sharpalar ikkalasi ham jar tepasida turibdi. Ular qo'llaridagi tugunni tashlagan edilar.

Elekboy bilan Gavriila bir-birlariga qaradilar, yelka qisishdi. Gavriila to'rva soqoliga barmog'ini turtib cho'qinar, bir qo'li bilan qichitqon achitgan dumbasini qashir edi. Bu payt ko'zlari baqraygan Elekboy chetanga mahkamroq yopishdi.

– Uypirim-ay! Minau Volodimir Yakoblebish emespi?

– A? Jinni bo'ldingmi, qo'shni?

– So'lg'o'y! O'y-bayov! Janindag'i ayelig'o'y! –

Haqiqatan ham, o'shalar edi. Ular jar tepasida birpas turib orqaga qaytishdi. Birovni ko'mib ke-
layotgandek g'amgin edilar. Vladimir Yakovlevich pidjagini yechib, Yuliya Nikolayevnaning yelkasi-
ga yopdi, g'ovlagan jing'ilni oralab asta-sekin so'qmoqdan chiqib kela boshladilar.

Gavriila bilan Elekboyning yuzidagi qo'rquv o'rnini mamnun jilmayish egalladi. Ular hamon qichitqon orasida bukchayib turib tinmay ku-
zatishar, ko'zlarida sirli sinchkovlikning rohati, birovni jinoyat ustida qo'lga tushirgandek qo-
niqish, mamnunlik alomati o'ynar edi. Hazilmi, shaharning harbiy xo'jayini, podshoning qo'yan amaldori, borib turgan badavlat, obro'li zodagon-
ning qandaydir sirli bir ishidan voqif bo'lish...

Ammo nima sir? Bu martabali, keksa odam-
lar kechasi, bu yovvoyi qirg'oqda, yolg'iz, o'g'ridek alanglab nima qilib yurishibdi? Suvga nimani tashlashdi, qayoqdan ko'tarib kelishdi, nega? Bu yerda bir gap bor!

Elekboy bilan Gavriila Afanasyevich, xazina topgandek, anchagacha o'zlariga kelolmadilar. Ularni allaqanday ichki bir quvonch garangsitib qo'yg'an edi.

– Neni tastadi? – dedi Elekboy qo'raga qaytayotib. Gavriila o'zida qandaydir kuch sezib, quruqshagan kaftlarini bir-biriga tez-tez ishqardi. «Neni tastadi» – Gavriila uchun buning uncha ahamiyati yo'q edi. Muhimi – ko'rib qoldi, tanib oldi. Obro'li, qudratli bir odamning tilini qisadigan sir uning qo'lida. Bir kuni ish berib qoldi bu qurol...

Ularning tong sovug'ida sharros terlab, yelpinib, hayajonda gaplashib, iljayib kelayotganini hovli yuzida Olimtoy ko'rib qoldi. Tikilib qaradi-yu, tushunolmay yelkasini qisdi.

Shu kechasi shaharning harbiy va ma'muriy mahkamalarida chiroq o'chmadi: kechga yaqin ko'chalarda, maydonlarda, hovlilarda, hatto garnizon baraklarida ham dasta-dasta varaqalar paydo bo'lgan edi. Varaqalarda ayrim harbiy qismlar, flot ekipajlari qo'zg'olonchi xalq tomoniga o'tayotgani aytilib, polklarni ishchi birodarlarga o'q otmaslikka chaqirilgan, «Yo'qolsin hokimi mutlaq!» deb xitob qilingan edi. Hali bu atrofda bunday hol yuz bergan emas. Shaharda butun politsiya oyoqqa turg'azildi. Tuni bilan hovlilarni tintib, tomlarga, simyog'ochlarga tarmashib yurib, varaqalarni yig'ib olishdi. Sarosimada xirillab qolgan politsiya boshlig'i shalaq telefon dastasini yarim soatcha aylantirib, garnizon boshlig'ini uyidan toptirib keldi. U qo'rqqoqligini ham, shafqatsizligini ham shirin-shakar gaplari bilan yashirib yuradigan, novcha, ozg'in odam edi.

– Mana, hurmatli Vladimir Yakovlevich, bular garnizon yotoqxonalaridan yig‘ib kelindi. Bezovta qilganim uchun afv etasiz...

– Nima qilay? – dedi Vladimir Yakovlevich beparvoroq oyoq chalishtirib o‘tirib. Mo‘ylovi asabiy qimirlab turadigan bu «shirin so‘z» nodonni u jinidan ham yomon ko‘rardi, bugun esa huzuriga o‘zi bormay, politsiya mahkamasiga chaqirtirib kelganiga battar xunob. – Varaqalar... bu – sizning sohangiz, janob rotmistr.

– Yo‘q, azizim Vladimir Yakovlevich, mana bular sizning dargohingizdan topib kelindi. Demak, afv etasiz, polklaringizda fitnachilar bo‘lsa, buning sizga ham, azizim, ha, sizga daxli bor. Siz buning naqadar xavfli ekanligini tushunib yetmayapsiz. Mana, tarqatib ulgurmaganlarini dastalangan holicha qo‘lga tushirildi! – Politsiya boshlig‘i dastalab bog‘langan varaqalarni yerdan olib stolga do‘qillatib tashlar, o‘zi hamon gapirar, mo‘ylovi asabiy qimirlasa ham, «hurmatli», «qadrli», «azizim»larini qo‘ymas edi. Vladimir Yakovlevich stoldagi dastalarga qarab ko‘zini ololmay qoldi, ular hammasi bir xil kalta-kalta zarrin ipak ip bilan tang‘ib bog‘langan edi. «Marhamat qilib...» «Siz bilan bizning podsho hazratlari oldidagi burchimiz...» «Garnizoningizda...» «Men buning tagiga yetmay qo‘ymayman...» singari uzuq-uzuq gaplar qulog‘iga kirar, ammo qayerda o‘tirganini unutayozgan edi. Zarrin ipak iplar... ko‘ziga tanish ko‘ringan iplar uni lol qilib qo‘ydi.

– Menga bering bularni, janob rotmistr, – dedi Vladimir Yakovlevich o‘zini tutib olib, – men zobitlar orasida astoydil tekshirish o‘tkazishim ke-

rak... – O‘rnidan turib dastalarga qo‘l cho‘zgan edi, rotmistr uni to‘xtatdi.

– Afv etasiz, qimmatli Vladimir Yakovlevich, bular bizda qoladi, – dedi yer tagidan qarab. – Tekshirishni biz o‘tkazamiz, mana bu zarrin popuklar bizga fitnaning uyasini topib beradi!.. – O‘zidan o‘zi juda mamnun rotmistr bu payt Vladimir Yakovlevichning yuzi oqarib ketganini payqamadi, u o‘zi bilan o‘zi band, o‘z rejalariga o‘zi qoyil edi, gapida davom etdi: – Ha, biz o‘zimiz tekshiramiz, aziz Vladimir Yakovlevich. Siz esa garnizoningizdagi ahvol to‘g‘risida yozma izoh berasiz.

– Yozma izoh?! Sizgami? Men sizga tobe emasman, rotmistr. Kim bilan gaplashayotganingizni unutmang. Mahkamangizni hurmat qilib kelib o‘tiribman, ammo meni tergov qilishni xayolingizga keltirmang!

U o‘rnidan turdi, rotmistr mo‘ylovini likillatib o‘tiraverdi.

– Lekin ahvolingiz bunday kibr-u havoga monand emas, azizim...

– Sizning ahvolingizga voy, rotmistr! O‘zingiz talvasada qaltirab o‘tiribsiz. Mening esa qo‘rqadigan joyim yo‘q. Yaxshi qoling! – Vladimir Yakovlevich harbiycha xayrlashib, shart burilganicha chiqib ketdi.

Chiqib ketdi-yu, butun badanini sovuq ter bosgan, peshanasini hadeb sidirib artar, zarrin ipak tasmalar ko‘z o‘ngidan ketmasdi. Bu o‘sha dasturxon popuklari... Yuliyaning sepi bilan kelgan o‘sha baxmal dasturxonning popuklari. Bunday dasturxon shaharda boshqa hech kimnikida

yo‘q... Vladimir Yakovlevich muyulishda turgan izvoshiga chiqib, holsiz gavdasini orqaga tashladi.

– Paxom, qamchila.

Uyga kelgach, darrov bolalarning darsxonasi-ga kirib, Yuliya Nikolayevnani chaqirdi. Komod ustidagi baxmal dasturxonning zarrin popukla-rini ushlab ko‘rib, onda-sonda qirqilgan iplarini xotiniga ko‘rsatdi; voqeani batafsil aytib berdi. Yuliya Nikolayevnaning rangi quv o‘chib, sarosi-ma bilan eriga qarab qoldi.

– Valera?..

– Shubhasiz...

– Endi nima qilamiz?

Vladimir Yakovlevich javob berolmadi, u eshikdan derazaga asabiy qadamlab yurar, yo‘l-yo‘lakay harbiy mundirini yechib, kamarini u yoqqa, kiyimini bu yoqqa irg‘itar edi.

– Axir bu halokat-ku, Volodya, gapirsang-chi, – derdi Yuliya Nikolayevna yolvorib. Uning chuvak gavdasi yana ham kichkina bo‘lib qoldi. – Bola-ginamning butun o‘qishlari ham, kelajagi ham... – U birdan o‘kirib yig‘lab yubordi.

– Yuliya, Yuliya... – Vladimir Yakovlevich yugu-rib kelib uning boshini ko‘ksiga oldi. – Uyat bo‘la-di, bolalar kirib qolishi bor, ko‘zingni art.

– Ha, ha... Nima qilamiz, Volodya, jonginam?

– Biz uni bu xatarli yo‘ldan qaytaramiz albatta. Valera aqlli bola, lekin... lekin u qo‘rqadiganlar-dan emas, shunisi yomon. Shunday bo‘lsa ham biz uni bu yo‘ldan qaytaramiz, Yuliya, amin bo‘l. Bu – keyin. Hozir bo‘lsa... – Vladimir Yakovlevich etigini ham yechib, apil-tapil fuqarochoa kiyindi. Komod ustidan narsalarni yig‘ishtirib, dasturxon-

ni sidirib oldi, g'ijimladi: – Hozir mana buni darrov yo'qotish kerak.

Yuliya Nikolayevna g'ijimlab oyoq ostiga tashlangan katta, qimmatbaho, qadrdon dasturxoniga qarab, butun yoshligi, butun umri g'ijimlab tashlangandek, bo'shashib kursiga o'tirdi. Shuncha yillik tinch, osoyishta hayotga zil ketgan edi.

– Ha, ha... – dedi Yuliya Nikolayevna mash'um bir falokatni sezgandek. – Yo'qotish kerak... Butunlay yo'q qilish kerak.

Yarim kechadan so'ng, bolalar uxlaganiga ishonch hosil qilgach, ular tugunni qo'ltiqlab asta chiqdilar.

Qaytib kelganlarida tong otgan edi. Sovuqdan, namdan junjikib, rangi ko'karib, birdan qarib qolgan Yuliya Nikolayevna yalang'och komodni ko'rib yana yig'lab yubordi. Uy huvillab qolgandek ko'rindi ko'ziga.

– Marhuma onamdan qolgan bitta-yu bitta yodgorlik edi... Kelinimga tutarman deb niyat qilgan edim, – dedi u pichirlab, o'ksib.

– Yuliya! – dedi Vladimir Yakovlevich norozilik bilan. – Ko'ngilchanlikning vaqti emas axir. O'g'lingning boshi omon bo'lsa, kelinga sovg'a topilar. Yig'layverasanmi! Mana men, ochig'ini aytaman, bir chekkasi, faxrlanyapman: shunday dovyurak, mustaqil bo'libdi, shayton.

– Ha, ha, Volodya... – dedi xotini yoshli mo'viy ko'zlari bilan yalingandek tikilib, – lekin uni qutqazish kerak, jon Volodya, qutqaz uni bu halokatli yo'ldan!

Vladimir Yakovlevich xotining boshini ko'ksiga olib, yosh bolani erkalagandek sochini siladi. Ular kundalik ishlariga kirishmoqchi bo'ldilar. Bo-

lalar turdi, hovlida, oshxonada xizmatkorlar paydo bo'ldi. Uyqusizlikdan, hayajonlardan toliqqan Yuliya Nikolayevna hech narsa yuz bermagandek beparvo bo'lishga urinar, bir joyda o'tirib-turishdan ham qo'rqar edi. Tuman ko'tarilib, quyosh charaqlashi bilan, xushchaqchaq hushtak chalib ko'chaga chiqib ketgan Valera uni biroz tinchitdi: o'sha-o'sha Valera hamma o'smirlarday sho'x, ziyrak, quvnoq; unda na serdiqqat o'ychanlik, na mutaassiblik, na sektantlikdan darak bor. Yuliya Nikolayevna «inqilobchi» deganda negadir avval mana shu xususiyatlarni ko'z oldiga keltirar edi. Valera bo'lsa... yo'q, Valera bola. Uni otasi o'z izmiga oladi, albatta oladi.

Tushga yaqin Valera bilan Olimtoy yugurib kirib kelishdi. Ko'chalarda politsiya otryadlarining izg'ib yurishi, shaharda boshlangan tintuvlar, qamoqqa olishlar ular uchun yangilik emas, kutilgan hol edi. Lekin... lekin ularning yugurishdan qizarib ketgan yuzlarida sarosima asari yo'q emas edi. Hovlidan o'tguncha beparvoroq bo'lishga urinib, zinada, ayvonda, zalda hammaga avvalgidek odob va sipolik bilan salom berishdi-yu, Valeraning darsxonasiga yetar-yetmas birdan dukur-dukur yugurib, hovliqib kirib ketishdi.

Kirib yalang'och komod oldiga to'xtashdi. Bir-birlariga tikilishdi. Valera yugurib borib xizmatkorlar xonasini aylanib, so'rab chiqdi:

- Bugun biznikiga hech kim kelmadimi?
- Yo'q.
- Hech kim kelgani yo'q.

Valera darsxonaga qaytib keldi-da, Olimtoyning yelkasiga qo'l tashlab, derazaga o'ychan qaradi:

– Dadam.

– Vladimir Yakovlevich! Qayoqdan bilasan?

– Garnizon. Ip bilan tangʻilgan varaqalar kazarmadan toptirib kelingan.

– Demak, Vladimir Yakovlevich...

– Jim. Hali hech narsa maʼlum emas. Lekin iz yashirilgan, bu aniq. – Valera yalangʻoch komodni koʻrsatdi.

Ular qaytib chiqqanlarida mehmonxona ostonasida Vladimir Yakovlevichga duch kelishdi.

– Salom, yigitlar, – dedi u tetik. U Olimtoyga qaradi, lekin koʻz oʻngida oʻgʻli: quyuq qora sochli, uzunroq yuzli, manglayi keng, iyagi baquvvat, oltin pogoni bilan tugmalari yaltiragan kadet mundiri tik qomatiga yopishib tushgan Valera otasiga osoyishta, dadil qarab turardi.

– Salom, Vladimir Yakovlevich! – javob berdi Olimtoy ham oʻzini dadil tutib.

Orada aytiladigan gap koʻp edi. Vladimir Yakovlevich, chor amaldori, ularning podshoga qarshi fitnasini qoʻllamoqchi emas, aksincha, bu ishlaridan qattiq norozi, faqat yosh umrlari xazon boʻlmasin debgina, qoʻpol xatolarini oʻzlariga bildirmay tuzatdi, ularga qarshi birdan-bir xavfli dalilni suvga oqizib qaytdi, ammo bu degan soʻz...

Xullas, gap koʻp. Biroq Vladimir Yakovlevich bularni gapirish oʻrniga ikki ogʻiz ahamiyatsiz hazil gap bilan oʻtib ketdi. Yoshlar ham hech narsa demadilar. Ikki tomon ham hamma gapni tushunib turdi-yu, kerak gap aytilmadi. Aytilmagan gap orada sir boʻlib qoldi. Bu sir esa ularni beixtiyor ittifoqdosh qilib qoʻygan edi...

Politsiya umid uzdi shekilli, shaharda tintuvlar ham, qamashlar ham kamaydi, ota-onaning bolalar taqdiri uchun bo'lgan tahlikasi ham asta-sekin so'na bordi. Valeraning darsxonasida ilgari gidek suhbatlar davom etdi.

Bir kun Valera Olimtoyni «G'alati kitob ko'rsataman», deb boshlab keldi.

– «Graf L.N. Tolstoy». «Nikolay tayoq», – deb hijjalab o'qidi Olimtoy sarg'ayib, titilib ketgan kitobchani ikki qo'llab tutib. – Nikolay? Qaysi Nikolay?

– O'zi! – dedi Valera ko'rsatkich barmog'ini shiftga qadab.

– Hozirgisimi?

– Yo'q, avvalgisi. Lekin baribir emasmi?

– Tayoq?! Xi-xi-xi... Ha, baribir, tayoq-a? Xi-xi-xi..

Olimtoy qah-qah urib kulib yubordi. – Tayoq! Voy grafi tushmagur-ey!

– Menga ber, yirtasan, – dedi Valera kitobni olib, – bu menga qimmatga tushgan.

– Necha pulga olgansan?

– Pulga sotadimi buni, o'zbekning afandisi! Kadet korpusida oltinchi sinfga o'n ikki ball bilan o'tishim kerak edi. Buni to'shak ichidan topib olib, bahoyimni yetti balga tushirishdi. Endi bilingmi bahosini?

– Buni qanday qilib tag'in qo'lga tushirding?

– Sinf rahbarining xonasidan o'g'irladim, «Sen qanday jur'at qilding so'roqsiz kirib olishga!» deb do'q qilib kelgan edi, «Siz mendan qanday olgan bo'lsangiz, men ham sizdan shunday oldim, ora ochiq», dedim.

– Shu bilan ora ochiqmisizlar?

– Ha, hozirgacha.

Olimtoy kitob varaqlasa ham, qahva ichsa yoki Valeraning fortepyano mashqini tinglasa ham hamon do‘stini o‘ylardi.

– Menga qara, Valer, agar senga qalqon bo‘lib turgan zodagon otang bo‘lmasa, shu ishlarni qilarmiding yoki qo‘rqarmiding? Ochig‘ini ayt.

– Sen-chi? Sening otang zodagon emas-ku?

– Men nima qilibman? Men senga ergashib yuribman, xolos.

– Demak, sen mendan ko‘ra dovyurakroqsan.

– Men nodonman. Men tushunmayman... – dedi Olimtoy.

– Nimaga tushunmaysan?

– Mana, senga, masalan. Kechagi xatarli ishdan sen hech narsa yutganing yo‘q. Lekin shuni qilganimizga xursandsan. Senga ergashib men ham. Nega? Bordi-yu, falokat yuz bersa nima bo‘lardi? Sen nimaga bag‘ishlagansan hayotingni? Ko‘rdingmi qancha savol?

Menda savol yo‘q deb o‘ylaysanmi? Lekin bilamanki, agar jon-dilingdan yaxshi ko‘rgan bir ishing bo‘lmasa, o‘zingdan, o‘z hayotingdan kattaroq, sening quvonchlaringdan, g‘am-kulfatlaringdan yuksakroq bir niyating bo‘lmasa, yashashingdan ma‘no yo‘q. Bunday niyat yo‘lida yengilish ham qat‘iyatingni oshiradi, xolos...

Bunday suhbatlar davom etgan sari ota-ona ko‘nglida g‘ulg‘ula ortar, lekin ular o‘g‘illarining uydan kam chiqayotganini ko‘rib xursand bo‘lishar edi. Yaqinda ta‘tili ham tugaydi, Omskka jo‘nar, o‘qishlar bilan bo‘lib tinchib ketar.

Ammo Valera bir kuni dadasidan yana garnizondagi zobitlar kutubxonasiga kirish uchun

Olimtoy ikkalasiga ijozatnoma yozib berishni soʻrab qoldi.

– Kutubxona yopiq, – deb yolgʻon gapirdi Vladimir Yakovlevich. Yolgʻon boʻlib, uncha yolgʻon emas, yaqindagi voqealardan keyin senzura kitoblarni qayta roʻyxatdan oʻtkazishi kerak, ammo hozircha kutubxona ochiq edi.

– Boʻlmasa mana buni Sorokinga berib qoʻya olasizmi, dada? – deb iltimos qildi Valera bir kitob uzatib.

– Sorokin?

– Ha, praporshchik Sorokinga.

– Bu nima?

– «Injil». U «Injil» nashrlarining kolleksiyasini toʻplar ekan, soʻragan edi. Omskdan olib keldim, juda noyob nusxa.

Kitob chindan ham «Injil» edi.

Xoʻp, – dedi Vladimir Yakovlevich. «Xoʻp» dedi-yu, oʻzi buning «noyob nusxa»ligidan shubhalandi. Kechasi shubhasini xotinigaga aytgan edi, yana taʼna eshitdi.

– Gaplashmading u bilan, Volodya. «Bu yoʻldan qaytaraman» degan eding, urinib ham koʻrmayapsan. Qutqaz, Volodya, bir umrga armonda qolamiz...

– «Qutqaz!» deysan, bu aytishga oson... – deb koʻrpaning ichida toʻngʻilladi Vladimir Yakovlevich. – U yolgʻiz oʻzi boʻlsa ekan. Meningcha, bular – yuzlab. Balki minglabdir...

Oʻgʻilning taʼtili tugab, Omskka qaytib ketganidan keyin uyqusiz tunlar kamayib, ota-ona endi sal oʻziga kelganda, garnizonda Valeraning izi chiqib qoldi. Sorokinning polkidagi gʻalayonlar-

ni yashirish uchun Vladimir Yakovlevich katta boshini kichik qilib, praporshchikni o'z himoyasiga olishga majbur bo'ldi. Keyin uni kishi bilmas iste'foga chiqarib qutuldi.

Valera otasiga ancha-muncha tashvish orttirib ketgan edi. Vladimir Yakovlevich chor amaldori bo'la turib, podshoga qarshi kurashga beixtiyor bosh qo'shayotganidan, ish tobora chuqurlashib, o'zining ikkiyuzlamalarcha ishlay boshlaganidan darg'azab edi. Otasidan norozilik xatlarini olavergandan keyin, Valera bir kuni kutilmaganda bir sariq qizni yetaklab qaytib keldi.

– Mana, dada, qaylig'im.

– Katerina, – qiz tizzasini bukib salomlashdi.

– Gimnaziya o'qigan. Biz turmush quradigan bo'ldik, – deb tinmay gapirib ketdi Valera, – bir qo'ra qilib berasiz, cho'chqa boqamiz, batrak yollaymiz, tovuq, o'rdak...

Bu kutilmagan bachkana gaplardan garang bo'lgan Vladimir Yakovlevich hech narsa deyolmay qoldi. Bosh silkib «ha-ha», «xo'p-xo'p» dedi-yu, quloqlariga ishonib-ishonmay chiqib ketdi. Xotiniga gapirib berdi. Yuliya Nikolayevna bu rejalarni ma'qullab, «Esi kiribdi bolamning, quyilibdi, xudoga shukur!» deb atrofida girgитton bo'lavergan edi, eri «Bas qil! Javrama!» deb stolni mushtladi.

Bu uning Yuliya Nikolayevnaga umrida birinchi marta qattiq gapirishi edi. O'zi ham xafa bo'lib ketdi. O'g'li shunaqa odammi? Ilgarigi Valera qayoqda-yu, bu qayoqda! Nahotki yozgan xatlari shunga undagan bo'lsa «Qaylig'im...» emish. Bunaqa odamning boridan yo'g'i yaxshi emasmi?

Shuni deb qaltis tavakkallarga borib, jon chekib yuribdimi? Yo‘q, bu yerda bir gap bor! Valerian bunday o‘zgarishi mumkin emas. Yo mana bu qiz... ta’sir qildimi? Gimnaziyachi qiz...

Vladimir Yakovlevich kechasi bilan xonasida u yoqdan-bu yoqqa yurib chiqdi. Dilidagi ilashqoq g‘ashlikni tarqatadigan biron fikr kelmasdi xayoliga. Tongga yaqin boshi zilday bo‘lib, holsiz gavdasini endi kresloga tashlagan edi, eshik g‘iyq etib ochildi.

– Vladimir Yakovlevich...

Qarasa, qarshisida haligi qiz turibdi. Oyog‘ida shippak, kunduzgidan boshqacharoq... «Valerriandan yoshi katta» degan fikr o‘tdi otaning ko‘nglidan.

– Men bilib turibman, bu kecha uxlamadingiz, – dedi qiz. – Valerianning kechagi gapiga uxlayolmadingiz. Men sizni xuddi shundaydarsiz deb o‘ylagan edim. Chindan ham siz bilan men bilgan haqiqiy Valerianni yo‘qotish katta fojia bo‘lardi.

– Men tushunmadim. Sizga nima kerak?

– U menga xatlaringizni ko‘rsatdi, Vladimir Yakovlevich. Men uning do‘stim. Bilasizmi Valerian kim?

Vladimir Yakovlevich o‘rnidan turdi. U sevinishni ham, xafa bo‘lishni ham bilmasdi. Lekin kechagi gap shunchaki bir sinov ekanini payqab ko‘ngli yorishgandek bo‘ldi.

– U – isyonchi, Vladimir Yakovlevich. Mana buni o‘qing. – «Kelin» kichkina bir gazeta parchasini uzatdi.

Gazetada inqilobning hayratda qolarli tezlik bilan rivojlanayotgani aytilib, «Yoshlarga taya-

ning, janoblari!» deb xitob qilinadi. Keyin, misol tariqasida, Omsk yaqinidagi o'rmonda bo'lgan temiryo'lchilar namoyishida bir yosh yigitning qonli yakshanba haqida juda ehtirosli nutq so'zlagani aytilgan edi.

– O'sha yigit bizning Valerian! – dedi «gimnaziyachi qiz».

– Bu qanday gazeta?

– Bu bizning yashirin gazetamiz.

– «Biz» deganingiz kim?

– Rossiya sotsial-demokratlari. Siz hali Valerian haqidagi bu gapni kim yozgan deb so'ramadingiz?

– Buning ahamiyati bormi?

– Bor. Buni daho inson yozgan!

Vladimir Yakovlevich o'rnidan turganda stoldagi sham lipillab so'nayozdi. Tun juda tinch, butun xonadon sukutga cho'kkan, tiq etgan sharpa eshitilmas edi.

– Daho inson? – deb so'radi Vladimir Yakovlevich yarim tovush bilan, go'yo bu so'z portlab ketadigandek.

– Ha.

– Daho, demak, buyuk odam. Men chor amaldoriman, isyondan uzoq. Ammo daho insonlarni hurmat qilaman.

– Shu buyuk odam o'g'lingizni tilga olganiga xursandmisiz?

– Bu Valerianning taqdiri. Katta taqdir... Siz chindan ham uning qaylig'imisiz?

– Yo'q, Vladimir Yakovlevich, – qiz qizarmadi ham, o'ng'aysizlanmadi ham. – Valerian Peterburgga jo'nashi kerak.

– Qachon?

– Ertaga.

– Yekaterina! – Ota qizga intildi, yelkalaridan ushlab ko'ziga qaradi. Sham shu'lasida bu sirli, dovyurak qiz birdan unga o'z qiziday yaqin tuyulib ketdi. – Otangizning oti nima?

– Anisimovna.

– Yekaterina Anisimovna, bu unga juda ham xavflimi?

– U harbiy tibbiyot akademiyasiga qabul qilingan. O'qishga ketyapti, Vladimir Yakovlevich.

– O'qishga. Hozir Peterburgning nima ekanini bilaman. Siz mendan shunga ruxsat olgani kelganmisiz?

Qiz «ha» degandek bosh egib, javob kutmasdan chiqib ketdi.

Ertasiga er-u xotin yuvinib-taranib, o'g'illarining oldiga chiqishdi. Valerian Katerina bilan gaplashib o'tirgan edi, o'rnidan turdi, kechagi tomosha uchun uzr so'radi. Vladimir Yakovlevich kecha kelgan o'g'li bilan endi ko'rishayotgandek, uning yana ham baquvvat bo'lib ketgan gavdasini bag'riga bosdi.

– Valerian, qanday yo'l tanlasang ham, sen bizning o'g'limizsan, biz seni yaxshi ko'ramiz, – dedi Vladimir Yakovlevich. Yuliya Nikolayevna qichqirib yig'lab yubordi.

Lekin o'g'li uni suyab, yupatgandan keyin biroz tinchlandi. Valerian ular ko'zida birdan salobatli, obro'li odam bo'lib qolgandek edi.

– Sorokin polklarini nima qilaman, Valerian? – deb so'radi otasi jiddiy. Valerian baxtiyor edi. «Polklar!..» ular hozir bitta emas, ko'p...

– Vijdoningiz amr etgan tomonga boshlayverasiz, dada, – dedi Valerian.

Bu kun oilalarida «fotiha kuni» deb nom oldi. Shu kuni Valerian «Sariq qiz» bilan birga Peterburgga jo'nab ketdi. Ularni Omskkacha Olimtoy kuzatib bordi. Yo'lda yoshlar bora-borguncha ota-onalari haqida gaplashdilar. Valerian dadasi bilan oyisining qandoq qilib dasturxonga tosh tugib, kechasi Qilchiqsoyga eltib tashlaganlarini kula-kula hikoya qildi.

O'sha tongda hovli etagidan hovliqib chiqib kelgan Gavrila bilan Elekboy Olimtoyning ko'z oldidan yalt o'tdi-yu, lekin poyezdda bu haqda so'z ochmadi.

– Yaxshi dasturxon edi, – dedi Valera hazil-lashib.

– Menda uning popugidan bor, – dedi Olimtoy, – bir dasta varaqa bilan esdalikka yashirib qo'yganman!

– Esdalik emish-a, o'zbekning afandisi! Uni darrov yoqib yubor, – dedi Valerian.

U Omskda xayrlashayotib ham Olimtoyga yana shuni uqtirdi.

Ko'p o'tmay, haqiqatan ham, qama-qama, ta'qib, tintuvlar avj olib ketdi. Eski ishlar, bir vaqtlardagi shubhalar, shu jumladan, «dasturxon popuklari» masalasi ham boshqatdan qo'zg'ala boshladi. Boshqa xonadonlar qatori Vladimir Yakovlevichnikiga ham tintuv kelib-ketdi. Uning «hurmatini qilib» tintuvni rotmistrning o'zi boshqardi. Keyingi oylarda ko'p imtiyoz va qo'shimcha huquqlarga ega bo'lgan politsiya boshlig'i shirin so'zlarini hamon tashlamagan, bu so'zlar ko'proq kesatq bo'lib eshitilar edi.

– Shunchaki ko‘p qatori, rasmiyat uchun, azizim... – deb yurib u butun xonalarni alg‘ov-dalg‘ov qilib ketdi. Hech narsa topolmadi – ikki kun avval bu yerga Olimtoy kelib, «profilaktika» qilib ketgan edi. Umuman Olimtoy hamma narsadan xabardor, ayniqsa, Omskdan qaytganidan keyin, politsiyaning kundalik rejalarigacha oldindan biladigan bo‘lib qolgan edi. U rotmistrning bir yildan beri o‘sha popukka osilib, podsholikning mukofotini olish dardida yurganini ham bilardi. Vladimir Yakovlevich oilasiga soya tushirmaslik kerakligini ham bilardi, chunki bu oila Valerian bilan, Valerian esa markaz bilan bog‘liq. Shularni o‘ylab, Olimtoy avvalo qo‘shnilari Gavriila Afanas-yevich bilan qaynotasi Elekboyni ko‘z tagiga oldi. Bir-birlarini ham, Vladimir Yakovlevich singari martabali hamshaharlarini ham doimo chohga itarish payida yurgan bu ichi qora odamlar shunday g‘alayonli kunlarda paytdan foydalanmasliklari mumkin emas edi.

Haqiqatan ham, Olimtoy o‘ylaganicha bo‘ldi.

Gavrila bilan Elekboy qora uyda qimiz ichib, kechalari bilan uzoq maslahatlashgandan keyin, bir kuni yetaklashib politsiya mahkamasiga ketdilar. Ular mehmonga otlangandek eng yaxshi kiyimlarini, Gavriila qunduz yoqali to‘nini, Elekboy bo‘lsa tulki tumog‘ini kiyib olgan edi. Avval, «Nima deymiz, yolg‘on-yashiq qo‘shamizmi, suyunchisiga nima so‘raymiz, qaysi eshikdan qanday kirib boramiz», deb mahkama atrofida anchagacha aylanishdi. Keyin tavakkal qilib kirib borishdi.

– Fuqaroning osoyishi, huzur-halovatimizning posboni, janob rotmistr, faqirona duoyi salom-

larimizni qabul qilgaysiz! – dedi Gavriila Afanas-yevich ostonada egilib qo‘lidagi telpagini polga tegizarkan. Rotmistr uning paxmoq sochi orasida yitillagan yorg‘oq boshidan jirkanib, aftini burushtirdi-yu, yonidagi Elekboyga ko‘zi tushdi. Elekboy siyrak soqolini tutamlab, erib ketgudek iljayib turardi.

– O! Sen Elekboysan-ku? – dedi rotmistr quvonib. – Men hozir senga odam yubormoqchi edim, o‘z oyog‘ing bilan kelibsan. – Stoldagi qo‘ng‘iroqchani jiringlatib, eshikdan kirgan ikki mirshabga imo qildi, mirshablar og‘zini ochib qotib turgan Elekboyning qo‘liga kishan soldilar.

– Men... biz, mirzam...

– Sart muallim sening kuyovingmi? – so‘radi rotmistr.

– H-h-ha, ha.

– U bizning huzurimizga o‘zi kelib iqrор bo‘ldi. Mana! – politsiya boshlig‘i zarrin dasturxon popugi bilan tang‘ilgan bir dasta varaqani ikki qo‘lida tilladay salmoqlab ko‘rsatdi. – Hammasini o‘zim qilganman, deyapti. Bir o‘zi qilgan bo‘lishi mumkin emas. Mana, masalan, sen uni Buxorodan olib kelib, uyingda yashirgansan. Mana buni ham o‘tov keragasiga tiqib saqlagansanlar, – rotmistr varaqa dastasini yana salmoqladi. U omadidan o‘zida yo‘q mamnun edi. Urinishlari bekor ketmadi: mana dalil, mana fitnachi! Endi uning yuzi yorug‘.

– Olib chiqing! – dedi u.

Elekboy u yoq bu yog‘iga alanglab ikki yonida ikki mirshabni ko‘rdi, xolos. Qo‘shnisi Gavriila allaqachon g‘oyib bo‘lgan edi. Qachon sirg‘alib chiqib ketdi, hech kim bilmaydi.

Ochil buva bilan Azimjon quloqlari bitib Samarqand aeroportiga qo'nganlarida kun nayzaga kelib, lojuvard minoralarining soyasi kaltagina bo'lib qolgan edi. Shuning uchun ular shaharni ham tomosha qilmasdan aeroportdan to'g'ri avtovokzalga kelib, Shodasoyma boradigan avtobusni surishtirdilar. Tog' etaklariga joylashgan kichkinagina yangi kon shaharchasi bu yerdan necha kilometr ekanligini hech kim aytib berolmaydi-yu, lekin «Avtobus bugun yetib boradi», deyishdi. Mehmonlar apil-tapil choy ichib, bittadan noni po'lotiyini belboqqa tugishgach, chiptaxonaga borib navbatga turishdi.

Avtobus tiqilinch emas, kursilar yumshoq, derazadan soylar, ko'priklar, kolxoz nomlari yozilgan arklar, oromgohlar, podalar, allaqanday qizil tuproqli qiyaliklar lip-lip etib o'ta boshladi.

– Buva, Olimtoy tog'am, keyin turmada o'ldimi?
– deb so'radi Azimjon.

– Yo'q, lekin o'shandan keyin o'n-o'n besh yil umri avaxtada, surgunda o'tdi. Faqat inqilobdan keyingina Xorazmdan Chorjo'ygga kema haydab, Olimtoy darg'a degan nom chiqardi. Komila bir yasharligida uni Amuda Xorazmdan o'qishga ketayotgan yigirmatacha yosh-yalang bilan birga bosmachilar chavaqlab ketishdi.

Azimjon quyoshni, keng olamni ko'rishga shoshilgandek derazaga qaradi. Avtobus tog' vodiysiga kirib bormoqda edi. Bug'doyi o'rib olingan sap-sariq qirlar tugab, uzoqda qorayib ko'ringan haybatli tog'lar tez yaqinlasha boshladi. Ular cho'qqidagi qora bulutlar bilan birga bostirib kellar, oldindagi asfalt yo'l esa buralib-buralib borib,

salqin yomg'ir hidi kelib turgan ungurlarga kirib yo'qolar edi.

Azimjon bobosiga yondan qaradi. Yorug' deraza oldida, uzoqdagi shafaq qarshisida Ochil buvaning sersoqol, keng peshanali, keksa qiyofasi xuddi qadimiy bir haykalday bo'lib ko'rindi. «Bobomga agar haykal qo'yilsa, Jabaynikidan ham haybatliroq bo'lib chiqardi...» deb o'yladi Azimjon.

Tog' oralig'iga qish erta keladi. Bu yerda hozir kech kuz. Tabiat so'limoqda. Yonbag'irlardagi qovjiragan o'tloqlar yomg'irdan qorayib, jilg'a izlari bilan tilkalanib ketgan. Yakkam-dukkam butalarning qizarib sarg'aygan siyrak barglari zo'rg'a ilinib, qaltirab turibdi. Bulut orqasiga yumalagan qirmizi oftob ham yonib tugamoqda. Tog'lar, bulutli osmon, sovuq ungurlar ham tobora qorayib, yaqinlashib kelardi. Bu o'ychan, tinch o'lish edi, vaqtning o'lishi, kuzning, kunning, daraxtlarning o'lishi...

– Buva, o'lim hech ko'z oldingizga kelganmi? – dedi Azimjon.

– Ha.

– Qo'rqmaysizmi?

– Nega qo'rqmas ekanman! Qo'rqqan paytlarim bo'lgan. Sendayligimda ba'zan chunon vahima bosardiki... Lekin o'limda o'lim bor ekan, bolam. Yashashdan murod – o'sha vahimani yengish...

– Qanday qilib?

Bobo uzoq umrini, behisob urug'-aymog'i, oilasini o'ylardi.

– Agar qarilik birdan bostirib kelsa bormi, bolam, – deb salmoqlab gapirdi u, – bu juda katta

kulfat bo'lardi odamga. Shukurki, u ko'p ehtiyotkor, sekin-asta, bildirmasdan yetib keladi. Rahmat unga bu mehribonligi uchun. U yetib kelguncha men ko'p narsani tushunib oldim. O'limni ham...

– O'limni ham.

– Ha. Gap shundaki, o'lim ostonasida odamning vijdoni sergaklashadi. Xuddi nashtarday o'tkir bo'lib qoladi. Vijdoningning sadosi butun dunyoning ovozigiga qo'shiladi...

– Qanday qilib?.. – peshanasini tirishtirdi Azimjon.

– Mana sendayligimda o'lim mendan hali juda uzoq edi, lekin men undan qo'rqardim. Chollar: «Hech kim bu dunyoga ustun bo'lmaydi» desa, ularning bu sovuqqonligidan butun vujudim qaltirab ketardi: «Nega? Hamma o'ladi, men ham... Men o'lib ketaman-u, mensiz yana bahor kelib, mensiz yana bog'lar gullayveradimi! Men o'lib ketaman-u, mensiz bu o'tloqlar, bu gullar atrini burqitib, shabadada tebranib yashnayveradimi! Bu tog'lar mangu savlat to'kib turaveradimi! Tonglar otadi, soylar sharaqlab oqadi, qizlar qahqah urib kuladi, mensiz, mensiz! Bari mensiz! Bu qanaqa adolatsizlik!» Ba'zan shayton g'uluviga quloq solib, bir falokat yuz bersa-yu, olamda mendan keyin hech narsa qolmasa, balki o'lim bu qadar alamli bo'lmasdi, derdim ichimda.

– O'lgandan keyin hech narsa qolmaydi... – dedi Azimjon, derazaga qarab, – boylik ham, tabiat ham, odamlar ham, hech narsa, hech narsa... o'ylash ham, kulish ham, bilish ham kerak emas... O'tmish, kelajak, hammasi mutlaqo ma'nosiz bo'lib qoladi.

– Yo‘q, bolam, ma‘nosiz bo‘lib qolmaydi. Mana, yillar o‘tib dilimdagi o‘sha tahlika asta-sekin o‘cha boshladi. Hozir men o‘limga u vaqtdagidan ko‘ra ancha yaqinman, balki ostonasida turibman, ammo undan qo‘rqayotganim yo‘q. Nega?

– Nega?

– Chunki hozir men bo‘m-bo‘sh ko‘zaday bir narsaman. Ichimdagi hamma yaxshilik, butun kuchim, fazilatlarim, o‘yim, fe‘lim, mehrim, haroratim – hammasi atrofimdagi odamlarga o‘tib ketdi. Butun umring bolalaringning, nevara-yu evaralaringning umriga, qilgan ishlaringga singishib qolarkan. Men odamlarga, bolalarimga, qilgan ishlarimga batamom o‘tib bo‘ldim. Lekin armonim yo‘q emas, bolam.

– Bearmon odam...

– Qarilikda odam ko‘proq xotiralari bilan yashaydi. Kelajak yo‘q. Ba‘zan yolg‘iz xotiralar bilan qolasan. Bordi-yu, xotiralaring ham arzigulik bo‘lmasa-chi! Bordi-yu, o‘tgan damlaringni eslashga nomus qilsang-chi – bu juda og‘ir, bolam, bu keksalik emas, bu zim-ziyo, zulmat! Mening yorug‘ xotiralarim ko‘p; lekin bearmon odam emasman. Hali bolalarimga beradigan jindek yurak qo‘rim bor. Ular ko‘p, men bittaman. Biri yaqin, biri ko‘zdan uzoq. Biri jo‘jabirday jon, biri yolg‘iz. Mana Akbarali, senga xolavachcha bo‘ladi. Yanglishmasam, yetti yil bo‘ldi ko‘rmaganimga... Yetim narsa edi!

Bu vodiya kuz osmoni nafasda o‘zgarib turarkan. Teparoqqa chiqqan quyosh charaqlab ko‘rindi. Tog‘ning podalar o‘rmalagan kungay bagrida parcha-parcha bulut ko‘lankalari su-

zib yurardi. Ufqda pastak bir cho'qqiga qo'ngan kechki oftob yupqa bulutlarga oltin tig'larini sanchib, ularni zarrin, shaffof qilib ko'rsatar edi. Avtobus soyliklar bo'ylagan asfaltdan yugurib, hademay archazor daraga kirib bordi. Bu yer soya-salqin, quyosh ko'rinmas, osmon yorug' bo'lsa ham, pastda oqshom qorong'isi, g'ira-shira bosib kelmoqda edi.

Ana, tog' oralig'idagi yassi qirlarda kichkinagina kon shaharchasi. Tikka jar tagida tosh yumalatib shovillagancha Shodasoy oqadi, narigi sohilidagi yalang'och teraklarda qarg'a galalari qishni chorlab tinmay qag'illaydi.

Ochil buva yetti yil avval kelganida, bu joy jilg'a bo'yidagi qadimiy qurama bir qishlog'-u, yoniga yangi solingan bir nechta uzun-uzun, pastak uylardangina iborat edi. Hozir ko'rkam shaharcha bo'lib ketibdi, ikki-uch qavatli tosh uylar uzoqdan oqarib ko'rinadi. Ko'chalar tikka tog'ni qirqib, allaqayoqlarga chiqib ketgan keng asfalt yo'llarga tutash, tunuka tomlarda televizor antennalari...

Mehmonlar yetib borguncha qorong'i tushdi, ko'chalarda qizg'ish xira chiroqlar yondi.

Avtobus aylanib yurib, shaharchaning notanish bir joyiga borib to'xtadi, yo'lovchilar darrov tarqab ketdi. Ochil buva ust-boshini, telpagini qoqib, xurjunini yelkasiga olgach, Akbaralining ko'chasini mo'ljallab yo'l boshladi-yu, ancha yo'l bosgandan keyin dabdurustdan adashib yurganlari ma'lum bo'ldi.

– Shahar o'zgarib ketibdi... GES mahallasi deyilardi, – deb o'zini oqlashga urindi Ochil buva.

Ko'chalar kamqatnov. Ishchi shaharchasi barvaqt oromga tolgan edi. Birovni to'xtatib, GES

mahallasini soʻraganlarida, u kishi shaharning butunlay boshqa bir chekkasini koʻrsatdi. Notanish koʻchalardan aylanib, maydonlarni tikka kesib, u yerga yetib borgunlaricha tun yarim boʻlay deb qoldi. Derazalarda chiroq yoʻq, onda-sonda koʻcha fonuslari qizarib yonar, biron kimsa koʻrinmas edi.

Ochil buva birdan tezlab ketdi – u tanish koʻchadan chiqib qolganini payqadi, «Koʻzim oʻtkir hali, esim joyida!» deb maqtana boshladi. Yukini yelkasiga koʻtargan Azimjon zoʻrga yetib yurardi.

Bir mahal Ochil buva qorongʻida ariqdan sakrab bir derazani taqillata boshladi. «Shu ekan-da», dedi Azimjon ichida sevinib. Uy peshtoqi puxta ganchlangan, uchta katta derazasi koʻcha tomonda, tarnovlari ham, koʻcha eshigi ham qizilga boʻyalgan... Lekin ichkaridan hech kim javob bermadi. Ochil buva yana qattiqroq taqillatdi.

– Shumi oʻzi?

– Ha, shu. Men birovning eshigini bilmay taqillatamanmi, bolam. – Yana taqillatdi. – Konchilar shunaqa qattiq uxlaydi oʻzi.

– Hoy, kim kerak sizlarga? – dedi narigi betdagi yoʻlkadan oʻtayotgan bir yigit. Jononni kuzatib qaytayotgan boʻlsa kerak, shoshib ketib borardi.

– Gʻoziyev shu yerda turadimi? – dedi Ochil buva. Akbaralining familiyasi Gʻoziev edi.

– Yoʻq, muzey bu, muzey! – dedi yigit toʻxtamasdan.

– Muzey?!

Yigit shoshgancha joʻnab qolgan edi. Qanaqa muzey, muzeyi nimasi? Yana darvozani taqillatishdi. Sado chiqmadi. Qayoqqa yurishni bil-

may, anchagacha turib qoldilar, ko'chada bironta yo'lovchi uchramasa-ya...

– Vaqt kech-da, vaqt kech... – dedi Ochil buva xurjunini bu yelkasiga olib. – Menga qara, bironta mehmonxonasi bordir, borib yotaylik, juda toliqdim. Ertaga bir gap bo'lar...

Mehmonxona tez topildi: chiroqlar ko'proq tomonga yurishgan edi, katta chorrahadan chiqishdi, undan sal narida ikki qavatli jo'ngina mehmonxonaning yozuvi ko'rinib turardi.

Navbatchi, xushmuomalagina, uyqusiragan bir kampir, ularni yo'lakning narigi boshidagi katta xonaga joylashtirib, choy damlash uchun objo'shni qayerdan olishni ham ko'rsatib qo'ydi. Yaxshi uyqubop joy ekan. Bir qavatli derazadan uzoqdagi tog' daryosi Shodasoyning bir me'yorda shovullashi eshilib turibdi.

– Mana, – dedi o'z ko'nglini o'zi ko'tarib Ochil buva, – shukur, yetib keldik. Bemalol dam olaylik. Akbaralini bo'lsa ertaga topib olamiz, hech qayoqqa ketmaydi. – U etigini yechib, odaticha karavotga chiqib chordona qurdi. Shunday bir o'tirib soqolini tutamlab chapga buramasa, nafas rostlaganday bo'lmas edi. – Lekin muzey eshigini qoqqanimiz qiziq bo'ldi, – dedi u yana, – shahar juda ham o'zgarib ketibdi-da, a?..

Charchagan Azimjon yelkasini qisdi. U qo'l yuvgach, qiyig'ini stolga yozib, non sindirdi, xurjunni yoniga tortib kovlashtira boshladi. Ochil buva nafas rostlagach, tunuka choynakni olib, choy damlagani chiqdi.

«Kubovaya» deb yozilgan xonani ochsa, hammomdagidek issiq hovur gup etib yuziga urdi,

burchakda katta bak sharaqlab qaynab yotar edi. Ochil buva choyni achchiqqina qilib damlab, orqasiga qarasa, bir odam qaynoq suv olmoqchi bo'lib piyola tutib turibdi.

– Choy quyib bera qolay, – dedi.

– Suv ham bo'ladi, dori ichmoqchi edim, – dedi haligi odam. Ochil buva uning yuziga qaramadi, bug' ichida ko'rib ham bo'lmasdi.

– Choy yaxshi, tuting piyolangizni, savobtalab odammiz, – to'latib quyib berdi, choyning xush-bo'y hidi dimoqqa urdi.

– Rahmat, – dedi notanish odam.

Ochil buva choynagini ko'tarib yo'lakka chiqqanda, haligi odamning tovushi qulog'iga tanishdek tuyulib, to'xtab qoldi. Qaytib kirmoqchi edi, u odamning o'zi chiqib, lim-lim to'la piyolasiga tikilganча yonidan o'tib ketdi. O'tib ketdi-yu, nariroqqa borib u ham to'xtadi. Lekin orqasiga qayrilib qaramadi, cholning to'xtab turganini sezgan edi.

– Menga qarang, bolam, – dedi Ochil buva u tomon yurib, u odam ham o'girildi. Ochil buva shundoqqina ro'parasiga borib to'xtadi. Ular bir-birlarining yuzlariga tikilib qolishdi.

– Sen... – dedi Ochil buva sekin, undan ko'z uzmagan holda egilib, issiq choynakni yoniga, poyandozga qo'ydi. Yana tikilib qolishdi. Yo'lakning u boshidagi chiroq ularning yuzlarini xira yoritar edi.

– Buva! – deb xunuk qichqirib yubordi haligi kishi, piyola qo'lidan tushib sindi. Ular quchoqlashib ketishdi.

Bu Akbarali edi. Ochil buva uni zo'rg'a taniydi. Vaqt ko'p o'tganidan emas, yetti yilda odam

munchalik o'zgarmaydi. O'ttiz yoshida bunchalik qarimaydi. Akbaralining hayotida, shubhasiz, bir musibat yuz bergan edi. Uning suyagi qolibdi, xolos. Yonoqlari turtib chiqqan, oq oralagan soch-soqoli o'siq, ko'zlarida nur yo'q. U gapirolmay qoldi, ko'z tagidagi ko'k xaltachalari titrab, yig'lab yubordi.

– Kasalmisan, bolam?

Akbarali yengi bilan yuzini to'sib, bosh silkidi: «Yo'q».

– Qamoqdan chiqdingmi? – dedi Ochil buva tikka qarab.

Akbarali bosh qimirlatdi: «Yo'q».

– Nega bu yerda yuribsan? Mehmonxonada... Akbarali chuqur botgan ko'zlari bilan bobosiga iztirobli tikildi: «Hali hech narsadan xabaringiz yo'q ekan...»

– Hammasini aytib beraman. Sizga aytib beraman, buva...

– Uzoq gapmi?

– Uzoq gap.

– Biz seni qidirib yuribmiz... Azimjon ham shu yerda.

Akbarali tushunmadi: «Nega qidiradi? Azimjon kim?»

– Azimjon-chi, senga ammovachcha bo'ladi. Chet eldan... Seni ko'rgani keldi.

Akbarali tushunmadi. Uning chalkash, zaif o'ylari boshqa yoqda ekani yuz-ko'zidan bilinib turardi.

– Buva, sizga aytib beraman... faqat sizga. – U Ochil buvani o'z xonasiga yetakladi. Xona g'ira-shira, sovuq, bir stol, bir karavot; allaqan-

day qo'lansa hid anqir edi. Ochil buva derazani ochib xonani shamollatgach, Azimjonni chaqirib keldi. Azimjon patnisda non-choy ko'tarib kirdi. Tanishgan bo'ldilar, Akbarali unga tikilib tur-di-yu, indamadi, kimligini bilolmadi chog'i. Azimjon ham qarindoshini boshqacha tasavvur etgani uchun, hozir uni ko'rib birdan gap topolmadi.

– Gapir, – dedi Ochil buva. Uning charchog'i ham, uyqusi ham qochgan, ko'ngli bir shumlik-ni sezganday, keksa, horg'in yuzini betoqatlik ko'lankasi qoplagan edi.

Xullas, do'stlarim, Akbarali qissasiga ham navbat yetdi. Lekin shu payt xayolinga bir rivoyat kelib, u ham shu daftardan o'z o'rnini talab qil-yapti. Shuning uchun ruxsatingiz bilan, avval...

RIVOYAT

Toshbaqa sudralib bormoqda.

U butunlay tuproq rangida. Bo'yinlari burush-gan, ko'zlari o'lik. Joni bor. Qimirlaydi. Qayoq-qa borayotganini bilarmikin? Muncha sekin qi-mirlaydi? Qoni sovuq bo'lsa kerak-da. Bunday jonivordan o'lik yerning o'zi yaxshi emasmi?..

Toshbaqa bir zamonlar toshbaqa emas ekan. Uddaburon va chaqqon, xushbichim maxluqlar-dan biri ekan. O'tloqlarda mayin barralardan tamaddi qilib, yaproqlarda yiltillagan shabnam tomchilaridan chanqog'ini qondirib, ko'm-ko'k osmonga tikka qarab, jonivorlar orasida ko'rkam va mag'rur, hayotning zavqini surib, dorilomon yashab yurar ekan.

Kunlardan bir kun Chapgali Mozandaron tomondan yirtqich hayvonlar mo'r-malaxdek

bostirib kelib, jonivorlar o'rtasida jang-u jadal, harb-u zarb boshlanibdi. Lak-lak lashkar ketidan lashkar kelibdi, askar ketidan askar; jonivorlar bosqinchi yirtqichlarni dam orqaga surib borib, dam o'zlari chekinib, ko'p qurbon berishibdi, qirq yil qiron bo'lib, tog' etaklaridagi yashil o'tloqlar qizil qonga belanibdi.

Qumursqadan tortib filgacha, katta-kichik har bir maxluq urushning taqdirini hal qiladigan bir payt kelganda, yonidagi sheriklarining halok bo'layotganini ko'rib, toshbaqaning ko'ngliga bir shumlik, bir g'uluv oralabdi: «Menga navbat kel-yapti-ku, o'lib ketaveramanmi?!»

Osmon juda tiniq, banoras ekan. Yashil o'tlar, rang-barang gullar mayin shabadada asta tebranib, hayotning nash'asini ko'z-ko'z qilarmish.

«Yo'q, yo'q, men o'lmayman!» – debdi toshbaqa. Debdi-yu, yana jangga kiribdi. Lekin yashin chaqnab, yer titrab, yana yovning qo'li baland kela boshlaganda, uning yuragiga yana g'uluv tushibdi. Shu bir zumlik tahlikadan qaltirab ketgan toshbaqa o'zini beixtiyor safdan chetga olib, ko'l yoqasidagi toshlar orasiga yashirinibdi. Do'stlari buni payqamay, yovga qarshi qonli jangga kirib ketaverishibdi. Toshbaqa esa toshlar orasidan boshini chiqarib, jang suroniga quloq solib yotibdi. Alamli faryodlar, yirtqichlarning dahshatli bo'kirishlari, do'stlarining o'lim oldidagi yolvorishlari eshutilibdi. U esa «Bo'lar ish bo'ldi», deb titrab-qaqshab yotaveribdi, endi qaytib chiqsa do'stga ham, dushmanga ham el bo'lolmasligini bilibdi.

Yana qirq yil qirg'in bo'lib, ko'p do'stlari o'sha maydonda halok bo'lib ketibdi. O'z yeri uchun

jonini tikkan jonivorlarni yov yengolmabdi. Dushman chala o'lik lashkarlarini sudrab chekinibdi. Bulutlar tarqab, charaqlab oftob chiqibdi. Jang suronlari tingan xushhavo o'tloqlarda yana qo'zi-qulunlar o'ynoqlab, qushlar sayray boshlabdi.

«Endi xavf o'tib ketdi, men ham asta chiqaychi», deb bizning toshbaqa ham bir qimirlagan ekan, yotgan joyidan siljiy olmabdi. Qo'l-oyog'i, boshi qimirlarmish-u, o'zi siljimasmish. Qarasa, qirq yildan beri pisib yotaverganidan, tagidagi tosh bilan ustidagi tosh bir-biriga et o'rib, tuta-shib ketibdi. Boshi bilan qo'l-oyog'igina chiqib yotganmish.

Endi nima qilishi kerak? Ost-ustiga qoplanib qolgan toshlarni ham sudrab, ikki qadam yo'lni bir necha kunda zo'rg'a bosib, to'rt oyoqlab yonidagi yo'lga chiqibdi. Chiqsa, uni hech kim tanimasmish, tosh deb o'tib ketaverishibdi. Birov tanisa ham nima derdi, nima deb tushuntiradi? Undan ko'ra, endi u hech kimga indamagani, uni hech kim tanimagani ma'qul. Shunday yolg'iz, kimsasiz, tosh ichida yashashga to'g'ri keladi. Biroq yashash uchun ovqat yeyish kerak. O't ichiga kiray desa, to'nkarilib qolishdan qo'rqadi. Shuning uchun yo'l yurib, «Onda-sonda tikanlarni yerman» deb, jonsiz sahrolarga chiqib ketibdi.

O'shandan beri uning oti toshbaqa ekan.

Osmonni ko'rmaydi, oftobni ko'rmaydi, bir umr yolg'iz, tosh kosalarini tavqi la'natdek sudrab olamdan o'tib ketarkan. Bolalari ham qalqon ichida tug'ilib, azob bilan tosh sudrab yashab, tosh ichida azob bilan o'lib ketar ekan. O'sha bir zumlik qo'rqqoligi uchun ko'proq azob tort-

sin deb, xudo ham uning umrini hammanikidan uzun qilganmish. Bu azoblardan uning yuzlari doim burushgan, jonsiz ko'zlari hamma vaqt yerda, rangi esa tuproq bilan teng, bir yashil barg dardida sahro kezib, to'rt yuz yildan beri imillagani imillagan...

Toshbaqa hamon sudralib bormoqda...

QISSA

«Eng dahshatli yirtqich – quyon».

Nasriddin Afandi

Akbarali kutilmaganda kechasi kirib keldi. Usti-boshi ho'l, etiklari loy, soch-soqolidan yomg'ir suvi tomardi. Qorong'ida yuzlari oqarinqirab ko'rindi, xuddi namgarchilik kuz kechasini boshlab kirgan edi dahlizga.

Shu kunlari tushida ham, o'ngida ham Shodasoyni ko'rib, yolg'iz ichikib o'tirgan Sharofat xola o'g'lining yuziga tikilibroq qaramadi ham – keksalikdagi birdan-bir shirin orzusining ushalişidan ko'ngli bo'shashib, yig'lab yubordi. Nihoyat! Nihoyat Akbaralisi va'dasining ustidan chiqib, uni olib ketgani kelibdi. Axir Akbarali bir yildan beri «Sizni Shodasoyga olib ketaman», deb va'da berib keladi. Mana, nihoyat orzusi ushaladigan bo'ldi Sharofat xolaning. Shodasoy, ona yurt!

Sharofat xola Shodasoydan chiqib ketganiga to'rt yil bo'lgan bo'lsa, jonajon tog' daralari bir kun ham ko'z o'ngidan ketgani yo'q. Aslida o'zi Akbaralining dadasidan keyin ikkinchi erga te-

gishi ham, Shodasoydan chiqib ketishi ham xato bo'lgan edi. Kimsan Ochil buvaning sevgan kelinini, beva bo'lsa ham, o'g'li bilan binoyidek yashab turgan edi, ikkinchi eri rahmatlik, boshini aylantirib, qayoqlarga olib ketdi. Buni urug'laridan hech kim yuziga solgani yo'g'-u, lekin yo'qlamay qo'yishdi. Ayniqsa, ikkinchi eridan ham beva qolgach, unga qiyin bo'ldi, endi ich-etini yeb, Shodasoyini o'ylagani-o'ylagan. Bu uzoq shaharda to'rtinchi qavatdagi huvillab yotgan ikki xonali uyda yolg'iz o'zi, shu yoshida... Yana o'sha kondagi Akbaralisiga suyanib qolgan edi.

– Keldingmi, aylanay, bolam, – deb girgittan bo'ldi Sharofat xola shuncha sarg'ayganlarini bir zumda unutib. U yurak kasali, o'pka qisishidan yuzlari biroz salqi, ikki erning dog'ida sochlariga barvaqt oq oralagan, lekin ko'zlari tiyrak, chehrasidan juvonlik husni qochmagan bo'yordagina ayol. Uzoq ivirsidi, tinmay gapirdi, o'g'lining etigini tozaladi, yopinchig'ini siqib qoziqqa ildi, choy damladi...

Bir vaqt qarasa, Akbarali suyanib o'tirib uxlab qolibdi. Sharofat xola shundagina uning kelganidan beri og'iz ochib bir gap aytmaganini esladi, shundagina uning qutsiz yuzini ko'rib, qo'rqib ketdi.

– Charchabdi, bola faqir... – dedi-da, yakan-dozga bolish tashlab, yotqizib qo'ydi.

O'zi bo'lsa kechasi bilan uxlayolmay chiqdi, u o'g'lining ertalab: «Qani, oyi, bo'la qoling, qishloqqa ketamiz!» deyishini orziqib kutardi. Axir sabri chidamay, saharlab turib o'g'lidan bir xabar oldi, lekin Akbarali hali dong qotib uxlab yotardi.

Shu yotganicha u ertasiga kechga yaqin ko'zlari qizarib, qovoqlari salqib turdi. Onasiga allaqanday begona nazar bilan qarab, boshini egdi. Keyin imirsilab soqolini oldi, deraza oldida tashqariga qarab turib qoldi.

Havoda kuni bilan ro'shnolik ko'rinmadi. Kuzning kalta, xira kuni darrov tugab, shahar tomplarini namchil oqshom qorong'isi qopladi.

Sharofat xola o'g'lidan o'zi kutgan gap u yoqda tursin, boshqa bir tuzukroq gap ham eshitmadi. Endi u o'z orzularidan umidini uzib, boshqa bir vahimaga tushgan, Akbaralidan xavotir olib qolgan edi:

– Tobing yo'qmi, bolam? – dedi u sekin o'g'lining yoniga kelib.

– Yo'q, oyi... sog'man, – deb o'g'li unga mayin qaradi. Xayriyat, o'sha-o'sha Akbarali, onasiga mehrlı, ovozi otasinikidek shirali, beozor. Sharofat xola, uning bu holatiga men sababchimi-kanman, deb juda qo'rqqan edi, uning mayin qarashidan sal dalda topdi.

– Ishing tuzukmi? – jur'atsizgina so'radi u.

– ... Hm.

– Meni olib ketgani keldingmi axir?

Akbarali undan o'zini olib qochmoqchi bo'lgandek narigi deraza oldiga bordi, teskari turib javob berdi:

– Yo'q, bormaymiz, oyi, men u yerdan ketdim...

Sharofat xola shum xabar eshitgandek, ichidan qaltirab ketdi. Yo'q, bu gapning mazmunidan emas, sog'ingan Shodasoyga bormaydigan bo'lganidan emas, o'g'lining g'alati tovushidan seskandi.

– Butunlay-a? Boshliqlaring bilan chiqisholmadingmi? Nega axir, bolam? Yo bir ish qilib qo'ydingmi?

– Yo'q! Yo'q! Yo'q! – deb birdan lovillab ketdi Akbarali. Bo'g'ilib o'shqirdi. – Ketsam haqqim yo'qmi? Istagan joyimga borolmaymanmi, so'rayverasizmi? – U asabiy holatda yoqasini bo'shatib, taraqlatib derazani ochib yubordi. Sovuq shamol xonaga nam havo bilan yomg'ir tomchilarini uchirib olib kirdi.

Sharofat xola ko'ksiga qo'lini qo'yib, bukchayib qoldi. Bu safar o'g'lining tovushi yana ham xunukroq, begonaroq eshitildi. Biron kulfatga yo'liqqani aniq, ma'yus ko'zlarida allaqanday hadiksirash, dard bor.

– O'zing gapirmaganingdan keyin so'rayman-da, bolam. Kutaverib... jigarim ezilib ketdi. O'sha gapingdan beri ko'zim yo'lingda. Yolg'izman. Qarib qoldim... Bag'ringa bosarman deb...

Akbarali dag'alligidan xijolat bo'lib onasining yoniga keldi-da, boshini ko'ksiga bosib, yelkalarini siladi.

– Oyi... – tovushi past, lekin hamon begona, xasta edi. – Oyi, men sizning oldingizga keldim, siz bilan birga bo'laman. Ishga kiranman.. Yomonmi, katta shahar!

– Nega yomon bo'lar ekan, bolam, yomon emas, tan-joning omon bo'lsa bo'пти ishqilib...

Ona shunday dedi-yu, lekin ko'nglida bir vahima temirning zangiday yopishib qoldi. Endi u Shodasoyni tamoman unutgan, fikri-yodi o'g'lining dardida edi: nima bo'ldi unga? Ishlab turgan joyini bekordan-bekorga tashlab kelaveradimi?

O'zicha tashlab kelgan bo'lsa, unda nega buncha iztirob chekadi? Bola bechoraning rangiga qarab bo'lmaydi. Bir nimani yashiryapti? Yo biron xotin-qiz...

Sharofat xola kalavaning uchini topgandek, sal o'ziga keldi, qo'li ishga qovushib, o'g'lini o'z holiga qo'ydi. «Biron qiz vajidan bo'lsa, bir kun emas bir kun qulfi dilini ochar axir», deb o'ziga tasalli berdi. Uylanmay yoshi o'tib ketayotgan o'g'lining goho qizlar haqidagi gaplari Sharofat xolaga hamma vaqt sirli bir quvonch bag'ishlar edi. Hozir ham shu fikr bilan yupanib, o'g'lining g'alati ahvoliga chiroyliroq tus berishga urinib, o'z ishlari bilan ovora bo'ldi.

Akbarali bo'lsa hamon kamgap, derazaga qarab o'ylagani-o'ylagan, soqol olishni esidan chiqarib qo'yar, soqol-mo'ylovi o'sgan holda ko'chaga chiqib ketar, qaytib yana tor uyga sig'magandek deraza oldida qotib turar edi.

– Gapirsang-chi, bolam, o'z yog'ingga o'zing qovurilguncha, dardingni aytsang-chi, – der edi Sharofat xola kechqurunlari.

– Nimani gapiraman? Ish qidirapman. Topilib qolar...

Gapiradi-yu, boshqa narsani o'ylaydi – onaizor bilib turibdi. Bir haftaning ichida so'lib qoldi boyaqish. Dardi bo'lakka o'xshaydi.

– Mendan dardingni yashirma, bolaginam, yuragingda borini aytsang, yengil tortarmiding.

– Nimani aytaman! – deb yana jerkib berdi Akbarali. – O'z holimga qo'yasizmi, yo'qmi!!! – U kursini bir tepib, tashqariga otildi. Eshik taraqlab yopilganda onaizor tarsaki yegan odamdek ko'zini chirt yumib, ko'ksini ushlab qoldi. O'pkasi qisib,

deraza tomonga, sof havoga intildi. Derazaning romini ushlab pastga qaragan edi, birdan ko'ziga ajal ko'ringandek boshi gir aylanib, o'zini orqaga tashladi. To'rtinchi qavat juda ham baland, ko'cha o'pqondek chuqur. Sharofat xola sira derazadan pastga qarab ko'rmagan ekan. Akbarali har kuni qaraydi. Nega qaraydi?..

Ona ko'nglini dahshatli o'ylar chulg'adi, vujudini qo'rqinch bosib, devorga suyangancha yolg'iz yig'ladi. O'g'li badbaxt. Ko'rinib turibdi – u badbaxt. Qanday kasofatni boshlab keldi? Zora unutiladigan bir narsa bo'lsa! «Ish topaman», deyapti, ish topsa, balki unut bo'lib ketar...

Sharofat xola darmonsiz yurib borib, karavotiga yonboshladi. O'g'li qaytguncha ancha o'ziga kelib qoldi.

Akbarali etigini moylatib, biroz ochilib qaytdi. Dasturxon ustida onasining ma'yusligini ko'rib, gap ochdi.

– Sizni xafa qildim, oyi...

– Ish qidirdingmi?

– Yaxshi ish va'da qilishyapti.

– Ishga kirib olsang bo'lardi. Uch hafta bo'lyapti. Zerikyapsan.

– Pulim bor, mana oling, – Akbarali dasturxon ostiga ancha pul qo'ydi. – Tuzukroq ish qidirayman.

– Ha, ilgarigisiga o'xshash martabalikkina ish topilsaydi..

– Ilgarigisini gapirmang! – Akbaralining tovuhi yana siniq kosadek jarangladi.

«Yo'q, yo'q, u meni o'ylamayapti. Olam ko'ziga qorong'i. Xudoyo xudovando, nima gap o'zi, bu nima azob?»

Ammo bugun Akbarali uxladi, uncha yotoqchilamadi. Sharofat xola har kecha uning uyqusini poylaydi. Uyqusinigina emas, umuman, o'zini ham, negadir derazani ham poylaydi, uxlamaydi. Xayriyat, bugun Akbarali tuzuk uxladi, hatto jindek xurрак ham otdi, bir zumgina.

Buning ustiga, ertasiga «ishga kirdim» deb ham keldi. O'tirib nonushta qiladigan bo'ldi. Ishtahasi tuzuk, ba'zan gaplashib ham o'tiradi. Sharofat xolaning ko'ngli joyiga tusha boshladi. «Shukurey, bolaginam-ey, jonimni halqumimga keltirib, toza yuragimni yording-ku...» derdi o'ziga-o'zi uyda yolg'iz qolganida. U o'g'liga tinmay parvona bo'lar, ishdan kutib olar, erta turib kuzatib qolar, kiyim-boshini yuvib-tozalab, go'jasini, mastavasini vaqtida isitib berar, horib-charchab kechalari tosh qotib uxlar edi.

Akbaralining ham rangiga qon yugurdi, uning yurish-turishida sal-pal parishonlik bo'lsa ham, ilgarigidek emas.

U kombinatga elektrik bo'lib ishga kirgan edi. Qishi bilan yangi sexni ishga tushiramiz deb, har kuni hamma qatori tongdan shomga qadar ishda bo'ldi. Ba'zan kechalari ham chaqirib qolishsa, yo'q demay, brezent shimini kiyib, shaldirshuldur zanjirli «temir tirnoq»larini yelkasiga ilib chiqib ketardi. Odam qatoriga kirib tuppa-tuzuk bo'lib qoldi. Kelgan kunlaridagi kayfiyati zerkishdan ekan-da. Ishga kirdi deguncha o'zgardiqo'ydi. Sharofat xola ham xuddi shunday bo'lar deb o'ylagan edi. Mehnatda gap ko'p.

Bahor yaqinlashib qoldi. Qish bo'lmadi desa ham bo'ladi, yomg'ir bilan o'tib ketdi. To'rtinchi

qavatning derazasidan butun shahar faqat tomlardan iborat bo'lib ko'rinardi; qizil, ko'k tunuka kataklarini, chekkaroq mahallalarning sarg'ish cherepitsa tomlarini yomg'ir top-toza qilib yuvgan. Qayerdadir, ufqning naryog'ida erta bahor momaqaldirog'ining so'nggi, bo'g'iq guldurosi eshitaladi.

Akbarali ochiq deraza oldida turib, oshxonaga chiqdi-da, gaz plitaning qulog'ini buradi, kanfor-ka sharaqlab qaynayotgan rux choynak tagidagi zangori tilini lip etib yutdi.

Tovoqchada qaymoq ko'tarib kirib kelgan Sharofat xola yomg'ir suvi sirqib turgan nimchasini boshidan olib qoziqqa ildi.

– Obi non bilan mana buni yeb ol-chi, bolam, hozir choy damlab beraman.

Akbarali erinibgina kelib stolga o'tirdi. U endi o'ttizlardan oshgan bo'lsa ham, yuziga bevaqt keksalikning nuqsi urib qolgan, taroqsiz sochlari-ga oq oralagan, horg'in, so'lg'in edi. Sharofat xola choy damlab kelib, non ushatdi, o'zi ham o'tirib, uzun uh tortdi.

– Zinasidan chiqolmaydigan bo'lib qoldim, bolam, nafasim qisadi.

Akbarali unga achinib, mehr bilan qaradi-yu, indamadi. Onasi keksa, so'nggi oylarda gavdasi birdan cho'kib, chehrasi kamdan-kam ochiladigan bo'lib qolgan edi. Akbarali unga qarab-qarab qo'ydi, lekin nazari tobora ma'nosizlanib, ko'zlari hech narsani ilg'amayotganday bo'lib qoldi, xayoli boshqa yoqqa og'di shekilli. Onasi yana gap boshlagandagina, beixtiyor o'ziga kelib, qaymoqqa non botirdi.

– Qirda lola gilam bo‘lib ketibdi. Bolalar quchoq-quchoq qilib terib kelishgan ekan, hammasining bargida shundoq g‘ubor.

– Yomg‘ir ham yuvmabdimi? – hafsalasizgina so‘radi Akbarali choy ho‘plab.

– Yomg‘ir ham yuvolmabdi, qurum-da, qurum. Bu kombinatlarningning mo‘risidan ozmuncha gard uchadimi?

Akbarali indamas, ishtahasiz non chaynar edi. Onasi davom etdi:

– O‘zimizning Shodasoy lolalari esingdami, o‘tdek yonardi-ya! Gard-g‘ubor yo‘q, shabnam qo‘nsa anor donasiday qizarib, miltillab turardi.

– Ayniqsa, tegirmonning pastida... – dedi Akbarali birdan tovushi yumshab. Ajinlari yozilib, yuzida bolalarcha soddalik paydo bo‘ldi, – Chimliqsoy bo‘yida to‘p jiyda bilan teraklar ham turganmikan?

– Turgandir shovullab, – dedi ona ham ma’sum chehrasi ochilib. – Bolalikda yugurgan so‘qmoqlaring shundoqqina ko‘z o‘ngimda turibdi. Manzuralar bilan shiyponda yotib qolganlarig-da azongacha xavotir olib, qaltirab chiqqanman. Sutdek oydin edi...

– Xavotir olib nima qilardingiz... – dedi sekin, shirin xotiralardan bo‘shashib ketgan Akbarali. – Cho‘milganmiz oydinda... Shodasoyning suvidan musaffo suv yo‘q.

– Odamlarni aytsang-chi, bolam!.. Manzura tushimga kirsam, nuqul eski Chorguzarda ko‘raman... Klubning oldida-chi, hov majlis bo‘ladigan joy...

– Nega bilmas ekanman Chorguzarni!.. Xidiralni buva oqshomlari sada tagiga shakarob qilib suv

sepganida, quyosh tafti aralash rayhon hidi anqib ketardi. Hali-hali dimog'imda turibdi...

Sharofat xola o'g'lining ham tovushida ajib qo'msash ohangini, ko'zlarida ma'yus xayolchanlikni sezib, eski dardi lip etib yuzaga chiqdi. Issiq kaftini uning qo'liga qo'ydi.

– Qaytib ketaylik, bolam, – dedi past tovush bilan yalingandek, – men ham bamisoli pishib turgan mevaman, bugun bor, ertaga yo'q, bolam. Qishlog'imizga qaytaylik.

Akbarali qo'lini tortib oldi, o'rindan turib sutning ko'pigiday ko'tarilib ketdi. Shirin xotiralar ham, xayolchanligi ham birdan yo'qolgan edi.

– Qishloq yo'q hozir u yerda, necha marta ayta-man sizga, shaharcha kon shaharchasi bo'lib ketgan.

Shugina gapni sekinroq aytsa ham bo'lardi. Onasini yana ranjitdi. Sharofat xola dasturxonni yig'ishtirar ekan, yer ostidan o'g'liga qarab qo'ydi. Endi u bilan gaplashib bo'lmasligini bilib:

– Jahling chiqmasin, bolam... – dedi.

Akbarali qovog'i solinganча korjomasini qo'ltiqlab ishga ketdi. Ro'moli yelkasiga tushgan Sharofat xola boyagi o'rniga mukka tushib, oppoq boshini ikki kafti orasiga oldi. Momaqal-diroq xuddi tom tepasida qattiq gumburladi-yu, derazalar birdan qorong'ilashib, sharros yomg'ir quya boshladi.

Ona-bola o'rtasida bunday suhbat birinchi marta bo'layotgani yo'q. Gap o'zidan o'zi boshlanib ketadi-da, oxiri dilsiyohlik bilan tugaydi. Keyin, «Bir chehrasi ochilib kelsa edi», deb kechgacha yo'liga ko'z tutadi onaizor.

Yo'q, ishga joylashgandan keyingi birinchi quvonchlar ko'p o'tmay so'ndi. Akbarali yana boya-gi-boyagiday ruhsiz, qutsiz, indamay kirib kelib, kiyimini ham yechmasdan karavotga o'zini tashlaydi. Birpasdan keyin turib yana deraza oldiga boradi, stolda choyi sovib, onasi ba'zan o'tirgan joyida mudrab qolganini ham sezmaydi.

Xayolida takrorlanaverib, zanglagan mix bilan o'yib yozilgandek xotirasiga o'rnashib qolgan o'sha sovuq kuz, o'sha voqealar yana ko'z o'ngiga keladi. Yolg'iz qoldimi – kelib chirmashaveradi. Yolg'izlik esa unga hamisha yo'ldosh. Ko'pchilik orasida ham, onasi bilan yonma-yon o'tirganda ham u yolg'iz. Xayolida o'sha o'ylaridan boshqa hech narsa yo'q. O'sha voqealarni xayolidan kunma-kun o'tkazib, o'ziga najot izlaydi. Topolmaydi...

...Shodasoyda qayoqdan ham paydo bo'ldi u kishi! Oti Bektemir edi. Akbarali uning otini tilga olgisi kelmaydi, qo'rqadi. Uyquda alahsirab aytib qo'yishi bor.

Kechasi kelib derazani taqillatdi. «Och, Bektemirman. Dadangning o'rtog'iman», – dedi.

Akbarali unaqa odamni bilmasdi. «Dadangning o'rtog'iman», deganidan keyin, turib eshikni ochdi. Hali-hali ko'z o'ngida turibdi: bir ko'zi ko'r edi bu odamning. Kirib kelishi bilan brezent qalpog'ini yelkasiga tushirdi-da, Akbaralini o'z bolasiday bag'riga bosdi. Undan dimiqqan xom teri hidi kelardi.

– Akbaralimidi oting?

– Ha.

U xaltasini burchakka qo'yib, yomg'irligini yechdi. Ustida pidjagi ham io'q, ko'ylakchan

edi. Akbarali shuncha tikilsa ham tanimadi. Lekin otasi tengi odam edi. Juda uzoqlardan, ko'p qiyinchiliklar ko'rib kelgan bo'lsa kerak, nihoyat boshpana topganidan ruhi tetik, jihozlarga tikilib-tikilib qarar, issiq pechkaga qo'l tekkizib kaftini kaftiga ishqar edi.

– Choy qo'yib yubor. Oying yo'qmi?

Mehmonga choy qo'yish esiga kelmabdi. Shoshib qoldi Akbarali. Choyga urindi.

– Oyim... boshqa er qilib ketganlar.

– E-ha... – dedi Bektemir cho'zib. Stol yoniga o'tirib, o'z uyidagidek yengini shimardi. – Shundoq degin, – dedi yana o'ychan. U Akbaralidan baland bo'yli, yuzini chuqur ajinlar tilkalagan, ko'r ko'zi yumuq, ichiga cho'kkan, qora, cho'tir odam edi. – Biz dadang bilan urushga birga jo'nagan edik... Bir eshelonda, – dedi boshqa so'z topolmaganday. – Kapsanlikman, hov tog'dan.

Shugina ekan-ku. Akbarali dadamga juda yaqin odammikan deb o'ylagan edi. Hafsalasizgina choy damlab keldi.

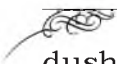
– Dadam urushning birinchi yiliyoq halok bo'lgan, – dedi.

– Bilaman. Eshitgan edim.

– Hozir qayoqdan kelyapsiz?

– Buning tarixi uzoq... – dedi mehmon. U choy ho'pladi-yu, hech narsa yemadi. Boshidan ko'p savdolar o'tganligi ko'rinib turardi. Chindan ham tarixi uzoq ekan, kechasi bilan gaplashib chiqishdi.

Bektemir 1942-yili Mozdok yaqinida qurshovda qolib, uch oy jang qilgandan keyin, ochlikdan sulaygan, o'q-dorisiz o'n yetti yarador bilan birga

dushmanga asir tushdi. Darmonga kirib olay, sal o'zimga kelay, deb lagerma-lager yurib, hamma tanishlarini yo'qotdi. Ularni bir joyda uzoq tutishmas, dam allaqanday yerosti korxonasiga, dam tonnel qurilishiga, dam tosh karyeriga qo'yishar, kechalari bilan notanish yo'llardan kolonna qilib haydashar edi. Bektemir bu yillar ichida ne-ne odamlarni, ne-ne azoblarni ko'rmadi, bir necha tillarni o'rgandi, necha-necha o'limlardan qoldi, necha xil kasalliklarga yo'liqdi. Endi uning bir ko'rmagani o'lim edi. Hamma narsadan umid uzib, o'limini kutar edi u.

Urushdan keyin ularni hamma unutilib tashlab ketgan asirlar lageridan amerikalik askarlar kelib qutqazdi. Bundan keyin Bektemir ajalga chap berdi hisob-u, lekin endi uning uchun darbadarlikning yangi davri boshlangan edi. Yevropada elma-el sudralib yurib, rizqini terdi, ikki sog'lom qo'lidan bo'lak tayanchi yo'q edi. Gaplarga qaraganda, Vatanga qaytish xavfli, u yerda unga o'xshaganlar uchun yana lagerlar tayyor emish...

Lekin yo'q, vatangadolikning azobi go'r azobi bilan teng ekan. O'n uch yil sargardonlikdan keyin yuragini hovuchlab bo'lsa ham, yurtiga qaytdi. Qaytib kelsa, «Yaxshi qilibsiz, boring, oilangiz bilan tirikchiligingizni qiling», deyishibdi.

Bektemir peshanasiga tars etib urdi, o'rnidan turib ketdi.

– Kelganimdan beri bironta tanishga ko'ringanim yo'q, seni qora tortib keldim, Akbarali. Dadangni yaxshi ko'rib qolgan edim, kelishim bilan lop etib esimga tushdi...

– Ovqatdan oling, Bektemir aka...

Bektemir dasturxonga qaradi-yu, hech narsani ko'rmadi, u iztirobda edi.

– Menga qara, men... men bir ish qilishim kerak. Nimadir qilishim kerak, bilasanmi!..

– Bola-chaqa omon ekanmi?

– Ha, xotini, qizim... Lekin hali uyga borganim yo'q, yurak dov bermayapti.

– A?

– Ular mening tirik ekanimni bilishmaydi. Qaysi yuz bilan boraman? Nima deb boraman? – Bektemir yalang'och ko'ksiga, yuragiga, cho'ntaklariga shapatilab jahl bilan gapirdi: – Nima bilan boraman? Men... bir ish qilishim kerak.

– Ishga kiring.

– Ha, avval – ish. Senga kelganimki... menga bir ish topib ber, uka. Shunday kasb kerakki, qasd qilib qo'ydim: kecha-yu kunduz ishga sho'ng'ib ketay. Toki odamlar meni ko'rmasin, faqat mehnatimni ko'rishsin. Mehnat! Mehnat! Mehnat! Boshqa narsa kerak emas. Shundagina bir kuni borib xotini bilan qizimning oyog'iga bosh qo'ysam, balki gunohimdan o'tishar. Akbarali, uka, senga yorildim, yordam qil...

– Akbarali! Hov, Akbarali!

Mudrab o'tirgan Sharofat xolaning ko'zi ochilib ketdi. Qarasa, Akbarali hamon deraza oldida turibdi-yu, ko'chadan chaqirayotgan o'rtoqlarining ovozi eshitmayapti.

– Bolam, chaqirishyapti.

Akbarali xayol changalidan bazo'r qutulib, tolgin kipriklarini tez-tez qoqdi-da, pastga qaradi.

– Hozir, Abdusamad!

Kiyina boshladi.

- Choy ham ichmading.
- Ichgim kelmayapti. Bufetda icharman.

Mayli. Xayriyatki, tanishlari, o'ртоqlari paydo bo'la boshladi. O'shalar bilan bo'lsa, yaxshi-yaxshi oshna-og'ayni orttirsas, alahsib ketar, unutilar yer yutkur azobli o'ylari.

Sharofat xola bilsa ekan, bu o'ylarning nimaligini! Ona u yoqdan ham yondashib ko'rди, bu yoqdan ham. Aytmadi. Aytmaydigan gapga, bitmaydigan yaraga o'xshaydi. Ishqilib, endi yangilanmasa bo'lgani. O'g'lining mana shu yor-do'st-laridan umidi katta.

Oylar o'tib, Akbarali anchagina o'ртоqlar orttirdi. Xuddi Sharofat xolaning o'ylaganidek, yuziga rang, ovozigas jarang qo'shilib yana biroz ochildi o'g'li.

O'ртоqlari bilan «gurr» etib kirib kelar, «gurr» etib chiqib ketar edi. Futbolgami, lola sayligami – ona uchun baribir. Ishqilib, baraka topkur o'ртоqlarining shovqin-suroni bilan andarmon bo'lsa bas.

O'ртоqlari ajoyib. Biri bo'ydoq, biri bola-chaqali, biri texnik, biri ishchi, lekin bir-birini uchratganda bari shaldir-shuldur; hazil, kulgidan tinmagani-chi bularning! Sharofat xolaning havasi keladi: peshanasi yorug' onalar ham ko'p. Mana, Abdusamad degan dali-g'uli, baqaloq haydovchi bularga jo'raboshi. O'zi ham zerikish nimaligini bilmasa kerak. Bilmagan narsasi yo'q: futbolni ham ipidan-ignasigacha biladi, oyga uchgan yo'ldoshni ham. Kombinatda «O'ртоqlik sudi», «Baxt saroyi» degan gaplarni ham shu o'ylab chiqardi, yelkaga kichkinagina priyomnik osib yurishni ham shu rasm qildi. Qayerga borsa,

yosh-yalang yopirilib shunga ergashgani-ergashgan. Shu Abdusamad jo'ralarini boshlab kelsa, Sharofat xolaning o'g'lidan ko'ngli tinch, qo'l qovushtirib o'tirib shularning hazil-mutoyibasiga quloq soladi, o'g'lining ularga choy damlashi, allanimalar ustida gap talashishini jilmayib tomosha qiladi.

Yigitlar Akbaralinikiga to'planishni yaxshi ko'rishadi. Sharofat xola beozor xotin, bola-chaqa yo'q, xoli joy. Bir kuni qandaydir sex boshlig'ini pensiyaga kuzatib qaytayotib, bir piyola choyga kirishdi. Hammalari ham shirakayf ekan, kirishlari bilan elektr payrovida askiya boshlanib ketdi. Pensionerning hisoblagichi ishlamay qo'ygan-yu, kombinat direktorining yorg'oq boshi uch yuz shamli chiroqdek charaqlagani ham qolmadi, kotiba qizning chirsillab ketgani ham qolmadi, xullas, alla-pallagacha bo'ldi kulgi, bo'ldi kulgi.

Bir vaqt qarashsa, Akbarali yumshoq kursiga cho'kib, bosh egib o'tiribdi, qovog'i soliq. Go'yo bitta o'zi, atrofda kulgi, qahqaha-yu quvnoq o'rtoqlari yo'qdek. Xushchaqchaq shovqin birdan tindi. Mehmonlar bir-birlariga, keyin soatlariga qarashdi, o'ng'aysizlanib o'rinlaridan turishdi. Sharofat xola ham ko'ksini ushlab, bezovtalanib qoldi. O'g'lining tanish bu holati zumda onaning ko'nglini g'ash qiladigan bo'lib qolgan edi.

Akbarali o'rtoqlari bilan xayrlashmadi ham. Onasi ularni kuzatib qaytib kirsam, o'g'li kiyimboshi bilan karavotda cho'zilib yotibdi.

– Bolam...

Akbarali eshitmadi. Uning fikri-yodi yana o'sha bir ko'zli Bektemirda edi.

Har bir soʻz, har bir tafsilot yana xayolidan lip-lip oʻtardi: «Yordam beraman, nega yordam bermas ekanman. Konga olib boray, koʻring. Ishga kiring. Mehnat desangiz, mehnatning zoʻri shu yerda».

Oʻshanda ertasiga u dadasining oʻrtogʻiga konni koʻrsatadigan boʻldi. Quyoshli kuz ertasi juda chiroyli edi. Koʻl boʻyidagi qayragʻochlarning shapaloqdek-shapaloqdek qizgʻish barglari oyoq ostida shitirlaydi, koʻlmak suvlar jimirlaydi. Togʻ shabadasi Shodasoyniing sovuq shovqini daralarga taratmoqda, uzoqda qorli choʻqqilar quyoshga oʻchakishgandek yilt-yilt charaqlaydi, kungay yonbagʻirlarda saf tortgan archalar qorayib koʻrinadi. Soʻqmoq yoʻl qadam sayin yuqoriga oʻrlab boradi, pastda eski Shodasoyni qishlogʻi sargʻish daraxtlarga burkanib yotibdi, sal berida unga tutashib ketgan kon shaharchasining tunuka tomlari. Konchilar ishdan chiqqandan keyin uyga qaytadigan yoʻlni zap manzarali joylardan solishibdi-da! Kela-kelguncha hordigʻi ham chiqib ketsa kerak.

Yoʻlda duch kelgan odamlar Akbaralini tanib salom berishar, bular ikkalasi barobar alik olib, shoshmasdan gaplashib, atroflarni tomosha qilib borishar edi. Bektemir oʻz ishiga ketayotgandek koʻngli yayraydi. Agar u konga ishga kirib olsa, har kuni mana shu yoʻldan yuradi. Necha yillardan beri birinchi marta oʻz odamlari ichida, oʻzi uchun yeng shimarib, terga botib, yayrab mehnat qiladi. Keyinroq xotini bilan qizini koʻchirib kelib, uy-joy ham qilib olsa! Bektemirning bir vaqtlar oʻylashga ham yuragi dov bermay yurgan orzulari shu emasmidi? Akbarali buning nimaligi-

ni tushunmaydi, uning uchun bu oddiy bir ish kuni. U shunchaki, yo'l-yo'lakay bir tanishini boshlab, o'zining odatdagi ishiga ketyapti. Konchilar kiyadigan qora pidjagini bilagiga tashlab, tor so'qmoqdan mehmonga yo'l berish uchun chetdagi shag'al uyumlarini shaqir-shuqur bosib odimlamoqda. Bektemir uning oftobda ter tomchilari yiltillagan yuziga qarab qo'ydi.

Akbarali otasiga uncha o'xshamas, novcha, ingichka, kamgaproq edi. Lekin kechasidagi hikoyalaridan keyin oqko'ngil Bektemir aka unga yoqib qoldi, ota o'rniga mehribon bir odam orttirgandek bo'ldi Akbarali.

– Uylanmabsan-da, chakki qilibsan... – dedi Bektemir aka.

Akbarali yerga qarab kulib qo'ydi.

– Ha, mayli, hali kech emas. Mening qizim ham bo'yi yetib qolgandir. Onasiga tortgan bo'lsa do'ndiqqina bo'lishi kerak, olib kelaman, ko'rasan. Yoqtirsang, senga beraman, xudo xohlasa.

Akbarali yana kulib qo'ydi. Konga yaqinlashib qolishgan edi. Qirlardan, jarlardan hatlab osma vagonetkalar g'izillaydi. Tashlandiq jipslardan paydo bo'lgan tepaliklar dam qizg'ish, dam qo'ng'ir rangga kirib tovlanadi. Kon yaqinida ular suv sepilgan keng asfalt yo'lga chiqishdi.

– Meni kirgizisharmikan? – deb so'radi Bektemir. Ruda ortilgan MAZlar o'tib borardi, Akbarali eshitmadi.

– Hujjatim yo'q, kirgizisharmikan?

– Men bor-ku! – deb qichqirdi Akbarali kulib. Eshitmadi deb o'ylab, ko'kragiga urib ko'rsatdi: – Men, men! Mana bo'lmasa kiyib oling, buni

ko'rsa to'xtatib o'tirmaydi, – deya pidjagini irg'itdi Akbarali. Bektemir aka pidjakni ilib olib, kiydi.

– Yarashdi, yarashdi! – deb qichqirdi Akbarali. Ikkalasi ham xandon tashlab kuldi. Bu vaqt MAZlar o'tib bo'lgan edi, kon og'zida ularning kulgisi yangrab eshitildi, tog'lardan bir zum aks sado kelib turdi.

– Endi sening o'zingni kirgizmasa-chi? – deb kuldi Bektemir aka yigitning yana ham ingichka tortgan ko'ylakchan gavdasiga qarab.

– Meni tanishadi, – deb qo'l siltadi Akbarali. – Ruxsat olsak ham bo'ladi-yu, idora uzoq. Bitta hiyla ishlataylik-chi, o'tarmikan. – Ikkalasi yana yayrab kuldi. Bektemir aka ustidagi pidjakka qarab-qarab quvonardi.

– Erta-indin o'zimga ham tegadi, xudo xohlasa. Qorovulxonada ularga hech kim indamadi, yo'lakda qo'llariga bittadan karbid fonari olib, boshlariga kaska kiyishdi-da, kongga kirib ketishdi.

Tog' qa'rining zax sovug'i birdan ko'krakka urdi. Piyoda yuradigan taxta yo'lak zax devor bo'ylab borar, temir yo'l izlari uchrashgan chorahalaridagina tonnel biroz kengayib, yorug' maydonlarga olib chiqar edi. Bektemir aka bosh ustidagi yo'g'on-yo'g'on kabellarni, issiq-sovuq suv, havo quvurlarini, elektr, telefon simlarini ushlab qo'yar, Yevropada ishlagan konlarini gapirib, chiroqsiz, havosiz, xuddi ko'rkalamushdek yer qaziganlarini eslab, u yerlarda insonning xorligini so'zlab borardi. Ular uzoq yurishdi. Tepadan chakka tomib badanlarni junjiktiradi, ruda ortilgan vagonetka eshelonlari o'tganda, quloqlariga barmoqlarini tiqib, devorga yopishgancha to'xtab

turishadi. Necha-necha «tor ko'cha»larga kirib chiqishdi, uzoq shtreklarga borib kelishdi, odamlar bilan gaplashishdi, bir yarim soatcha yurgandan keyin orqaga qaytadigan bo'lishdi.

– Ha... – dedi Bektemir aka, – avval yordamchi bo'lib biron kasbga zehn solib yurishga to'g'ri keladi. Murakkablashib ketibdi...

– Nima bo'lsa ham konchi bo'ldingiz endi, Bektemir aka, – dedi Akbarali.

Tog' qa'ri jimjit bo'lib qoldi. Taxta yo'lak tagida shildirab suv oqar, chirog'ini silkib oldinda ketayotgan Bektemir aka o'ychan jilmayar edi: u chindan ham konchiga o'xshaydimi?

Bir mahal muyulishga kelganlarida qayerdadir chaqmoq chaqilgandek bir nima yilt etdi-da, ikkalalarining ham ko'zlari qamashib, bir zum hech narsa ko'rmay qolishdi. So'ngra zulmat tarqalganda, bir-birlariga savol nazari bilan qarashdi. Bektemir aka temir yo'ldan sakrab o'tib, oldinga yugurdi. Nariroqqa borganlarida bir nima chirs-chirs etib, yana chaqmoq chaqildi.

– Bu yoqda! – dedi Bektemir yana oldinga yugurib. Ho'l taxtalar ustidan oldinma-keyin yugurib, toyib, qoqilib bir joyga yetib borishsa, yo'l chetida devorlari betonlangan katta kameraning shifti o'pirilib, yo'g'on relslardan yasalgan temir balkalarning bir uchi muallaq osilib yotibdi. Butun temir balkalardan payvandlab ishlangan og'ir shift bir chetidagina ilinib, lopillab turar, har lopillaganida allaqayerda chirs-chirs elektr chaqmoq chaqib butun shtreklarni dam charaqlagan shu'laga, dam zim-ziyo qorong'ilikka g'arq etar edi.

Akbarali yaxlit temir shiftning vahimali lopilashidanmi yo ko'zlari hech narsani ko'rmay qolganidanmi, o'zini yo'qotib baqira boshladi.

– Ehtiyot bo'ling, qoching, Bektemir aka!

Elektr hamon chirsillab ko'z ochirmas edi, ular bir-birlarining qayerda turganlarini ovozlaridan, nafas olishlaridangina payqashar edi.

– Transformator! – deb qichqirdi Bektemir. – Hozir balkalar bosib tushsa, transformator portlaydi! Bu – yong'in degan gap, ichkarida odamlar bor! Bu yoqqa yur!

– Qoching! Nima qilmoqchisiz?

– Transformatorni o'chirish kerak, portlaydi!

– Qoching, bosib qoladi hozir!

– O'chirish kerak, falokat yuz bermasin, qayoqdasan?

Chirs-chirs chaqmoq chaqilar, temir shift dahshatli lopillar edi. Bektemir uning tagiga kirib, qaytib chiqdi.

– Dastaga bu yondan yaqinlashib bo'lmaydi, ko'zga uryapti. Qayoqdasan, ko'tar buni! – U devor tagida turgan qandaydir eski qutiga yopishdi.

– Qoching deyaрман, Bektemir aka! Ana tushyapti! – deb baqirdi Akbarali.

Bektemir bo'lsa bo'yin tomirlari o'ynoqilab qutini siljitar edi, quti og'ir, jiqqa suv, chetlariga beton yopishib qotgan...

– Ko'tarishvor! Bir zumda oshib tushib, o'chirib chiqaman! Qayoqdasan?

Chirs-chirs etgan o'lik shu'lada Akbarali uning qonsiz yuzini, og'irlik zo'ridan soqqaday bo'lib ketgan yolg'iz ko'zini so'nggi marta ko'rib qoldi.

– Qayoqdasan?!

– Qoching, Bektemir aka! Tezroq qoching, portlaydi!

Akbaralining tovushi o'ziga ham allaqayoqlardan eshitilgandek bo'ldi. Qayoqqa ketayotganini o'zi ham bilmasdan, qoqila-surina qochar, baqirar edi. U negadir birdan darmonsizlandi, to-mog'i xirillab, ovozi chiqmay qoldi, chakkasini ushlagan qo'lida qon yuqini ko'rib yana vahimasi oshdi. Uzoqda tuynukdagidek bo'lib kun yorug'i ko'ringanda, hammayoqda chiroq o'chdi. Yo'llar, shtreklar zim-ziyo bo'lib qoldi. Shu payt orqaga bir nima gursillab, uzoqdan mudhish faryod eshitildi. Bu achchiq tovush oyog'idan chalgandek, Akbarali qorong'ida zax devorga yuzi bilan suyanib qoldi. Biroq shtreklardan nimadir guvillab, uni quvlab kelayotgandek edi, haligi tovushning tog' qa'ridagi aks sadosi eshitildi qulog'iga. U tuproq devorga suykilib, tarmashib oldinga siljidi, nafasi bo'g'ilib, uzoqdagi kun yorug'i uni o'ziga tortayotgandek edi. Haligi tovush... Bektemirning tovushi. Uni temir balkalar bosib qoldi. Ulgurmadi. Transformatorni o'chirdi-yu, o'zi chiqib olishga ulgurmadi... Qochish kerak, endi qochish kerak!

Kimdir qo'rqmadi, u qo'rqdi. Bir zumgina qo'rqdi.

Bir zum... Bir zum. O'sha hal qildi. Qaytmoqchi ham bo'lgan edi, qaytmadi. Quti... og'ir, sementli quti... Qaytmadi. Qo'rqdi. Bir zumgina qo'rquv... Endi qochish kerak! Qochish kerak!

– Qochish kerak!!!

– Bolam, Akbarali! Menga qara, o'rgilay, ag'darilib yot, bolam, bosinqirayapsan...

Akbarali o'rnidan sakrab turib, chakkasini ushlab ko'rdi – qo'lida qon yuqi yo'q edi. Ro'parasida rangi quv o'chgan onasi turibdi.

– Uxlaganga ham o‘xshamaysan, bolam. Nimadan qo‘rqding, yomon tush ko‘rdingmi?

Akbaralining ko‘z o‘ngida hamon Bektemir turardi. Lekin Bektemir yo‘q. Bektemir temirlar ostida majaqlanib ketgan... Akbarali xunuk tushga o‘xshagan bu o‘ylarini uloqtirib tashlamoqchi bo‘lgandek ko‘zini yumib, boshini silkidi. Boshi toshdek og‘ir edi...

U qochib keldi. Qochib qutulaman deb o‘yladi. Lekin odam o‘zidan qochib qutulolmas ekan. Kallasi ham, ko‘ksi ham bo‘m-bo‘sh...

O‘rtoqlari kelganda yana o‘zini chetga oladigan bo‘ldi. Xola razm solsa, orada eng kamgap, kam-suqumi shu. Keyinroq oshnalari chaqirib kelsa ham, «Chiqmayman» deb javob beradigan bo‘ldi. O‘shandan beri sheriklari ham kelmay qo‘yishdi. Akbarali ularga qulfi dilini ocholmadi, el bo‘lolmadi.

Dardingni aytolmaganingdan keyin el bo‘lolmaysan-da.

Shunday vaqtlar ham bo‘lar ekanki, do‘stlaringdan, odamlardan najot so‘rolmaysan, o‘zingni o‘zing himoya qilolmaysan, o‘z orzularing yuziga o‘zing tuproq tortib, jon rishtalaringni o‘zing qirqasan.

U yana o‘sha-o‘sha, gardanidan bosgan ko‘rinmas yukdan bukchayib, dardini birovga aytolmay yo ishida zavq, yo uyqusida halovat, yo oshida ta‘m sezmay kunlarni, oylarni yolg‘iz, yer suzib o‘tkazdi.

Onasi uning ham xuddi o‘zidek tug‘ilib o‘sgan joylarini qattiq dard bilan qo‘msaganini sezar, bilar edi. Shodasoyga qaytishsa, balki ko‘ngli yo-

rishib ketarmidi, u yerda uni hamma biladi, dardini aytishining hojati yo'q, aybdor bo'lsa kechirishar... Dardini ichiga yutib yuraversa, bir umr qaddini ko'tarolmaydi. Qaytish kerak.

Bir chekkasi, albatta, o'zining ham Shodasoyni yana bir ko'rib, tuprog'ini ko'ziga surtgisi kelganidan, Sharofat xolaning ko'ngliga bu fikr yana kelib yopishdi:

– Manzura tushmagur ham bola-chaqalik bo'lib ketgandir, – dedi u o'g'liga yana bir kuni kechqurun.

– Bilmasam, – dedi Akbarali, – shu vaqtgacha...

– Qulog'ida bo'lsa uzoqlardagi Bektemirning bo'g'iq ovozi yangrardi: «Mening qizimning ham bo'yi yetib qolgandir. Olib kelaman, ko'rasan. Yoqtirsang, o'zingga beraman, xudo xohlasa...» Akbaralining badani uvushib ketdi, bu tovushdan qochmoqchidek, boshini burkab yotdi.

Qish edi. Derazadan antennalarning izg'irinda hushtak chalgani eshitildi. Onasi ham gapning dilsiyohlikka aylanishidan qo'rqib jim bo'ldi. Al-lamahalgacha izg'irinning sovuq hushtagidan boshqa ovoz eshitilmadi.

Bir bemaza qish bo'ldiki, qorasovuq, to'ngak ko'chiradigan achchiq izg'irin jonga tegdi, yalang'och daraxtlar ham, yer ham qop-qorayib, fig'oni chiqib yotgandek. Bir musaffo qor uchqunlab, bu havoning g'uborini olib ketsa-chi. Keyingi paytlarda o'pka qisishi yana zo'raygan Sharofat xola o'g'li ishga ketganda, yolg'iz derazaga qaragani yuragi bezillab o'tiradi. Olam bo'm-bo'sh ko'rinadi ko'ziga. Oh desa og'zidan olov chiqadi. Bir suv sepib hovli supursa, kelini bilan gap ta-

lashib xumordan chiqsa, qatiq uvitib, devor raxnasidan qo'shnisiga uzatsa, nafasi ochilib ketarmidi. Tavba, suqsurdek o'g'il o'stirib, shularga zor bo'lib o'tirsa endi...

Bir kuni tushdan keyin salmoqlab laylakqor yog'ib berdiki, shaharning chehrasi ochilib ketganidan bolalar ko'chada «Oftob chiqdi olamga»ni aytib yuborishdi. Oftob qayoqda, par yostiqlik to'zg'igandek, osmon oppoq bo'lib yotibdi. Yopiray, shuning hammasi yerga tusharmikan?

Sharofat xola kechgacha derazadan ko'z uzmani. Xamiridan xabar oldi-yu, yana kelib o'tirdi. Laylakqor. Zap topib aytganda odamlar. Qanot qoqmay, asta uchib kelib qo'nadi...

Sharofat xola birdan o'rnidan turib, manglayini derazaga bosdi.

– Subhonollo... Subhonollo! – dedi rangi oqarinqirab. Yo'lkada, bulduruqlik bog'lagan oppoqlik zarang tagida kelishgangina bir qiz bilan Akbarali turardi. – Tushim bo'lmasin tag'in, – deb Sharofat xola yuz-ko'zini siypadi, bir nimalar deb pichirlab ikki yelkasiga kuf-suf qildi.

Qiz bilan yigit bir-birlariga muhim gaplari bo'lmasa ham, aftidan, ajralolmay turishar, laylakqorni kaftlariga qo'ndirib, erib ketishini tomosha qilishar, qiqirlab kulishar edi. Akbaralining kulishi Sharofat xolaning yuragini o'ynatib yubordi. O'ylab qarasa, ko'pdan eshitmagan ekan uning kulishini. Qiz kim bo'ldi ekan, Sharofat xola uni hech ko'rmagan, ko'rgan bo'lsa uzoqdan ham tanir edi. To'rtinchi qavatdan ikkalasi ham pakanagina bo'lib ko'rinadi, boshlari, yelkaları oppoqlik. Qizning qomati durkun, poshna-

li tuflisi bilan oppoq yerni to'xtovsiz toptayverib g'alvir qilib yuboribdi, sumkachasini o'ynagan-cha ba'zan erkalanib, qiyqirib kular, Akbaralidan ko'z uzmas edi. Sharofat xolaga u juda qadrdon ko'rinib ketdi: «Ovla, girgitton, bolaginamning ko'nglini ovla. O'lib bo'ldim-ku... – Xola derazaga peshanasini tirab yig'lab yubordi. – Xayriyat-ey, xudoga ming qatla shukur! Astoydil bo'lsin, ishq-muhabbat bo'lsin ishqilib. Yosh ko'ngilning ko'chasi ko'p. Do'stlari bilan yupanmasa, qaylig'i bilan yupanar. Ko'ngil savdosidan zo'ri yo'q, u boshqa hamma gard-u g'amni yuragidan siqib chiqaradi. Rost bo'lsin, ilohi, omin, rost bo'lsin». Sharofat xolaning birdan-bir ilinji shu bo'lib qoldi. Darmon ham kirgandek u-buni bahona qilib ivirsir, o'g'lini uzoq yillar ko'rmagandek eshikka ko'z tutar edi. Uni Shodasoydan kutganda ham bunchalik ilhaq bo'lmagan.

Akbarali haqiqatan ham odatdagidan boshqacharoq bo'lib kirib keldi. Soqollari toza qirilgan, o'zi ham ancha yashargandek. Oyisi ham hech narsani bilmaganday, unga zimdan razm solib, dasturxon tuzadi. Akbarali yaxshi ko'rgan shovlasini ishtaha bilan tushirib, derazani ochdi, hushtak chalib u yoq bu yoqni aylandi.

– Oyi, ko'klamda mana bu boloxonani oynavonlik qilib, tuzatib olish kerak.

Uning ovozi juda tiniq edi, Sharofat xola to'lginlanganidan javob berolmadi. «Oyiginang o'rgilsin, ko'nglimda nimalar bo'layotganini bilsang edi! Nahotki o'sha o'zimning Akbarginamni yangittan topgan bo'lsam?!»

Akbarali bo'lsa hamon sho'x hushtak chalib, uch oydan beri gapirmay yotgan eski priyom-

nigini tuzatib qoʻydi. Keyin toʻrdagi burchakni moʻljallab:

– Oyi, shu yerga bitta divan olsak maylimi, juda huvillab yotibdi, – dedi.

– Ol, oʻrgilay bolam, ola qol.

– Nafasingiz qalay?

– Yaxshi, tasadduq, bugun qor yogʻib, havo yaxshi boʻlib qoldi.

– Siz endi oʻzingizni koʻp urintirmang. Choy qaynatsangiz boʻlgani. Bozorni oʻzim qilaman. Dazmolni ham... – Birdan esiga tushgandek, dazmolni shtepselga tiqib, galstuklarini saralay boshladi. Ikki-uchtasini dazmollab, qoziqqa osib qoʻydi.

Ona bugun uxlamadi, nafasi siqilsa ham pisand qilmaslikka urinib, qaynonalik orzulariga erk berib, tonggacha tilak tilab, duo qilib chiqdi. Ertasiga gastronom oldida Abdusamadni koʻrib qolib, negadir oʻzi ham bilmay, oldiga yugurib bordi.

– Voy, oʻgʻlim, nimaga oʻrtogʻingizning oldiga kirmay qoʻydingiz?

– Oʻrtogʻimning ishi katta, xola. Xalaqit bermaylik deymiz-da. U kishining hozir bizlarga vaqti yoʻq. Shaharning eng borib turgan dilbarini oʻziga ogʻdirib oldi. Toʻyga boramiz, xudo xohlasa. – Baqaloq Abdusamad ot yolini silagandek, mashinasining kapotini siypab qoʻydi. – Salom deng, xola.

– Xoʻp, boʻladi, otaginam, – Sharofat xolaning tovushi mashinaning dudi ichida qoldi. Uning gapi oʻzidan boshqa hech kimga eshitilmasdi. – Shaharning borib turgan dilbari... Toʻy... Voy oʻlay, qayoqdan keldi men shoʻrlikka bu baxt-tole... Voy oʻlay...

– Ha, xola, nima bo‘ldi?

Bu notanish bola edi. Majolsizlanib qolgan xolaning qo‘lidan sumkasini olib, podyezdigacha suyab eltib qo‘ydi.

Ajabo, kim ekan-a shaharning borib turgan o‘sha dilbari? Bu fikr Sharofat xolani gangitar, cho‘chitar, har kuni necha marta xayoliga kelib, charchatar edi. Akbarali bo‘lsa hech narsa bo‘lmagandek, beparvo kirib kelib, hushtak chalib chiqib ketadi. Vaholanki, Sharofat xolaga ma‘lum – hamma gap mana shu beparvolik bilan, mana shu hushtakda. Xola onalarga xos sinchkovlik bilan yana ancha-muncha narsalarni ham bilib oldi: baxt qushining oti Hadya ekan, texnikumni bitiribdi, kombinatning laboratoriyasida ishlarmish.

Ishlar shundoq yurishib ketdiki, hatto o‘zi bilan tanishib ham oldi.

Dam olish kuni edi. Ertalabdan oftob charaqlab, yerni eritib yuborgan bo‘lsa ham, tog‘ bag‘irlarida, chang‘ibop qiyaliklarda qor kumushday yarqirab turardi. Akbarali saharlab turib, dahlizda pishilagancha nimanidir bog‘lab, tugib, tika boshladi. Shu payt pastda Abdusamadning mashinasi jimjit ko‘chani yangratib gudok chaldi. Sharofat xola derazadan qarasa, eshik tagida bir mashina yigit-qizlar. Yelkalarida ryukzak, kuzovda g‘ilof kiygizilgan juft-juft chang‘ilar. Hammalari birdan shovqin solib, derazaga qarab qo‘l silkishardi.

– Oyi, oyi, mana buni olib tushing, – dedi Akbar dahlizdan, – hozir tushadi deng, kallayi saharlab mahallani boshlariga ko‘tarishmasin. – U onasining qo‘liga tuguncha tutqazib, o‘zi ryukzakni

yelkasiga olishga urindi. Yuzini ter bosib ketgan, shoshar, pastdagi shovqinni kesolmay, qichqirar edi: – Hozir deyaqman-ku, mana bo‘ldim!

Sharofat xolaning yuragi chapak otdi. U zindan tushayotganida pildirab chiqib kelayotgan qizga duch keldi. Bu Hadya edi. Ular ilgari sira uchrashmagan bo‘lsalar ham, bir-birlarini tanishdi. Qandaydir ichki bir sezgi bilan tanishdi bir-birlarini.

– Sharofat xola... – Qiz bosh egib to‘xtab qoldi. U kampirni lol qilib qo‘ygan edi. – Akbarali akam tushadilarmi?

Sharofat xola bir nima deymay iljaygancha tuginni uzatdi. Qizni dilbar deganlaricha ham bor edi. Nozikkina oqish yuzida g‘ubor yo‘q, lablari bo‘rtgan, sal-pal qalam tekkan payvasta qoshlari chiroyli chimirilib, «muncha qaradingiz» degandek iymanib turar, qalin sochi qizil beretini to‘ldirgan, o‘zi oriqqina bo‘lsa ham, ko‘ksi to‘la, paxmoq oq jun fufayka yuzining marmar rangini yanada shu‘lalan-tirar, torgina havorang shimi esa qaddi-qomatining barkamolligini ta‘kidlab turgandek.

Qizni ko‘rib esankiragan Sharofat xola pastda ola-to‘polon, shovqin-suronning ustidan chiqib, na Hadyaga, na o‘g‘liga bir og‘iz gap aytoldi. O‘g‘li bilan Hadya bir-birlarini ko‘rib qip-qizarib ketishdi. Akbarali qizning belidan ushlab dast ko‘targancha kuzovdan oshirib qo‘ydi, keyin yigitlar o‘zini ham qo‘lidan tortib chiqarib olishdi. Yigit-qizlar qiy-chuv solishar, tinmay kulishar edi. Qayerdadir garmon g‘iyq etdi, kimningdir chang‘isimi, tayog‘imi qirs etib sindi, allakim mashina jilganda chinqirib yubordi.

Mashina jo'nab ketgandan keyingina «Xayr, xola, xayr!» deb qichqirishdi-yu, qulog'i tingan Sharofat yana bir so'z aytolmasdan qolaverdi. Lekin Hadyani rosa to'yib ko'rib oldi, jo'nab ketgunicha ko'z uzmadi undan. Chiroyli kelin-dan qo'rqib yurardi, mana, xudo berdi chamas-i. Chiroylining tashvishi ko'p bo'ladi, deyishadi. Bu – bir. Ikkinchidan, ham chiroyni, ham esni birga ato qilmas ekan xudo. Kamdan-kam bo'ladi. Uchlamchi, chiroyli kelin hech qachon qaynananing xizmatini qilmaydi.

«Voy, nimalarni o'ylayapman, men esi past. Bandayi noshukur. Bularning hammasi ham bekor gap, eskilik gap. Bordi-yu, bironta kam-ko'sti bo'lsa ham go'rga. Kimning kam-ko'sti yo'q? Menga o'g'ilnamning ochiq chehrasi kerak. Chehrasi ochildi uning, bir oydan beri qayta tug'ilganday bo'lib qoldi. Lohovla valaquvvata! Muhabbatda, o'rgilay, muhabbat! Yana qaytib kelmasa bas, o'sha eski dilxiraligi. Paqqos gumdon bo'lib ket-sin ishqilib. Qaytib kelmaydi endi, gumdon bo'lib ketadi, ishq-muhabbat nimalarni yengmaydi!»

Bugun kuni bilan Hadyaning kaptardekkina havorang ko'ylakdagi qomati kampirning ko'z o'ngidan ketmadi. Sharofat xola uni bir ko'rishda rosa yoqtirib, ko'ngliga jonlashtirib olgan edi, bag'riga bosgisi kelaverdi. Toleyidan cho'chib-cho'chib, xayolida nuqul, kelinim, deb erkalaydi. O'ylaganmidi axir, osmondan tushgandek, shundoq, barno qiz, esli, ko'hlik, iboli. Tovushi ham beozorgina: «Akbarali aka tushadilarmi?» «Akbarali» degan tilginangdan onang aylansin! Sen Akbarali bilan menga qanday quvonch, qanday baxt-tole keltirganingni bilsayding...»

Sharofat xola yolg'iz o'tirib yig'lab oldi. Hech qachon bunday rohat qilib yig'lagan emas edi.

Kechqurun derazadan tomosha qilgan manzarasi shirin xayollarining davomidek bo'ldi.

Mashina kelib to'xtashi bilan chaqqon sakrab tushgan Akbarali qo'llarini yozdi, kuzovdagi yigitlar Hadyani chinqirtirib uning quchog'iga otishdi. Qiz ham yerga qattiq urilmaslik uchun noilojdan yigitning bo'yniga osilib qoldi. Abdusamad bo'lsa, shartta gazni bosdi, kuzovdagi yigit-qizlar qiy-chuv bilan tebranib, qah-qah urib, qo'l silkigan-cha jo'nab ketishdi. Akbarali qizni hamon ko'tarib turardi.

Sharofat xolaning yuragi qinidan chiqayozdi. «Olib kira qol! Olib kira qol, bolam!» derdi pichirlab.

– Voy o'lay, men nima deyapman, tavba, tavba! – deb derazadan o'zini chetga oldi. Nima qilishini bilmay, yana qaytib keldi. Tashqarida shom qorong'isi, yo'lka chetlarida qor uyumlarigina yaltirab turardi. Akbarali qizni hamon qo'yib yubormay hazillashardi. Qiz tipirchilar, yigit bo'lsa uni dam yumshoq qor uyumiga irg'itmoqchi bo'lib, dam bo'ynidan tishlab olmoqchiday tahdid solar edi.

– Voy qo'pol, voy qo'pol, qizni xafa qilib qo'ymasaydi, – deb Sharofat xola tepada jonini hovuchlab turibdi.

Akbarali nihoyat qizni yerga tushirdi. Tushirdiyu, lekin qiz qo'llarini uning bo'ynidan olmadi. Shom qorong'isi quyuqlashdimi, Sharofat xolaning ko'zi xiralashdimi, xullas, o'g'li bilan Hadyasi tushmagur xuddi bir kishidek, bittagina qop-qora soyadek bo'lib qolishdi. Daraxt tagida oppoq qor, qor ustida ikki soya; novcharog'i bu-

lar-u, pastrog'i – ryukzak. Boshqa hech narsa ko'rinmas edi.

Akbarali biror soatlardan keyin olovdek yonib kirib keldi. U bugun sergap, serharakat edi. Tog'lardan, chang'i uchishning zavqlaridan gapira ketdi.

– Hadyaxonni uyigacha kuzatib qo'yingmi, bolam?

– Hadyani? – Akbarali ko'zlari charaqlab onasi-ga qarab qoldi, – siz uni qayoqdan bilasiz?

Oyisi uzr so'ragandek yerga qarab jilmaydi. Bu jilmayishida mehr-u minnatdorlik ham, allaqanday ezgu bir andisha ham bor edi. Akbarali asta kelib oyisini quchdi.

– Ovqatingni olib kelaymi, bolam?

– Olib keling, oyi! – dedi xushchaqchaq Akbarali. U yechinib, yuvingani chiqdi.

– Choy ham damlaymi?

– Damlang, oyi! – deb qichqirdi o'g'li.

Lekin yuvinib chiqqandan keyin divanga cho'zildi-yu, stol tuzalganicha qolaverdi. Tog' sayohatidan qoni qizib yasharib ketgan Akbarali xayolchan shiftga tikilib yotardi. Bu uning ilgari o'y surishi emas, ko'zlari tiyrak, chehrasi yorqin, xayollari allaqayoqda. Hadyani o'ylayapti, ona buni sezdi. Shu payt o'g'lidan ko'z uzgisi kelmasa ham, asta shipillab oshxonaga chiqib ketdi. O'ylasin, o'ylari juda ham shirin hozir, ko'zlarini o'ylayaptimi, lablarinimi... shivirlashlarini eshit-yaptimi, kulishlarinimi...

Sokin tun cho'kdi. Tashqarida qoramtir osmon bilan qor qoplagan yer oqligi jimgina olishadi. Har derazaga shu'la qo'ngandek, xonalar yorug', iliq, fayzli.

Yoqimli horg'inlikdan keyin orombaxsh uyqu bosib keladi... Uy ichida muhabbat sharpasi keza yaxshi-da.

Shu tariqa kunlar, haftalar o'tdi. Sharofat xola o'zining nafasi og'irlashib, hansirashi zo'rayganiga qaramay, fikri-zikri o'g'lida edi. Akbarali goho og'ir, o'ychanroq qaytsa ham, ko'pincha xushchaqchaq, kombinat gazetasiga maqtab yozilganlarini hazil-mutoyiba bilan so'zlar, onasining ko'nglini ovlashga, nima bilandir band bo'lishga harakat qilar edi. Uning bu harakatida allaqanday bir sun'iylik, zo'rma-zo'rakilik borligini ona payqamadi.

Bir kuni, Akbarali ishda edi, kutilmaganda eshikdan otilib Hadya kirib keldi. Kirdi-yu, Sharofat xolaning yuziga tikilib to'xtab qoldi. U yana ham durkunroq, olovdek issiq ko'rindi xolaga; ingichka belini qisib keng tillarang kamar bog'lagan, burmali yubkasi ko'pchib turibdi, lekin oqish yuzida, cho'chchaygan lablarida allaqanday titroq, vahima bor edi. Bo'lg'usi kelinining husniga mahliyo, uning to'satdan kirib kelganiga hayron bo'lgan Sharofat xola avvaliga uning holatini payqamadi.

– Sharofat xola! – deb uning bag'riga tashlandi qiz. Ular ko'pdan tanish qadrdonlardek, ona-boladek bir-birlarining bag'rilariga inishdi. Qiz, a'zoyi badani qaltirab, yig'lab yubordi.

– Voy, jonginam, sizga nima bo'ldi, o'rgilay? – dedi esankirab qolgan Sharofat. Qizning tovushi xunuk, u o'ksib-o'kirib yig'lar edi. – Voy o'lmasam, qizim, ko'taring boshingizni, nima bo'ldi?.. – Uni birdan vahima bosib, qizni bag'ridan uzdi: – Akbaraliga bir nima bo'ldimi? Gapiring!

– Yo‘q, unga hech nima bo‘lgani yo‘q, – deb qiz bosh silkigach, ona uni astoydil yupata boshladi. Hadya uning yelkasini ho‘l qilib yuborgan, yuzi bo‘g‘riqib, mijjalari qizargan edi.

– Gapir, nima hasrat tushdi boshingga, dardingni olay, jonginam, – dedi xola qizning boshini, yelkalarini silab.

– U meni... u meni yaxshi ko‘rmaydi, xola, endi nima qilaman?.. – Hadya yana yig‘lab yubordi.

Sharofat xola ko‘ngli yorishib, yayrab jilmaydi. Qizni yana bag‘riga bosib erkaladi.

– Voy, shunga shuncha yig‘i-sig‘imi, o‘rgilay... – deb kuldi xola. O‘g‘lining bu nozik niholni qanchalik sevishini u bilmay, kim bilsin! Qizning bu yig‘isi hozir unga ham kulgili, ham shirin tuyuldi. – Sizga shundoq ko‘ringandir-da... – tovushini pasaytirib sho‘xlik bilan gapirdi xola. – Yaxshi ko‘radi, aylanay, shunday yaxshi ko‘radiki, es-hushini yo‘qotib qo‘ygan, ha.

– Yo‘q, yaxshi ko‘rmaydi, – qiz jiddiy gapirdi, boshini ko‘tarmay ko‘z yoshini arttdi.

– Voy, men bilamanmi, siz bilasizmi, tasadduq? U butunlay o‘zgarib, boshqa odam bo‘lib qoldi. Hammasiga sen sababsan, bolaginam.

Onaning senlab gapirgani ta’sir qilib, Hadya tag‘in ko‘ziga yosh oldi. Lekin pichirlab yana takrorladi:

– Yaxshi ko‘rmaydi...

– Nega endi, gapir, tushuntir axir menga, bir nima dedimi, xafa qildimi, yolg‘on gapirdimi...

– Yo‘q...

– Olmaning ikki pallasidek yarashgansizlar, bir-biriga xudoning o‘zi bichib-tikkan deb hammaning havasi kelyapti, tag‘in nima?..

– Akbarali akam g‘alati... – Qiz yuz-ko‘zini ar-
tib, o‘tirdi, «men tushunmayman, tushuntiro-
lmayman», degan ma‘noda yelka qisdi, o‘jiz tikildi.
– Akbarali... g‘alati. Ayniqsa, keyingi vaqtlarda. U
ko‘pchilik orasida xushchaqchaq, huda-behuda-
ga kuladi, meni erkalagan, hurmat qilgan bo‘la-
di. Lekin bilasizmi... bularning hammasi zo‘raki,
yasamaga o‘xshaydi.

– Nega endi, bolam! – jahli chiqdi onaning.

– U faqat o‘zini ovutishga uringanday. Nazarim-
da men bilan ham o‘zini ovutish uchun... ni-
manidir unutish uchun... Nega desangiz, yolg‘iz
qolganimizda u menga hech narsa gapirmay-
di, ba‘zan xayoli allaqayoqlarga ketadi, yonida
mening borligimni ham unutib qo‘yadi...

– Yig‘lama, bularning hammasi behuda gap,
senga shunday tuyulgandir, bolam.. – Xolaning
yuziga ham xunuk soya tushgan edi, lekin u tan
olmaslikka, qizga tasalli berishga astoydil urindi:
– Yo‘q, qizim, u seni yaxshi ko‘radi. Menga qara,
seni yaxshi ko‘rmay bo‘ladimi-ya!

Qiz tasalli topmadi.

– Yolg‘iz qolsak go‘yo yo‘q bo‘ladi-qoladi. Bir
nima surishtirsam, g‘alati qaraydi sovuq nazar
bilan. Yaxshi ko‘rgan odam shunaqa bo‘ladimi,
xolajon?

– Axir erkala, silab-siypa, bag‘ringga ol...

– Men unday qiz emasman, Sharofat xola, – dili
og‘rib, yerga qaradi qiz. – U mendan bir nimani
yashiradi.

– Mendan ham... – deb yubordi ona. Beixtiyor
aytib yubordi-yu, o‘zi Hadyadan battar ahvolga
tushdi. O‘pkasi to‘lib, ko‘z oldi qorong‘ilashdi.

O'sha ilgarigi dardchil Akbarali gavdalandi ko'z o'ngida. Boshini stolga qo'yib yig'lab yubordi. – Tavqi la'nating bor boshingda, bolam!.. Nega ochilmaysan, nega aytmayсан?

Hadya uning aytib yig'lashiga tushunmadi-yu, juda qo'rqib ketdi. Sharofatning yig'isi dahshatli, ko'proq tutqanoqqa o'xshar edi, nafasi qisib, yuzlari oqardi. Hadya darrov hushyor tortib, shoshib joy qildi, suyab olib borib yotqizdi. Ro'molchasi bilan avaylab yuzlarini artdi, suv berdi.

– Xolajon, tinchlannig. Hech gap bo'lgani yo'q, men... men... endi siz gapirmang, dam oling.

Derazani ochib, yelpib, ancha o'tirdi. Onani sal o'ziga keltirgandan keyin soatiga qarab, ketishga otlandi. Akbaralining ishdan qaytadigan vaqti bo'lgan edi. Hadya xayrlashdi. Ostonadan yana qaytib:

– Mening kelganimni aytmang, xo'pmi, xola, – dedi-da, piq etib yig'lab chiqib ketdi.

Sharofat xola hushsiz yotdimi, bosinqiradimi, ishqilib, kechga yaqingina o'z tovushidan uyg'onib ketdi. «Shunday qizni-ya! Shunday qizni...» deb hamon pichirlar edi quruqshab ketgan lablari. U nariroqda o'tirgan o'g'lini ko'rdi. Akbarali hamma narsadan xabardor, Hadyaning kelib ketganini ham, onasiga nima bo'lganini ham payqab turar, hammasiga o'zi aybdorligini ham bilar edi chog'i. Shuning uchun onasidan hol-ahvol ham so'ramay, hissiz, o'ysiz, chaqmoq urgan to'nkaday bo'lib o'tiraverdi. Sharofat xolaga u uzoqdan allaqanday qorayib ko'rindi. Oriqlab ketibdi. Birinchi marta o'g'li haqida yomon fikr keldi ko'ngliga, shum qadam... uyga kasofat boshlab keldimi... Shuni o'yladi-yu, ingrab yubordi.

Onaning ko'zlari so'niq edi. Muhabbat keltirgan dastlabki quvonchlar ham so'ndi. Umr shamini ham so'ndiradi shekilli.

Sharofat xola yotib qolganidan keyin Hadyaning ham, Abdusamadlarning ham daragi bo'lmay ketdi. Akbarali hammasini o'zidan cho'chitib, bezdirib qo'yganga o'xshaydi. U uyning qorong'i bir burchagida uzoq yolg'iz o'tiradigan bo'ldi. Ba'zan o'z-o'zi bilan gaplashadi: «Bir zum... faqat bir zum... O'sha lahzada bir zumgina o'zimni boshqacha tutganimda edi... Odam o'zini o'zi o'ldirganda ham unga bir zumlik bardosh yetishmay qoladi, deyishadi...» Yana allanimalar deydi. Keyin qo'rqib o'rnidan turib ketadi.

Borib qayoqlardandir ichib keladi, kechasi uxlamay u yoqdan bu yoqqa ag'darilib chiqadi.

Keyingi vaqtda onasiga, uning betobligiga ham e'tibor bermay, allaqayoqlarda bir nima qidirgandek, bir o'zi tentirab yurar, kech qaytar edi. Bugun ham kun botguncha aylanib yurib, posyolkaning ovloq bir yeridagi kimsasiz bufetga kirib bordi. Bu yerda bufetchi xotin uni tanib qolgan edi, so'ramasdanoq, ikki yuz gramm aroq quyib berdi. Ishsiz kunlari Akbarali bu yerga ikki-uch qayta kelib ketadi, boshqa kunlari bo'lsa ishdan keyin...

Uyda Sharofat xola kasal. O'ziga qaramasa ham, o'g'lining hushtak chalib, papiros tutatib kelganiga ba'zan xursand bo'lib bosh ko'taradi. Ammo qarovsiz qolgan bemorning ahvoli kundan-kun og'irlashardi. Ayniqsa, o'g'lining undan yashiriqcha icha boshlaganini payqagach, u so'nggi ilinjini ham yo'qotgandek bo'ldi.

– Oyi! – dedi Akbarali bir kuni mast holda onasining yoniga o'tirib. – Men hammasini aytib berdim. Sonyaga. Bufetchi xotinga aytdim...

– Nimani aytding, bolam?

– O'shani... U yoqda... odam o'ldirganimni... Sabab bo'lganimni.

Sharofat xolaning ko'zi tindi, xuddi tushdagidek, tubsiz qorong'i jarlikka sho'ng'ib ketdi. Lekin hushi bor edi, gapirolmas edi, xolos. «Iloyo, ketib qolmasam bas. Yana qittak quvvat ber!» deb o'ylaganini biladi. Anchadan keyin tili aylandi:

– U nima dedi, bolam?

– Ichgin, unutasan dedi...

Akbarali omonat o'tirgan joyidan gandraklab, yiqilib tushishiga sal qoldi. Sharofat xola darmonsiz qo'li bilan uni ushlab qolmoqchi bo'lib, allanima dedi. Endi unga baribir edi. «Endi u dunyoligimni o'ylashim kerak», – deb qo'ydi ichida. Shuning uchun: «Kimni, nega, qanday qilib?» – deb so'rab o'tirmadi.

– Sen, bolam, bufetchi xotinga emas, boshqa hech kimga ham emas, faqat shodasoyliklar oldiga borib gunohingni o'tinishing kerak. Faqat o'shalar gunohingdan kecha oladi. O'zingni ko'rsat, bosh eg. Boshqalarga yorilganing bilan, u la'nati bo'yinturug'ing gardaningda qolaveradi. Qaytaylik, jon bolam, ko'zim ochig'ida...

Mast Akbarali karavotdan sirg'alib, qoq polga mukka tushdi-da, bo'kirib yig'lab yubordi...

Shu kechadan keyin Akbarali ichkilikni tashlay olmasa ham, soqoli o'sgan, qovog'i salqi, mast holda onasiga qatiq-sut, dori-darmon olib kelib berib yurdi. Ammo Sharofat xola endi na ovqat yer, na dori ichar edi.

Bir kuni u o'g'lini yoniga chaqirib, vasiyat qildi:
– Rozi, bo'l, bo'tam... Shodasoyga olib borib, ota-buvalarimiz yoniga qo'y, men ham rozi ketay, jon bolam... Tirigimda unamading...

Akbaralining kayfi birdan tarqab, zaif badanini titroq bosdi, rangi oqarib ketdi. Faqat anchadan keyingina o'ziga kelib:

– Oyi! – deb o'zini karavotga tashladi. Lekin Sharofat xola allaqachon ko'z yumgan edi...

– Men o'ldirdim sizni, oyijon, men o'ldirdim, men, men, men!.. – derdi Akbarali ikki qo'li bilan salqi yuzlarini changallab.

So'ngra u, yig'lab holdan toygandan keyin, bosh ko'tarib onasining qog'ozdek oq, jonsiz yuzini ko'rdi. U shu holda: siyrak, oq sochlari to'zigan, iyagi turtib chiqqan, burni yupqa, ko'zi yumuq murda qiyofasida Akbaralining xotirasiga mixlanganday o'rnashib qoldi. Ko'zini yumsa ham ko'z oldiga keladi. Avvallari Bektemir aka-ning temir relslar ostida majaqlangan qonli yuzini ko'z o'ngidan quvolmas edi. Endi ikkita bo'ldi: dam onasi, dam Bektemir aka... Birini quvsa, ikkinchisi kelib gavdalanadi...

Negadir birdan jimlik cho'kdi. Uzoq, og'ir jimlik. Tunmi, qishmi, qancha davom etdi – Akbarali bilmaydi. Ko'zini ochsa, hali ham o'sha yerda onasining jasadida yonida o'tiribdi. Kun issiq, quyosh qizitardi, derazalar, eshiklar ochiq, uy to'la odam, uy to'la jimlik. Tuni bilan shunday o'tirib chiqqanga o'xshaydi. Bu odamlar kombinatdan, mahalladan, – qo'ni-qo'shnilar. Akbarali ko'pini tanimaydi. Sharofat xolaning qadrdonlari, tanish-bilishlari bo'lsa kerak. Marhumaning ham-

suhbati, do'sti ko'p edi. Akbaraliniki bo'lsa – yo'q. Bitta ham yo'q. Mana kombinatdan kimdir ta'ziya bildiryapti, kimdir ko'ngil so'rayapti, mahalladan kelgan birov marosimga bosh... Akbarali ular bilan hech qachon yozilib hangoma qurgan emas.

Nariroqda sheriklari bilan Abdusamad ko'ri-nadi. Hammalari astoydil dard chekib, tashvish tortib turishibdi. Abdusamad Sharofat xolaning vasiyatini bilgach, mashinasini yo'lga shaylagani shoshgancha garajga jo'nab ketdi. Kimdir hujjatlar bilan band edi, kimdir telefonda... Akbarali bularning hammasiga befarqlik bilan hissiz, o'ysiz ko'zlarini yer ostidan tikib, esankiragandek, bir yerda qo'l qovushtirib turibdi. Go'yo ona o'limi uning hayotida eng muhim, eng musibatli voqea emas. Go'yo hali oldinda bundan ham muhimi, bundan ham og'iri bordek. Bordek, ammo nima ekanligi ma'lum emas...

Tobutni pastga olib tushganlarida Akbarali bir chekkada bosh egib turgan Hadyani ko'rdi. Nazarida, u hozir bir nafasgina bo'lsa ham o'zini Akbaralidek his etishi kerak, bir nafasgina bo'lsa ham uning ahvolini tushunishi kerak edi. Chunki marhumaning dastlab ko'rpa-yostiq qilib yotib qolishiga o'sha sabab bo'lgan. Hozir u shuni birovga aytolmay turgandek...

Akbarali qizni ko'rib qotib qoldi. Bir intildi ham shekilli, lekin oyoqlari bo'ysunmadi. Nima qilsin, unga borib, bor gapni to'kib solsinmi? Ammo endi nima foydasi bor, baribir birga bo'lisholmaydi-ku.

Ha, yaxshisi bilmay qo'ya qolsin. Bilsa bu ajralish uning uchun shunchaki bir badbaxtlik-

dan qutulishdek bo'lad. Qo'y, u ham bir narsasini yo'qotgandek bo'lsin...

Akbarali qizning yoniga bormadi. Qayrilib, mashina tomon yurdi, zinaga oyoq qo'yib ochiq kuzovga, onasi yoniga chiqdi. Uning ketidan mashinaga yana ancha-muncha odam chiqdi. Tanish-bilish qadrdonlar marhumani so'nggi yo'lga kuzatishga, uning vasiyatini bajo keltirishga o'tlanishgan edi.

Oftob tobora qiziyapti. Mashina sekin yurganidan, shabada kun taftini kesolmaydi. Orqadan yetib kelgan mashinalar guvillab o'tib ketadi, ularning ketidan yengil chang ko'tarilib, yo'l chetidagi o't-o'lanlar tebranib qoladi. Arpa-bug'doy o'rib olingan, qirlar sap-sariq. Oldinda dam qorayib, dam qo'ng'ir tusga kirib tog'lar ko'zga tashlanadi. O'sha yerda, qaysi bir darada Shodasoy...

Akbarali u yerga yana o'z ixtiyori bilan qaytib borishini sira o'ylamagan edi. Hozir ham borgisi yo'q, bormasa ham bo'lardi, lekin negadir oyog'i o'sha yoqqa tortyapti. Taqdir ekan shekilli. Shum taqdir yetaklab ketyapti uni. «Ona vasiyati. Ona vasiyati...» deb takrorlard. Ichida nimagadir dalil keltirayotgandek.

Yo'lga chiqqanlaridan beri orada bir og'iz so'z aytilgani yo'q.

Akbarali onasini o'ylashga urinardi. Lekin Sharofat xola uning ko'z oldida nuqul o'lik qi-yofasida gavdalanaverdi. Akbarali bunga chidayolmay to'lg'andi, kuzov taxtasiga boshini qo'yib o'tirganicha boshqa narsani o'ylashga harakat qildi. «...ulgurar edik. Ikkovlashib barobar urinsak,

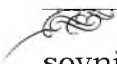
ulgurar edik. O'sha beton yopishib qolgan qutini ikkovlashib siljitsak...» Birdan ko'k tomirlari o'ynoqilab chiqqan, ko'zlari baqraygan Bektemir aka ko'z oldiga keldi. Keyin uning majaqlanib ketgan qonli yuzi kelib gavdalandi, Akbarali boshini kuzov taxtasiga urib, ingrab yubordi. Birga kelayotgan hamdard odamlar achinib bir-birlariga qarab qo'yishdi. Har kim o'zicha tasalli berishga urinardi. Qo'rqib ketgan Kenja degan yigit nima qilishini bilmas, tim qora mo'ylovi terdan yaltirar edi. U Akbaralining yelkasiga qo'lini qo'yib, ovutmoqchi bo'ldi:

– Og'ir bo'ling aka, foydasi yo'q... Tiriklar omon bo'lsin...

Shodasoyga soat beshlarda kirib borishdi. Akbarali shu yerda katta bo'lib, qabrston qayerdaligini bilmas ekan. Abdusamad bu yerlarga begona bo'lsa ham, har qalay, haydovchi emasmi, adashmasdan topib bordi.

Qabrston ko'prikka yetmasdan chap tomonda, Shodasoyning shundoq tepasida, balandlikda edi. Bu yerdagi teraklar, qayrag'ochlar hozirdan sarg'ayib ketibdi. Kuz erta kelganidan emas, suv chiqmaganidan bo'lsa kerak. Oyoq osti qalin xazon, uzoqdagi soy shabadasiga tepadan ham sariq barglar pildirab to'kilib turibdi. Oyoq ostida xazon shitirlashi, qosh qorayarda uzoq-uzoqlargacha eshitilib, bu terakzor qabrstonning diqqinafas jimligi yana ham sirliroq, og'irroq bo'lib tuyular edi.

Akbarali endi esladi: uning bolaligida bu joylar yalanglik bo'lib, shodasoyliklar bu yerda uloq chopishardi. Bu teraklar keyin ekilgan, u vaqtlar

soyning bu betida bitta qari tutdan boshqa daraxt yo'q edi. Akbaralining bolalar bilan choyshab tutib tut qoqishgani esida. Soy yoqasidan yalpiz hidi kelardi, mast bo'lib qarqunoqlar sayrardi. Soyning narigi qirg'og'i bo'lsa tikka jar, jar tagida yalmog'iz kamar bor deyishardi. U yerga bolalarni yo'latishmasdi. Akbaralini ham dadasi u yerdan quvlagani quvlagan edi.

U kishi Shodasoyda aravasozi edi. To'g'in egadigan katta kunda butun hovlilarini egallab yotardi. Dadasi ho'l qayrag'ochni qo'r aralash kulga ko'mib to'g'in egar, kegay yo'nar edi. Akbarali bo'lsa otasining yonida ip eshib, shirach qorar, oyisining o'g'irda jo'xori talqon tuyib, zarang kosaga bir qoshiq shinni solib berishini toqatsizlik bilan kutardi. Qimmatchilik edi-da. Jo'xori talqonni yaxshi ko'rardi Akbarali.

Keyin tog'da kon ochilib, soyning naryog'ida mehmonxona, yana qandaydir katta binolar tusha boshladi. Dadasi aravaszlikni tashlab, kongga ishga kirdi. U urushda o'lib ketgandan keyin Akbarali ham konchi bo'ldi.

Endi bularning hammasi Akbaraliga uzoq o'tmishdek, go'yo o'zining emas, begona bir odamning boshidan o'tgan xotiralardek bo'lib tuyulardi. Shodasoy hamon shovillab yotibdi-yu, lekin Akbaralining bolaligi yo'q. Jar tepasida begona bir shahar oqshom chiroqlarini yoqmoqda. Bu yerda esa, qabristonda jimlik...

Halidan beri jonsizday qotib turgan Akbarali qarasa, onasini allaqachon qo'yib bo'lishibdi. U beixtiyor harakat bilan egilib bir siqim tuproq oldi-da, do'ppayib turgan yangi qabr ustiga soch-

di. Faqat shundagina, onasidan judo bo'lganligi hushiga yetib, oyoqlari qaltirab qabr yoniga tiz cho'kdi, yuzini qo'llari bilan to'sib, o'krab-o'krab yig'ladi.

Abdusamad, Kenja, birga kelgan odamlar Akbaralining tepasida birpas turishdi. So'ngra, Abdusamad Akbaralining hozir onasini tashlab ketolmasligini bilib:

– Qorong'i tushib qoldi, Akbarali aka, bo'lmasa biz qaytaylik. Siz hali bir-ikki kun shu yerda bo'larsiz. To'zim bersin... – dedi.

Ular jo'nab ketishdi. Yuk mashinasining guvillashi Shodasoy shovqinida yo'q bo'ldi hamki, Akbarali bosh ko'targani yo'q.

Akbaralining hayotda hech bir ilinji qolmagan, qalbi bo'm-bo'sh edi. Hozir uning ham jonini olishsa-yu, onaizorining yonginasiga qo'ya qolishsa, mingdan-ming rozi bo'lar edi. Chindan ham, nima qiladi endi, qayoqqa boradi? Birovga maslahat sololmasa! Bu tug'ilib o'sgan joylari ham endi unga begona. Odamlar ham... Hamma, hamma odamlar begona! Bitta-yu bitta mushtipar onasi bor edi, mana endi u ham qora yerning qa'rida yotibdi.

Akbarali ona qabridan bosh ko'tarib, o'rni-dan turganida atrof nim qorong'i edi. Oyoq ostida xazon shitirlab jimlikni buzdi; qo'nalg'ada qushlar cho'chib pitirlashdi. Akbarali teraklarni, qabr do'ngliklarini oralab, panjaralarga, sag'ana toshlariga urilib, so'qmoq yo'lni izlar, allaqanday vahimadan qora ter bosib ketgan edi. Nimagadir ilinib yengi yirtildi, qovjirab o't bosgan do'ngliklar, xarsang toshlar qorong'ida vahimali soyaday kishi yuragiga g'uluv solardi. Akbarali ni-

hoyat so'qmoqni topdi, uzoqdan panjarali darvoza ko'rindi. Biroq muyulishda bir odam qorasini ko'rib, sochi tomirlarigacha muzlab ketdi. Odam juda katta edi, u daraxtlar soyasida, qorong'ida pusib turgandek ko'rindi. Tanini sovuq ter bosgan bo'lsa ham, Akbaralini qandaydir g'ayritabiiy kuch o'sha tomonga surgadi. «Qo'rqaveramanmi, endi mening qo'rqadigan joyim yo'q!» deb pichirladi-yu, o'zi istamasa ham oyog'i tortib ketdi. Odam sharpasi daraxt soyasida birpas ko'rinmay qoldi, Akbarali dadil bosib borardi. Daraxt orasidan oqarinqirab ufq ko'rindi. Shu payt besh qadamchagina narida haligi sharpa yana paydo bo'ldi. Endi u yoni bilan turardi. Akbarali unga qarab to'xtadi-yu, orqaga tisarildi. Birdan... Havogacha titrab ketdi. U baqirib yubordimi, o'zi bilmaydi, lekin og'zi ochilib, bexosdan tamom gung bo'lib qolgan edi. Akbarali qoziqdek qotdi, tebrandi, qo'li bilan ko'zlarini berkitdi, yana ochdi: ro'parasida... o'zi... ha, o'zi, Akbarali turardi!

Bu yerdan qanday qilib qochganini u bilmaydi, bir mahal borib darvoza panjarasiga urilganida sal o'ziga keldi. Xayriyat, yiqilib qolmabdi... Yo yiqilib, yana turib ketdimi? Qancha yotdi? Tildan qolmadimikan?

Gapirib ko'ray desa yonida odam yo'q. O'zicha gapirsa ham bo'ladi-ku. Tili shishinqirab og'ziga sig'may turganga o'xshaydi, lekin yo'q, aylanyapti.

– Yolg'on! Yolg'on! Bas. Qo'rqmayman! – deb qichqirib yubordi u.

Qorong'ida jimjit qabriston yangrab ketdi, soyning narigi qirg'og'idagi jordan: «...as!» «...an!» degan aks sado keldi. Akbarali o'z tovushi-

dan yana qattiqroq qo'rqib ketgan edi. «Nega qichqiryapman? – deb o'yladi – Bu jinnilik alo-mati emasmikan? Bu ko'zimga ko'ringan odam... odam? O'zim-ku bu! Yo jinni bo'lganda odam o'zi-ga o'zi ko'rinarmikan? O'zim...

Ha, bu uning xuddi o'zi edi. O'sha qirra burun, yonog'i chiqqan oriq yuz... Lekin qop-qora. Soyal!

Akbaralining yana orqasiga qayrilib qaragani yuragi dov bermadi. U qoqila-surila katta yo'lga chiqib olib, bir qo'li bilan peshanasini ushlagan-cha shahar chiroqlari tomon yurdi. Peshanasi muzdek edi. Lekin u ishonmadi.

«Isitma! Yo'q, jinni emasman men! Isitma bu! Sovuq isitma!» – deb tinmay pichirlar edi, ancha yurgandan keyin orqasiga qayrilib qaradi, asfalt yo'lga allaqayoqdagi chiroq shu'lasini tushib, yiltillab yotar edi. U ko'prikdan ham allaqachon o'tib ketgan ekan, bilmabdi. «Tavba, o'ziga ham o'zi ko'rinadimi odam! Yo'q, bir nima bo'lyapti menga, biron joyga borib yotishim kerak. Hadeb o'ylagandan. Hadeb o'ylagandan. Endi o'ylamayman. Borib yotaman. Qayerga bo'lsa ham. Tavba, hamma azoblarni totdim, endi bir kamim jinni bo'lib ko'cha-ko'ya tentishmidi? Yo'q, o'ylamayman. Bektemirni ham, oyimni ham, Had-yani ham, o'zimni ham... O'zimni? Go'ristondagi o'zimnimi?.. Ha, ha, o'ylamayman, hech qaysisini o'ylamayman, bas!» ...

U haqiqatan ham hech narsani o'ylamay qo'ydi. To'g'ri borib mehmonxonaga kirdi. Yo'lakda mudrab o'tirgan semiz xotin biqqi qo'lini cho'zib uning pasportini oldi-yu, kalitni berib, yana uy-guga ketdi.

Akbarali kalitda raqami ko'rsatilgan xonani ochib kirdi-da, yechinmasdanoq karavotga cho'zildi. Derazalar lang ochiq, tashqaridan Shodasoyning muzdek shovillashi quloqqa chalinadi. Bu – ruhan charchagan, jisman ezilib ketgan Akbaralining chalkash o'ylarini birpasda allaqayoqlarga olib qochdi, u qachon qotib uxlab qolganini ham bilmaydi. Ertalab junjikib o'rnidan turdi.

Endi u ancha tetik edi. Tungi g'alati voqeani aniq eslab, labining bir cheti bilan salgina ma'yus jilmayib qo'ydi. Qattiq charchagan ekan-da, odamning jinni bo'lishi hech gapmas. Endi nima qilish kerak? Kimga uchrash kerak? Uchrash? Nega? Akbarali hech narsaga tayyor emas, hech qanday rejasi yo'q edi. Karavotda o'tirgancha o'siq soqollarini paypaslab ko'rdi. Och qoringa papiros tutatdi. Eshik taqillaganda cho'chib o'rnidan turdi, odam tovushi eshitalishi bilan kechagi charchog'i yana qaytib kelgandek, ichida nimadir yana so'ndi, bo'shashib, loqayd bo'lib qoldi.

Eshik qoqqan kechagi semiz xotin ekan, Akbaralini ko'rib, qo'rqib ketgandek, g'alati salomlashdi-da, stolga mehmonxona so'rovnomasini tashlab, to'ldirib berish kerakligini aytib, chiqib ketdi.

Akbarali so'rovnoma qog'ozni qo'liga oldi. Ikki-ta. Ikkita tashlab ketibdi. Nega ikkita? Har ehtimolga qarshi deb bo'lsa kerak, biri buzilib-netib qolsa...

Nimalarni o'ylayapti o'zi? Shundan boshqa o'yi yo'qmi? Yo'q-da, miyasiga tuzuk-quruq o'y kelmay qoldi. Miyasi karaxt. Nima gap o'zi? Nima qilish kerak? Bu yerda nima qilib o'tiribdi? So'rovnoma... mana, so'rovnoma to'lg'azish kerak.

U beixtiyor g'ijimlab qo'ygan so'rovnomani stolga yozib, kafti bilan tekisladi-da, qo'liga qalam oldi. Qog'ozga tikildi. «Akbarobod qishloq mehmonxonasi» deb yozilgan edi so'rovnomaning tepasida. Akbarali o'qidi, negadir iljayib qo'ydi, keyin hijjalab o'qigandek, yana uzoq tikilib turdi. Ko'zini pirpiratdi. G'ijim qog'ozni kafti bilan yana tekislab, yana o'qidi, ikkinchi so'rovnomani ham olib, solishtirib o'qidi. Ko'zini chetga olib birpas o'tirgach, yana tikildi. Qog'oz lovillab yonib ketgandek, seskanib o'rnidan turdi. Eshikka otilmoqchi bo'ldi-yu, ostonada to'xtab, yana stoldagi qog'ozlarga qaradi. Oyoq uchida qaytib kelib, ko'zini uqalab, yana o'qidi. Endi buning ro'yo emasligiga astoydil ishondi, shekilli, yuzi qog'ozdek oqarib, o'rniga o'tirib qoldi. Suvdan chiqib qolgan baliqdek og'zini ochib ancha o'tirgandan keyin, qog'ozga bir nima bo'lmadimikan degandek qiya ko'z tashladi. Qog'oz turibdi. Tepasiga aniq yozilgan: «Akbarobod qishloq mehmonxonasi» Akbar... Akbarali... Akbarobod... Nega Akbarobod? Shodasoy edi-ku? Oti boshqa bo'libdi-da. Boshqa... boshqa Akbar.

Shu payt ro'paradagi toshoynaga ko'zi tushib, o'rnidan sapchib turdi. Ko'zguga yaqinlashdi, birdan terga tushib, tizzalari qaltiray boshladi: unga basharasini soqol bosgan, yonoq suyaklari turtib chiqqan, rangsiz, yovvoyi bir odam ko'zlari baqrayganicha tikilib turardi.

– Bu boshqa... Boshqa, boshqa! – deb qichqirib yubordi Akbarali. Birdan lop etib kechagi go'ristonda ko'rgan odam qorasi yodiga tushdi. U Akbaraliga ko'proq o'xshardi...

U hozir boshi tars yorilib ketadigandek, otilib yo'lakka chiqdi. Semiz xotin kahrabodek husayni uzum bilan choy ichib o'tirardi. Cho'chib o'rni-dan turdi.

– Menga qarang... Menga qarang... – dedi Akbarali unga. Lekin tili aylanmay qoldi. Qo'li bilan g'alati harakatlar qildi-yu, xotinning qattiq qo'rqqanini ko'rib, gapirolmay, shoshgancha ko'chaga otili.

Shu ketgancha yuguraverdi.

Tongda suv sepilgan asfalt yo'laklar salqin, ozoda, tovsilib qolgan kuzak gullar sof havoda xush bo'y taratib turadi. Hansiragan Akbarali bularni payqayotgani yo'q, unga havo yetishmaypti, etagiga o't ilashgandek hamon yugurmoqda. Qayoqqa ketyapti – o'zi bilmaydi.

Bir mahal uni kimdir chaqirgandek bo'ldi. U orqasiga qayrilib qarashga jur'at qilmay, to'xtab devorga suyandi. O'pkasi og'ziga tiqilgandek hansirar edi. Haligi ovoz yana keldi.

Bu chorrahadagi reproduktor edi. Unda konchilar hayotining so'nggi yangiliklarini eshittirishmoqda: «Akbarobodliklar kecha yana bir quvonchli voqeaning guvohi bo'ldilar: mahalliy futbol jamoasi Olmaliq sportchilarini qabul qilib...»

Akbarali yana yugurdi. Uni qandaydir bir dahshat quvlab borar, noaniq bir fikr oldinga sudrar edi. Dokadek oqargan, badanlari qaltiragan holda go'riston darvozasi oldida paydo bo'ldi. Avval darvozaning salqin panjarasidan ajralolmagandek anchagacha yopishib turdi-da, keyin yana yugurdi, qoqila-surina kechagi qora ko'ringan muyulishga yetib bordi. U oyoqda zo'rg'a tu-

rar, ko'zlarini ishqalab-ishqalab haykalga tikilar, hech narsa ilg'amas edi.

Chala sarg'aygan qayrag'och soyasida, qabr ustida chog'roqqina bronza haykal. Kecha shomda ko'lankaday qorayib, katta, haybatli bo'lib ko'ringan ekan.

Akbarali avval tepada suzib borayotgan bulutlarni ko'rди. So'ngra qayrag'ochning haykalga soya solib turgan shoxini. Shundan keyin o'zining yaqinginadagi yoshlik davriga juda o'xshash, chiroyli, irodali, navqiron bir konchining qiyofasiga ko'zi tushdi.

– Akbarali... – deb pichirladi u negadir, go'yo o'zi boshqa odamdek.

Bu mahal oltita o'quvchi bola kelib, haykal tagida saf tortdi. Bo'ysiraning eng oxirida turgan qizcha galstugini tuzatib, oldinga chiqdi-da, qabrni aylanib o'tib, qo'lidagi guldastani haykal tagiga, marmar ustiga avaylab qo'ydi. O'quvchilar kiprik qoqmay sukut saqladilar.

Ular bu tantanali marosimni bajargandan keyin, qiy-chuv qilib tarqalishar ekan, chekkaroqda indamay turgan begona odamni ko'rib qolishdi. Unga yotsirab, xo'mrayib qarashdi. Akbaralining yoqavayron, ko'zlari bejo, basharasi ham, ko'ylagi ham g'ijim, kir, etik qo'njiga kechagi qabr tuprog'i yopishib qotgan edi. Kichkina qizcha unga xavfsirab qarab turdi-da:

– Bu yerda turmang! – dedi jiddiy. Keyin haykalga faxr bilan yana bir qarab qo'yib, o'rtoqlari ketidan chopqillab ketdi.

Qizchanning tovushimi, birdan ketib qolishimi yog'ochday qotib turgan Akbaralini seskantirib

yubordi. Bolaning ketidan «Men Akbaraliman!» deb qichqirmoqchi edi, ovozi chiqmadi, buning o'rniga «Men tirikman, men tirikman», deb pichirladi.

Odam o'ziga o'zi tikilib tursa g'alati bo'larkan. Boshqa olamdan, narigi dunyodan kelgandek... Akbaralining hushi o'zida bo'lmasa ham, lekin negadir haykalni o'z qo'li bilan ushlab ko'rgisi keldi. Sarg'aygan o'tni bosib, o'zining bronza qiyofasidan ko'z uzmasdan, asta yaqinlashdi, qo'lini uzatib sovuq xarsang toshga barmoqlarini tekkizdi. Yana yaqinroq qadam bosay deganida qabr do'ngligiga qoqindi. Go'r... Akbaralining go'ri. Ancha cho'kib ham qolibdi...»

«Men tirikman, men tirikman...» derdi ko'nglida boshqa bir fikr dam-badam bosh ko'tarib.

O'zi esa haykalni paypaslarkan, pichirladi:

– Akbarali... Akbarali G'oziyev...

Toshga o'yib zarhal bilan yozilgan lavhada ham shunday deyilgan edi:

AKBARALI G'OZIYEV

(1931–1960) konchi do'stlarini halokatdan qutqarish yo'lida qahramonlarcha halok bo'ldi.

Akbarali endi hech narsaga hayron bo'lmaydigan bo'lib qolgan. Hayron bo'lish, o'ylash qobiliyatini yo'qotgan, bir mo'jiza yuz berib, otasi bilan onasi tirilib kelib, hozir ro'parasida paydo bo'lsa ham, hayratda qolmas edi chog'i. U bir qo'li bilan xarsangga suyanganicha qotib qoldi, ko'zi tindi. Anchadan keyin zarhal harflar ko'z o'ngida yana paydo bo'ldi: «Akba... Akbarali G'oziyev... halok bo'ldi.»

U yana ko'zini yumdi. Miyasining qaysi bir burchidadir kichkinagina umid, bir o'y sarg'aygan

bargday zo'rg'a ilinib, qiltillab turar edi: «Ko'zimga ko'rinyapti, hozir ko'z ochaman-u, mening otim o'rnida Bektemir akaning oti paydo bo'ladi!..»

Yo'q, yana o'zining oti paydo bo'ldi. U harflarni paypaslab ko'rdi, ularni qaltiroq barmoqlari bilan qo'porib tashlashga ham urindi. Tilla rang harflar tovlanib turardi. Keyin Akbarali tars yorilib ketayotgan chakkasini ushladi. Shu payt barmoqlariga boqsa – qon, tirnog'i qayrilib ketibdi.

Qon yuqini ko'rib hushi yorishgandek bo'ldi, bu qon allanimalarni esiga soldi. Qon, zax... qorong'i shtreklar. Dahshatli shovqin, achchiq yovvoyi tovush, ingrash...

Akbarali qonli barmog'iga yana qarab, talpindi, qochmoqchi bo'ldi, keyin bo'shshib to'xtadi: «Axir bu Bektemir aka-ku! Bektemir aka halok bo'ldi! Odamlarni deb... majaqlanib ketdi!»

U qovjiragan maysaga o'tirib yig'ladi. Uzoq yig'ladi, endi tamom hushiga kelgan edi, voqea butun tafsilotlari bilan yodiga tushdi, yana bir marta xayolidan o'tdi. Hatto o'z ko'zi bilan ko'rmagan tafsilotlar ham ko'rinib ketdi ko'ziga. Mana, konda chiroqlar o'chib, barcha motorlar, konveyerlar to'xtagandan keyin hamma shtreklardan qo'l fonarini yoqib konchilar chiqib kelishdi. O'n, o'ttiz, yetmish, yuz kishi... Ular transformator yonida temir tom bosgan yolg'iz murdani topadilar, qurshab oladilar, kaskalarini yechadilar. Qorongida uzoq sukut. Yuzlab odamlar hayotini saqlab qolgan bu mardning kim ekanligini hech kim aytolmaydi, yuzi tanib bo'lmaydigan darajada majaqlanib ketgan... Keyin kostyum... kostyum cho'ntagidan ruxsatnoma shaxsiy guvohnoma chiqadi.

Akbarali Bektemir akaning baxtiyor kulib turgan yuzini ko'z oldiga keltirdi, u konchi kiyimini kiyganda qanday quvonib ketgan edi: «Yarashdi, yarashdi, Bektemir aka!» «Ha, yaqinda o'zimga ham tegadi!..»

Guvohnoma: Akbarali G'oziyev. Hamma yerda hayratomuz, musibatli tantana. Namoyishlar. Akbaralining nomi tildan tushmaydi. Qariyalar duoda, tirik qolgan konchilarning bolalari uning fidokorligiga bag'ishlab tadbirlar o'tkazadilar. Haykal, muzey... Konchilar qishlog'i «Akbarobod» deb ataladi. «Akbar» desa onalarning ko'ziga yosh keladi. Akbarali ezgu nom...

U bo'lsa ayanchli bir qo'rqqoq, chirkin bir hasharotdek kavaklarda pisib yuribdi, o'zining la'nati, iflos vujudini, bir paqirga qimmat jonini o'ylab do'stlik, muhabbat, ona mehridek ezgu narsalarini poymol qilib kelib, mana go'ristonda o'tiribdi, tiriklar u yoqda tursin, yonidagi qabrlarga ham bosh ko'tarib tik qaragani haddi yo'q.

«Odamlarning soddaligi! Odamlarning sofligi... aziz armonlari. Yo'q, bular meni bu dunyoga sig'dirmaydi. Men qayoqqa borishim kerak? Bektemir aka! Notanish odam... Qora yerda men yotsam bo'lmasmidi! – Akbarali qabr toshidan boshini ko'tardi. – Men yana o'zimni o'ylayapman. Nahotki shundan boshqaga yaramasam?.. Yarar edim, o'sha bir zum daqiqadan o'tib olsam, albatta yarar edim. Lekin endi... endi kech. Bir zumlik xato. Bir nafas tubanlik... uni endi butun hayotimni berib ham tuzatib bo'lmaydi. Akbarali o'zining haykaliga qaradi. – Xayr... Bektemir aka».

Oyoqlarini bazo'r sudrab, ko'zini yerdan olmay, qabriston darvozasidan chiqib ketdi. Meh-

monxonaga yetib borguncha yerdan bosh ko'tarmadi.

Yana bir kun karavotda cho'zilib yotdi. Bu uyqu ham emas, tush ham, o'y surish ham emas, qandaydir his-tuyg'usiz, qorong'iga – yoruqqa, sukutga – shovqinga loqayd, karaxt bir holat edi. Yotgan yerida nimadir kavshadi grafindan suv ichdi-da, yana chiqib ketdi.

O'zining ilgari turgan uyiga bordi. Bu yerda negadir o'quvchilar ko'p, odamlar tinmay kirib-chiqib turardi. Akbarali yo'lkaga ham o'tmadi, uzoqdan qaytdi, oyog'i tortgan tomonga yurdi.

Bironta tanish uchramasdi. Xotinlar, bolalar negadir uni chetlab o'tishadi. Faqat daraxtlar, ariqlar, ko'priklargina tanish. O'sha, necha yillar maktabga, ishga qatnagan ko'chalari. Lekin hamma narsa, ariq bo'yida o'sgan yalpizgacha begona. Butun olam begona...

U negadir kon boshqarmasiga, keyin qishloq kengashiga borib qoldi. Hamma joyda, peshlavhlarda o'zining otini ko'rib orqaga qaytdi, kaltak yegan daydi kuchukdek o'zini panaga oldi.

Odamlardan qo'rqadigan bo'lib qoldi.

Bugun kechasi bulutdek bug' qaynab turgan kutubxonada «Choy quyib bera qolay» degan tovush necha kundan beri qulog'i eshitmagan birinchi mehribon inson tovushi edi.

– Meni hech kim tanimayapti, bobo! Hech kim tanimayapti... – deb yig'lab yubordi Akbarali qisasini tugatar ekan.

Ko'zlarini javdiratib ag'rayib o'tirgan Azimjonga ham u endi bu dunyoning odami emasdek tuyulib ketdi. Yuzi uniqqan, oriq, cho'kib ketgan

ko'zlari nursiz. Odamga tikiladi-yu, hech narsani ko'rmayotgandek. Shuncha hikoyadan keyin ham u Azimjonga begonaligicha qoldi.

Uzoq jimlik cho'kdi. Vaqt yarim kechadan og'ib qolgan, tun salqin edi. Ochiq derazadan Shodasoyning salqini bilan qayerdandir pishgan behi hidi anqib kirdi. Qizg'ish chiroq zirillab yonar, Ochil buvaning ajin peshanasida ikki tomchi ter yaltirar edi.

O'rtadagi stolda o'sha to'ldirilgan so'rovnomalar yotibdi. Azimjon bu jimlikdan nima bilan shug'ullanishini bilmay, stolda yotgan qalamni olib, so'rovnoma bir nimalar chizdi. Kirill harflarini mashq qilib, «Akbarobod.. Akbarobod» deb takrorlab yozdi. Qiziq... U Akbarobodda o'tiribdi. O'z xolavachchasi Akbaralining shahri. Chiroyli shahar. Chiroyli afsona. Sirli manguilik... (Azimjonning ko'zi Akbaraliga tushdi.) Faqat mana bu odam.

Xona hamon jimjit. Tun ham bu uch odam o'rtasidagi sirni saqlashga qasd qilgandek, og'ir sukutga tolgan edi. Lekin Ochil buva jimlikni buzdi:

– Ha, bolalarim... Odam deb o'lgan odam – doim tirik bo'ladi.

Bobo o'zi o'ylab o'tirgan gapni yakunladi shekilli. Azimjon bunga uncha tushunmadi. Voqea butunlay buning aksini ko'rsatib turibdi-ku: odamlarni deb o'lgan Bektemir aka degan kishi; u o'lib nom-nishonsiz ketgan. Tiriklar – boshqa...

Lekin Azimjonga bobosining gapi yoqdi: «Odam deb o'lgan odam – doimo tirik». Azimjon buni hatto so'rovnoma qog'ozining orqasiga mashq

qilayotgan ruscha harflari bilan yozib ham qo'ydi, yana bir o'qib ko'rdi.

Akbarali ma'nosiz ko'zlari bilan bo'shliqqa tikilib o'tirar edi. Ochil buva «Yotib dam olish kerak», deb o'rnidan turganida u birdan ko'zlari mo'ltillab unga yolvorganday termilib qoldi: «Aytadigan gapingiz shumi? Endi men nima qilaman?» degan qo'rquv bor edi ko'zlarida.

– Ertalab miya tiniqroq bo'ladi. Bir chorasini toparmiz, hozir kech bo'lib qoldi, sen ham yotib damingni ol.

U soqolini silab o'rnidan turganda, salobatli gavdasi xonani to'ldirgandek bo'ldi. Uning bir maslahat bermay o'rnidan turishi Akbaraliga o'lganning ustiga tepgandek bo'ldi shekilli, battar quti o'chdi. Azimjon u bilan bir zum yolg'iz qolishga qo'rqqandek bobosiga ergashdi.

Ular o'z xonalariga chiqib yotishdi. Qayerdadir xirqiroq xo'roz qichqirardi.

– Adashib qolgan jo'jaxo'roz bu. Hali vaqt bor, uxla, damingni ol, – dedi Ochil buva chiroqni o'chirib yotarkan.

Lekin Azimjon payqadiki, boboning o'zi uxlayotgani yo'q. U hadeb u yoqdan bu yoqqa ag'darilaverdi. Akbaralining fojiasi uni endi to'lg'antira boshladi shekilli. Dam nafasi ichiga tushib ketar, dam uzun, chuqur uf tortar edi.

Azimjon bir vaqt boshini ko'tarib qarasa, bobosi qorong'ida oppoq bo'lib karavotda o'tiribdi: soqoli oq, ko'ylak-lozimi oq. Tushundiki, boboning Akbaralining oldidan «Yotamiz, dam olamiz», deb chiqib kelgani yotish, dam olish uchun emas ekan.

– Bobojon, nega indamadingiz, maslahat bermadingiz? – dedi Azimjon bobosining yoniga borib o‘tirarkan.

– Men shu uzundan-uzoq umrimda-chi, bolam, hech qachon bunday ojiz, bunday ayanch holga tushgan emasdim, – dedi Ochil buva.

Shundan keyin ikkalasi ham indamadi. Ular shu o‘tirganlaricha tong otguncha karavotda o‘tirib chiqishdi.

– Dam olsin, o‘ziga kelsin, – deb qo‘yardi Ochil buva har zamonda. O‘zi bo‘lsa o‘tirgan joyida tebranib, kekxa asablarini bosishga urinar, peshanasini artib-artib o‘y surar edi.

– Siz hech qachon ayanch holga tushmaysiz, buva, – deb shivirlaydi yonida Azimjon. – Siz... siz hamma narsaga xo‘jayinsiz. Nazarimda, qismat ham sizning qo‘lingizda... Bizning shirkatimizning bosh direktori kekxa odam. Nufuzli pirga qo‘l bergan. «Pirimning olti ming muridi bor», deb maqtanardi. U pirni ko‘rganman. Juda xasis odam, nasha chekar edi. Mashina bosib ketdi...

Azimjon «Buni nega gapiryapman?» deb xijolat chekib o‘tirgan edi, bobosi kulib yubordi – ta’sir qilibdi:

– Pirni mashina bosib ketibdi degin? – Ochil buva yana maza qilib kuldi.

Shu bilan ular jonlanib, o‘rinlaridan turishdi. Derazalar tong shafag‘idan qizargan edi. Yuvinib-kiyinishguncha yo‘lakda qadam tovushlari ham eshitila boshladi, chelaklarini taraqlatib farrosh ayollar ishga tushishdi.

Bobo-nevara boshlashib chiqib, Akbaralining eshigini qoqishdi. Qiya turgan eshik ochilib ket-

di. Akbarali yo'q edi. Xona o'sha-o'sha: tartibsiz, derazalar lang ochiq, joy g'ijim.

Ochil buva kirishi bilan yuragi «shuv» etdi-yu, indamay o'tirdi: birpas kutish kerak. Azimjon yo'lakka mo'raladi, allaqayoqlarga borib ham keldi, xonaning egasi hech qayerda yo'q edi. Besh daqqa o'tirishdi, yigirma daqqa... Ochil buva toqati tugab o'rnidan turmoqchi edi, stoldagi so'rovnoma qog'oziga ko'zi tushdi. «Adem dep o'lgan adem daemo tirik». Bu Azimjonning qo'li. Kechagi yozgani. Xatolari bo'lsa ham ancha o'rganib qolibdi. Zehni joyida. Bunisi nima? Tagida yana bir xat bor-ku. Qo'li qaltirab, aji-buji, lekin xatosiz yozibdi. «O'zini deb yashagan – o'lik». O-ho, hikmat-ku! Ikki satr bayt bo'libdi!

Ochil buva jilmayganicha birpas yozuvga tikilib o'tirgach, yuziga yolqin urgandek, birdan o'rnidan turib ketdi. Yalt etib derazaga qarab, qog'ozni cho'ntagiga tiqdi. Eshikka otildi.

O'qdek o'tib ketgan chol bilan yigitga yo'lakdagilar anqayib qarab qolishdi. Azimjon qayoqqa ketishayotganini hali bilmas, bobosiga arang yetib yurar edi. Bobo mehmonxonani aylanib o'tib, o't bosgan chorvoq ustidan yo'l soldi, paxsa devor raxnasidan oshganlarida go'ng tepadagi bir to'da tovuq vahima bilan qaqalaganicha tirqirab qochdi. To'zg'igan pat ichidan chiqib kuchukka yo'liqishdi, xayriyat bog'log'liq ekan, tomorqadan tekis yalanglikka chiqib olishdi.

Yalanglikda Ochil buva qadamini sekinlatib, nafasini bosishga urindi. Lekin rangi oqargan, to'g'riga tikilgan ko'zlarida odatdagi vazmin xotirjamlik yo'q edi. Yalanglik ko'm-ko'k maysa, oyoq bosilmagan;

shabnam nuqraday yiltillar, tep-tekis edi. Ikki yuz qadamcha yurganlarida yalanglik birdan qirqilib, tikka tushib ketgan jar tagida qaynab oqqan Shodasoy ko'rindi, salqin shamoli, yurakka vahima soladigan shovillashi yuzlarga urdi.

– Bobo! Beriroq turing! – deb qichqirib yubordi Azimjon. Ovoz eshitilmasa ham, Ochil buva bir qadam orqaga chekindi. Soyning betinim shovillashidanmi, ko'p yugurganidanmi, yo noma'lum hayajondanmi – Azimjonning boshi aylanib ketdi. Bobosi uning yuziga qarab, ahvolini tushundi, lablari qimirladi: «Bu yerda hamma ham shunday bo'ladi, qo'rqma», – dedi shekilli. Uning etigi qo'njigacha nam, yuzida ojizlik, musibat ko'lankasi kezar, soqoli sal titrar edi. U avval jar ostida ko'piklanib turgan soyga uzoq qarab turdi, keyin cho'kkalab shabnamda qolgan qandaydir izlarni paypasladi, kaf-tini soqoliga surib o'rnidan turdi, orqaga qaytdi.

Azimjon ergasharkan, voqeani tushungan edi. U Akbaralining qissasidan bu jar haqidagi so'zlarini esladi: «Tagida yalmog'iz kamar bor deyishadi. Bolalarni u yerga yo'latishmasdi. Meni ham dadam u yerdan quvlagani quvlagan edi...»

Soyning suroni orqada qolgandan keyin, qaltiroq bosib ketgan Azimjon so'radi:

– Siz shunga aminmisiz, bobo?..

– Ha, – dedi Ochil buva nevarasiga hazin qarab. Cho'ntagidan g'ijimlangan qog'ozni olib unga tutqazdi. Azimjon dam to'xtab, dam yurib uzoq o'qidi. Akbaralining kechagi qutsiz yuzi, ma'nosiz qarashlari ko'z oldiga keldi.

– Kechqurungi o'sha gapingiz... turtki bo'libdi-da, – dedi u bobosiga, – Komilani uydan haydab bir xato qilgan edingiz. Bu safar ham...

– Bu safar xato qilganim yo‘q. O‘zi... bandi mo‘rt edi. Uchdi-ketdi.

– Berahmsiz...

– Hayot berahm. – Cholning qatlam-qatlam ajin bosgan ko‘z yoshlari namlandi. – Qo‘rqoqqa ayniqsa berahm. Bola ahvolni o‘zicha tuzatmoqchi bo‘lgan. Lekin yana qo‘rqoqlik bilan. Yo‘q, xatoni tuzatish, haqiqatni yuzaga chiqazish uchun jasorat kerak, sen ham bilib qo‘y!

Yangi ko‘tarilgan quyosh charaqlab tursa ham, kuz nafasi kelayotgan sovuq shamol xazonni to‘zg‘itar edi. Bu shamol maysalardagi shabnamni ham, shabnamdagi izlarni ham birpasda yalab ketdi. Bu payt mehmonxonaga bir mashina yoshlar – turistlarmi, alpinistlarmi shovqin-suron bilan, gullar, ryukzaklar bilan kelib tushgan edi. Eshik oldidagi maydon guvillab yotardi. «Bularga joy bo‘shatib berish kerak», – deb o‘yladi ichida Ochil buva. Shoshib zinadan chiqib bordi. Lekin eshik oldida bir narsaga borib urilgandek to‘xtab qoldi – mehmonxona peshlavhiga ko‘zi tushgan edi: «Akbarobod qishloq mehmonxonasi».

Ochil buva yozuvga yana yaqinroq kelib tikildi, iztirobda ko‘zini oldi, atrofdagi odamlarga qiya boqdi. Eshik tomonga yurib, yana orqaga qaytdi. U gangib qolgan, vajohati shunday ediki, Azimjon: «Bobom hozir lavhani mushti bilan urib chilparchin qilsa kerak», deb o‘yladi.

– Bobo... – dedi sekin.

Ochil buva bo‘shashib, ichkariga qadam qo‘ydi. O‘z xonalarida birpas jim o‘tirib asablariga dam berishdi.

– Endi nima qilamiz, bobo?

– Nima qilardik?.. Qani, tuguningni tug.

Azimjon hayron bo‘ldi.

– Shundoq ketaveramizmi?

– Odamlarga joy bo‘shatib berish kerak.

Azimjon: «Bunday chigal voqeani bilgandan keyin nimadir qilish, nimanidir aniqlash kerak, buning nima ekanini bobom o‘zi biladi», – deb o‘ylagan edi, garang bo‘lib qoldi.

– Sen nima, Ochil buva hamma narsani bila-veradi deb o‘ylovdingmi? – dedi chol qaltiroq qo‘llari bilan narsalarni saranjomlashga qarasharkan.

Azimjon indamadi. Ular yo‘lakda Akbarali uchun ham hisob-kitob qilib, avtobus to‘xtaydigan joyga qarab jo‘nashdi.

Hamma ish qandaydir g‘ayriixtiyoriy bir holatda bajarilar edi. Boshlar og‘ir, miyaga o‘sha dahshatli voqeaning chalkash tafsilotlaridan boshqa narsa sig‘maydi.

– Aslida hech narsani o‘zgartirmay, shunday qoldira qolsa ham bo‘ladi, – dedi Azimjon xur-junni yelkasida ko‘tarib borarkan, – o‘lganmi – o‘lgan. Shaharcha uning nomida. Yopig‘liq qozon yopig‘liq. Bektemir degan odamga nisbatan... hech kim bilmaydigan adolatsizlikning kimga ziyoni bor?

– Ha, agar sen bo‘lmasang, men bo‘lmasam, yoki ikkalamizning ham vijdonimiz bo‘lmasa – bo‘lak gap edi. Lekin vijdonni qayoqqa qo‘yamiz? U yeydi-ku sen bilan meni...

– Shunday deysiz-ku... juda chiroyli qilib qo‘yishibdi-da. Shahar, muzey, haykal, gullar, o‘quvchilar, lavha, muhr...

- Ko'ngillardagi ezgulik, inson mardligiga ishonch-u hurmatni aytmaysanmi! O'zim ham odamlarning chiroyli o'ylarini, yaxshilik haqidagi afsonalarini sira buzgim kelmayapti... Lekin bunday qoldirib bo'lmaydi. Chiroyli narsa sof bo'lishi kerak... Odamlarning tuyg'usi bilan o'ynashish gunoh. Qaydam, bilmadim, bolam, o'ylash kerak. Sen ham o'yla. Hozir emas, boshimiz andak hushyor tortsin, maslahat soladigan odamlarimiz bor...

Avtobus gangib nima qilarini bilmay qolgan bu ikki yo'lovchini tog'lar orasidan olib chiqib ketdi. Temir yo'l bekatiga yetib kelganlarida shovillab yomg'ir quyib berdi. Sovuq kuz yomg'iri ularni poyezdda ham yana ancha yergacha kuza-tib bordi. Yomg'ir, sovuq, loygarchilik, bekatlardagi yugur-yugur, tiqilinch, derazada soat sayin almashinib turgan manzaralar, g'alati-g'alati qo'shnilar, qayoqdagi odamlar bilan tanishish, xayrlashish, kutilmagan hangomalar, yotish, turish, tomoq tashvishi – bularning hammasi ularni kechagi og'ir o'ylardan biroz chalg'itdi. Lekin Azimjon hamon kamgap edi. U piyolalarga choy quyib qo'yib, ichishni unutar, ba'zida soatlab derazadan ko'z olmas edi. Qarindoshining g'alati o'limi hamon xayolidan ketmasdi. Tashqarida esa kuzgi yomg'ir yuvgan uzumzorlar, onda-sonda kahrabodek sap-sariq behi, palaklarda o'ksib qolib ketgan so'lg'in xamaklar yiltillab qolar, dam yana birdan ko'z ilg'amas kengliklar boshlanib, uzoq-uzoqlarda ko'k koptokdek yumaloq sadaqayrag'och, kimsasiz shiyponlar ko'zga tashlanar, paxtasi terib olingan dalalar esa goh jigarrang, goh surmaday qorayib ko'rinar edi.

– Ajab... – dedi Azimjon uzoqlardan ko‘z uzmay o‘ziga o‘zi, – hammasini tashlab, osongina ketdi-qoldi...

Ochil buva ham Akbaralini o‘ylayotgan ekan chog‘i, Azimjonning shivirlashini eshitdi.

– Nimaning «hammasini?»

Azimjon cheksiz dalalarni, uzoqda oltin rang bog‘larga ko‘milib yotgan qishloqlar, qoramtir tog‘lar, ko‘m-ko‘k osmon – barisini birdan quchog‘iga olmoqchidek qulochini yozib, deraza tomonni ko‘rsatdi.

– Mana bularning hammasini...

Bu sodda gap Ochil buvaga ta‘sir qildi.

– Bilasanmi, bizning jiyan... «buning hammasini» o‘ziniki qilib olganicha yo‘q edi-da. «Buning hammasi» juda ulug‘ gap. Odam bolasi shu ulug‘likning bir zarrasi. U unga jon rishtasi bilan chirmashib ketishi kerak. Bo‘lmasa, sen aytganday, «oson» ko‘chadi. Mana bizlarga qiyin... «ketish». Bizlar bu tuproqni qonimiz bilan sug‘organmiz. Har bir giyohni, har qarichini o‘z qo‘limiz bilan yasab olganday...

– Bu yerlar qarovsiz yovvoyimidi?

– Gap unda emas. Nima deb aytsam... qandaydir chirkin, tahqir etilgan yerlar edi. Yangilash, orolash kerak edi. Eh-he, bolam, nimasini aytasan! Hov ana u ola tog‘larning naryog‘ida...

HIKOYAT

Boboni u mahal Ochil-firqa deyishar edi. 1929-yili chinorliklar uni O‘rta Osiyo partiya anjumaniga vakil qilib saylashdi.

Hamal chiqib, savr kirgan kunlar. Savr keldi – ekinchiga davr keldi deganlaridek, taqachining ustaxonasi eski omoch, mertik ketmon, tishsiz sixmola, chopqi, qirg'ich, inchunin, turli-tuman temir-tersak bilan to'lib-toshgan, ish qistalang palla. Sarmoyasi temir, dastmoyasi ko'mir degandek, «Yo hazrati Dovud!» deb kecha-kunduz bolg'a uradigan Ochil-firqa shunday dolzarb mahalda, go'shtdan ajratilgan tirnoqdek, ustaxonadan chiqib Toshkentga jo'nadi.

Biroq anjuman ochiladigan kuni ertalab qo'llariga qizil mandat o'rniga poyezd chiptasi tutqazishdi: janubiy tumanlarni chigirtka bosibdi, anjuman vakillari yoppasiga chigirtkaga qarshi safarbar qilingan edi.

– Chigirtka? – Ochil-firqa og'zining bir cheti bilan jilmayib yelkasini qisdi. U shop mo'ylovli, elliklarda bo'lsa ham, qirchillama yigit edi. Endi chigirtka bormidi? Bu unga bir bachkana yumush bo'lib tuyuldi. Shoshmasdan ko'chaga chiqib poytaxt sartaroshxonasida mo'ylovini qirtishlatib, muyulishdagi yahudiy cholga etigini moylatib keldi. Kelsa, anjuman bo'ladigan zalda vahima: yana shoshilinch telegrammalar kelibdi – sariq chigirtka butun Turkmanistonni bosgan-mish! Yigirma kunda Qoraqumdan o'tib kelib, Amu bo'ylarini – butun Lebobni quritishi mumkin, Toshovuz, Buxoro xavf ostida emish!

Ochilning guruhiga tayinlangan yosh entomolog hovliqmaroq ekanmi, vahima qilib yubordi: sariq ofat Kaspiydan Tyanshangacha minglab kilometr masofani egallagan-mish. Million tonna keladigan katta galalari besh-olti ming kvadrat

chaqirim maydonni qoplab, bog‘, yaylov, ekinzor deysizmi – barini shudgor qilingan yerday qoraytirib kelayotganmish!

Ochil-firqa bu vahimaga uncha ishonmasa ham, hayron bo‘lib qolgan edi. Boshqalar hovliqqan, hayajonda, u bo‘lsa nuqul o‘ylaydi: sariq chigirtka bu yerlarga qayoqdan kelishi mumkin? Ilgarilar bu ofat haqidagi shum xabar Mozandaron taraflardan kelardi. Bizning dehqon bu ofatni bilmaydi, ko‘rgan emas. Nahotki shu gaplarning hammasi rost bo‘lsa?

Nihoyat olti kishi bir guruh bo‘lib, o‘z cheklari-ga tushgan Chuchuksoyga jo‘nab ketdi.

Dalalar ko‘m-ko‘k. Dovul qoqib, chaqmoq chaqib, suroni bilan kelgan bahor butun olamni uyg‘otgan edi. Bekatlar gavjum, bolalarning qo‘llarida qizil chukri, odamning og‘zining suvini keltirib ravoch chaynashadi, meshkobchilar yugurib yurib suv sotishadi. Shovqin-suron.

– Kep qoling, ismaloq somsa! – deb chinqirgan-cha qizchalar chopqillashadi.

Ochilga tabiatning mana shu payti sirli tuyuladi. Navro‘zi olam, sumalak qaynagan kechalar, bar-ra qo‘zilarning birinchi ma‘rashi, qandaydir shirin tashvishlar, soflikka, kenglikka intilish... Bunday vaqtlarda odamlar ofatni o‘ylamaydi. Go‘yo hech qanday yomonlik bo‘lmaydigandek. Faqat tirilish, yangilanish, yasharish, talpinish, qanot chiqarish...

Qanot chiqarish?

Nahotki oddiy sariq chigirtka shunchalik vahimali bo‘lsa?

Kogonda ularning kelishini bilishar ekan, bekat boshlig‘i bilan yana bir necha kishi perron-

da kutib oldi. Yarim kecha edi. Ochil bu kutib olganlarning tungi sarosimasini ko'rib, hayron qoldi: parovoz yo'q, vagon yetishmaydi, hammasini kerosin, smola, dorilar yuklab janubga to'xtovsiz jo'natib turishgan ekan. Bularga transport yo'q, lekin qanday yo'l bilan bo'lsa ham hoziroq jo'natish haqida buyruq bor ekan. Drezinada jo'nashga to'g'ri keladi...

– Drezinada? Shuncha joyga kechasi-ya?

– Ha, o'rtoqlar, – dedi bekat boshlig'i. U ko'k paxtalik kiygan, ko'zlari qizil, rasmiyroq va juda ishchan kishi ko'rinar edi. – Suv-puv olvolinglar, hozir jo'natamiz.

Ochil gapning jiddiyligiga endi astoydil ishona boshladi.

To'rt yarim ot kuchiga ega bo'lgan motodrezinaning uch kishilik baland o'rindig'iga besh kishi zo'rg'a joylashib, tong qorong'isida yo'lga chiqishdi. Avval bu o'zi yuradigan o'yinchoqdek hamмага bolalaracha quvonch bag'ishladi, namxush o't-alaf hidi dimoqqa urildi.

– Chu, jonivor! – dedi kimdir sho'xlik bilan. Yo'lovchilarga jon kirib, hazil, kulgi, hangoma anchagacha davom etdi. Lekin bora-bora tuning rutubatli salqini zahrini o'tkazib junjiktira boshladi, cheksiz qorong'ilikka dumalab ketayotgan bu bir ko'zli shayton aravani to'xtatib bo'lmasdek tuyular, yolg'iz farasi yo'l chetidagi o'ydin-chuqurlarni uzoqdan tubsiz jarlikday ko'rsatar edi.

Uch soat davomida oldilarida bironta chiroq miltillab ko'rinmasa-ya. Xunuk uvlaydigan chi-yabo'ridan bo'lak tirik jon egasi uchramaydi. Diy-

dirab qolgan entomolog yigit – uning oti Mamajon – Ochil-firqaning pinjiga kirib ketdi, Ochil ham g‘ujanak bo‘lib olgan bu kichkinagina vujudni butun gavdasi bilan to‘sib, isitishga urinar, gapga solar edi. Lekin bu qo‘pol, kekxa askarning oldindagi ofatga parvo qilmay, sheriklarini kamsitib kesatishlari, ayniqsa bu yigitchani «Chigirtkapolvon» deb atab, boshqalarni ham kuldirib, hadeb masxara qilishlari entomologga yoqmadi. Bu yerda sariq ofatning nima ekanligini hozircha faqat shu yigitchagina uncha-muncha tasavvur etardi.

Tong qandaydir birdan yorishdi. Tong bilan birga chehralar ham yorishib, haligi xa-fa-gazak gaplar tezda unutildi, ufq ko‘rindi, ufqda yashil teraklarga burkangan qishloqlar, kentlar, qo‘rg‘onlar uxlab yotardi. Hozirgina tim qora atrof, tekis dalalar, ekinlar o‘tloqlar tiniq ko‘k rangga kirib, shabnam qatralari jimirlagan pastliklar o‘qar daryo singari yiltilladi, bo‘liq bahorning butun hayotbaxsh ruhi sovuqdan yoshlangan ko‘zlarda, ko‘kargan yuzlarda barq urdi, dil-lar isib ketdi.

Ular egilib yo‘l bo‘yida o‘sgan qizg‘aldoqni uzishga intilishar, o‘zlaricha xirgoyi qilib, bu ajoyib temir aravaning beozor vazniga tebrani-shar, zavq bilan baqirib-chaqirib, o‘zlarini isitish-ga urinishar edi.

Qora tun qa‘ridan otilib chiqib, dilbar subhidam qo‘ynida sof kengliklar husniga mahliyo bo‘lgan, birpasga hamma narsani unutkan bu besh yo‘lovchi tuyqusdan nima bo‘lganini payqamay qoldi. Hamma o‘zini quduqqa tushib ketgandek his etdi. Yo‘q, drezina ag‘darilgani yo‘q. Lekin os-

mon to'ngilgandek, bexosdan boshlar aylanib, ko'ngil aynib, hammani dahshat, qo'rquv bosdi. Sutdek oqarib kelayotgan ufq birdan qorong'ila-shib, atrofni zulmat bosdi. Drezinaning payvasta sadosi eshitilmasdi, bosh ustidami, quloq ichidami nimadir g'imirlar, shitirlar, asta shitirlasa ham olamni tutgandek edi bu yoqimsiz sharpa.

Bu jarlik ham emas, osmon ham to'ngarilmagan, bu bulut edi. Juda katta, og'ir iflos bir sarg'ish bulut yo'lovchilarni yerga qapishtirgudek pastlab suzmoqda. Ular buning sariq chigirtka buluti ekanini bilishdi, lekin chigirtkani ko'rishmadi, uning nam, shilimshiq og'irligi boshlari ustida sezilib turar, chirkin shitirlashi dahshat solib, allaqanday qo'lansa hidi ko'ngilni ag'darar edi. Hammalari o'zlarini ojiz sezib qolishdi, ko'pni ko'rgan kekxa askar Ochil-firqa ham vujudiga chirmashgan bunday chirkin narsani birinchi sezishi. Drezina soatiga qirq chaqirim tezlik bilan borar, notanish dushmani bilan birinchi mar-ta yuzma-yuz kelgan safarbar guruh beixtiyor boshini ichiga tortib, sovuq o'rindiqla qapishib qolgan edi.

Ular o'sha ahvolda bir necha daqiqa yurishdimi, bir soatmi – buni Ochil buva haligacha bilmaydi – bir mahal cheksiz, ko'm-ko'k osmon ko'rindi, ular quduq tagidan tortib olingandek erkin nafas olishdi. Sassiq, og'ir, yashil bulut o'tib ketdi. Lekin ko'ngilda vahimasi qoldi. Shu damdan boshlab dillarini hayrat, qiziqish o'rniga dahshatli hayajon egalladi.

– Bular urg'ochi, bo'g'oz chigirtkalar, pastlab uchyapti, – dedi lablari qaltirab Mamajon.

Boshida chust do'ppi, ovozi ingichka. – Nariroqqa borib qo'nadi. Ekinga, bog'ga, yaylovga yopirilib, ko'kargan nimaiki bo'lsa tomirigacha kemiradi, keyin qora yerga tuxum qo'yadi. O'n besh kundan keyin bundan yuz baravar katta galalar yer bag'irlab... – Mamajon tishi tishiga tegmay qaltirar, uning gapini eshitish og'ir, badanlar jimirlab ketar edi. – Yosh chigirtka uchmaydi, yer bag'irlab o'rmalaydi, o'n-yuz chaqirim joyni egallab, iflos suvday yelib, g'imirlab kelaveradi, har birining jag'i tinmay ishlab turadi...

– Bas! – deb baqirib yubordi Ochil. Haligi qo'lansa hid yana dimog'iga kelib urilgan edi. U buni entomologning hikoyasidan deb bildi. Ammo qarasa, hid borgan sari zo'rayib, ko'nglini aynit-yapti. Bir vaqt drezina ham siljimag qoldi.

– Chigirtka! – deb qichqirdi kimdir. Yerga qarasha, butun atrof, sho'r bosgan dala, yo'l, temir izlar ham keta-ketguncha sap-sariq! Oyoq bosgudek yer yo'q. G'ildirak bosganda chigirtka qatlami sitilib relslar yam-yashil shilimshiq modda bilan qoplanar, g'ildiraklar girillab bir joyda aylanar, drezina oldinga siljiy olmas edi.

Yerga tushib itarishga to'g'ri keldi. Pastga tushishlari bilan bu hisobsiz jirkanch hasharot oyoq ostidan sakrab, yuzlarga ura boshladi, yelkaga, qo'yinga, etik qo'njiga, sochlar orasiga to'ldi. Lekin boshqa iloj yo'q, bu doiradan chiqib olish kerak edi, ko'zni shartta yumib drezinani itarib ketishdi. Toshda ham, o'tda ham, tuproqda ham, temirda ham oyoqlar toyardi. Ochilning tabiati shu qadar kir bo'ldiki, birdan ruhi tushib ketdi. Gurkiragan bahor qo'ynidagi bu chirkin-

lik uning tasavvuriga sig'masdi. Tizzalari qaltirab yarim chaqirimcha yugurganlaridan keyin, yuzlariga sof havo tegdi, oyoqlari yerda tirak topib, qo'yin-qo'njilarini qoqdilar. Drezina tez yurib ketgach, salqin shamolda zo'rg'a o'zlariga keldilar. Har birining ko'nglida bu jirkanch ofatga qarshi kuchli nafrat, o'ch alanga olgan edi.

Tuman markazida ularni qishloqma-qishloq bo'lib yuborishdi. Ochil aka bilan Mamajon bir joyga tushdi. Chuchuksoydan ularga yana bir odam – Matkarimov degan militsiya boshlig'ini qo'shib berishdi. Matkarimov baland bo'yli, kelishgan, mo'ylovini bo'yab yuradigan chiroyli odam edi. Ochil akaning «Shop-shalopni qoldiring», degan iltimosidan keyin to'pponcha-yu kamarlarini, qomatiga yopishib turgan xizmat kiyimini yechib, odmigina kiyinib chiqdi. Bunga biroz og'ringanini Ochil aka ham sezdi-yu, lekin nima qilsin, ularga odamlar bilan ishlash, yotig'i bilan tushuntirib, aholini ofatga qarshi safarbar qilish vazifasi topshirilgan. Bu yerda ozgina bo'lsa ham zo'rlik, do'q, po'pisa ketmaydi. Militsiya kiyimi, to'pponcha bu yerda ziyon yetkazishi mumkin, xolos. Matkarimov ortiqcha qarshilik ko'rsatmasa ham, to'ng'illab qo'ydi.

– Mahalliy sharoitni bilmaysizlar...

– Biz hukumat nomidan ketyapmiz, akasi, – dedi Ochil-firqa gapni qisqa qilib.

Shom oldidan uch otlig notanish qishloqqa kirib bordi. Qishloqning o'zi ko'rimsizgina bo'lsa ham, atrofdagi manzara, tog' etagidagi yamyashil qirlar, uzoq-uzoqlarga cho'zilib ketgan taxta-taxta tekis dalalar, ikki yoni qator terak arava

yo'lar, bodroq-bodroq oqarib gullagan shaftolilar g'ira-shirada sirli ko'rinar edi. Ko'chalar bo'm-bo'sh, hovlilar jimjit, bu yerdagilarning chigirtka tugul, olamdan ham xabari yo'qqa o'xshardi.

Qishloq kengashi oldida otdan tushdilar. Yugurib chiqib jilovni ushlagan odam yog'och oyoq, yelkasida qo'shotar miltiq, soqoli o'sib ketgan bir chol edi. Dam «taqsir», dam «o'rtoq» deb, mehmonlarni ichkariga taklif qildi, stol tepasida osig'liq qirqinchi lampani imillab yoqdi.

– Siz kimsiz?

– Men qorovulman, taqsir... o'rtoq.

– Bizga rais kerak.

– Rais? E-ha... shundoq deng? Xo'sh... rais yo'q, o'rtoq... taqsir.

Bu g'alati odamdan Ochil akaning ensasi qotdi.

– Qo'shotarni bundoq qo'yib gapiring, birodar. Otingiz nimadi? Qurbonali? Gap munday, Qurbonali. Bizga qishloq raisini chaqirib bering.

– Rais yo'q.

– Qayoqda?

– Yo'q, butunlay yo'q.

– Bu qanaqasi?

Qorovul chaynalavergandan keyin mehmonlar kim ekanliklarini aytib, o'zlarini tanitishdi. Shundan keyin Qurbonali miltiqni burchakka suyab qo'yib, avval shoshmasdan nos otdi, keyin, qishloqda ikki yildan beri birin-ketin to'rtta raisni o'ldirib ketishgandan beri bu lavozimga rozi bo'ladigan odam topilmayotganini aytdi. «Hozircha hamma ishlarga o'zim qarashib turibman», dedi qorovul nosni burchakka tuflab.

Mehmonlar bir-birlariga qarab olishdi.

– Bizlarni nima qilasiz?

– Sizlarni, – Qurbonali to‘ngakday qo‘pol yog‘och oyog‘ini do‘qillatib borib, eshikni tambalab keldi. Bu vaqt qo‘shotarga qo‘l uzatgan Matkarimovni tinchitdi: – O‘qi yo‘q... – Keyin Ochilga qaradi: – Mening vazifam shuki, sizlarni darrov iziga qaytarib yuboraman. Bekordan-bekor nobud bo‘lishning hojati yo‘q.

– Chigirtkani ko‘rganmisiz, Qurbonali? – deb so‘radi Ochil.

– Ko‘rgan emasman. Chigirtkaga nima bor shu topda, qorong‘i tushyapti, jo‘nanglar! Chiroqni o‘chirishim kerak.

– Kim axir ular, kimdan qo‘rqishimiz kerak?

– Mardonqul qo‘rboshidan qolgan kallakesarlar. Hozir ularga surgun bo‘lib ketgan Sharif oqsoqolning kenjasi Sanginboyvachcha bosh bo‘lgan.

– Qayerda ular?

– Qaydam? Har zamonda paydo bo‘lishadi. Hozir sizlarning kelib tushganlaringdan ogoh bo‘ldi deyavering. Qayoqdan xabar topishadi, bilmayman.

– O‘zingiz xabar bermaysizmi ishqilib? – Matkarimov xezlanib o‘rnidan turib ketdi.

Ochil aka uni ko‘z qarashi bilan bosdi. Xafa bo‘lgan Qurbonali: «Chiroqni o‘chiraman, ketinglar», – deb qistalang qildi. Ochil aka uning qo‘lidan ushladi, o‘tqazib qo‘yib, ertami-indin yetib keladigan dahshatli ofat – chigirtkani gapira ketdi.

– Endi bizlarni joylashtiring, ertaga xalq bilan kengashamiz.

– Qayerga joylashtiraman? – dedi qorovul yig‘lagudek bo‘lib.

– Sanginboyvachcha kelganida kimnikiga tu-shadi?

– Toshxo‘janikiga...

– O‘sha yerga olib boring bizni.

Buni eshitgan Matkarimovning ko‘zlari olayib, ko‘rkam yuzidan qon qochdi.

– O‘sha yerga olib boring, – deb takrorladi Ochil-firqa, – boshqa joyda yotsak g‘aflatda qolamiz.

Qurbonali «men ogohlantirdim, bilganingni qil» degandek, yelkasini qisib yo‘l boshladi. Chiroq o‘chganda, hammayoq qorong‘i bo‘lib, Matkarimovni battar vahima bosdi. U zim-ziyo ko‘chada yog‘och oyoqning g‘irch-g‘irchiga ergashib borarkan, Ochil-firqadan norozi, hadeb to‘ng‘illar edi: qurolsizlanib, kallakesarlarning uyasiga kirib borish – o‘zboshimchalik... qaltis o‘zboshimchalik... Kimdir jonidan to‘ygan bo‘lsa, unga nima, uning joni o‘ziga kerak...

Ochil aka bu gaplarni eshitmagandek jadal yuraverdi. U Toshxo‘jani ham, iloji bo‘lsa, Sanginboyvachchanning o‘zini ham tanib qo‘ygisi kelar edi. Kimlardandir qochib, pusib yurish uchun kelgan emas axir. Hukumat nomidan xalqqa madad berish uchun, ofatga qarshi kurashni uyushtirish uchun kelgan.

– Bu yerning xalqi Toshxo‘janing izmidan chiqmaydi, – dedi Qurbonali, – sizlar bir nima desanglar ham, o‘shaning og‘ziga tikiladi...

– Quloqmi?

– A?

– Yeri ko‘pmi deyman?

– Ko‘p...

– Batrak ishlatadimi?

– Be, batrakni nima qiladi. Yettita devdek o'g'li, qizlari, kelinlari, nevaralari... Yarim qishloq aymog'i-ku.

– O'zi bir kolxoz degin?

– ... Kolxoz yo'q hali bizda.

Mamajon ham garang bo'lgan holda eng orqada ergashib borar, ertalab chigirtka bulutidan dahshatga kelgan kichkinagina yuragi bu ikkinchi dahshatni sig'dirolmas edi. Chigirtkadan ham xunukroq ishlarga duch kelishmasa hali.

Toshxo'janing hovlisi ichkari-tashqarili, etakda keng chorbog' so'qmoq yo'llar bilan boshqa hovlilarga tutashib ketgan – bolalarining xonadonlari bo'lsa kerak. Bular kirishi bilan oy-dinda shohsupadan barvasta bir odam qo'zg'alib, «Xush kelibsizlar», dedi. Toshxo'janing o'zi shu bo'lsa kerak. U qirg'iz qovoq, qoshi siyrak, cho'tir odam edi. Qurbonali boshlab kelganidan, mehmonlarning hukumat odamlari ekanini bildi-yu, chiroyi o'zgormadi, zahil yuzi qandaydir ifodasiz, nima o'ylaganini bilib bo'lmas edi. Mehmonxonaga taklif qildi.

– Yo'q, ijozat bo'lsa mana shu atrofda cho'zi-la qolamiz, – dedi Ochil-firqa shotut tagidagi eski so'rini ko'rsatib. Yechinib, ariqda yuvinishdi, Qurbonali ichkaridan choy damlab, patnisda jiyda, mayiz olib chiqdi, non sindirdi.

Oydinda bu notanish joylar sirli ko'rinar, gap qovushmas, Mamajon bo'lsa o'zini chetroqqa olib o'tirgan uy egasiga zimdan tikilib, o'ylar edi: nahotki kallakesarlarning homiysi shu bo'lsa? Bo'lsa bordir: o'lguday to'ng ko'rinadi, yuzida bir iliqlik sezilmaydi, kamgap...

– Mehmonlardan xursand emassiz, chamamda, Toshxo‘ja uka, nimani o‘ylayapsiz?

Qurbonali javdirab qoldi: Toshxo‘jani qishloqda uka deyishga hech kimning haddi sig‘masdi. Toshxo‘ja ham yalt etib Ochil akaga qaradi. U mehmonning o‘zidan katta odam ekanini endi payqagan edi.

– Nega, eshigimiz hammaga ochiq, – dedi u yelkasidagi beqasam choponini tuzatib.

– Hammaga deng?.. – Ochil aka choy ho‘pladi. – Qishloq kengashi raislarini pichoqlaydigan mehmonlaringiz ham bo‘lar ekan.

Toshxo‘ja bu gapdan sakrab tushar deb o‘ylashgan edi, pinak ham buzmadi.

– Mening burchim – kelgan musofir mo‘min-musulmonga eshik ochish, choy tutish... U ko‘chada nimaiki qilsa, gunohi-yu savobi o‘z gardanida.

– Odam o‘ldirish gunohgina emas axir! Unga sherik bo‘lish esa...

– Yo sizlar odam o‘ldirmaganmisizlar? – Toshxo‘ja kamgap emas ekan, uning o‘z hayot yo‘sini, o‘z falsafasi borligi ko‘rina boshladi. – Bolsheviklar miltiq otmaydi, deb ham bolalarni ishontirib bo‘lmaydi axir, birodar.

– Inqilob...

– Dehqonga inqilobning keragi yo‘q. Men siyosatga aralashmayman. Siyosat nima berdi dehqonga? Mana, siz chigirtka deysiz, dehqon siyosatning jabrini tortyapti: bir bosmachilar kelib qishloqni xonavayron qilib ketadi, bir qizillar kelib ekinni payhon qilib ketadi, keyin yana unisi, keyin yana bunisi... Chigirtka nima ekan buning oldida! Chigirtka emish-a?

Toshxo'ja etagini qoqib turib ketdi, barvasta gavdasi ayvonning qorong'i eshigida g'oyib bo'ldi.

– Ashaddiy aksil-ku! – dedi Matkarimov ko'zlarining paxtasi chiqib.

– Bas, yotinglar, dam olish kerak... – dedi Ochil-firqa so'riga cho'zilib. – Siz ham boring, Qurbonali, rahmat.

– Yo'q, men ketmayman, men shu yerda o'tirman, – dedi qorovul o'qsiz qo'shotarini quchoqlab o'tirgancha.

– Ketmang, ketmang! Shu yerda o'tiring! – dedi Matkarimov.

Ochil aka yulduzlarga qarab yotarkan, Toshxo'ja haqida o'ylardi. U inqilobning ashaddiy dushmanlarini ko'rgan, lekin bunaqa xildagisini ko'rgan emas edi...

O'ylab yotib pinakka ketib qolgan ekan, Matkarimov uyg'otdi:

– Menga qarang, shu yerda yotaveramizmi?

U vahimada haligacha mijja qoqmagan edi. Bir soatcha o'tdimi, yo'qmi, Ochil akani yana uyg'otdi:

– Eshityapsizmi?

Ochil aka e'tibor qilmadi. Lekin darvozaxonada chindan ham kimningdir sharpasi eshitilar edi. Ko'chadan ot dupuri ham quloqqa chalindi. Matkarimov tikka turib olgan, novcha gavdasini qayoqqa yashirishning tashvishida qolgandek alanglar, odati bo'yicha, to'ng'illay boshlagan edi:

– Aytmadimmi, tuzoqdamiz deb! Bu cho'tirning basharasidan ko'rinib turibdi jallodligi! Men ogohlantirdim. Qani endi chorasini topib bering, jo'mard aka! Ko'ra-bila turib kallakesarlarning uyasiga boshlab kelgan – siz edingiz! Uch odamning joni bilan o'ynashyapsiz. Yo ataylab...

Ochil unga shunday qaradiki, qorong'ida ko'zining oqi charaqlab ketdi. Hamma oyoqqa turib olgan edi. Ochil aka darvozaxonaga qarab yurdi.

– Qo'shtig'ni oling... – dep pichirladi qaltirab qolgan Qurbonali.

Ko'chada uch-to'rt kishining gaplashgani eshiltildi, atrofda itlar hurdi. Birpasdan keyin eshik g'irchilladi. Ochil qaytib kirdi.

– Otlaninglar! – dedi u, o'zi etigini yechdi-da, shoshib-pishib paytavasini boshqatdan o'ray boshladi.

Tumandan chopar kelibdi. Chigirtkaning oldingi galasi dashtni kesib o'tib, ekinzorga yopirilganmish, o'n olti chaqirim narida... Bu mutlaqo kutilmagan hol. Tumanning mo'ljalicha ofatning bu yerlarga yetib kelishiga kamida to'rt kun bor edi. Agar katta gala bo'lsa, bu juda xavfli. Kerosin, qoramoy, mum, smola singari yonilg'ilar yetib kelmagan, aeroplanlar tayyor emas, ximikatlilar yo'q, qishloq aholisi g'afolatda...

Chopar Ochilning topshirig'i bilan tezda tumanga qaytib ketdi. Ochil aka Matkarimovga qishloqdagi kerosin zaxiralarini yig'ishtirishni buyurdi. Mamajon bilan Qurbonaliga: «Xaloyiqni uyg'ot, tushuntir, boshlab bor!» deb, o'zi dalaga ot soldi.

O'n olti chaqirimni bosib borguncha tong ham oqargan edi. Ochil aka tanish manzarani uzoqdan ko'rdi. Qizg'ish chigirtka galalari paxtazorlarga, bog'larga yetib kelmagan bo'lsa ham, qir etagidagi bahorikorlikni butun egallagan edi. Ochil aka vaziyatni aniqlash uchun ot choptirib

butun «front liniyasi»ni aylanib chiqmoqchi bo'ldi, lekin oxiriga yetolmay, vahima bilan orqaga qaytdi. Ko'pikka botgan ot ham odatdan tashqari xatarni sezgandek, butun vujudi bilan qaltirar edi.

Ko'p o'tmay Qurbonali bilan Mamajon uyg'otgan qishloq aholisining oldi yetib keldi. Lekin bularning ko'pi ofatga qarshi kurashdan ham ko'ra, «Chigirtka qanaqa bo'lar ekan?» deb qiziqib kelgan tomoshabinlar edi. Mamajon to'dadan to'daga pildirab yurib, ofatning xavfini, chigirtkaning «odatlari»ni, uni qanday qirish mumkinligini tushuntirar edi. Har joy-har joyda xashak, shox-shabba tutay boshladi, bola-chaqa, xotin-xalaj tayoq ko'tarib, tosh, supurgi, kosov – nima duch kelsa qo'lga olib ekinzorga yopirildi. Matkarimovning aravasida kerosin yetib kelganda, erkaklar latta, xashak, loy aralashtirib, qorabuvra yasay boshladilar.

Kechagina shabadada barradek tovlanib yotgan ko'm-ko'k qirlarda qiyomat qoyim bo'lib ketdi, do'zaxdek o't yonar, tutun to'lg'anar edi, qiy-qiriq, taraq-turuq, vahima, yig'i-sig'i... Kampirlar jom qoqib, devonadek baqirishar, erkaklar etigi bilan yer tepib, chigirtkani ezar, bola-chaqa tayoq bilan o'tlarni savalar edi... Lekin mo'r-malaxdek yopishgan milliard-milliard bo'g'oz chigirtka shovqinga, o'tga, suvga beparvo, shirali bug'doy maysalarni, yovvoyi gul novdalarni tomirigacha qirtishlab, yo'lida nima duch kelsa quritib, supurib, yaxlit loyqa toshqindek siljib kelar edi. Odamlar uni ezishar, chirsillatib yondirishar, tuproq bilan qorishtirib tashlashar, lekin och ofat o'ligi ustiga yangisi bosib kelaverar edi. Odamlar

alamdan tinmay yer savalar, o'tli qorabuvralar-ni yumalatishar, otliqlar ekin toptatar, ojizlikdan ko'zlaridan yosh chiqar, xotin-xalaj esa umidsiz, vahimada shovqin solar edi.

Tush payti osmonda tarillab uchta aeroplan paydo bo'ldi. Tinmay ot choptirib yurgan Ochil-firqaning yangi buyrug'i dalama-dala, qirma-qir tarqalib, butun zararlangan doira aeroplanlarga bo'shatib berildi, go'ng tutatib, belgilar qo'yildi.

Sillasi qurigan, kir-chir, olaquroq xaloyiq salpal erkin nafas oldi, chet-chetga chiqib qiziqish bilan tomosha qila boshladi: nima bo'lar ekan? Aeroplanlar ham yashil, katta chigirtkalarga o'xshar, odamlar yonidan yer bag'irlab varillab o'tib, ufqlardan yana qaytib kelar edi, ularning uch soat davomida tinmay tarillashi har bir vujudda takrorlangandek bo'ldi.

Nihoyat aeroplanlar qo'ndi. Ertalabdan beri yeb-ichmagan, qulog'i batang bo'lgan odamlar birdan jonlanib, keng dalada quvonchli sadolar ko'tarildi, isqirt bo'lib ketgan odamlar bir-birlarini quchoqlashar, do'ppilarini osmonga irg'itib qichqirishar edi.

Aeroplanlardan sepilgan zaharli dorilardan to'lqin-to'lqin bo'lib kelgan chigirtka galalari bir-birining ustiga qalashib, yerga qapishib qolaverdi.

Odamlar ham quvonar, ham hayratda yoqalarini ushlar edi: buncha ko'p bo'lmasa! Qavat-qavat, milliard-milliard!

– Xudoyimga hayronman, buncha keraksiz jonni yaratib qo'yib...

– Hoy, xudoga til tekkizma.
– Endi buni molalab tashlash kerak.
– Quyosh quritib, tuproqqa qorishtirib yuboradi.
Dalada hangoma, gurung, quvonch ikki soat-
cha davom etdi.

Kechga yaqin... Yaxshi ham ko'pchilik uy-uyi-
ga tarqab ketmagan ekan.

Kechga yaqin o'sha yerga qapishib yotgan
yashil ofat asta qalqib, yana g'imir-g'imir siljiy
boshladi. Yo alhazar! O'lmagan ekan, gazdan
mast bo'lib, dam olib yotgan ekan kasofat! Di-
mog'iga kirsa, odamni tarashadek qotiradigan
zahar bu jirkanch hasharotga kor qilmabdi! Endi
nima qilish kerak?

Ojizlikdan alamzada bo'lgan odamlar yoqa
ushlab birpas qarab turishdi-yu tomoqlari qi-
rilib ketgan Ochil-firqaning buyrug'i bilan yana
eski, ibtidoiy qurollarga tutinishdi: o'tlar yoqildi,
kerosin sepilgan qorabuvralar, latta mash'alalar,
tayoqlar ishga tushdi. Keksa dehqonlar xoda,
to'ngak, sixmolalarni otga sudratib bug'doyzorga
kirib ketishdi.

Kechasi bilan ishlashni uyushtirish zarur edi,
Ochil akaga bu qiyin bo'lmadi, chunki o'cha-
kishgan xalq kunu tunni farq qilmay jon-jahdi bi-
lan kurashar edi. «Agar ertalabgacha tumandan
va'da qilingan qoramoy, kerosin kelib qolsa, chi-
girtkaning tuxum solishiga qo'ymaymiz», deb dili-
ga tugib qo'ydi Ochil aka. Chunki tuxum qo'yib
ulgursa, Mamajonning aytishicha, chigirtka yana
yuz baravar ko'payadi...

Ochil aka bilan sheriklari tong oldidan jindak
nafas rostlash uchun joylariga qaytib kelishdi.

Ularga Toshxo'janing o'zi eshik ochdi. Ochdi-yu, loysuvoq supaga gurs etib o'zini tashlagan Ochilni ko'rib, anqayib qoldi: u go'yo kechagi mehmon emas, birdan qarib, oriqlab qolgan chol edi, yuzlari qurum, soqoliga iflos ter oqib tushgan, qoshlari ham kuygan, choponi yirtilib paxtasi osilib yotibdi, qo'llari sidirilib, loy, qorakuya aralash qon qotib qolgan. Darmonsiz, qaltirab etigini tortarkan, Toshxo'ja uning oyoqlari tovonidan etik qo'njlarigacha yashil shilimshiqqa belanganini ko'rdi. Ochil aka charchaganini endi sezdi shekilli, ariq tomon yurayotib gandiraklab ketdi. Shunda Toshxo'janing o'zi borib, uning boshiga chelakdan suv quya boshladi.

– Qalay, nima bo'ldi? – dedi u sekin, ehtiyot bilan. Ochil aka sovuq suvni rosa sachratib beligacha yuvingach, sal hushyor tortib, uy egasiga qaradi, Toshxo'janing cho'tir yuzida qiziqishmi, achinishmi, xayrixohlikmi, haytovur, qandaydir ifoda paydo bo'lgan edi.

– Ish yomon, hech nima qilib bo'lmayapti... – dedi Ochil.

Ular toshfonar yorug'ida o'tirib choynak-choynak qaynoq choy ichishdi. Non-ponga qarashmadi ham. Toshxo'ja bo'lsa kechagidek chekkaroqda o'tirgancha, hayrat to'la ko'zlarini bulardan uzmas edi.

Tong otganda ularni kuzatib qo'ydi-yu, o'zi ham uyda o'tirolmadi: tavba, bular kim o'zi, nima uchun bunchalik jonlarini berishyapti? Nahotki ish shu qadar jiddiy bo'lsa?

Guzar, ko'chalar huvillab qolgan, biron kimsa ko'rinmas edi. Toshxo'ja o'ylab turdi-da,

og'ixonadan qari biyasini egarlab chiqib, bahorikor qirlar tomonga yo'rtib ketdi. Qishloqdan chiqishi bilan bog'lar orqasidan barkashdek quyosh yuziga urildi. Hali yerning hovuri ko'tarilmagan, yangi tug'ilayotgan kundan bahor hidi kelardi. Toshxo'ja qayoqqa ketayotganini ham unutdi shekilli, sho'xligi tutib, shoxlari devordan oshib yotgan o'rikdan bir hovuch g'o'ra sidirib olib, og'ziga soldi. Cho'tir basharasini burishtirganча rohat qilib chaynadi...

Biroq u yarim soat yurar-yurmas naq do'zaxning ichidan chiqib qoldi. Qiyg'os nish urgan g'o'zalar, bog'lar ichida qora tutun to'lg'anar, har joy-har joyda chirsillab o't yonar, yosh bargak tutlar kallaklangandek qorayib, uniqib ketgan, osmonni jarang-jurung, qutsiz suron tutgan edi. O'z yerlariga qarab ot solmoqchi bo'ldi-yu, lekin biya alangadan hurkib, qir tomonga olib qochdi. Toshxo'ja tizginni jon-jahdi bilan tortib, g'azabdan jonivorning yuz-ko'zi aralash qamchilab to'xtadi-da, egardan sakradi. U tushgan joy negadir tinchroq, haligi dahshatli suron uzoqlardan elas-elas eshitilardi. Bir payt qarasa, shudgor qilingan qop-qora yer o'rtasida turibdi. Shudgor? Yo'q, bu kechagina to'lqinlanib yotgan yamyashil lalmikor yerlar edi, hozir poda o'tgandek toptalib, balchig'i chiqib yotibdi, hov tog' etagigacha. Biron tup ko'k o't, nihol, barg ko'zga chalinmaydi, qop-qora. Toshxo'ja otni ham unutib telbadek qoqila-surina yurib ketdi, ba'zan poshnasi bilan cho'nqirlarni kovlab ko'radi, qorakuya aralash tuproqni hovuchiga olib tikiladi, qani endi bironta tirik ildiz uchrasa. Bu qanaqa ofat! Bu

qanday qahri g'azab! Nima gunoh qilgan edi dehqon? Toshxo'janing qisiq ko'zidan tirqirab yosh chiqib ketdi.

Keyin u bir-biriga qaramay jon-jahd bilan yer savalayotgan, bog' kesib o't yoqayotgan, qoramona, dud hidi anqib turgan to'da-to'da odamlar yonidan o'tdi, hamqishloqlaridan hech kimni tanimadi. Nariroqda yaxlit o't olgan jo'yaklar ichida to'xtab qoldi, kerosin sepilgan jo'yaklarda yer bag'irlab o't o'rmalar edi, chirsillab yonayotgan chigirtkaning qo'lansa hidiga chiday olmay, bochkalar tomon yugurdi. Qoramoy, mum hidi dimog'iga shirin tuyulib, shu yerda to'xtadi. Ustboshi loy, yuz-ko'zi qurum, juldur, shoshqaloq odamlar bir-birini tanimas, gap qotgani vaqti yo'q edi. Toshxo'ja nima qilishini bilmay, telbadek anqayib turarkan, birov yonidan turtib ketar, birov paqirdagi qoramoyini choponiga surkab o'tar, hech kim indamas, ko'rmayotgandek edi.

Toshxo'ja vahimadan vujudi qaltirab, zo'rg'a uyga yetib keldi. Xalqning bu xilda ofatni yenga olishiga ko'zi yetmasdi. Ochil-firqa qayoqda ekan?.. Toshxo'ja dalada ularning birini ham ko'rmadi. Ular bilan ochiqroq gaplashib ko'rish kerak edi. Nimani? Toshxo'ja ham bilmaydi...

Ochil akalar yana yarim tunda qaytishdi. Toshxo'ja peshvoz chiqib, u-bu gap qotib ko'rdiyu, lekin unga hech kim tuzuk-quruq javob bermadi, hammalari kela solib yutoqib suv ichishdi-da, tappa tashlab toshdek qotishdi.

Haligilarning kiyim-boshidan hovlini jizg'anak, kuyundi, dud isi, yana allaqanday sassiq hidlar bosib ketgan edi. Toshxo'ja uxlolmadi. Bitta o'zim

uyg'oqman desa, yo'q, bular ham uxlamagan ekan, azonga borib anov jikkak Mamajonning ovozi eshitildi:

- Ochil tog'a, uxlayotganingiz yo'qmi?
- Gapir, - dedi Ochil uyquli ko'z bilan.

Mamajon birpasdan keyin gapirdi:

- Mening hisobimda chigirtka to'ydi, ertaga tuxum qo'yadi. Bilasizmi, bu nima degan gap? Milliard-milliard chigirtkaning har biri sakkiz-o'ntadan tuxumni yerga ko'madi-da, o'zi jon beradi.

- A? - Ochil-firqa sakrab o'rnidan turdi. - Buni nega endi aytyapsan?

- To'xtang, mening bir rejam bor. Xo'sh... - Mamajon yana anchadan keyingina davom etdi: - Har tanobda botmon-botmon tuxum. O'n to'rt kun deganda shu tuxumlarning har biridan yangi hasharot bosh ko'tarib chiqadi.

- Menga qara, sen qanaqa mutaxassissan o'zi.

- To'xtang, to'xtang... bu yangi, yana battar och nasl... osmonga ko'tarilmaydi. O'sha kuniyoq yer bag'irlab siljiy boshlaydi. Hozirgidan sakkiz-o'n marta katta to'dalar... yer yuzidagi yashillikni qiyratib o'rmalaydi. Ularning tabiati shundayki, yo'lida o't uchraydimi, suvmi, jarlikmi, o'z yo'nalishidan na chapga, na o'ngga qittak chetga chiqmasdan, bir to'daning o'ligi ustiga ikkinchi to'dasi o'limiga qarab ham tikka ketaveradi. Xuddi xudosidan buyruq olgandek...

- Sen hasharotning intizomidan zavqlanyapsanmi, nima balo, rejangdan gapir, - dedi narigi supada yotgan Matkarimov.

- Reja shuki, chigirtkaning tabiatidagi mana shu temir qonundan foydalanish kerak. Bizning

ixtiyoremizda o'n to'rt kun bor. Shu vaqt ichida butun «front» bo'ylab ariq qazib, keyin bu ariqlarni qoramoy bilan to'lg'azib o't qo'yish kerak. Iloji bo'lsa, ikki qator, uch qator! Aminmanki, ofatning yo'lini to'samiz, o'tga o'zi kelib tushadi.

Hovli jimjit bo'lib qoldi. Atigi o'n chaqirim narida xunuk fojia yuz bermayotgandek, go'yo qishloqda hamma tinch uxlab yotgandek, bahor shabadasi bog'lar oralab shitirlab yuribdi. Aslida esa bu atrofda kechagi kundan beri na uyqu, na orom bor. Dehqon zoti borki, hozir qon yig'lab yotibdi, dabdala bo'lib, kukuni chiqib yotgan yerlarni ko'rib, hozir odam tugul mol-jonivorlarga ham titroq tushyapti.

Ochil aka apil-tapil etigini kiydi-da, Mamajonning yoniga keldi.

– Tur, uka, tumanga chop! Rejangni ma'qullat. Bu fikring boshqa tumanlarda ham ish berishi mumkin. – U kichkinagina bo'lib ro'parasida turgan ko'ylakchan Mamajonni bag'riga bosdi: – Barakalla, idrokli yigit ekansan. Tezda otlan! Men bu yerda ishni boshlay beraman.

Shundan keyingi yigirma kun xuddi isitma ichida o'tgandek, undan uzuq-yuluq xotiralar qolgan edi, xolos. Avval majlis, majlis, majlis, dam tumanda majlis, dam qishloqda, dam temir yo'l razyezdida, Ochil-firqa yarim kechalari holdan toyib qaytib kelardi. Shu kunlari bildiki, doklad, muzokara, shunchaki gap gapirish ham xuddi ketmon chopishdek charchatar ekan. Mamajonning mashhur bo'lib ketganini ayting. «Mamajonning taklifi», «Mamajonning usuli», «Mamajon ariqlari» deb har majlisda yuz martalab nomi tilga

olinadi. O'zi bo'lsa yo'q, tumanga olib qo'yishdi, hozir u yerda o'nlab qishloqlarga ko'rsatma berib o'tiribdi. Ko'rimsizgina bu yigitcha bosh maslahatchi bo'lib qoldi.

«Eng qiyini, xalqni tashviq qilib, yoppasiga qo'zg'ab chiqish», – deb o'ylardi Ochil-firqa. Chunki xomcho'tlarga ko'ra, faqat shu tumanning o'zida bir qator bo'lsa, ikki yuz sakson chaqirim, ikki qator bo'lsa, besh yuz oltmish chaqirim chuqur ariq qazish kerak edi. Ko'p deganda o'n-o'n ikki kun muddat bor.

Lekin oqibatda o'sha eng qiyin degani oson bo'lib chiqdi. Chunki xalq, ayniqsa dehqon ofatning qanday xavfli ekanini ko'rishga ulgurgan edi. Chigirtka bilan bir-ikki kunlik uchrashuv odamlarga shunday ta'sir qilgan ediki, xalq hamma narsani, har qanday fisq-u fasod, bid'at, nizo, adovatni yig'ishtirib qo'yib, dalaga chiqdi. Bekatdan temiryo'lchilar, shaharlardan hasharchilar yetib keldi. To'da-to'da odamlar ketmon, belkurakni yelkaga tashlab, uzoq qishloqlardan piyoda, otda, eshakda, aravada tinmay oqib kelar, aravalarning shotisiga «Hamma ariq qazigani!» «Hamma chigirtkaga qarshi kurashga!» deb yozilgan alvonlar osilgan edi. Ekinni, bog'larni, yashillikni, bahorni saqlab qolish kerak edi. Rizqi ro'zining, aziz tuprog'ining bulg'anishiga hech kim beparvo qarab turolmadi. Bu dalalar hech qachon bu qadar odamni ko'rgan emasdi. Qumursqa karvonidek uzoq-uzoqlargacha buralib-buralib ketgan odamlar zanjiri tinmay qimirlab turar, minglab ketmonlar ertadan kechgacha dam tushib, dam baland ko'tarilib, o'ftobda yalt-yalt etar edi.

Keyin... Keyin nuqul o't, alanga. Ikki kecha-yu ikki kunduz ariqlardan yolqin tili chiqib turdi. Bu o't Ochil buvaning xotirasida haligacha yalig'lanib turgandek. Yuzlab chaqirimga cho'zilgan ariqlarda qoramoy bilqillab, chirs-chirs o't yonib, gala-gala yopirilib kelgan chigirtkani yutib ketaverdi. Alangali chiziqning bu tomonida charchab terga botgan xalq tantana qilardi. Necha ming yillardan beri dehqon ahli o'z kuchini bu qadar bevosita his etmagan bo'lsa kerak.

«Chigirtka tamom quritildi» degan kuni kechqurun tantana qishloqqa, mahallalarga, guzarlarga ko'chdi, ko'chdi-yu, mana shu yerda shartta qirqildi...

Ochil buvaning xotirasida bu oqshom toshga o'yilgandek o'rnashib qolgan. O'n to'qqiz kunlik zahmat ham bir bo'ldi-yu, shu oqshom ham bir bo'ldi.

Qosh qorayganda qishloq kengashining orqasida cho'loq qorovul Qurbonalining o'ligini topishdi. Ochil-firqa payqadiki, bu chigirtkaga qarshi kurashning davomi edi. Ola-g'ovurda esdan chiqib ketgan Sanginboyvachcha lop etib esiga tushdi. Matkarimovga boqdi. Tuman militsiya boshlig'i kechayoq formasini kiyib, to'pponchasini taqib kelgan edi, hozir uning ko'zlari chaqnaq ketdi.

Kechasi xalqni zo'rg'a tinchitib, uy-uyiga tarqatib yuborganlaridan keyin, Matkarimov Ochil-firqani chetga chaqirib, maslahat berdi:

– Qishloqda Sanginning kallakesarlaridan albatta kimdir bor. Ikki-uchta jonkuyar kelib, xalqni shunday ishga ruhlantirsa-yu, u tishini tishiga qo'yib jimgina yuribdi deb o'ylaysizmi?

Qishloqqa oyoq qoʻygan qotil qayerda yashirinishi mumkin, fahmlayapsizmi?

Ha, Ochilfirqa fahmlab turibdi, bugun Toshxoʻjanikiga kirib borish oʻtaketgan ehtiyotsizlik boʻlardi. Lekin bormasdan ketish ham, bir chekkasi, qochishga oʻxshasa, ikkinchi tomondan, ishni chala tashlab ketish boʻlardi.

Yarim kechada ular Toshxoʻja qoʻrasining orqa devoridan aylanib oʻtishdi. Ogʻilxona tomondan devor pastakkina, butun hovli koʻrinib turibdi, lekin hovuzdagi qurbaqalarning sayrashidan boshqa ovoz eshitilmas edi. Bu xilda oʻgʻridek qochib-pusib yurish Ochilga yoqmasdi, lekin Matkarimov qoʻymadi:

– Mehmonxonada chiroq yoniq, koʻryapsizmi? Mening orqamdan yuring!

Ular devordan oshib, tanish ariqcha boʻylab ayvon tomon yurishdi. Ayvonda gilam toʻshalgan, oyoq tovushi eshitilmas edi, ichkariga quloq solishdi, Matkarimov toʻpponchani taqimiga bosib, derazaga qulogʻini qoʻydi. Ichkarida faqat bitta odam, Toshxoʻjaning oʻzi gapirar edi. Olvida necha kishi bor, kim u, nimaga sira indamay quloq solyapti – bilib boʻlmasdi. Oʻziga oʻzi gapirayotgan boʻlishi mumkin emas, kimdir bor. Lekin xiragina chiroq yonib turgan mehmonxonaning ichini toʻla koʻrib boʻlmas edi, derazaga roʻyi-rost roʻpara boʻlish mumkin emas.

Nafaslarini ichlariga yutib quloq solishdi.

– Yoʻq, ular menga hech narsa bergani yoʻq, – derdi Toshxoʻja salmoqlab, – menga nima kerak, yerim boʻlsa bor, xudoga shukur. Lekin men ularning yerga boʻlgan mehr-u oqibatini koʻrdim.

Har qarich yerga jon fido qilganlarini ko'rdim. Demak, dehqonning ko'nglidagini bilishadi. Yergaki muhabbatlari bormi, dehqonga do'st...

– Kimga gapiryapti? Nega unga hech kim javob bermaydi?

– Men chigirtkaning nima ekanini ko'rdim. Olamda bu och ofatga quvongan odam, g'ozada, arpada, bog'da g'imirlagan bu jirkanch hasharotga qo'shilib dehqonning niholini kemirishga tayyor odam bordir deb o'ylamagan edim... Men har qanday musofirga boshpana beraman. Lekin nomardga emas. Odamlar boshiga tushgan kul-fatdan foydalanish pastlik emasmi, boyvachcha?

So'nggi so'zni eshitgan Matkarimovning ko'zi chaqnab ketdi. Bir nafasdan keyin ulardan biri eshikni, biri derazani shartta ochib, ichkari-ga sakradilar. Lip etgan chiroqda hamma narsa ko'rindi: mehmonxonada dasturxon tuzoqlik edi, poygacroqda o'tirgan uy egasi qimir etmadi. To'rdagi yakandozlarda ikki kishi cho'zilib yotar, qo'l-oyoqlari chirmab bog'langan, og'izlariga sochiq tiqilgan edi.

– Ko'tar qo'lingni, – deb baqirdi Matkarimov to'pponchani o'qtalib. Yotganlar qimirlay olmadi-yu, Toshxo'ja shoshmasdan turib qo'lini ko'tardi. Ochil unga yaqinroq kelib, «nima gap?» degandek tikildi. Toshxo'ja bog'langanlarni imo bilan ko'rsatib, tushuntira ketdi, bular Sangin-boyvachcha bilan uning yigiti ekan, Toshxo'jadan Ochil va uning sheriklarini shu hovlida tutib berishni talab qilishibdi. Toshxo'ja ko'ngan bo'lib, uyquga ketganlarida chirmab tashlabdi.

Toshxo'ja hikoya qilarkan, Ochilning iljaygan yuzini ko'rib, qo'lini tushirdi.

– Ko‘tar qo‘lingni! – deb baqirdi Matkarimov. Ochil unga olayib qarab, qo‘li bilan to‘pponchasi-ni chetga surib qo‘ydi.

– Bu kishini qo‘ying, anovilarga qarang.

Lekin Matkarimov bo‘sh kelmay, Toshxo‘jani nuqib-turtib, burchakka turg‘izdi, qo‘lini pastga tushirgani qo‘ymadi.

– Nega qo‘yar ekanman? Ishi tang kelganda sheriklarini tutib berib qutulmoqchi. Balandroq ko‘tar!

Ochil Toshxo‘ja oldida juda xijolat bo‘lib ketdi. O‘zini o‘limdan qutqazgan odam bo‘lsa...

– Matkarimov, esingizni yebsiz! Qo‘ying deyap-man! Axir u kishi... Qahramonlik ko‘rsatishin-gizning o‘rni yo‘q.

– Ko‘rsatib qo‘yaman men unga... qahramon-likni! – U Ochilga shubha bilan tikildi: – Ha, siz nega bularning tarafini olib qoldingiz?

Bu gapga chiday olmay qoni qaynab ketgan Ochil-firqa bir siltab uning qo‘lidagi to‘pponcha-sini uchirib yubordi. Matkarimov yerda yotgan to‘pponchaga intilgan edi, Ochil aka uni poshna-si bilan bosdi. Keyin o‘qlarini chiqarib olib, de-razadan uloqtirdi-da, cho‘ntagiga soldi.

– Qani o‘tiringlar, maslahat qilib olaylik...

Azimjon vagon derazasidan ko‘zini ololmasdi. Chigirtkaga qarshi jangni, kinodagi singari, xud-di shu derazadan ko‘rgandek...

– Keyin nima bo‘ldi, buva? – deb so‘radi u.

– Nimani aytyapsan, bolam?

– Matkarimov nima bo‘ldi?

– Hech nima... Faqat o‘ttiz yettinchi yili jindek ovora qildi. Bosmachini yoqlagan deb...

– Toshxo‘ja-chi?

– Toshxo‘ja uzoq yillar davomida qishloq kengashiga raislik qildi. Hozir nafaqada. U ham qarib qoldi boyaqish.

Azimjon bobosining katta umridan yana bir manzara ko‘rdi.

Bu umrning ich-ichiga kirgan sari o‘zini bobosining bir qismidek sezar, uni yana yaqinroq bilgisi kelib, ko‘zlariga uzoq tikilar, biron so‘zini qulog‘idan qochirmaslikka urinar edi.

Sershovqin bir bekatga yetib kelganlaridagina bobodan xayolini uzib, o‘rnidan turdi. Bu Gorchakovo bekati edi.

Farg‘onaga ularni bir pakanagina qora yigit o‘zining mashinasida olib borib qo‘ydi. Ikki tomonda keksa teraklari shovillab turgan katta ko‘chada to‘xtashdi. Yigit pul olmadi.

– Biz savobtalab yigitlardanmiz, Ochil buva. Siz tanimasangiz ham, biz sizni taniymiz... – deb qo‘lini ko‘ksiga qo‘yib jo‘nab qoldi.

Umida bolalarini cho‘miltirayotgan ekan. Bolalarning ko‘pligidan vannaxona bilan dahliz bir bo‘lib, hammayoqqa ko‘pik sachrab, suv oqib ketibdi. Voy-bo‘, bular nechta o‘zi... Besh, olti, yetti... Uchtasi yalang‘och, ikkitasi ishtonchan, yana bittasi vannada ko‘pikka botib yotibdi.. Mehmonlar kirishi bilan hammasi tikka bo‘ldi, bir-biridan kichik, xuddi diagrammadek.

– Voy o‘lay, dadajonim! – deb Umida Ochil buvaning bo‘yniga osildi. Bu, ko‘krak burmali keng ko‘ylak kiyib, yenglarini shimargan, bilaklariga, bo‘yinlariga sovun sachragan, turish-turmushidan xonadon fayzi anqib turgan, bo‘yi ko‘rim-

sizroq bo'lsa ham, muloyimgina ko'hlik juvon edi. Hayajondan qoracha yuzlari olovlanib ketdi. Hovliqib qolganidan, lippasini ham tushirmagan ekan, otasidan uyalib qoldi, darrov sochlarini turmaklab durra bog'ladi, qiy-chuv bilan bolalarini joy-joyiga quvdi – biri vannaga, biri u xonaga, biri bu xonaga kirib, shuncha odam bir zumda yo'q bo'ldi-qoldi.

– Bularning men tanimaydiganlari ham bor shekilli? – dedi ota kulib.

– Voy, buvalari, uch-to'rt yilda bir kelasiz-u, bo'lmaydimi? – dedi Umida. U sal uyatchan bo'lsa ham, juda ochiq edi. Bir zumda u yoq bu yog'ini tuzatib oldi-yu, yana ham ochilib ketdi. Erining xizmat safariga ketganligini aytib, qarindosh-urug'larning hol-ahvolini surishtira ketdi. Ochil buva hozircha voqealarni batafsil gapirmay, ko'rganlardan duoyi salom topshirdi. Keyin Azimjonni tanishtirdi.

– Voy, o'lmasam!.. Qarang-a, Azimjon deng? O'rgilay dadamdan, siz bo'lmasangiz, biz hali qachon ko'rishar edik! – Umidaning tili chuchukroq edi, quvonganidan burni yonidagi xollari bo'rtib, juda chiroyli, yosh ko'rinib ketdi Azimjonga.

– Men sizni xola demayman, maylimi? – dedi u.

– Nega, voy? – deb kulib yubordi Umida.

– Umida opa deya qolay?

Umida kulib, rozi bo'ldi. Dasturxon tuzashga unnab ketdi. Uning quvnoq ovozi dam u xonadan, dam bu xonadan eshitilar edi.

– Zap kelibsiz-da, Azimjon. Opam rahmatlikdan bir o'g'il qolgan deb eshitardig-u, ko'rmagan edik. Mana, tanishib oldik. Qarindosh-urug'larni ko'ramiz deb rosa charchagandirsizlar...

Ochil buva yuvinib bo'lib, yengil kiyinib olish uchun xurjunni titayotgan edi, Azimjon unga imo-ishora qilib peshanasiga urdi, buva ham boshini sarak-sarak qilib, yelkasini qisdi: shuncha bolalik uyga sovg'asiz kelishganiga o'kinishayotgan edi.

Sovg'a-salom yurakka sig'adigan kunlarmidi! Hozir shu uyga kirib kelibgina sal ko'ngillari iliddi. Shu serbola, serxona, serg'avg'o uyning nimasidir ko'ngilga orom berardi. Yechinib yayrab o'tirib, g'am-tashvishni unutilib, Umidaning xushchaqchaq hikoyasiga mahliyo bo'lishdi.

Vag'illab turgan samovar kelishi bilan yonboshlab yotgan Ochil buva oyoqlarini buklab chiqib o'tirdi. Birin-sirin kiyinib bolalar ham chiqib kelishdi, bobolarini achom qilishdi. Hammalaridan iroqi sovun hidi kelardi. Eng kattasi o'n uchga kirgan, oralari bir yarim-ikki yashar yumyumaloq sog'lom bolalar edi. Bobo bilan ularning mashmashasi ikki soatlik tomosha bo'ldi. «Qaysi biring o'g'il-u, qaysi biring qizsan, qaysi biring bobongni taniysan-u, qaysi biring tanimaysan?» – deb surishtirdi buva. Keyin nevaralarining otlarini yod olaman deb, ismlarini adashtiraverib, hammasini rosa kuldirdi...

Umida Ochil buvaning eng sevgan qizi, kenjasi edi. Bu uyda hamma vaqt barcha ish joyida, hamma sog'salomat, hamma narsa mo'l-ko'l, saranjom-sarishta. To'rt-besh xona, derazalari shahar bog'iga qaragan. Ayniqsa, bahor kezlari sahar turib derazani ochsang, sa'valarning sayrashi dilingdagi g'uborni ko'taradi. Balki gap manzara-yu qushlarda emasdir, Umidaning o'zi,

gapi, chehrasi, butun oilasi bilan otaning ko'ngliga orom berardi. Shu yerga kelsa Ochil buva haqiqatan ham yayrab, bir yillik hordig'ini chiqarib ketardi.

Ertalab bolalar biri maktabga, biri bog'cha, biri yaslga tarqab ketgandan keyin, Ochil buva nonushta ustida Umidaga hamma sarguzashtlarni: Orifjon voqeasini ham, Komilaning qissasi, Akbaralining fojiasini ham gapirib berdi. Bir-ikki yil ichida shuncha yangi gap.

– Hammasini eshitib, ko'rib, o'z boshimizdan kechirgandek toliqib ketdik. Faqat mana senikiga kelib andak orom oladigan bo'ldik, qizim, – dedi Ochil buva.

Biroq shu mahal sal chetga qarab turgan Umidaning ko'zlarida bezovtalik, cheksiz bir o'y, bir g'ussa ko'rди. Umida boshini quyi solgan, ko'zini olib qochar edi.

– Uzumdan oling, Azimjon, – dedi diqqatni chalg'itib. Lekin Ochil buva bu yerda ham orom bo'lmasligini darrov payqagan edi.

– Aytaver, Umida, bir gap borligi baribir ko'rinib turibdi. Ering tinch, salomatmi?

– Tinch, tan-joni sog'.

– Nima gap bo'lmasa?

– Hech gapmas... O'tdi-ketdi... – dedi Umida, ma'yus jilmayib.

Aqlli, mehribon, baxmal ko'zli sevimli qizi yana ham yaxshiroq ko'rinib ketdi otaning ko'ziga. Yo'q, uning turmushida xunuk voqea yuz berishi mumkin emas, u yomonlikni bilmaydi...

– Xayriyat, o'tib ketgan bo'lsa... Nima gap edi?
– dedi Ochil buva.

– Men... men bir odamning o‘limiga sabab bo‘ldim, dada.

Ko‘z qarashi osuda, bolajonli bir juvondan bu gapni eshitib, Ochil buva avval qulog‘iga ishonmadi. Negadir beparvogina divandan tushdi. Shoshmasdan kavushini kiygachgina:

– Nima? – deb peshanasini tirishtirdi.

Umida unga yalingandek qarab turardi. Ochil buva Azimjon bilan ham ko‘z urishtirdi. Keyin qo‘lini orqasiga qo‘yib xonani bir aylanib chiqdi. Qo‘l siltadi:

– Sening ishingda bunday voqea chor-nochor yuz berib turishi mumkin-ku.

– Yo‘q, men doktor sifatida emas, shundoq...

– Shundoq?

Umida gunohkorona bosh silkidi: «Ha».

– Yomon odammidi?

– Qaysi biri?.. – dedi Umida kipriklarini pirpiratib.

Ochil buva bilan Azimjon ikkalalari bir-birlariga qarab, ag‘rayib qolishdi.

Ko‘rib turibsizki, Umidaning qissasini ham boshdan aytib bermasak bo‘lmaydi. Lekin avval, taomilimizga binoan, kichkinagina bir

RIVOYAT

Bu voqea uzoq Seviliyada bo‘lib o‘tgan ekan.

...Don Juan qabristonda tosh haykalga tikilib qoldi. Bu haykal unga kayf-safo oqshomlaridan birini eslatgan edi. Bir-biriga o‘xshash bunday kechalar juda ko‘p bo‘lgan uning umrida. Lekin bunisi negadir yodida qolgan.

Sokin yotoq derazasidan oshib tushib, go'zal donna Annani quchishga ulgurmagan ham ediki, mana bu kirib kelib...

Ha, bu savlatli odam edi, ko'ksi to'la nishon, mansabdor, yosh.

Lekin don Juanga baribir emasmi? Katta-kichik, yosh-qari... Uning bir kechalik ishratiga hech kim xalaqit bermasligi kerak...

Bu safar qilichini sug'urib, ridosining etagiga qonini artarkan, go'yo bunday ishni ilk bor qilayotgandek, seskanib ketdi.

...Mana hozir o'shaning haykaliga qarab turib ham negadir eti jimirlashdi.

– Ha, qo'rqib ketdingizmi? – deb so'radi xizmatkori.

– Nega qo'rqarkanman, buni shu oqshom donna Annanikiga mehmonga taklif qilishim mumkin! – deb qah-qah otib kuldi don Juan.

Darvoqe, buni nega sizlarga hikoya qilyapman? Tosh mehmonning keyin nima qilganini yaxshi bilasizlar-ku? Keling, qissamizga o'ta qolaylik.

QISSA

«Komandorning og'ir qadamlari...»

A. Blok

Umida mehmonxonada eng barvaqt turadiganlardan biri. Bugun ham tong qorong'isida uyg'onib ketdi. Hozir Farg'onada soat o'n ikki, uxlab bo'ladimi!

Kelganidan beri ahvol shu, bu yerning vaqtiga sira ko'nikolmaydi. Yo'lakdagi navbatchi ham – sochlari sap-sariq sepkilli xotin – buni bilib olgan,

eshik tepasida chiroq yonishi bilan kichkinagina quloqlikda qahva olib keladi.

– Bitte, frau doctor.

– O, danke scön!

Ikkovlari ham shirin jilmayishadi, bir-birlariga yulduzlari to‘g‘ri kelib, yoqib qolishgan. Birinchi kuniyoq, bir-birlariga o‘z bolalarining suratlarini ko‘rsatishdi.

– O, ein, zwei, drei... yettita! Bular bilan qanday qilib doktor bo‘ldingiz?! – dedi ko‘zlarini katta ochib navbatchi ayol. Uning oti Berta edi. Frau Berta. Keyin o‘zining ikkita bolasini ko‘rsatdi: – Men ham o‘qimoqchi edim, bular xalaqit berishdi.

Ular bir-birlariga tikilib shirin-shirin kulishdi. Shundan beri o‘rtada muomala shu.

Umida qahvani oyoq ustida ichib, nutqini yana bir ko‘rib chiqdi. Keyin yuvinib-tarandi. Yigirma daqiqali axborot-u, kelganidan beri shu tufayli asabi tarang. Dastur bo‘yicha, xayriyat, bugun unga ham navbat tegadi. «Qutulib olsam, bir to‘yib uxlay», – deb ahd qilib qo‘ydi Umida.

Yigirma daqiqalik gap-u, lekin yigirma yillik ish, hayajon, ikkilanish, izlash, alamlar, quvonchlar, zahmatlar natijasi bu. Osonmi! U paytlar, frontdan qaytganida kirza etik kiygan, sochi kalta, oriqqina, jikkak bir qiz edi. Hozir bo‘lsa...

Ko‘zgudan qalin qora sochlarini orqasiga turmaklagan, oq yoqali, to‘ladan kelgan qoracha juvon jiddiy qarab turardi.

– Doktor Qoriyeva!

Umida jilmaydi. Kecha, «xalqaro simpoziumda ishtirok etayotgan eng yosh doktor», deb allaqaysi gazetada suratini ham chiqarishdi. Eng yosh

emish! Sochidagi yiltillab turgan oq tolalarni pay-qashmabdi-da. Har qalay, bugun chiroyliroq bo'lib borishi kerak. Minbarga chiqadi. Kinochilar, televideniye, fotochilar, muxbirlar degandek...

Umida kipriklariga, qo'sh xoliga ham sal surma tortdi. Atir kerak emas. Ixcham qora nimcha, ridikyul o'rniga charm jild. Mana, doktor Qoriyeva tayyor!

Lekin hali tong otgani yo'q. Yoki otsa ham chehrasini ocholmay, osmonni yaxlit qora bulut bilan qoplab yotibdi. Bir haftadan beri shunday. Yog'ib yog'maydi, ochilib ochilmaydi. Umida bu yerning vaqtiga yo ob-havosigagina emas, shahriga ham o'rganolmay qiynaldi. Ko'kka nayzasimon uchlanib chiqib, cho'qqilari bulutga sanchilgan gotik usuldagi qizil g'isht imoratlar orasida odam kichkina bo'lib qolgandek, qumursqadek his qiladi o'zini. Umida delegatlar uchun mehmonxona oldiga keladigan mashinalardan foydalanmasdan, bir-ikki marta piyoda qatnab ko'rdi. Jamiyatdan tashqari tasodifiy odamlar, o'jizlar orasiga tushib qolgandek bo'lar ekan kishi. Ko'cha o'rtasida tinimsiz oqib turgan savlatli mashinalarda esa boshqa olam... Umuman, boy shahar, Umida hali uning qadimiy universitetlari, ilmiy laboratoriyalari, klinikalarini borib ko'rmoqchi. Bu rejalar hammasi bugungi axborotga bog'liq. Muvaffaqiyatli o'tsa...

Nima gap? Hayajonlanyaptimi? Hozirdan-a? Hazil emas, albatta. Xalqaro simpoziumda o'zbek tibbiyotining bitta-yu bitta vakili! Lekin Umida ma'lum qiladigan kashfiyotning zaminida shogirdlar, ustozlar, butun bir jamoaning o'n-o'n

besh yillik halol mehnati yotibdi. Umida dadil. Dilidagi bu hayajon esa... Lekin shunday bo'lmashligi ham mumkin emas.

...Qora limuzin beton maydonga kelib to'xtashi bilan haydovchi tushib eshikni ochdi.

– Madam.

Umida, rahmat aytib, ingichka poshnasi bilan taq etib beton plitaga tushdi. Maydon keng edi, uning tuman bosgan narigi chekkasida modern usulida oyna va po'latdan tiklangan tibbiyot akademiyasining binosi oqarib turibdi. O'pka kasalliklari bo'yicha xalqaro simpozium shu binoda davom etmoqda. Maydonga birin-ketin kelib to'xtagan mashinalardan jahondagi turli mamlakatlarning vakillari tusha boshladi. Uzun qora mantiya kiygan, bo'yinlariga faxriy mukofot tasmalari osib, nishonlar taqqan kekxa olimlar, smoking kiygan yosh shifokorlar, yaponlar, inglizlar, laboratoriyalarda sochlari oqargan qotma xonimlar, o'z milliy kiyimida hindular, afrikaliklar, katak shimli, soqol qo'ygan olako'z muxbirlar oyna devorli foyelarning hamma qavatlarini birpasda rang-barang qilib to'ldirishdi. Tashqaridan yuvilib, tuman bilan namlanib turgan bu bino xuddi rangli baliqlar suzayotgan akvariumga o'xshab ketardi.

Umida ham shu oqimga qo'shilib tovushsiz eskalatorida qavatma-qavat chiqa boshladi. Uchinchi qavatning hashamatli keng xollida Gippokrat, Kox, Mechnikov, Gamaleyaning katta portretlari osilgan joyda seylonlik olimlar ko'rishishdi, Umida ular bilan Moskvada tanishgan edi shekilli.

Kuluarda novcha, xushmuomala doktor Berger ko'rindi. U shoshib ketyapti, uning ham bu-

gun nutqi bor, salomlashganlarning ba'zilariga qo'l berib ulgurolmay, jilmayib tez-tez bosh silkib o'tyapti. U oltmishlarga borgan, lekin qomati o'qdek tikka, yuzi qizil, boshi taqir, po'lat rang kostyumi qotma gavdasida shalvirabroq turibdi. Ko'pchilik qatorimi yo tanibmi, Umida bilan ham qo'l olib ko'rishdi. Umida ich-ichidan g'ururlanib ketdi. Doktor Berger! Bu nomni kelganidan beri eshitadi. Uning axborotini hamma hovliqib kutmoqda. Foyeda, minbarda, radioda har kuni shu to'g'rida gap. Doktor Bergerni gazetalar «simpoziumning bosh qahramoni» deb atamoqda.

Umidaning ko'ngli ko'tarilib ketdi. Boshqa sohalarni bilmaydi-yu, lekin ilmda izlaganingni topasan. Bu esa juda katta baxt. Mana hozir doktor Berger qanday baxtli! O'zigina emas, uni tinglovchilar ham, Umida ham sherik bu baxtga. U yangi bir kashfiyotni birinchilardan bo'lib yaratuvchisining o'z og'zidan eshitadi. Kim biladi, o'sha kashfiyot bilan birga yangi ufqlar ochilib ketadimi hali! Yangi olamga qadam qo'yish naqadar hayajonli! Umida bunday hayajonni bir-ikki marta boshidan kechirgan. Shundan beri fanda o'zini dadil sezadi. Bugungi axboroti ham, aytarlilik katta ixtiro bo'lmasa-da, o'pka xirurgiyasida dadil gap. Fanda yaxshi bir turtki bo'lishiga ishonchi komil.

U majlis boshlanishidan oldin polshalik ikki dugonasi bilan bufetga o'tib, yengilgina nonush-ta qildi. Keyin gazeta kioskasi oldidan o'tayotib, bir jurnal muqovasida yana Kurt Bergerning suratiga ko'zi tushdi. Doktor qo'llarini stolga qo'yib, obyektivga tikilganicha jilmayib tushgan edi. Bi-

lagidagi sariq tuklarigacha bilinib turibdi. Jarroh qo'llari... suyaksizdek, lekin kuchli, barmoqlari pianinochiniki singari uzun.

Majlis zali eshiklarida tablolar yondi. Umida ma'ruzachilardan biri bo'lgani uchun prezidiumda o'tirardi. U yerga to'garak zalni kesib o'tib, zinanadan chiqib borish kerak. Baland. Zalning orqa qatorlari ham juda baland. Yarim doira shaklida, zina-zina bo'lib tikkaga chiqib ketgan. Shuning uchun oldida o'tirganlar ham, orqadagilar ham minbarga shundoqqina yaqin bo'lib tuyuladi.

Umida prezidiumning ikkinchi qatoriga, har kungi joyiga borib o'tirdi. Bugungi rais – bukchaygan, to'rva soqol, gollandiyalik olim – eng keyin kirib, prezidiumdagilarning hammasi bilan qo'l berib ko'rishdi. Pensnesini olib, tepadagi matbuot boloxonasiga kinoyali norozilik bilan tikildi: har safar shunday, zal allaqachon tinchisa ham, tepada muxbirlarning g'ala-g'ovuri raislarni anchagacha kuttirib qo'yardi.

Televizion apparatlarning qizil tugmachalari yondi. Namoyish ekranlariga yorug' tushdi. Projektorlar charaqlab, kinokameralar chirillay boshladi. Notiqlar birin-ketin minbarga chiqar, ular so'z boshlaganda avval anchagacha tarjima quloqchinlarining tilini o'zgartadigan kalitchalari chiqillar edi. Axborotlarning ko'pi odatdagi gaplar, bu yerdagilarning aksariyatiga ma'lum, lekin shunday bo'lsa ham olam fanida qayd etilishi lozim bo'lgan yangiliklardan iborat. Besh kundan beri bunday gaplar ancha zeriktirdi. Shuning uchun Umidaga o'xshab quloqchin tutmay o'tirganlar ham anchagina. Zal ba'zi-ba'zida-

gina jonlanib, ko'pincha chuqur sukutda, bir mo-
maqaldiroq bo'lishini kutgandek, butun hayrati-
ni, shavq-u zavqini kingadir saqlamoqda edi. Bu
«kimdir» bugun albatta Kurt Berger bo'lishi ke-
rak, buni hamma biladi. Buni doktor Bergerning
o'zi ham sezib, yupqa lablarini qimtigancha, bu
shon-sharafdan o'ng'aysizlangandek, kamtarona
mung'ayib o'tiribdi.

Unga tushki tanaffusga yaqin so'z berildi. Nov-
cha, sportchilarga xos ko'rkam gavdasi minbar-
da paydo bo'lganda pastda ham, yuqorida ham
hamma projektorlar birdan charaqlab ketdi. Zal
oyoqqa turib ketishiga sal qoldi, turmadi-yu, le-
kin bir guvillab oldi. Keyin birdan chuqur jim-
lik cho'kdi, faqat fotoapparatlarning chiqillashi,
kinokameralarning chirillashigina eshitilar edi.
Tipirchilab qolgan muxbirlardan bir nechasi
uzun dastali mikrofonlarni minbarga cho'zdi, bir
nechasi shoshib yondaftarini ochdi, esnab o'tir-
ganlarning uyqusi qochdi. Orqada o'tirgan xotin-
lar, tibbiyot «yulduzlari»ni ko'rgani kelgan oddiy
shifokorlar ko'zlariga durbin tutishdi.

Doktor Berger bu hayratomuz taraddudlarga
mumkin qadar beparvo bo'lishga, yengil kinoya
bilan qarashga urinib, bir zum turdi-da, astoydil
sukutga cho'ngandan keyingina yo'g'on, vazmin
tovush bilan asta boshladi: bu yuksak minbar-
ga chiqish naqadar sharafli va ma'suliyatli, ko'p
mamlakatlardan kelgan hamkasblarining qim-
matli fikrlarini eshitish, yangi kashfiyotlardan
voqif bo'lishdan doktor Berger g'oyat baxtiyor.
Fanda har bir kashfiyot fidokorlikni, butun bir
umrni talab qiladi va u shunga arziydi. Chunki
insoniyatning...

Umida juda qulay joyda o'tirgan edi. Projektorlar notiqni yon tomondan shunday yoritardi-ki, Umida doktorning qiyofasiga mahliyo bo'lib qoldi. Yuz chiziqlari, yonoq suyaklari erkaklarga xos dag'al, yirik, og'zi katta, burun kataklari ham lablari yupqa, boshi tap-taqir. Kipriklari ham sariq shekilli, hatto sariq ham emas, oqishroq. Umida hozir bu kipriklarni ko'rmayotgan bo'lsa ham, unga shunday tuyulyapti... Tuyulyapti? Nega tuyuladi?..

Doktor zavq-shavq bilan gapirmoqda. Uning fan ahliga bayon etmoqchi bo'lgan kamtarona fikrlari bu yerda o'tirgan azizlarning e'tiboriga sazovor bo'lsa, u o'zining o'n yillar davomida katta umid va mushkulliklar bilan o'tkazgan tularidan, o'zining qaltis tavakkal bilan qo'l urgan xatarli ilmiy tajribalaridan mamnun bo'lur edi...

Umida qulog'iga quloqchin tutmadi. U nemis-chani hali ham tuzukkina tushunadi. Kelganidan beri bu yangroq tilni yana eslab, ancha yangilab oldi. Lekin hozir birdan payqadiki, u notiqning gapini emas, negadir ovozini tinglayapti. Bu yo'g'on, bir qarashda juda vazmin tovush goho bexosdan shafqatsiz yangrab ketishga qodirdek. Yupqa lablari esa qonsiz...

Umidaning kursisi g'irchillab ketdi. Jon qulog'ini notiqqa berib jim o'tirgan zal bunga darrov e'tibor qildi. Umida o'ng'aysizlandi. Lekin zal uni tezda unutgan edi: notiq olamshumul kashfiyotini hali bayon qilgani yo'q, bunday betoqat lahza-da har narsa bo'lishi mumkin.

Biroq Umida hamon gapni eshitayotgani yo'q. U notiqqa tikilib qolgan edi. Berger minbarda

operatsiya stoli ustiga engashgandek jiddiy, Umida uning manglayidagi ter tomchisini artib olgisi kelib ketdi. Kursisi yana g'irchilladi, beixtiyor o'rnidan qo'zg'alib qo'yganini payqadi. Zal bunga qanday qaradi – Umida endi buni o'ylamas edi, negadir badani qizib ketyapti. Dimog'iga operatsiya vaqtida anqiydigan dori aralash g'alati hid kelib urildi. Nazarida, Berger uning o'ziga tikilib o'tirganini sezyapti. Umida esa o'chakishgandek yana tikildi, agar hozir gapini to'xtatib, qayrilib qarasa... Qayrilib qarasa...

Qarasa nima bo'ladi? Bu nimaga kerak? Umida buni bilmaydi. Badani o't olib ketyapti. U ko'z oldida doktor Bergerdan boshqa hech narsani ko'rmagan holda qog'ozlarini yig'ishtirib o'rnidan turib ketdi. Kursining tag taxtasi taraqq etib ag'darildi, butun zal notiqdan ko'z uzib, norozilik bilan shu tomonga qaradi. Umida gangib turganida zalda «guv» etib qarsak chalindi. Notiq nima dedi, kashfiyotini bayon eta boshladimi, qarsak nega chalindi – Umida angalayolmadi. U boshqalarga qo'shilib chapak ham chalmadi. Birdan bigiz poshnasi bilan to'q-to'q yurib, sahnadan pastga tushdi-da, birinchi qatorga, Bergerning shundoq ro'parasiga kelib kursini namoyishkorona taraqlatib o'tirdi. Zal bezovta bo'lib bir to'lg'andiyu notiq gapidan to'xtamadi.

– Yashash uchun insonga o'pkaning qancha qismi zarur? Uchdan ikki qismimi? Balki yarmi yetar? Choragi-chi? O'pka operatsiyasi, uning zararlangan qismini olib tashlash fanda oddiy narsa bo'lib qoldi. Biroq biz uning maksimal chegaralarini bilamizmi? Mening quyidagi barhayot

va hozirda sog'-salomat bemorlarim o'pka faoliyatining eng so'nggi imkoniyatlari, ilmiy tajribalardan o'tgan aniq va minimal chegaralari bilan qanoatlanib yashamoqdalar: Gans Kafeld – 1937-yilda tug'ilgan, gamburglik, operatsiya 1954-yil 13-sentyabrda o'tkazilgan; David Gyunter – 1928-yilda tug'ilgan... Goyzer qishlog'idan...

Doktor Berger nomlarni uzoq sanadi...

Umida endi unga ro'paradan tikilar, o'zining qayerdaligini unutilib ko'zini izlar, notiq esa boshini ko'tarmas, pinak buzmay axborotini o'qir edi. O'qir edi-yu, ammo ovozi ilgarigidaqa emas, har zamondagina temirdek jaranglab ketar edi. Umidaning qulog'iga allaqayoqda yovvoyi itning vovullagani eshitilgandek bo'ldi. U notiqning yupqa lablaridan tupuk sachraganini, bilinar-bilinmas rangsiz, oqish kipriklarini ko'rdi... Endi bu ertalab jilmayib kelib ko'rishgan sipo va oliyjanob doktor Berger emas edi. Bu aniq! Bu aniqlik Umidaning xotirasinigina emas, butun vujudini yolqindek yamlab oldi.

U yana o'rnidan turdi. Nazarida zalda hech kim yo'q edi. Tikka turgancha asabiy holatda bir parcha qog'ozga bu minbarda turib ilmiy axborot berishdan voz kechganligini yozib, prezidiumga uzatdi-da, jildini qo'ltiqlab zalning qoq o'rtasidan taq-tuq yurib chiqib ketdi. Zalning yarmi hayratda oyoqqa turib, guvillagancha uni kuzatib qoldi. Allaqayerda kinokameralar chirilladi. Notiqning tovushi g'ovur ichida ko'milib ketgan edi. Umida ostonada bukri raisning zalni tartibga chaqirish uchun zo'r berib qo'ng'iroq chalayotganini eshitdi.

Mehmonxonaga mashinada kelganini ham, piyoda kelganini ham bilmaydi. O'zini yumshoq

kursiga tashlab, ancha o'tirgandan keyingina yoni-beriga qarab, yolg'iz qolganidan yengil tortdi. Ostonada aftini zang bosgandek, sepkil yuzli Berta ko'rindi:

– Doktor! Sizga nima bo'ldi? Oynaga qarang...

– Yo'q, yo'q, – dedi Umida, birov hozir oynaga qarashga majbur qiladigandek, tez-tez bosh silkid. O'z ahvolini bilardi. Navbatchi xotin keltirgan qahvani ichgandan keyin, o'ylanib qoldi: «Nima qilib qo'ydim? To'g'ri qildimmi? Hovliqib qoldim, boshqa bir yo'l topishim kerak edi. Zal nima deb o'yladi ekan? Rais xatimni o'qib berdimi yoki... kasal bo'lib qolibdi deb xas-po'shlashdimi? Endi nima bo'ladi? Shov-shuv gap bo'lib ketsa-ya? Bu muxbirlar galasi qo'yarmidi... Nima qilishim kerak edi? O'zimni tutolmadim, o'tirolmadim, yonib ketayotganday... Hali ham, shukur, o'zimni tutib qoldim, o'rnimdan vazminlik bilan turib chiqib ketdim. Minbarga yugurib chiqib, basharasiga chang solsam nima bo'lardi...»

Eshik taqilladi. Frau Berta sariq boshini suqib:

– Matbuotdan kelishdi, doktor! – dedi.

– Yo'q, kiritmang.

Tashqarida bir nafas olag'ovur bo'ldi-yu, tindi. Lekin ko'p o'tmay, yana Bertaning ovozi eshitildi.

– Muxbirlar, frau doktor! Qo'yishmayapti.

– Qabul qilmas ekan deng.

– «Frankfurter Algemayne», madam, bittagina savol! – dedi katta ko'zoynakli pakana odam kimningdir qo'ltig'i ostidan bosh suqib.

– Yo'q! – dedi Umida, bir to'da muxbirlarning ko'z oldida eshikni shartta yopib qo'ydi. Lekin eshik yopilishidan avval to'da orqasidan kimdir

«chiq» etib uning suratini olib qo'ydi. Umida foto chirog'idan qamashgan ko'zlarini uqalagancha o'rniga borib o'tirdi.

«Boshlandi!» – dedi uh tortib.

Yuragi siqilib ketib, yana o'rnidan turdi. Xona qorong'i, darpardalarni surib qo'ydi hamki, bari-bir qorong'i, o'sha-o'sha la'nati yaxlit bulut shahar osmonini chulg'ab turar edi. Umida nimchasini ham, tuffilarini ham yechib tashladi. Gilamni paypoqchan bosib, yorug'lik izlagandek u derazadan bu derazaga asabiy yurardi. Nihoyat darpardani changallab devorga suyandi, qandaydir tovush uni to'xtatdi. Doktor Berger... Kurt Bergerning tovushi.

Hozir qorong'i xonada yolg'izlik yuragiga allaqanday vahima soldi. Lekin unga shu vahima kerak edi, uning allaqachon yerga ko'mgan xunuk xotiralarini shunday vahimagina uyg'ota oladi.

Kun og'di deguncha ko'chada tuman, mashinalar chiroqlarini yoqdi. Bir-birini kesib-sanchib derazada aks etgan faralardan, devorda g'alati soyalar sapchib o'ynaydi.

...Folksvagen shaloq motori bilan guvillab kelib, eshik oldida g'ippa bo'g'ilgandek to'xtadi. Yana kasallar keldi shekilli. Ularni yuk mashinasida soqchilar kuzatuvida olib kelishar edi. Kondan. Konning o'zi uzoqda. Kasalxonasi bo'lsa bu yerda, jimjit o'rmon etagida. Shunday bo'lishi ham kerakdir-da, chunki bemorlarning hammasi o'pka kasallari, sillar. Konning o'zi shunaqangi shekilli, qo'rg'oshinmi, ruxmi chiqadi. Gardi to'g'ri o'pkaga urarkan. U yerda ishlaydigan asirlar tutday to'kilarmish.

Umida bu konning dahshatini konslagerdayoq eshitgan edi. Xayriyatki, konga emas, «Revier»ga – kasalxonasiga tushib qoldi. Uning hamshiraligi-yu, uncha-muncha nemischa bilishi ish berdi. Toleyidan rozi bo'lsa bo'ladi, har holda odam bolasini parvarish qiladi, dori-darmon beradi... Kondan kelgan o'sha sho'rliklarning ko'zidagi tunganmas hasratiga sherik bo'ladi. Bu yerga kelganlarning tuzalib chiqqanlari yo'q hisob, lekin har holda ular o'lim oldidan toza to'shak, issiq suv, Umidaning baxmalday mayin, dardkash ko'zlarini ko'radilar. Bu ko'zlardan, dori hidlaridan yilt etgan umid uchqunlarini topadilar... Kondagilarga bu ham yo'q, ular inson ekanliklarini unutib, tubanlikda, bir maxluqdek o'lib ketishadi.

Lekin konda ahvol og'ir bo'lishiga qaramay, negadir, kasalxonada odam ko'p emas. Bu yerga tuzalishiga umid qilish mumkin bo'lganlarini, yana kasbi, boshqa biron jihati bilan kerak bo'ladiganlarini olib kelishsa kerak. Jismoniy baquvvat, hali ish berishi mumkin bo'lgan odamlar bo'ladi ko'pincha. Mana bugun ham Umida anchagina tetik odamlarni kutib oldi. Ular mashinadan gurs-gurs sakrab tushishdi, yoshgina hamshira qizga avval hadiksirab, ozodaligiga ijirg'anib qarashdi, keyinroq esa osuda ko'zlarida nimanidir sezib, ko'pdan beri ilk marta bo'lsa kerak, cho'chi-broqqina jilmayishdi. Bular turli millat odamlari, ko'pi yoshlar edi. Kasalxonaga kelib qolganliklarini endi payqashdi shekilli, qo'lansa juldur kiyimlarini tashlab, ola xalat kiyar ekanlar, bir xillari xursand bo'lib: «Davolar ekansiz-da, froyleyn!»

deb hazillashgan bo'lishdi, bir xillari esa xavotirda ko'z urishtirishib, o'yga tolishdi.

Yaxshi odamlar. Ayniqsa mana bu xushchaqchaq yoshlar bilan chiqishsa bo'ladi, ular baquvat, dardni ham tez yengib ketishlari mumkin, Umidaga esa shu kerak. Chunki bu yerdan biron kimsa tuzalib chiqib ketsa, hamshira o'zida qandaydir kuch sezadi. Kuch esa unga hozir kerak, juda ham kerak. Tikanli simlar bilan o'ralgan bu yam-yashil o'rmon etagi, bu oppoq palatalarda kecha-yu kunduz azob, o'lim. O'lim, azob, o'lim... Ozoda o'lim, kasalxona sharoitida, qonuniy o'lim. Shuning uchun, bir chekkasi, bu yerda odam kamroq bo'lgani ham ma'qul. Uning nazarida kon qoshidagi bu kasalxona qandaydir xalqaro komissiya uchun «xo'ja ko'rsin»ga tashkil etilgan. Ixcham, qulay, ozoda, bahavo joyda, hozirgi zamon tibbiyot asboblari va dori-darmon bilan ta'minlangan, mukammal jihozlangan. Hatto og'ir, murakkab operatsiyalar ham bo'lib tura-di. Yirik mutaxassislar bor. Masalan, bosh xirurg doktor Berger...

Lekin yangi kelgan bemorlarni Umidaga berishmadi. Uning o'z kasallari bor. Palatasidagi ol-tita joyning hammasi hozircha band. Umida ular bilan yaxshi tanishib, do'stlashib ketgan. Biri bilan ruscha, biri bilan nemischa gaplashib, yarim kechagacha yonlarida o'tiradi. Dori beradi, joyla-rini tuzatadi, haroratini o'lchaydi, kecha-yu kun-duz hamma ma'lumotlarni yozib borib, shifokor ko'rayotganida unga topshiradi.

Vatslav – polyak. Juda hazilkash, xushchaqchaq yigit. Ziyrak, yer tagida ilon qimirlasa biladi.

Umidaning yuz ifodasiga qarab, o'ylayotgan o'yini topa oladi. Kechasi Umida mudrab qolib, polga biron narsa taq etib tushsa, qaramasdan aytadi:

– Hamshira, tarog'ingiz tushdi.

Umidaning undan ko'ngli to'q. U tuzalib ketadi. O'tgan kunigina og'ir operatsiyadan chiqdi, bugun bo'lsa tegajaklik qilib yotibdi. Operatsiyasi juda muvaffaqiyatli o'tganga o'xshaydi. Yaqinda oyoqqa turib ketadi.

Deraza oldida yotgan kasal – nemis. Umida undan avvallari qo'rqib yurdi. Juda beso'naqay, baquvvat, o'mrovli, oyoqlari uzun, sira kasalga o'xshamaydi. Umidaga olayib, yovvoyi qarash qiladi-da, teskari o'girilib oladi, termometrni barmoq orasida sindirib qo'lga beradi. Umida unga yolvorgandek ojizgina qarab qoladi.

– Men kasal emasman! – deydi nemis.

– Bekorchi gapni qo'ying, kasal bo'lmasangiz, nega keldingiz? Sizga gapiryapman, adash...

Nemisning oti Umayder edi. Umida «adash» deb hazillashgandan keyin, badjahl, sovuq basharasi sal yumshab, yangi termometrni oladi.

Bu bilan gaplashish qiyin bo'lsa ham, hechqisi yo'q, bir gap bo'lar, lekin anavi eshik tagidagi fransuzning ahvoli chatoq. U kichkinagina. Asli shunaqami ekan, og'ir kasallik shunaqa bir burda qilib qo'rganmi – Umida bilmaydi. Uch-to'rt marta operatsiya bo'lgan. Lekin o'pkasida hamon asorati qoladi shekilli, borgan sari qovjirab ketyapti. Kechalari tizzalarini quchoqlab, ichakchavog'i ag'darilib chiqqudek yo'tala boshlaganida, Umida chidolmaganidan orqasini o'girib, peshanasini sovuq devorga tirab qoladi. Qaramasa

ham, bo'yin tomirlarining o'ynoqilab ketganini, kaftiga qonli tupuk zarralari sachraganini ko'rib turgandek bo'ladi. Chiqib ketolmaydi, bu kasalga yomon ta'sir qilishi mumkin. Uzun tunlar bo'yi bunday azob tortgandan ko'ra, o'lib tinchigani ham tuzuk edi.

Biroq bu bechora hamon o'lmaydi, yo'tali bir zumgina tinsa, havoga to'yamayotgandek tez-tez nafas oladi, zaif tani osoyish topadi. Umidaning nazarida, u har zamonda bo'ladigan shu bir zumlik orom uchungina yashayotgandek tuyuladi. Shunday paytlarda bir og'iz gap aytib ko'nglini ko'tarish kerak edi-yu, ammo Umida tilini bilmaydi. Fransuz ham na ruschani, na nemischani tushunadi. Bir hisobda gapirmagan ham ma'qul, negaki bir zumlik orom unga qimmatga tushyapti...

Orom. Umidaning o'ziga orom olish qachon nasib bo'lar ekan? U ba'zan o'sha fransuzdan ham ayanchroq his qiladi o'zini. Nainki vujudi, butun hayoti, ruhi qiynoqda. Dunyoda nima gap? Sariq darpardali bu «oltin qafas» olamdan batamom uzilgan, bu o'rmonga hech qanday xabar yetib kelmaydi, bu umidsiz, jon qayg'usida yotgan sho'rliklarga ko'ngil yorishdan esa foyda yo'q. Eng tetigi mana bu Umayder bo'lsa, o'lardek yovvoyi, johil odam, gap uqtirish qiyin. Vatslav ham ko'rinishdan tetig-u, lekin o'pkasining yarmi kesib tashlangan, o'zini xushchaqchaq ko'rsatishga uringani bilan, baribir, yarim jon...

Umida o'rmonda oqarib tong otishiga tikilib o'tirib, deraza rafiga bosh qo'ygancha mudrab ketgan ekan, fransuzning tovushidan yalt etib ko'zini ochdi. Kasal uni chaqirayotgan edi. Umida

bordi. Fransuz imlab, karavotiga o'tirishga taklif qildi. U nimadandir xursand, hamshiraga bir yaxshi gap aytmoqchidek zo'r berib iljayishga urin-ar, bir parchagina ozg'in yuzi bujmaygan, iltijo-li ko'zlari nam kul bosayotgan cho'g'dek yiltillar edi. Umida uning ayanchli yuziga qaramaslikka harakat qildi. Fransuz o'z tilida allanimalarni so'radi, qo'l harakatlari bilan tushuntirdi, bo-lang bormi dedi shekilli. Umida kulib bosh silki-di. Fransuz o'zining uch bolasi borligini anglatdi, har birini ta'rifladi chog'i, uzoq gapirdi, bo'ylarini ko'rsatdi.

– Jak, Deni, Lyulyu...

– Lyulyu, – deb takrorladi Umida, nom unga yoqqan edi, chiroyli ism, qiz bola bo'lsa kerak...

– Jak... Deni... Lyulyu... – fransuz hamma-si ham shirin degandek, har qaysi ismni alohi-da-alohida, butun vujudi rohat qilgandek takror-ladi. Gapirib darmoni qurigan edi. Lekin Umida u bilan gaplashib olganiga xursand bo'ldi. Bu odd-iygina gap fransuz uchun juda zarur edi shekilli. Balki dilidagi yagona, eng ezgu gapidir. Umida bir savob ish qilgandek, ancha yengil tortdi. Buning ustiga, uni nemis ham chaqirib qoldi:

– Adash, adash...

Umida kuldi. Kasalning oldiga bordi.

– Siz fransuzga quloq solasiz, menga quloq sol-maysiz, – dedi nemis.

– Qulog'im sizda.

– Bu yer juda yaxshi. Ozoda, tinch. Men kons-lagerdanman. Men kasal emasman. Nega bun-day? Nega bunday?

– Konda ishladingizmi?

– Ha.

– Demak, o'pkangiz kasal. Bu yer yaxshi dedingiz. Bu yer yaxshi emas. Bu yer kasalxona, tushudingizmi? Odamlar o'lishi mumkin.

– Men kasal emasman.

– Jim yoting! Shifokorning ko'rigiga tayyorlanishimiz kerak.

– Ana, tag'in quloq solmadingiz... – dedi nemis beso'naqay gavdasi bilan devor tomonga o'girilib.

«Quloq solmadingiz...» Nimasiga quloq soladi? Bu odam Umidaga nimanidir da'vo qilayotgandek. Umida nima deyishi mumkin bu gapga? Shifokor bo'lmasa. Hamshira shifokorlarning aytganini qiladi, xolos. Kasal emasmish. O'pka kasali shunday makkorki, odam qip-qizil bo'lib yuraveradi... Bu yerga shunday bemorlar kelib, dardni yengolmay o'tib ketyaptiki, kelgan paytlari Umayderdan ham baquvvat edi ular.

Umida kundalik ertalabki taomilga ko'ra palatani shifokor ko'rigiga tayyorlay boshladi. Tupdonlarni chaydi, kasallarga yuz yuvgani ho'l sochiq berdi, joylarini tuzatdi, javonlarning changini artib, ortiqcha idishlar, dori shishalarini olib chiqib tashladi. Keyin sovunlab qo'l yuv-gach, derazalarni ochdi-da, o'z stoli oldida yangi yuvilgan xalatini kiyib olib, kasallarning varaqa-larini tartibga keltirdi.

Ko'p o'tmay, yo'lakda oyoq tovushlari eshitildi. Hali ko'rikka vaqt bor edi, Umida xalat bog'ichini yo'l-yo'lakay bog'lab yugurgancha peshvoz chiq-di. Qarasa, shifokorlar to'p bo'lib kelishyapti, ol-dinda doktor Bergerning o'zi.

Berger ko'rikka ko'pda qatnashmas edi. Uning palatalarga kirishi katta voqea. Kasalxona uchun

qonun bo'lib qolgan odatlar bor: kasallarning gapirishini yoqtirmaydi, bu, qariyb, taqiq degan so'z. U kasalni o'zi ko'rib, o'zi qaror qabul qilishi kerak. Hamshiralar ham gapirmasliklari shart. Har kimning kasallik tarixini, kechagi ahvolini o'zi yod biladi.

Bergerning kelayotganini ko'rib, Umida o'zini yo'qotib qo'ydi. Shifokorlarga shoshib eshik ochdi. Fransuzning ahvolini doktorga gapirishini o'ylab qo'ygan edi, gapi og'zida qoldi. Berger fransuzning oldida to'xtamadi ham, yo'l-yo'lakay ko'z qirini tashladi-yu, o'tib ketdi. Sho'rlikning salqigan zahil yuzi yostiqa dog'day, qimir etmay qolaverdi.

Shifokorlar Vatslavni qurshashgan edi. Polyak o'zini tetik ko'rsatishga urinib iljayar, Bergerga chaqqon-chaqqon ko'ksini ochar, orqasini tutar, tomir urishiga qo'lini tutar edi. Doktor uning nafasini uzoq tinglagach, yuziga kulib qaradi. Vatslav shodligidan sakrab turib ketishiga sal qoldi. U haqiqatan ham tamom sog'aygandek, o'ng qo'lting'ida yarasi bitib, ishtahasi ham ochilib, sof havoga talpinmoqda edi. Biroq yana bir nimasi bor ekan shekilli, doktor Berger to'xtab qoldi, kasalning varaqasi bilan qalam ushlab turgan Umida tomonga uzun barmog'ini turtdi. Shu holda tuk-siz qoshini chimirib ancha turdi, shifokorlarning ko'zi uning og'zida edi.

Kurt Berger u paytlar sochi sal siyraklashgan bo'lsa ham, hali yosh, oltin gardishli ko'zoynak taqar edi. Boshidagi oq qalpoq, buning ustiga chayir, oriqligi bo'yini yana ham novcharoq qilib ko'rsatar, xalat etagi ostida yaraqlagan har-

biy etik, sariq jun bosgan paydor bilaklari, qotib qolgandek qilt etmaydigan yuz chiziqlari uni shafqatsiz, irodali qilib ko'rsatar edi. Umida bunday klinikada, bunday sharoitda bosh xirurg bo'lib ishlash haqiqatan ham xuddi shunday xususiyatlarni talab qilishini o'ylab qo'ydi. Xudoning bergan kuni og'ir operatsiya bo'lsa, osonmil

Umida uning buyrug'ini kutib turibdi.

– Operatsiyaga tayyorlang! – dedi doktor, beso'naqay burnining kataklari kengayib. Ovozi temirdek jarangladi. Umida avval anglamagandek bir nafas angrayib turdi, lekin Bergerning uzun barmog'i hamon u tomonga sanchilib turardi. Hamshira buyruqni yozib bo'lganidagina tushdi bu barmoq. Shifokorlar ketidan ergashishdi.

Umida orqada qolib, yuragi betlamayroq polyak tomonga ko'z tashladi. Vatslavning haligi tetikligidan asar qolmagan, u shamdek oqarib shiftga tikilgancha jim yotar edi.

Navbat Umayderga yetdi. Berger odatiga xilof ravishda hammillatiga qandaydir xushchaqchaq bir savol berdi. Lekin beso'naqay nemis indamay, teskari qaradi. Hozirgina polyak qo'shnisining ustida bo'lgan voqeani ko'rgan edi, endi o'zining qismatidan tahlikada. Lekin doktor uning tomir urishini ko'rди, xolos.

– Sariyog'! Sariyog'ni ko'paytiring, – dedi Umidaga qarab. Keyin harbiycha shaxdam yurib chiqib ketdi. Shifokorlar, ordinatorlar to'dalashib ergashdilar. Yo'lakda anchagacha dupur-dupur oyoq tovushlari eshitilib turdi. Keyin palatada jimlik cho'kdi. Umida bu jimlikdan qo'rqib, o'z stoli oldida, burchakda pusib turar, titroq barmoqlari

bilan xalat bog'ichlarining tugunini yechishga urinar, yer ostidan kasallariga qarab qo'yar edi. U Vatslavdan xavotir olmoqda edi. Shovqin solib, to'polon qo'zg'amasa bas. Tuzalib qolgandek edi boyaqish. Unga yana bir operatsiya buyurilishi hammaga ham alam qildi, o'zi bo'lsa zo'rg'a yotibdi, g'azabi oshib ketsa, yomon bo'ladi.

Ammo undan sado chiqmasdi. Aksiga, kutilmaganda jimlikni Umayder buzdi. U devor to-monga shunday ag'darildiki, go'yo o'zini ko'tarib urgandek bo'ldi, karavot majaqlanib ketgudek g'irchilladi. Bu nimadandir qattiq norozilik alo-mati edi. Umida uning oldiga yugurib bordi:

– Adash... Nima bo'ldi?

– Adash emish! Bu bachkanalik bilan nimani yashirmoqchisiz?

– Menga qarang, bemor!

– Ana, sizning ham yirtqich tishingiz irjayib tu-ribdi. Yaxshisi muloyimlik niqobini olib tashlang, nima qilasiz yashirib?!

Umida nima qilishini bilmay qoldi. Tomog'iga tiqilib kelgan yig'isini bazo'r bosib, o'zini tutdi.

– Shovqinlamang, Umayder, xudo haqqi! – yalindi u eshikka xavotir bilan qarab. – Nahot-ki menga yomonlik tilasangiz. Axir siz... shukur qilsangiz bo'ladi. Sizga baquvvat ovqat tayinladi doktor... Demak, kasalingiz yengil. Operatsiyasiz yengib ketasiz...

– Men o'zimni o'ylayotganim yo'q... Men sizni o'ylayapman, hamshira!

Umida unga tikilganicha hayron bo'lib qoldi. Bu beso'naqay, qo'pol odamning ko'zlarida birin-chi marta allaqanday sirli bir shiddat ko'rdi.

– Sariyog‘ingizni olib keling. Bo‘ldi, shovqin solmayman. Og‘zimni moylang.

Umida ranjib nari ketdi. U negadir birdan bukchayib qolgan edi. Vatslavning rahmi keldi shekilli, ko‘zi bilan imlab chaqirdi. Qo‘lini ushladi.

– Xafa bo‘lmang... – qo‘pol qo‘shnisi uchun uzr so‘radi u. – Biz nimanidir tushunolmayapmiz. Biz ham, siz ham. Shuning uchun shunaqa.

– Qayerda?

– Bu yerda ham, butun olamda ham...

– Nimani axir?

– Bilmayman.

Aftidan, bular undan nimanidir umid qilishganga o‘xshaydi. Lekin nimani? Umida nima qilishi mumkin? Umida hamisha bu yerda-gilarning ahvoli kondagilarnikidan yaxshiroq deb o‘ylardi. Hammalariga doim yaxshi qaradi, gurunglashdi, sog‘ayishlarini istadi. Yana nima kutishadi undan?

Bu fikr Umidaning xayolidan nari ketmay qoldi. O‘zining ichki azoblari yetmagandek, ba‘zan bemorlar ham har zamonda dilini behuda og‘ritib, haqorat qilishgani ortiqcha. To‘g‘ri, bemor odam injiq bo‘ladi, buning ustiga yotaverib birovning kayfiyati bilan hisoblashmaydigan xudbin ham bo‘lib qoladi. Lekin bular allaqanday, alamzada, kekli, doim talvasada... Bir chekkasi, tushunarli ham. Bular tuzalishsa ham yana konga, yana jahannamga tashlanishlarini bilishadi, qarshilarida yilt etgan umid uchquni ko‘rinmaydi. Kecha-yu kunduz o‘limni, shu qora qismatlarini o‘layverishsa kerak-da. Keyin alamlarini ko‘zlari oldida doim o‘ralashib yuradigan yakka-yu yago-

na sog'lom odamdan – Umidadan olmay, kimdan olishsin?

Bu orada Vatslav ikkinchi operatsiyadan chiqdi. Endi uning xushchaqchaq hazilkashligi so'nib, xunuk tus olgan, ayanch masxarabozlikka, beandisha bir tubanlikka aylangan edi.

– O'pkam tog'dek ekanmi deyman, shuncha qiymalasa ham tugamaydi. Bergerning o'zi hamchi, rosa qassob ekan-da, pinagini buzmaydi-ya! Menga qara, nemis, mening bitta o'pkam allaqachon yo'q, bilasanmi, Berger qiyma qilib yegan, ha-ha-ha!

Vatslav darmonsizlanib jimib qoldi. Umayder endi uning bu yasama xushchaqchaqligiga ishonmaydi, bu uning zaharli iztiroblarining bir ifodasi, xolos. Ilgarigi Vatslav endi yo'q. O'pkasi-ning xirillashi shu yergacha eshitilib turibdi.

Bu orada kunlar isib, bahor kirib keldi. O'rmon etagida maysalar jonlanib, shabadasiz, tinch, iliq havoga ming xil dala gullarining nozik hidlari taraldi. Xuddi olamda qonli urush ham, mana bu oppoq palatalarda sassiz kezgan dahshatli o'lim sharpasi ham yo'qdek. Hammani hayratda qoldirib yana tuzala boshlagan Vatslav derazadan adashib kirgan asalarilar bilan gaplashar edi.

– Yopishma, odam o'z tezagini ham yaxshi ko'radimi! – derdi ularni quvlab. Ammo hazil-lari endi ilgarigidek o'tkir, dono emas. Ilgarilari bemorlarning ko'nglini ko'tarib turadigan gaplari endi hech kinga ta'sir qilmay qo'yan. Lekin kutilmaganda Vatslav Kurt Bergerning eng ardoqli bemorlaridan bo'lib qoldi. Doktor unga yog', asal buyurdi. (Asalarilarning deraza oshib

uning suhbatiga kelishi bejiz emas edi-da.) Doktorning o'zi ham tez-tez kirib, undan xabar olib turadigan bo'ldi. Yashashga umidi oshib qolgan Vatslav ham uning maslahatlarini jon qulog'i bilan tinglar, qo'shnilari ham ko'ziga ko'rinmay, o'zi bilan o'zi ovora edi.

Umida bilan nemis bo'lsa ular o'rtasida paydo bo'lgan bu inoqlikdan taajjublanar, yuz bergan o'zgarishga tushunisholmas edi. Berger Vatslavga o'zi bunyod qilib qo'ygani odamdek, o'zi jon bag'ishlagan qo'g'irchoqdek qarar edi. Unga iljayib tikilganida ko'zlari moylanib ketar, sevinib kiftiga qoqar, hech kimga aytmagan gaplarini aytib maqtab qo'yar edi. Lekin bu odam bemorga qancha mehribonlik qilmasin, oltin gardishli ko'zoynak ostidagi ko'zlari har qancha mehr bilan yiltillamasin, Umida unga kulib boqolmadi. Ko'ngli tortmasdi. Buning uchun o'zini koyir edi ham. Chunki nima bo'lsa ham, shunday fojiali davrda, inson bolasining pashshachalik qadri bo'lmagan bir zamonda odam sog'lig'i uchun kurashish oliyjanoblik-ku. Umidaning o'zi ham shunday xizmatda bo'lganidan rozi. Umayderning unga xo'mrayishi behuda.

Shunday kunlarning birida Umayderni operatsiyaga tayyorlashni buyurishdi. Shundan juda qo'rqib yurgan Umida kasalga yaqinlashishga yuragi dov bermay, kechgacha o'zini iloji bori cha chetga oldi. Kechqurun esa eshik tagida yotgan fransuz o'lib qoldi. Shu voqea bilan chalg'ib, Umayderning shashti pasaydi shekilli, to'polon chiqmadi. Kechasi palatada uyqu ham bo'lmadi, gap ham. Eshik tagida oq choyshab tortilgan o'lik

yotardi. U kichkinagina, boladek... Bolalarining ismini tilga olgan bo'lsa kerak, Umida so'nggi lahzada yonida bo'lolmadi. Jak... Lyulyu... Jak, Lyulyu. Yana bittasi nima edi? Xah, nima edi-ya? Hozir eng zarur narsa shudek, Umida eslashga harchand urinmasin, eslolmadi.

Birdan achchiq chinqiriq eshitildi:

– Ayting axir! Olib chiqib ketishsin!!!

Bu Umayder edi. Umida qattiq qo'rqdi: o'rnidan turib ketsa, yomon bo'ladi, Umidaga ham, o'ziga ham.

– Aytdim, tinchlaning, aytdim.

Biroq o'likni tong otguncha olib chiqib ketishmadi. Ertalab ham zambil keldi-yu, murdani emas, Vatslavni olib ketishdi. Vatslav ham murdadek oppoq edi. U nima bo'layotganini bilmadan indamadi, zambilda yotgancha bu yerda qolayotganlarga yalingandek atrofiga bir alangladi-yu, chiqib ketdi.

Umayder boshini ko'tarib kuzatib qoldi. U ham endi o'zining kasalligiga ishona boshlagan edi, chunki o'zi ham, asabi ham bekordan-bekorga bo'shashib, aqli yetmaydigan narsalarga qo'l siltab, beparvo qaraydigan bo'lib qoldi. O'zining operatsiyaga tayinlanishiga ham shunday parvosiz bo'lishga urindi-yu, lekin bir fikr sira tinchlik bermasdi: Vatslav fransuzning ketidan, men bo'lsam Vatslavning... Hammamizning boradigan joyimiz bir.

– Hamshira! – deb baqirdi u.

Umida fransuzning o'ligini topshirish, qog'ozlarini saranjomlash bilan ovora edi. Oldiga o'sha zahoti borolmadi. Nemis yana baqirdi. Umida

eshik oldidagi bo'shab qolgan joyni tuzatib qo'yib, ko'zidan tirqirab chiqqan yoshni shoshib artgan-cha, Umayderning oldiga bordi. Nemis teskari qarab yotgan edi.

– Polyakni qayoqqa olib ketishdi? – dedi.

– Bilmayman. Konsiliumga bo'lsa kerak.

– Konsilium...

Umida ishiga ketmoqchi bo'ldi.

– To'xtang. O'tiring.

– Tikka turib ham eshitaveraman. Gapiring.

Umayder anchagacha indamay yotgach, boshqacha, pastroq, muloyimroq tovush bilan so'radi:

– Yigirmaga endi kirgan ekansiz... Shundaymi? – Umida javob bermadi. Nemis shu ohangda davom etdi: – Qayoqdan o'rgana qolgan edingiz... ham u yoqqa, ham bu yoqqa ishlashni?..

Umidaning yuragi orqaga tortib ketdi. Nima demoqchi bu? Biron sir biladimi? Nega qiynaydi?

– Menga xizmatdan tashqari gapni gapirmang.

– Xizmatingiz nima o'zi? – nemis shartta qayrilib g'azab bilan tikildi. Umida yig'lab yubordi.

Shu xilda yana bir necha kun o'tdi. Nemis ope-ratsiyani kutib yotardi. Bir kuni ertalab Vatslavni yana o'rniga olib kelib yotqizishdi. Bu endi ilgari-gi Vatslav emas, unsiz, rangsiz, nafas olishi qisqa, gapirishga madori yo'q, faqat javdirab turgan ko'zlarigina qolgan edi. Ko'zlari bilan bir nima dedi shekilli, Umida tushunmadi. Yuzidan terini artib, so'radi:

– Meni taniyapsizmi, Vatslav?

Bemor ko'zini yumdi: demak, taniyapti.

U ikki kecha shunday gapirishga chog'i kelmay yotdi, uning qisqa-qisqa nafas olishigina eshitar

edi. Uchinchi kuni doktor Berger kirib, Umayder-ni operatsiyaga tayyor emas deb topib, darg'azab bo'lib ketdi. Kasal uyqudan qolgan ekan shekilli:

– Schlaffen! Schlaffen! Schlaffen! – deb baqirdi. Umida uning basharasi bunchalik dahshatli ekanini bilmas ekan: yupqa lablaridan qon qochib, burun kataklari kerildi, qoshsiz, kipriksiz ko'zlarida nayzadek bir narsa chaqnadi, siyrak sochlari orasidan ter qalqidi.

Yo'q, bu boshqa odam edi. Boshqa odam...

Umida qattiq qo'rqdi. Faqat teskari qarab yotgan nemisning beparvoligigina unga biroz dalda berdi.

Shu kuni Vatslavdan sado chiqdi. U Umida-ga imlab derazani ko'rsatdi. Umida uning istagini tushunib, orqasiga qo'shaloq yostiq tirab, derazaga qaratib qo'ydi. Gurkiragan bahorning manzarasi kasalning namchil, g'ussali ko'zlarida aks etdi. Bu ko'zlar tikilgan sari katta ochilar, yana ko'proq namlanib, qorachig'iga cheksiz hasrat pardasi tortilar edi. Umida keyin bilsa, bu fojiali vidolashuv dami ekan. Bahor bilan vidolashuv! Avji bahor chog'i hayotdan ketish... Bundan ham og'ir o'lim bo'lmasa kerak!

O'sha kechasi saharga yaqin Vatslav Umidani yoniga chaqirdi. Jonsiz ko'zlari shiftga qadalgan, darmonsiz qo'li bilan qayoqnidir, nemis yotgan tomonni ko'rsatar, ammo gapirolmas edi. Umida harchand urinmasin, uning nima demoqchi bo'layotganini anglay olmadi. Shu payt nemis yotgan yerida o'zini ko'tarib urib, baqirib yubordi. U sukunatga toqat qilolmaydigan bo'lib qolgan edi.

– Jim yoting! – dedi Umida.

– Yana o‘lim! Yana o‘lim! – deb baqirdi nemis. Umida Vatslavning aytmochi bo‘lgan gapini eshitmay qolishdan qo‘rqar edi. Nemis jahl bilan qo‘l siltadi.

– Men... hozir o‘laman, – dedi Vatslav pichirlab. Qiziqki, pichirlasa ham palataga baralla eshitilardi. Mangulik sukunati oldida har bir tovush toshdek zil bo‘ladi shekilli. – U... u... operatsiyaga... bormasin... – dedi Vatslav yana darmonsiz qo‘li bilan nemisni ko‘rsatib. Bir so‘zni to‘la aytishga nafasi yetmas, nafasidek qisqa hijjalab aytar edi. – Hech kim bormasin. U sog‘ o‘pkani kesyapti. Tajriba uchun. U kasallar bilan shug‘ullanmaydi... Tushundingizmi?

Umida dokadek oppoq oqarib o‘rnidan turdi. Ikki qo‘li bilan yuzini ushlab, o‘layotgan kasalga tikildi. Yuzi sovuq, nam edi. «O‘lim oldidan alahlayapti...» – deb o‘yladi bosh chayqab.

– Yo‘q, yo‘q, so‘nggi gapim, rost gapim, – dedi Vatslav. – Men kasal emas ekanman. To‘rt marta kesdi. Tirik odamga bemalol pichoq soladi. Qassob! Jallod! Qochinglar bu yerdan! Hozir... Qoching...

Umida tizzalari titrab orqaga tisarildi. Vatslavning nafasi ichiga tushib, oyoqlari silkindi-da, joni uzildi.

Umida qayoqqadir yugurmoqchi edi, Umayder tutib qoldi. U kiyinib o‘rnidan turib olgan edi. Bir qo‘li bilan Umidani ushlab, bir qo‘li bilan tepadagi chiroqni o‘chirdi. Qolgan ikki kasal qattiq uyquda, javon ustida bittagina tungi chiroq xira yonardi. Tong oldi qorong‘isi derazalarga saqichdek yopishgan, yo‘laklar, palatalar jimjit.

– Eshitdingizmi? – dedi Umida nemisning bejo ko‘zlariga qarab.

– Ha, – dedi u, – men ham kasal emasman. Kasal emasman, endi tushundingizmi?

Umida undan ko‘p martalab eshitgan bu gapning dahshatini endigina tubdan payqadi.

– Endi «xizmatdan tashqari» bir gap aytsam maylimi? – Nemis alangladi. – Qochish kerak. Boshqa yo‘l yo‘q.

Hang-mang, rangi o‘chgan Umida nima deyishini bilmay o‘tirardi.

– Siz urinib ko‘ring. Men...

– Sizni operatsiya qilishmaydi, shundaymi? Lekin siz guvohsiz. Bunday ishning guvohi bo‘lmasligi kerak, bilasizmi?

Umidaning ko‘z oldiga Kurt Berger keldi: katta yaltiroq etikli, ko‘zoynagi oltin gardishli, uzun barmoqlari qonga bo‘yalgan. Umidaning baqirib yuborishiga oz qoldi.

– Men sizga dardisar bo‘lishim mumkin... – deb pichirladi u.

– Bekorchi gapni qo‘ying.

– Qo‘lga tushsak-chi?

– Boshqa yo‘l yo‘q! – deb Umayder qizni qorong‘i deraza tomon yetakladi.

Umida hozir qo‘lga tushishdan ham ko‘ra, yana Bergerning dahshatli basharasini ko‘rishdan qo‘rqar edi. Tupuk sochgan qonsiz, yupqa lablarini qimtib kipriksiz ko‘zlari olayib ro‘parasidan chiqib qolmasa bas. Muncha qorong‘i tun... Muncha qorong‘i...

Ular qochdilar.

Lekin o‘sha mudhish qorong‘ilik, o‘sha qo‘rquv Umidaning dilidan hamon ketmagandek.

Eshik taqilladi. Qorong'i ostonada ikki kishi ko'rindi. Chiroq yonishi bilan Umida beixtiyor chinqirib yubordi. Oppoq oqarib, orqasidagi yumshoq kursiga o'tirib qoldi. Ro'parasida shlyapasini qo'lida tutganicha Kurt Berger turardi. Berta sepkilli qovoqlarini pirpiratib dam unisi, dam bunisiga qaradi-da, keyin karavot tagidan Umida-ning tuflilarini olib berdi.

– Kechirasiz, frau doktor, sizni qo'rqitib yubordim shekilli, – dedi u. – Qorong'i tushib qoldi, chiroqni yoqmabsiz. Mana sizni jentelmen yo'qlab kelibdilar. Qahva buyuraymi? – navbatchi ayol javob ololmagach, yana uzr so'rab, chiqib ketdi.

– Frau Berta! – dedi Umida shoshib. «Chiqib ketmang!» demoqchi edi, aytmadi. – Qahva olib keling, – dedi o'zini tetik tutishga urinib.

Lekin ro'parasida Berger turardi. O'sha odam... O'sha... U negadir hozir Umida o'ylagan-dek dahshatli emas. Sira ham dahshatli emas. Shlyapasini ushlab, salom berib turibdi. Taqir boshi tirishgan. Qomati ham kunduzi minbarda turgandagidek tik emas.

– Xizmat... Berger? – «doktor» demadi Umida. U endi o'zini o'nglab olgan edi.

– O'tirsam maylimi?

– O'tiring.

Berger shlyapasini tizzasiga qo'ndirib, oltin uzuk taqqan uzun qo'llarini qayoqqa qo'yishni bilmagandek, o'ng'aysizgina o'tirdi. Umida xotirasidagi dahshatli Bergerning vajohatini ko'z o'ngidan quvib, bu kekxa jentelmenga, boshqa Bergerga tez ko'nikib oldi, talvasaga tushgan bu odamning ayanchli ahvolini ham payqab turibdi.

Unda ertalabki viqor ham yo‘q, qandaydir shumshayib qolibdi.

– Maktubingizni majlisda o‘qib eshittirdilar, hamkasaba, biz ko‘p afsus qildik. Sababini aytmagan ekansiz, salomatligingiz durustmi?

– Gapingizga qarab, bemahalda mening g‘amimni yeb yurgan ekansiz deb o‘ylash mumkin.

Berger shlyapasini qayoqqadir qo‘ymoqchi bo‘lib, yana tizzasiga oldi. Tagidagi kursi og‘ir g‘irchilladi.

– Bir men emas, butun ilm ahli uchun g‘alati voqea bo‘ldi. Axborotingizni hamma zo‘r umid bilan, qiziqish bilan kutgan edi.

– Ha, g‘alati voqea... – Umida ro‘parasida suhbatdoshi yo‘qdek, go‘yo o‘ziga o‘zi gapirardi: – Tojlar, taxtlar, mehroblar qonga bo‘yalganini eshitganman... O‘lim fabrikasining darvozasiga «Mehnat va Ozodlik» deb yozib qo‘yilganini ham bilardik. Onasini zo‘rlagan pastkashlar o‘tgan. Siyosatda, muhabbatda makr-jodu azaldan bor. Go‘zallik biznesga aylangan joylarni ham bilamiz. Lekin fan dargohida qonli izlar!.. Qudsiyat bormi, Berger?

«Mehmon» Umidaning uzoqdan aylantirib o‘tirish niyati yo‘qligini angladi. Ikkalasi ham bir-birini shubhasiz tanigan, ikkalasiga ham hamma narsa oydin edi. Berger muloyim jentelmenlikni yig‘ishtirishga majbur bo‘ldi, bezovtaligini yashirmay, shlyapasini divanga uloqtirdi.

– Doktor. Doktor Berger.

– Yo‘q!

– Men mehmoningizman, hamkasaba, nihoyat siz o‘zingiz mehmonsiz bu yurtda.

– Hamkasaba demang. Qassob sizga hamkasaba, jallod sizga hamkasaba!

– Xo‘o‘p... – dedi Berger, o‘rnidan turib u yoqbu yoqqa yura boshladi. U asosiy gapning bunday tez boshlanishini o‘ylamagan edi.

– O‘zingiz keldingiz, – deb davom etdi Umida. – Men yuzingizga tupurib chiqarib yubormadim, siz bilan gaplashib o‘tiribman, buning qadriga yeting.

– Siz shifokorsiz, tushunishingiz kerak...

– Yo‘q, men shifokor emasman! Toki fan yo‘li sizdek tuban maxluqning qonli poshnasi bilan toptalar ekan, men shifokor emasman! Men avvalo inson bo‘lishim kerak, kuchli, vijdonli, hushyor inson! Aks holda, siz bu xoli xonada hozir meni ham bo‘g‘izlab ketishingiz mumkin, men sizning jinoyatlaringizga guvohman.

– Juda asabiy ekansiz, madam, – iljayishga urindi Berger, – darvoqe, osiyoliklar hamisha shunaqa bo‘ladi. Har qadamda ko‘zingizga jinoyat, o‘lim, bo‘g‘izlash ko‘rinadi. Xalqaro forumni buzmasdan, olimlarga xos vazminlik bilan ma‘ruzangizni o‘qib bo‘lib, keyin chiqib ket-sangiz ham bo‘lar edi. Gapingiz bo‘lsa, keyinroq gaplashar edik.

– Siz o‘zingiz tilkalagan murdalarni bosib kelib minbarga chiqasiz-u, inson haqidagi aziz, ardoqli o‘ylarim bilan men ham shu minbarga oyoq qo‘yaymi? Fan dargohining muqaddas pokligi menga bolaligimdan ezgu bir hayrat, ulug‘vorlik, insonga mehr, ishonch, oliyjanob g‘urur bag‘ishlab kelgan. Men bu soflikka o‘laksa quzg‘unlari qo‘nishini istamayman.

– Bolalikdan... Men ham bolaligimda nimaiki qilgan bo‘lsam, hammasini shu fan uchun qil-

ganman, – Bergerning yuzida hasratli o‘ychanlik paydo bo‘ldi. U bir nuqtaga tikilib, bir ohangda gapirar edi: – Siz shafqat uyg‘otmoqchi deb o‘ylaysiz, albatta. Lekin urushdan keyingi yillar och, uysiz-joysiz, vayronalarda yashab yurib... Oxirgi pulimga shifokorlik amaliyoti sotib oldim. Undan keyin...

– Berger! – dedi Umida sabri chidamay. – Siz mening oldinga nima uchun keldingiz? Bu arzi dodingizni nima uchun menga aytishga qaror qildingiz? Gapingizning ohangiga qaraganda, siz hozir tiz cho‘kadiganga o‘xshaysiz. Nahotki buning samimiyligiga meni ishontirmoqchi bo‘lsangiz?

– Yo‘q, men sizni oddiy mantiqqa da‘vat etmoqchiman, xolos. Urush. Dahshatli urush. Jahon urushi! Millionlab odamlar bekorga o‘lib ketyapti. Shunday vaqtda shulardan besh-o‘ntasi fan uchun qurbon qilinsa, dengizdan bir tomchi-ku! Fan uchun!..

– Bas! Fanni tilga olmang! Fanga aloqangiz yo‘q sizning. Gans Braun poeziya tili bilan xalqlarni qirishga chaqirib, o‘zini shoir deb atagan. Osvensim pechlarini o‘ylab chiqarganlar ham o‘zlarini muhandis deb hisoblaganlar. Ammo bu bilan ularni fashistmas deb bo‘ladimi?

– Men Rossiyani asoratga solishni orzu qilganlardan emasman. O‘zingiz bilasiz, men fan fidoyisi... Mening kashfiyotim baribir fanda qoladi.

– Fan inson uchun. Siz esa qotilsiz!

– Olimlarcha, hozirgi zamon tili bilan gaplashsak.

– Hozirgi zamon... Men o‘zimning insonparvarligim, insonga muhabbatim, insoniy axloqim

bilan juda eskib qolibman, juda orqada qolibman, shundaymi?

– O, naqadar primitivsizlar! Inson... inson degan allaqachondan beri qaldiragan idishdek quruq soʻz boʻlib qolgan, xonim.

Umida kresloga oʻrnashibroq oʻtirib, Bergerga tikildi.

– Ana endi oʻzingizga keldingiz! Nima qilardingiz halidan beri ming bir tovlanib?

– Ha, siz meni yaxshi bilasiz! – Berger asl qiyofasiga kirdi. Tupuk sochgan yupqa lablari qaltirab, burun kataklari kerildi. Ammo Umidada endi qoʻrquvdan asar ham qolmagan edi. Chunki u suhbat davomida bu odam koʻnglining hamma qorongʻi burchaklariga kirib chiqdi.

– Bilaman, siz yanchilib bitmagan fashistsiz, – dedi Umida osoyishta. Bu bosqlik Bergerning toqatini toq qilib yubordi. U uzun barmogʻini Umidada tomonga nuqdi. Bu sobiq hamshiraga tanish harakat edi.

– Ha, bu hech kimga sir emas! Ellik yildan beri oʻzingizni oʻtga-choʻqqa urib, jon olib-jon berasiz. Jamiyatni tozalaymiz, sogʻlomlashtiramiz, degan xom xayol bilan. Xoʻsh, nima boʻldi? Odam tobora marazga botdi, ofat, kasal yana ham koʻpaydi, yangilari, dahshatliroqlari paydo boʻldi. Siz, jamiyat uchun kurashyapmiz deb oʻylaysiz. Jamiyatga siz emas, biz kerak! – Berger qoʻynidan bir dasta gazeta olib, stolga sochdi. Bular bugungi kechki gazetalar edi. Sahifalari Bergerning suratlari bilan toʻla. Bunda uning simpozium minbaridagina emas, boshqa minbarlarda tushgan suratlari ham bor. Gʻalati-gʻalati harflar bilan terilgan sar-

lavhalar ko'zni qamashtiradi: «Doktor Bergerning kashfiyoti», «Xalqaro simpoziumda ajoyib sensatsiya», «Insonga qancha havo kerak?», «Skalpel qil ustida», «Eng kichik o'pka...» Umida sahifaning pastki burchagidagi uch-to'rt satrli xabarga ko'z soldi: «O'zbek olimasi o'z nutqidan voz kechdi».

– Siz juda katta ketdingiz, Berger, – dedi Umida gazetalarni beparvo surib qo'yib. – Agar siz bilan biz gaplashadigan bo'lsak, faqat sizning jinoyatingiz haqida gaplashishimiz kerak.

– Vaqt o'tgan. Yuridik jihatdan men oqman. – Berger shlyapasi ichidan oq qo'lqop olib, uzun barmoqlariga asabiylik bilan torta boshladi. – Siz meni jinoyat ustida ushlagan emassiz. Men sizni tanimayman. Ehtimol, siz olim ham emasdirsiz...

– Bilardim hech narsadan toymasligingizni. – Umida beixtiyor yurib borib eshikni ochib qo'ydi. – Agar oramizda hozirgi tortishuv bo'lmaganda, men laqma, balki shu ko'yi uyimga qaytib ketgan bo'larmidim? O'tgan gap, u-bu deb... Ammo endi qaytmayman! Bu o'tgan gap emas, Berger, bu xuddi shu bugungi gap. Ertaga men matbuot anjumani chaqiraman.

– Isbot? Guvoh?

Umida ochik eshikka ishora qildi.

Berger yirik ter tomchilari qalqqan taqir boshiga shlyapasini bostirib kiyib, do'q-do'q yurib chiqib ketdi. Umida orqasidan qarab qolarkan, «unga etik ko'proq yarashar edi», degan fikr keldi xayoliga.

Isbot! Guvoh! U minbardan operatsiya qilib tuzatgan o'ntacha odamni atadi, ular tirik. Umida-chi? Umida kimlarni tilga oladi? Uning guvohlari

bitta qolmay o'lib ketgan. Matbuot anjumani quruq bayonotdan, isbotsiz da'vodek, guvohsiz aybnomadani iborat bo'lmaydi-ku axir! Muxbirlar uni gangitib qo'yishmaydimi?

Umida yarim kechagacha boshini changallab o'tirdi. Uyqusi tamom qochgan edi. Endi nima qilsa! Yo bekor qo'zg'adimi bu mashmashani?

Umida hech qachon bu qadar chorasiz, bu qadar iztirobda qolgan emas edi. Qo'rg'oshin-dek og'ir boshini yostiqdan ko'tarib, tizzalarini quchoqlagan ko'yi tonggacha o'tirdi. Tunni uyqusiz o'tkazish azob. Yo'q, agar bu ishni shu holicha qoldirsa, uning butun umri qiynoqqa aylanishi mumkin. Jallod pichog'idan to'rtinchi o'tishida uch bolasining ismini atashga tili kelmay, avji bahorda qiynalib jon bergan kichkinagina fransuz... Oti nima edi? Yana biri polyak Vatslav... Familiyasi-chi? Yillar o'tib shunday holga duch kelishini bilganida Umida o'sha o'limga mahkum etilgan sho'rliklarning, hatto boshqa palatadagilarning ham ism-familiyalarini so'rab olgan bo'lmasmidil..

Umayder... Darvoqe, Umayder!.. U tirik qolgan edi-ku! Shu shaharlik edi. Ehtimol, biron yerda yurgandir? Umayder, Umayder... Hayot bo'lsa ham, urushdan keyin taqdir to'liqlari uni qayoqlarga olib ketdi ekan, endi uni topib bo'larmidi...

Bugun odatdan tashqari oppoq oqarib tong otdi. Gotik nayzalarga sanchilib turgan muallaq bulut kechasi siljib ketganga o'xshaydi. Umidaning ham fikri ravshan tortib, boshini birdan ko'tardi, yengilgina o'rnidan turdi. «Karl Umayder, Gustav Umayder, Frits Umayder...» deb

pichirlayotganini sezib qoldi. Bu familiya xay-
olidan ketmay qolgan edi. Beso'naqay, oyoqlari
uzun, dev qomat Umayder ko'z oldiga keldi. «Shu
gavdangiz bilan kashta tikasizmi?» – deb kulgan
edi unga Umida qochib qutulganlaridan keyin.
Ular xayrlashadigan kuni allaqanday tashlandiq
bir garajda kulga kartoshka ko'mib yeyishgan edi.
«Kashta tikaman. Sizdek jonon qizlarning kofta-
lariga mashinada nozik gul chekaman», – degan
edi Umayder. Uning o'zi siyosatdan qo'rqadigan
odam edi. O'g'li harbiy xizmatdan qochganligi tu-
fayligina konsentratsion lagerga tushib qolgan.
Endi yana qo'lga tushmay, urushdan eson-omon
o'tib olsa, xotini bilan mustaqil tikuv ustaxonasi
sotib olishni ahd qilib qo'yg'an edi...

A? Tikuv ustaxonasi? Shaxsiy ustaxona.
Markaziy soliq inspeksiyasi biladi-ku bunday
ustaxonalarning hammasini! Agar Umayder o'z
ahdida turgan bo'lsa...

Umida g'izillagancha ko'chaga yugurib chiqdi.
Yo'lkada endigina ochilgan kichkina tamaddi-
xonadan bitta buterbrod olib, naridan-beri ovqat-
langan bo'ldi-da, soliq inspeksiyasiga yugur-
di. Markaziy soliq inspeksiyasi degani «Federal
zamin soliq inspeksiyasining prefektura boshqar-
masi» deb atalar ekan. Umida mashina kira qilib,
haydovchiga manzilni tutqazdi.

Taksi yigirma daqiqalarda eski, qizil g'ishtin
bino oldiga borib to'xtadi. Umida o'ziga kerak
xonani pastda surishtirib olib, liftni ham kut-
masdan, beshinchi qavatga chiqib ketdi. Uning
orqasidan yana birov chiqib kelardi. Bo'yniga
fotoapparat osgan, yuzi sap-sariq, qari odam. U

boya tamaddixonada ham ko'ziga chalingandek bo'lgan edi. Yo'g'e, apparat osgan odam bitta shumi!..

Umida o'ttiz uchta mashinachi Umayderning manzilini berdilar, shundan yettitasi Gustav, uchitasi Vilgelm, yana nechtasi Konrad, Yozef, Karl... Gustavlardan boshlash kerak shekilli. Manzillariga qaraganda bir-birlaridan juda uzoq yashar edilar. Birinchisi shahar chetida, badbo'y yerto'lada joylashgan ustaxonadan topildi, u yigirma besh yoshlar chamasidagi, popga o'xshash uzun sochli yigit ekan. Otasi ham Gustav Umayder bo'lgan, lekin u o'lib ketgan ekan.

– Necha yoshida? – shoshib so'radi Umida.

– Sakson ikki yoshida vafot etdi, xudo rahmat qilsin, – dedi yigit.

Umida hafsalasi pir bo'lib, metroga yugurdi. Uzoqda yana haligi sarg'ish basharali odamni ko'rganday bo'ldi-yu, to'dada yo'qotib qo'ydi. Yo'q, bunisining bo'ynida apparati yo'q edi...

Ikkinchi manzil neon peshlavhli, serhasham zamonaviy binoga olib keldi, bu ustaxona deb atalsa-da, haqiqiy fabrika edi. «Xo'jayin Myunxenga ketgan», deyishdi. Umida nima qilishini bilmay, hiyla ishlatdi:

– Men janob Umayderni yaxshi eslayman, boylari... – hazilomuz qo'lini ko'tarib, novcha odamni tasvirladi. Qabulxonadagilar birdan sharaqlab kulib yuborishdi. Ularning xo'jayinlari, aksincha, bu atrofda eng pakana, baqaloq odam ekan.

«Hazilkash» mehmon ko'chaga chiqib yana taksi chaqirdi. Federal o'lkaning qaysidir shaharchasida yurganlarida bir «Mercedes» izlaridan tushdi.

– To‘xtang-chi, – dedi Umida.

Taksi to‘xtadi. Haligi mashina ham oldinga o‘tib muyulishga qayrildi-yu, to‘xtadi.

– Yuring.

«Mercedes» yana ergashdi. Kechroqqa borgan-da u ikki marta taksining yaqinginasidan g‘uvillab o‘tib ketdi. Umidaning haydovchisi mard yigitga o‘xshaydi, nafrat bilan sal jilmaydi-da, pinagini buzmadi.

– Sizga tahdid qilishyapti, frau. Sabr qiling, men ularni adashtiraman.

Haqiqatan ham adashtirib ketdi. Kutilmagan-da qayrilib, allaqaysi jin ko‘chalardan o‘n besh daqiqa aylantirib chiqdi. Shundan keyin orqalaridan hech kim ergashmay qo‘ydi.

Lekin keyingi manzillar ham foydasiz bo‘lib chiqdi. Oxirgi Gustav shaharning o‘zida ekan, Umida piyoda ketishga qaror qilib, taksiga javob berdi.

Bu oxirgi Gustav Umayder ham Umida izlagan odam emas, boshqa, serajin, badjahl bir tikuvchi chol ekan. U o‘lgudek sergap chiqdi. Umida uning uzundan-uzoq gapini oxirigacha eshitmadi ham, o‘kingancha chiqib ketdi.

Lekin ustaxona xo‘jayini derazadan bosh suqib, uni yana chaqirdi. «Obbo, – dedi Umida ichidan, – bekorchi quloq topsa, qo‘ymaydigan xilidan ekan shekilli...»

– Moment, frau...

«Momenting» boshingdan qolsin! Umida, kuni bo‘yi eshikma-eshik tinkasi qurigan, buning ustiga ertaga ertalabdan yana boshqa Umayderlarni qidirishi kerak. Foydasiz ish bo‘lib chiqdi she-

killi-da. Ismsiz, manzilsiz odam topib bo'ladimi...
Necha yillar o'tib ketgan bo'lsa.

– Moment. Bir voqea yodingga tushdi. Esim qursin, keksalikda... – dedi chol.

«Hali xotiralarini ham gapiradi shekilli...» – deya g'ijinib o'yladi Umida. Istar-istamas yo'ldan qaytdi.

– U ablah jirafa bilan meni tag'in chalkashtir-ganga o'xshaydi, qutulamanmi, yo'qmi undan! Kim berdi sizga bu manzilni?

Umida ko'zini pirpiratib pastdan yuqoriga derazaga qarab qoldi, bu mahmadona cholning badjahlligi ham endi unga beozor tuyulib ketdi.

– Jirafa dedingizmi?

– Ablah jirafa! Sug'urta kassasida mening pulimni qoqishtirib ketishiga sal qolgan! Nuqul o'sha bilan adashtirishadi. Otimni boshqa qo'ya-man shekilli, azbaroyi xudo!..

– To'xtang, otaxon, siz nega uni jirafa deyap-siz? Laqabimi?

– Sen, qizim, – deb salmoqlab boshladi chol, – nemischani tuppa-tuzuk gapirsang ham, ko'rinib turibdi, bu yerlik emassan. Jirafani ko'rganmisan?

– Menga qarang, qisqa qilaylik, bilaman jira-fani, – dedi toqati toq bo'lgan Umida. – Ayting-chi, kimni jirafa deyapsiz?

– O'sha ablahni-da. Sal bo'lmaganda pulimni o'marib ketardi. Men senga aytsam u...

– Uning ham oti Gustav Umaydermi?

– Avgust Umayder u ablah, Avgust Umayder! Tushundingizmi? Nega uni men bilan chalkash-tirishadi, qani, ayt-chi, o'xshashligimiz bo'lma-sa! U ablah, men bo'lsam kasbi korim bilan kun

ko'radigan halol kosibman. U jirafadek naynov, men bo'lsam, xudoga shukur, ko'rib turibsan...
– Chol qaddini rostlab, tamakidan sarg'aygan mo'ylovini silab qo'ydi. Umida kulib yubordi.

– Men or qilaman unga o'xshashdan. Nima sabbdan adashtirishadi bizni, tavba!..

– To'xtang, ota, to'xtang!

Quvonganidan fikrini bir joyga to'plolmay qolgan Umida yugurib yana ichkariga kirdi. Endi uning ro'parasida johilligi ham, sergapligi ham yoqimli, tevaragini o'rgimchak uyasiday ajin bosgan ko'zlariga mehr yashiringan bir chol turardi. U umri mehnatda o'tgan, yenglari doim mana shunday shimarig'lik, o'zi aytgandek, haqiqatan ham halol odam bo'lsa kerak.

– Demak, u ham tikuvchimi? O'sha... jirafani aytyapman!

– Ha, baxtga, qarshi.

– Avgust Umayder deng?

– Ha, baxtga qarshi.

– Qayerda turadi?

– Uzoqda-da baxtga qarshi. Geldingford degan joyda turadi.

– Nega «baxtga qarshi?» – kulib so'radi Umida shaharchaning nomini yon daftarchasiga yozib olarkan.

– Yaqin bo'lganida, borib bir adabini berib keldim.

Umida sevinganidan cholni quchoqlab, oppoq tikanak bosgan yuzlaridan o'pdi. Keyin g'izillagancha chiqib ketdi.

– Salom degin ablah jirafaga! – deb qoldi chol yonog'ini ushlab. – Aytib qo'y, agar yana chalkashtiradigan bo'lsa...

Umida u yog'ini eshitmadi. Qariya hali albat-ta anchagacha javraydi. Qiziq chol. Shunaqa odamlar bo'ladi. O'zining odamgarchiligidan iy-mangandek, uni yuzaki badjahllik, qo'pollik yoki sergaplik bilan niqoblashga urinishadi. Muhitga moslashishning ibtidoiy usuli.

Mehmonxonada Berta qahva bilan birga bir patnis tashrif qog'ozi olib kirdi. Kimlar so'ragani, kuni bilan qayerlardan nechta muxbir, qan-day noma'lum odamlar kelib-ketgani, yana alla-nimalarni uzoq gapirib chiqib ketdi. Umida bi-rontasiga ham e'tibor bermadi, fikri-yodi Avgust Umayderda edi. Avgust... Bu albatta o'sha. Uni birinchi ko'rgan odamning ko'ngliga albatta shu so'z keladi: «Beso'naqay...». U juda beso'naqay edi. «Jirafa».

Umida kulib yubordi. Chol tushmagur-ey, zap topibdi lekin...

Ertaga tong otishi bilan jo'nash kerak. Gel-dingford. Umayder. Novcha... Beso'naqay...

Umida shu bilan tosh qotib uyquga ketdi. Ertalab Berta kelib eshik qoqqanda, u o'rnida yo'q edi.

Ko'chalarga sap-sariq kashtan bargi to'sha-lib yotibdi, onda-sonda buqsib xazon yonadi. Namxush, yalang'och xiyobonlarni tuman, tutun bulutlari chulg'agan. Tanish kuz hidi.

Faqat shahar yot. Qadimiy nemis provinsiyasi, bu yerda butun kuch, salohiyat, qobiliyat pesh-lavhga sarf qilingandek, har bir bachkana baqqol do'koni, hatto hammom, sartaroshxona ham ajab jimjimador harflar bilan o'zidan katta lavha yozib peshtoqiga qo'ndirgan, tepadagi boloxonalarda bo'lsa, arqonlarga yoyilgan ola-bula kir hilpiraydi.

Avgust Umaydarning tikuv-to'quv ustaxonasi Kirxa maydonidan o'tgandan keyin, hovli ichkarisida, bir qavatli uzun binoda joylashgan edi. Eshik ochilishi bilan qaynatilgan qayin po'stlog'i, qandaydir bo'yoq hidlari dimoqqa urildi, bir maromda guvillagan tikuv mashinalari quloqni bitirdi.

Umayder ustaxonada yo'q ekan. Umida yengil tortdi. Bu Umaydarning ham boshqa odam bo'lib chiqishidan qo'rqar edi.

Shuning uchun xo'jayinning qo'rasiga yetaklab borganlarida, novcha odamni uzoqda ko'rib, yuragi qinidan chiqayozdi. Boshlab kelgan odamga rahmat aytib, javob berdi-da, kashtan tagidagi o'rindiqqa o'tirdi. Endi nafasini rostlasa bo'ladi. Uff...

Lekin uning yuragi tinchimadi. O'zining bu begona yurtda nima ishlar qilib yurgani hushiga endigina birdan yetib borgandek edi. Kim buyurdi? Nima zarurat?

Vijdon yetaklasa, buyruqdan ham, zaruratdan ham kuchli bo'lar ekan. Topdi! Omadni qarangi! Umida bunchalik ishim yurishar deb o'ylamagan edi. Endi uning matbuot anjumani yer yuziga shov-shuv bo'ladi. Juda soz!

Qo'rada ko'ringan odam haqiqatan ham o'sha Umayder edi. U darvoza oldida bironi ko'rib, uy soyasidagi duradgorlik dastgohidan bosh ko'tardi-da, shimiga ilashgan payrahallarni qoqishtirib, bu tomon yurdi. Oyoq-qo'li uzun, bo'ydor, yag'rindor, yelkalari chiqqan, beso'naqay...

– Salom, kim kerak sizga? – dedi u.

Umida nariroqda to'xtab, jilmayib turdi: «Qaribdi. Ancha qarib qolibdi».

– Adash... – dedi sekin.

Umayder mehmonga boshdan-oyoq tikilib chiqdi, quloqlariga ishonmay, qoshini chimirib uzoq turdi. O'sha-o'sha, yonoqlari turtib chiqqan, dag'al yuziga xotiralar birpasda dam xunuk soya soldi, dam chehrasini yoritdi. Beixtiyor shivirlab: «Hamshira!» – dedi u ham.

Umida dadil qo'l uzatib yaqinlashganida, u qo'pol qo'flari bilan ikki yelkasidan ushlab, bag'riga bosdi:

– Hamshira!

Uning quchog'iga Umidaga o'xshaganlardan beshtasi sig'ar edi. Hansirab, mehmonni kichkina yelkalaridan ushlab, yuziga tikildi-da, yana bag'riga bosdi. Sarg'ish kipriklari namlangan edi.

– Hamshira, hamshira... – derdi nuqul. Bu so'z shuncha xotiralar bilan bog'liq bo'lgani uchunmi, bu sodda odamning yodida saqlanganigami, hozir Umidaga juda yoqimli eshitildi.

– Avgust!.. Men sizning ismingizni kechagina bildim.

Nega? Qanday qilib? Hozir bularni so'rash Avgustning xayoliga kelmasdi. U garang edi. Kutilmagan uchrashuv! Nima qilishni, nimadan gap boshlashini bilmasdan, darrov maqtana boshladi. Uyiga boshlab, hamma xonalarini ko'rsatdi, yillik daromadini tushuntirdi, xotini bilan tanishtirdi. Umayder, aftidan, ancha o'ziga to'q, xonalari didsizroq bo'lsa ham, boy jihozlangan, ko'pirib turgan par yostiqlar, derazalarda ohorlangan oq to'r pardalar, katta toshoyna, burchakda zarhal ikona, duxoba divan suyanchig'i ustida bir-biridan kichik yettita marmar fil...

– Aytgandek, men nuqul «hamshira, hamshira» deyapman nima deb atashni bilmaganimdan.

Xafa bo'lmang tag'in, ehtimol endi siz... – U Umidaning to'ladan kelgan qomatiga, sevinch to'la ko'zlariga yana tikildi.

– Ziyoni yo'q, shunday deb chaqiravering, – kuldi Umida. Keyin gapni chalg'itdi: – Axir olib-siz-da ustaxonani?

– Oldik. Mana, aytganimday, Gertruda bilan ikkalamiz teng sherikka, – dedi Avgust ancha hilvirab qolgan xotining yelkasiga qo'l tashlab. Ikkovlari ham baxtiyor kulib turishardi. Gertruda yoshligida chiroyli bo'lgan bo'lsa kerag-u, hozir eridan qariroq ko'rinardi. Erini kutib yolg'izlikda so'lgan boyaqish. Umida unga bir yaxshi so'z aytgisi keldi:

– O'sha yerda ham sizni ko'p gapirar edi Avgust, – dedi u ayolga qarab. Biroq sezdi, «o'sha yerda» so'zi ikkalalariga ham yoqmad...

– Qani, Gertruda, hamshirani mehmon qill! – dedi Avgust quvnoq tovush bilan. Xotini pildiragancha chiqib ketdi.

Bular ikkovlari divanga o'tirib o'z ahvollaridan, bola-chaqalaridan, o'tgan umrlari, bosgan yo'llaridan uzoq gaplashishdi. Umidaning hikoyasi Kurt Bergerga kelib taqalganda, Avgust g'azablanib: «Obbo jallod-ey!» «Voy yirtqich-ey, tirik ekanmi-ya!» deb, ro'molchasi bilan terini artib o'tirdi. Gap matbuot anjumani, guvohlik berishga kelganda ham, cho'qmorday mushtumini tugib: «Qoyilman sizga, hamshira! Fosh qilib adabini berish kerak qotilning. Butun dunyoga sharmanda qilish kerak!» – deb ma'qulladi. Qizishib, tizzalariga shapatilab, o'rnidan turib ketdi.

– Qarang-a! Ilmga o'rmalabdi deng! O, yirtqich-ey! Oldingizga o'zi keldimi? Oyog'i kuyyapti-da, tipirchilab qolgan.

– Ha, Avgust, men butun voqeani ochib tashlayman, ertagayoq butun dunyo biladi. Lekin bu oson emas. Men unga matbuot anjumani chaqiraman deb ochiq aytib qo'ydim. U ham hozir tinch yurmagan bo'lsa kerak. Chora ko'radi, ig'vo qiladi, muxbirlarni sotib oladi, o'zingiz bilasiz, hech qanday qabihlikdan qaytmaydigan odam. Ehtimol, u yolg'iz emasdir... Mening esa birdan-bir ishonchim – siz. Borib, matbuot anjumani vaqtida guvohlik berasiz, ya'ni, shunday-shunday voqealar haqiqatan ham bo'lgan edi, deb...

– Yo'q!!!

Bu Gertruda edi. Uning tovushi uzoq yig'lab tomog'i qurigan odamnikiday xunuk xirillab, bo'g'iq yangradi. U qo'lida sanchqi, pichoq ushlagancha stol oldida baqrayib turardi.

– Yo'q, yo'q, yo'q! Avgust, hech qayoqqa bormaysan! – deb qichqirdi u.

– Frau Gertruda... – deb o'rnidan turdi Umida hayron bo'lib. – Frau Gertruda, axir...

– Yo'q dedimmi, yo'q! Hech qayoqqa bormaydi, bas! – deb Umidadan qo'rqqandek orqasiga tisarildi Gertruda. Uning oppoq, so'lg'in yuzlaridan yosh oqar edi.

Umida Avgustga o'girilib, unga savol nazari bilan tikildi. Daf'atan ishning bunday pachavasi chiqishini sira o'ylamagan edi, kalovlanib qoldi. Lekin ishning bu xotin aytgandek bo'lishini ko'z oldiga keltirolmasdi.

– Gertruda... – dedi Avgust.

Xotini qaramadi.

– Asablari qattiq qaqshagan... – deb sersuyak yelkalarini qisib, xotini uchun juda o'ng'aysizlan-

gandek, uzr so'ray boshladi. Lekin shu payt Gertrudaning qattiq shang'illagan yig'i aralash g'azabli tovushi yana eshitildi:

– Kim qaqshatgan mening asablarimni? Kim? Qani ayt-chi, kim? Sen! Sen! Sen! O'sha siyosatningni deb...

– Men siyosatga aralashgan emasman.

– Aralashmaganmisan? Konslagerdan kim qoq suyak bo'lib qaytib keldi! O'sha siyosat tufayli emasmidi? Mana, tag'in bosh suqmoqchisan! Kim oyoqqa turg'izdi seni, unutdingmi? O'lsam o'lib bo'ldim-ku sening dastingdan... Endi uy-joyli bo'lib, jonim sal orom olganda... Yo'q, yo'q, toqatim qolmadi, tamom bo'ldim...

Uning yig'isi tinguncha jim turishdi. Keyin Umida yana Avgustga yalingandek qaradi.

– Avgust... adash...

Avgustning birdan bo'shshib, chetga qaragancha bosh egib qolgani Umidani battar tahlikaga soldi: «Nahotki? Nahotki... Gap Gertrudaning o'zidagina emas shekilli...»

– Avgust, men sizga ishonaman. Frau Gertrudaga tushuntiring.

Avgust o'rnidan jilolmay, ikkilanib turganida yana xotining achchiq tovushini eshitib, bukchaydi.

– Gap tamom, xonim, biz bunday ishlarga aralashmaymiz! – derdi Gertruda nariroqda turib. Erining sal bo'shshaganini ko'rib, u yana dadillangan edi, ovozi ham yangrab eshitildi. Umidaning yana Avgustga yalinishdan boshqa iloji yo'q edi.

– Buning hech qanday xavfi yo'q axir, sud emas, bor gapni aytib, tasdiqlasangiz bo'lgani, Avgust.

– Biz, hamshira, Gertruda bilan ikkalamiz ustaxona sotib olib, ro‘zg‘orimizni biroz yo‘lga solib, bola-chaqamiz bilan endi shu kunga yetishgan edik...

– Qulay payt. Biz harakat qilmasak, kim qiladi bu ishni? Minbarga chiqsa – indamasak, partiya tuzsa – indamasak... Yaqinda, o‘sha yillardagidek, ko‘cha to‘latib marsh qila boshlashsa ham, yana deraza pardasini qiya ochib tomosha qilamizmi?..

– «U yillar...» «O‘sha yillar...» Nahotki unutib bo‘lmasa?! – deb dod soldi Gertruda.

– Avgust, siz mard odam edingiz-ku? Esingizdami...

– Yo‘q, yo‘q, esimizda yo‘q! O‘tib ketgan. Al-laqachongi gap! Avgust hech qayoqqa bormaydi, tushundingizmi, xonim! – Gertruda yana yig‘lab kelib, erini yelkasidan quchoqladi, yosh boladek uning orqasiga pusib, yoshli ko‘zlarini javdiratdi.

– Bizning bolalarimiz bor, hamshira,– dedi lat-taday bo‘shashgan Avgust ham yolvorib.

– Mening ham... bolalarim bor.– dedi sekin Umida tovushi tovlanishidan qo‘rqib. Jujuqlarini sog‘ingan edi.

– Siz do‘zaxni to‘zg‘itib qo‘yib, bolalaringiz oldiga jo‘naysiz-ketasiz, xonim,– dedi Gertruda. – Biz bo‘lsak bu yerda bor-yo‘g‘imizdan ayrilib, yana...

– Keyin ular bizni qo‘yishmaydi, hamshira...– Beso‘naqay Umaydarning yo‘g‘on tovushida ham yig‘lamsirash ohangi bor edi. – Men sizdan qarz-dorman albatta, men sizni hech qachon...

– Gap menda emas, Umayder, men sizdan qarz talab qilib kelganim yo‘q. Bola-chaqalarimiz

tinch-omon katta bo'lishi uchun Bergerga o'xshaganlar tahlikaga tushishi kerak, agar ular o'zlarini bemalol sezishsa, o'sha yillarning yana takrorlanishi hech gap emas, frau Gertruda! Ko'rdingizmi, «o'sha yillar» ni men emas, Bergerlar eslatyapti... O'ylang, Avgust, bu juda muhim ish. Mardlik ishi. Shunday ish sizga bog'liq bo'lib turibdi.

– Yo'q, bu ish bitta Avgustga qarab qolgan emas, bitta Avgust nima qilardi? – dedi ayol Umayderning orqasida turib. Erini hozir birov tortib olib qo'yadigandek, uning ko'ylagiga yopishgan edi. – Biz hech qayoqqa bormaymiz, tamom! – U erini chimchiladi, biqiniga turtdi. Umayder ham boshini quyi solib, yelkasini qisdi:

– Biz... borolmaymiz, hamshira... afv etasiz. Umida eshikka o'girilib sovuq manglayini ushladi.

Shuncha yugurib-yelishlaridan keyin ko'ziga avliyo ko'ringan bu odam birdan unga begona bo'lib qoldi.

Sekin eshikka qarab yurdi. Er-xotinning orqasidan tikilib qolishganini sezib turibdi. Xotini balo-qazodan qutulgandek xursand, albatta. Ikona qarshisida yoshli ko'zlarini yiltillatib, shoshib-pishib cho'qinayotgan bo'lsa ham ajab emas. «O, mayn got!» Avgust-chi? Nima qilishini bilmay, vijdon azobida qoldi...

– Hamshira...

Mehmon bir umid bilan to'xtadi. To'xtadi-yu, orqasiga qayrilmadi, quloq soldi: nima der ekan, «Ertaga yetib boraman!» – deb qichqirsa-chi?

Ancha jimlikdan keyin Umayder uzrli tovush bilan dedi:

– Qahva tayyor edi-ku... Hamshira? Endi ko‘rishmaymizmi?

– Bildim, Umayder...– dedi Umida. Yo‘lida davom etdi. «Sizga bog‘liq» deb qo‘shib qo‘ymoqchi edi, indamadi. Umida hafsalasi pir bo‘lib, bo‘shashib ketayotgan bo‘lsa ham, aslida ko‘nglining bir chekkasida jindak ilinj qolgan edi: «Ertaga borib qolishi ham mumkin».

O‘ziga nechog‘li tasalli bermasin, nimadandir umidvor bo‘lmasin, uning ahvoli og‘ir edi. Endi takkall qilishdan bo‘lak iloji yo‘q. Chekinish mumkin emas. Simpozium qatnashchilari, qancha-qancha olimlar undan izoh kutyapti. Muxbirlar har qadamda yo‘lini to‘shadi. Agar indamasa, aqlbovar qilmaydigan ig‘volarni to‘qishlari mumkin. Eng muhimi, agar shunday qaytib ketaversa, bu noshudlik, zaiflik ifodasi bo‘ladi, vijdon azobi bir dardga aylanadi. Umida o‘zini biladi axir! Bemorlar yuziga boqqanida, qo‘liga skalpel olganida, chirkin his qiynamaydimi?..

Mehmonxonada yotog‘iga kirsas, stolda samolyot chiptasi turibdi. Bugunga, Moskvaga. Kimdir unga tez jo‘nab ketishni taklif qilibdi.

Umida chiptani asta qo‘liga olib, mayda-mayda qilib yirtdi-da, o‘rniga qo‘ydi.

– Yo‘q, ketmayman. Ishim bor, – deb yumshoq kursiga o‘zini tashladi. Jilmaydi. O‘zidan kimningdir qo‘rqishi zavq bag‘ishlar edi...

Matbuot anjumani ertasiga, Umida turadigan eski mehmonxonaning birinchi qavatidagi doim huvillab yotadigan «Konferens-salon»da ochildi. Salon tor, almisoqdan qolgan eski divanlar, ikkinchi qavatga buralib chiqib ketuvchi, doim

g'irchillab turadigan yog'och zinalar ham liq to'la; labiga uzun mushtukli sigareta qo'ndirgan muxbir xonimlar tizzalarini ochib, derazalarga chiqib o'tirishgan: o'rtadagi uzun stol atrofida munkillab qolgan kekxa, lekin sipo olimlar suhbatlashar edi. Ko'pni ko'rgan, qari, bachkana kiyingan, yosh, doim serharakat muxbirlar kinoapparatlarini moslab, yondaftarlarini varaqlab, ishchan qiyofada saqich chaynashar, bir-birlari bilan uzoqdan baqirib salomlashishar, sabrsizlik bilan alanglashar, sigaretalarini burqsitishar edi. Projektor yorug'ida hozirdanoq quyuq tutun suza boshladi.

Umida kirib kelganda, ko'p tilli g'ovur-g'uvur asta bosildi. Elchixonaning press-attashesi, diplomatlarga xos ixcham va sodda kiyingan yoshgina yigit, fotoapparatlar chiq-chiqi tugashini bir nafas kutib, anjumanni ochdi. Bayonot uchun o'zbek olimi, doktor Qoriyevaga so'z berildi.

– Xonimlar va janoblar! – dedi Umida yeb qo'ygudek bo'lib tikilgan ko'zlarga qarab. – O'pka kasalliklari bo'yicha xalqaro simpoziumda o'z ilmiy axborotimdan voz kechganimdan buyon juda ko'p matbuot vakillari buning sababini so'rab, menga murojaat qilishdi. Bu xatti-harakatimning sabablarini keng jamoatchilik bilishi zarur deb topganim uchun mazkur matbuot anjumanini chaqirib, siz muhtaram zotlarni bezovta qilishga jur'at etdim.

Umida ancha ravon, ortiqcha hayajonsiz so'zlay boshlaganini ta'kidlab qo'ydi ichida. U to'rdagi uzun, yaltiroq stol yonida yolg'iz o'zi tikka turardi. Qora atlas ko'ylak ustidan kiygan

qora nimchasi to'lagina belini qisib turar, boshiga chambarak qilib turmaklangan yo'g'on qora sochi uni yana ham qoramag'izroq qilib ko'rsatar edi. Qo'lida ham, stolda ham hech qanday qog'oz yo'q. Shoshmasdan, yangroq nemis tilida so'zlar ekan, dastlab sal bezovtalangan osuda qorachiq-lari salonning dam u yeriga, dam bu yeriga alanglab turdi. U qidirgan odamlar yo'q, na Berger, na Umayder. Ko'zlari yuqori zinalarni ham, yo'lakda tikka turganlarni ham oralab chiqdi. U Avgustdan negadir hamon umidvor edi.

Vaqt yetib, Umida asosiy bayonotini ifodalashga kirishdi. Boshladi-yu, xuddi xotiralaridagidek, o'sha uzoq yillar ortida qolgan mash'um revierdagidek o'zini birdan yolg'iz sezdi. Tiriklayin tilkalangan o'sha odamlarning tanish yuzlari, o'lim oldidagi ingrashlari, so'niq g'azablari; oq xalat, qora etik kiygan «doktor»ning hissiz, sovuq ko'z qarashlari – hammasi ko'z o'ngida turibdi-yu, bular bari hozir ismsiz-jimsiz... Umida o'zi yolg'iz. Na guvohlar, na qurbonlar, na Bergerning o'zi...

Lekin bu yolg'izlik battar irod bag'ishlar, kuch berar edi. Zaldan yuziga qadalib turgan o'nlab foto-tele-kinoapparat obyektivlari jonli ko'zdek tuyular, birontasidan hozir gumburlab o'q chiqib ketadigandek, Umida o'ziga o'qtalغان qurol halqumlari qarshisida qo'rqmay yolg'iz turgandek edi.

Bir payt nutqi davomida o'tirganlarni so'zlariga ishontirish uchun ortiqcha urinayotganini payqab qoldi. Buning keragi yo'q edi. Uning gapi mutlaqo xolis bayonot va bir olimning qat'iy vijdon noroziligidan iborat bo'lishi kerak.

Masalaning doktor Bergerga bog'liq ekanini ko'plar ilgariidan taxminlab bilgan bo'lsa ham,

bayonotning mohiyati ma'lum bo'lganda, salon ari uyasiday g'uvillay boshladi, yog'och zinalar og'ir g'irchilladi, ba'zi olg'irroq muxbirlar magnetofonlarini ochiq qoldirib, teletaypga yugurishdi. Bunday shov-shuylarni ko'p ko'rib, pixi qayrilganlari bo'lsa, oyoqlarini chalishtirib, gavdalarini orqaga tashlab o'tirganча, beparvo quloq solishar, har zamonda bir-birlariga xat yozib uzatishar, yuzlarida g'azab ham, hayrat ham sezilmas edi.

– Sharmisorlik! Germaniyaga isnod! – degan tovush eshitildi orqadan. Uni kimdir tartibga chaqirib, tinchitib qo'ydi. Umida gapida davom etardi. U hech narsaga qaramay, deyarli osoyish-ta, batafsil gapirdi, Kurt Bergerdek kishining fan dargohiga, ilmiy kafedralarga, klinikalarga oyoq bosishiga qat'iy norozilik bildirib, barcha vijdonli olimlarni bu bayonotni qo'llab-quvvatlashga chaqirdi, eng insonparvar fan bo'lgan tibbiyotning pokligini, oliyjanob an'analarini, uning ulug' insonparvar daholari hurmatini, olimlik sharafini himoya qilishga da'vat etdi.

Endi uning tovushi yana ham tiniq, dadil, yangroq edi.

Shundan keyin savol-javoblar, anjumanining eng og'ir, asabiy qismi boshlandi. U zo'r shovqin-suron bilan, go'yo hamma derazalardan, eshiklardan, yo'laklardan kirib kelgandek bo'ldi. Hamma oyoqqa turib ketgan edi.

So'z oluvchilar savolidan oldin o'z gazetasi yoki o'z radio-televideniye kompaniyasining nomi yozilgan lavhani baland ko'tarib ko'rsatar, yoki uni qichqirib e'lon qilari, savol e'tiborga loyiq bo'lmasa, o'zidan-o'zi shovqin ichida ko'milib qolaverar edi.

– Doktor, ayting-chi, Bergerning o'sha paytdagi operatsiyalarida siz hamshira sifatida bevosita qatnashganmisiz, yoki operatsiyalar jarayonini o'z ko'zingiz bilan ko'rganmisiz?

Bu savol o'ziga yo'l ochib, zalda tinchlik o'rnatdi.

– Yo'q, – dedi Umida jimjit zal o'rtasiga qarab.
– Mening vazifamga palatani ozoda tutish, bemorlarga qarash, ularni operatsiyaga tayyorlash singari yumushlar kirar edi. Men palata hamshiraligiga tayinlangan asira edim, xolos. – U bilagini ochib konslagerdagi asirlik raqamini ko'rsatdi. Fotoapparatlar chiqilladi. Umida g'ijinib o'zini projektor yorug'idan chetga oldi. Odamning yuzini qadoq qilib yuborishadi bular, Umida umri bo'yi ham muncha ko'p suratga tushmagan edi.

– Sizning ilmiy axborotingiz bilan qayerda, qachon tanishish mumkin? Simpozium to'plamlarida chiqadimi?

– Agar u to'plamlarga Kurt Bergerning axboroti kirsa, chiqmaydi, – dedi Umida.

– Chiqmaydi! Asli bormi o'zi? – degan xushchaqchaq tovush eshitildi.

Zinapoya tagidagi jimjimador eski divanda uch yigit saqich chaynab o'tirardi. Bu ovoz o'shalaridan biriniki. Ular uchalasi ham bashang kiyinib, ko'krak cho'ntagidan oq ro'molchalari chiqib turgan, sochlarini moylab silliq taragan yosh jentelmenlar, hech narsa yozmay-chizmay halidan beri quvnoq gaplashib o'tirishibdi.

Hamma ovoz chiqqan tomonga qayrilib qaradi-yu, jimlik o'rnashmadi. Faqat, sochlari to'kilgan keksa fransuz o'rnidan turganda zal tinchidi.

– Madam, – dedi salmoqlab qari muxbir, ko'zoynagini hafsala bilan artarkan. U ruscha

so'zlardi: – Siz tarixni ancha ishonarli qilib gapirdingiz. Lekin biz istardikki... ya'ni, bu voqealarning guvohlari bilan qachon va qayerda uchrasha olamiz?

Umida bu savolni kutgan edi. Uning javobini necha kundan beri o'ylayotgan bo'lsa ham, topolgan yo'q, tayyor emas.

– Guvohlar yo'q... – dedi u zalga birinchi marta xavotir bilan qarab. Nemischa javob berardi. Zal asta g'uvillay boshladi. – Tushunib turibsizki, guvohlar hammasi halok bo'lgan, janoblar. Shuning uchun, mana men guvohlik beryapman. – Guvillash orta bordi, Umida terlab ketdi: hushtak chalishmasa bo'lgani. Eh, Avgust Umayder... Shu zumda bir ko'rinib qo'ysang nimang ketardi! Yurak o'z joningni saqlash uchungina ekan-da?!

– Qiziq-qiziq xotiralaringizni hikoya qilib bermoqchi ekansiz, bizni tinch qo'yib, bola-baqrani to'plasangiz bo'lmasmidi, xonim? – deb qichqirdi haligi uch oliftaning yana biri. Bu savol javob talab qilmasdi, shuning uchun g'ovur-g'uvur yana kuchaydi – bu baqiriqni kim ma'qullamoqda, kim qoralamoqda – bilish mahol edi. Qulog'i bitgan Umida boshlar ustida suzgan quyuq tutunga tikilib turib, na o'z qadrini, na o'lik-tirikning hurmatini biladigan bu bebosh to'daga nisbatan bir parvosizlik, befarqlik seza boshladi.

Bir ingichka, novcha xotin inglizchalab qichqirdi. Uning gapini Umidaga tarjima qilishdi:

– Qoriyeva xonim, bir daqiqa faraz qilaylikki, o'sha qurbonlar, o'sha tajriba jarayonida o'lgan odamlar mutlaqo bo'lmagan deylik. O'shanda siz doktor Berger kashfiyotining fan uchun ahamiyatini tan olarmidingiz?

– Yo‘q, men buni faraz qilolmayman, miss. Yarim daqiqa ham faraz qilolmayman! Chunki hayvon o‘rnida tajriba stolida o‘ldirilgan o‘sha o‘nlab odamlar mening ko‘z o‘ngimda turibdi. Ular biron daqiqa va bir umr mening ko‘z o‘ngimdan ketmaydi... Men shifokorman, odamlarni o‘ldirish uchun emas, ularni o‘limdan saqlash uchun yashayman.

Zal tinch edi.

– Bizningcha, siz ko‘proq tashviqotchisiz!

Bu qichqiriq jimjit zal tepasida muallaq qoldi.

Hech kim indamadi. Haligi silliq sochli jentelmenlar tomonga hech kim qaramadi ham. Ovozning o‘shalardan chiqqanligini hamma bilardi. Bu o‘ng‘aysiz jimlik uzoqroq cho‘zildi. Buni o‘zlariga e‘tibor deb bilgan haligi uchovidan biri, keksarog‘i o‘rnidan turdi.

– Madam, siz doktor Bergerga qarshi hech qanday isbot yoki guvoh ko‘rsatmadingiz, – dedi u beparvo tebranib qo‘lida kalitmi, qalammi – bir zanjirli narsani aylantirib o‘ynarkan. – Xo‘p, mayli. O‘zingizning ilmiy axborotingizni ham e‘lon qilmadingiz. Endi umuman fanga aloqangiz borligiga ham hech qanday isbotsiz ishonaveramizmi?

Zal bir to‘lg‘anib, jimjit bo‘lib qoldi. Qog‘oz shitirlagani ham eshitilmas edi. Umida bu kekxa oliftani qayerdadir ko‘rganga o‘xshaydi-yu, hozir bu haqda o‘ylashning payti emas edi.

– Javob beraman, ser, – dedi u. – Janoblar, siz, uchalangiz ham, – u zina tagida oyoq chalishtirib o‘tirgan haligi silliq sochli jentelmenlarni ko‘rsatdi, – siz uchalangiz ham Kurt Berger a‘zo bo‘lgan partiyaga mansub ekanligingiz ayon bo‘ldi. Men

sizga hech qanday isbot keltirmayman. Sizga isbot kor qilmasligini tarix yaxshi biladi. Yuridik jihatdan sizning partiyangiz bilan biz hali ham urush holatidamiz. Biz fashizm bilan hech qachon yarashgan emasmiz!

Avval kimlardir qarsak chaldi, keyin zal portlagandek birdan guvillab, hech narsa eshitilmay qoldi. Birovlar qalam-qog'ozni yig'ishtirib yugurgancha to'dani yorib chiqib ketdi. Kimdir kursi ustiga chiqib qichqirib so'z so'rar, boshqasi so'z olmasdanoq kimnidir baqirib so'kar edi. Suhbatni davom ettirishning imkoni qolmadi. Press-atlashe Umidaning imosi bilan mikrofoniga bo'ynini cho'zib, bir nimalar dedi, bayonotning xolis yoritilishiga umid bildirdi-da, anjumanni yopdi.

Umida yotog'ida yolg'iz qolgandan keyin asabini bosib olish uchun shoshib u yoqdan bu yoqqa yurarkan, salondagi boyagi suron miyasida hamon g'uvillayotgandek edi. Biroq asabi bosilmadi, qaytaga battar bo'lib, nafasi tiqilib, havo yetishmay qoldi. Tamaki tutuni singgan nimchasini yechib tashladi. Nima bo'ldi o'zi? O'ylagan gaplarining hammasini aytdi-ku? Ko'nglini bo'shatdi. Vijdoni oldida musaffo bo'lib oldi. Yengil tortishi kerak edi. Lekin orom topolmayapti.

Yo biron fikrini tushuntirolmadimi? Ortiqcha so'z qotdimi? Yo'q. Hammasi haqqoniy, puxta, tiniq. Ortiq chirangani ham yo'q, xotirjam, osoyishta gapirdi. Ammo nimagadir qoniqish yo'q, ko'ngli xijil, bezovta.

Nazarida u asosiy maqsadga erisholmadi, uning samimiyatini anglamadilar. Ularga isbot

kerak, guvoh kerak. Oddiy hisning, yurak nolasi-ning bunda qadri yo'q.

Qiziq, Berger qayerda? Nima qilyapti? Uning bugungi gaplarini eshitmagan bo'lishi mumkin emas. U ahvolini Umidadan yashiryapti. Istehzoli kulib, may ichib o'tirganmikan yoki talvasadamikan?

Har holda, ertaga bir shov-shuv bo'ladi. Yo uning foydasiga, yo...

Umida derazani ochib yubordi. Yomg'ir hidi keldi. Bir haftadan beri yog'olmay, uzoqda bo'g'iq momaqaldiroq yumalardi. Umida namiqqan yoqalarini bo'shatdi. Qop-qora derazaga boqarkan, hatto ko'zlarini qisdi: tun qorong'isi shu qadar quyuuq, tubsiz edi. Havo bo'lsa shunday ziq, dim, elektrlanganki, gugurt chaqsang, portlab ketadiganday. Yurakni ezadigan jimlik chakkalarini og'ritdi. Endi bu qorong'i jimlik va dimlikka bardoshi tugadi deganda, qayerdandir, tun qa'ridan, qizigan temirdek oppoq chaqmoq otilib, yovvoyi kuchini qayoqqa qo'yishni bilmagandek, shunaqa gumburladiki, ko'k gumbazi chaq nab, yer titrab ketdi. Umida yerga botib turgan og'ir qizil g'isht binolarning qog'oz o'yinchoqdek silkinib ketgani ni butun vujudi bilan sezdi. O'lik chaqin tomlar ni, tomlardagi nayzalarni, daraxtlarni, shoxlarda ilinib turgan har bir bargni bir zum yoritib, keyin yer-u ko'kni ko'r qildi-qo'ydi.

Umida chiroq yoqishga qo'rqdi, devorlarni ushlab borib, kresloni topdi.

Bir nafasdan keyin shovillab yomg'ir quydi. Bir haftadan beri yog'olmay havoni dimiqtirib turgan bulutlar nurab to'kilmoqda edi. Umida bir me'yorda shovillagan kuz yomg'irining sarin

salqinidan sal orom topgandek bo'ldi, bo'shashib kresloga cho'kdi. Xona qorong'i edi.

U bugun ham o'tirib tong ottiradi shekilli, a'zoyi badani majaqlangandek, tamom toliqqan bo'lsa ham, uyqudan darak yo'q edi. Stolda maydalab yirtilgan chipta yotibdi. Yuragi uvushdi. Birdan bolalarini qo'msab, uyiga qaytgisi kelib ketdi...

Kurt Berger baribir fosh etilmay qoldi. U hamon qomati tik, dadil yuraveradi, o'zidan mamnun, sal jilmayib ta'zimlarga bosh egib qo'yadi, oq xalat kiyib, klinikalarga kiradi, minbarlarga chiqadi. Atoqli olim qiyofasida auditoriyalarni og'ziga qaratadi.

U shuning uchun odam o'ldirgan, soppasog' odamlarni... ko'ksini yorib, oylar davomida o'pkasini qiymalab, asta-sekin o'ldirgan. Yashnab turgan navqiron hayotning kunlab, soatlab so'nishi, murdaga aylanishi necha martalab uning sovuq nazaridan o'tgan. Yillar davomida...

Kimlardir tirik vujudni, miya faoliyatini butun ilohiy qudrati bilan kibernetik modelda takrorlashga urinadi. Kimlardir moddaning tunganmas sirlariga, samoviy odamlarning sehrlarini fosh etishga intiladi. Hammasi inson uchun, uning qudrati, sharofati bilan; ayni paytda kimlardadir milliard yillar ilgari ibtidoiy yirtqichlik instinktlari hali tirik...

Yaqinda televizorda bir toshni, uning soyasini ko'rsatishdi, balki ertaga uni muzeyga qo'yarmiz. Oy toshi... Bizdan million-million nur yillari uzoqligidagi tumanliklarning kimyoviy tarkibi aniq. Ammo inson bilan hayvonning chegarasi qayerda – biz buni hali bilmaymiz.

Chindan ham insonlikning chegarasi qayerda? Mukammal, oliyjanob insoniy poklikdan hali shunchalik uzoqmizmi? Yoki hamma odamlar ham inson emasmi? Nega bo'lmasa qonunlar bir, huquqlar bir, unvonlar bir?..

Bir yepiskop shunday degan edi: «Hayvoniy instinktlar insonga tahdid sololmaydi. Inson hayvonlik bosqichidan allaqachon o'tib ketgan. Endi unga iblislik tahdid solishi mumkin, xolos».

Ajabo! Iblislik. Qanaqa iblis? «Sariq iblis»mi?

Umidaning xayolida zamonlar, tushunchalar qorishib ketdi. O'ngi bilan tushi ham, kun bilan tun ham qorishib ketdi. Bir vaqt ko'zini ochib qarasa, derazalar yorug'. Yomg'ir tinib, havo yorishdimi yoki tun o'tib, tong otdimi?

Eshik taqilladi. Junjilib qolgan Umida kreslodan shoshib turib, u yoq bu yog'ini tuzatdi.

– Kiring.

– O, frau doktor! Qanday ko'ngilsizlik! Qanday ko'ngilsizlik! – Xonaga Bertaning o'zidan avval ovozi kirdi: – Qarang-a, shunday jentelmenni o'ldirishibdi! Qanday xushbichim edi, qanday xushmuomala... – U yig'lagudek bo'lib bir dasta gazetani stolga qo'ydi. Qahvani doktorning qo'liga berdi.

Umida gazetadagi suratga ko'z tashladi: qayoqdagi ko'rimsiz, oriq, sal shishinqiragan ko'zlari ichiga cho'kib ketgan, shlyapasi g'ijim bir odam edi. Nimasi xushbichim buning? Berta tanisa kerak-da. Har kimning o'z dunyosi, o'z hasrati...

Bir mahal Umidaning qo'lidagi likopcha bilan kichkina quloqlik idish tebranib zirillay boshladi, qahva to'kilib ketdi, yaxshiki, Berta vaqtida qo'lidan oldi, bo'lmasa tushib sinardi. Umida ikki

qo'llab gazetani yozib ushlagancha kursiga o'tirib qoldi. U shoshib qolgan, hali quvonishini ham, quvonmasligini ham bilmas edi. Haligi suratning tepasidagi to'rt ustunga kechagi matbuot anjumanining hisoboti bosilibdi. To'laligicha. Savollar, javoblar, qarsaklar, shov-shuvlar hammasi! Qanday bo'lgan bo'lsa – shunday. Ikki joyda Umidaning gapirib turgan surati ham bor.

Umida shoshib ko'z yugurtirdi, ha, hammasi qanday bo'lsa, shundayligicha bosilibdi. Xolis. Gazeta o'zidan hech narsa qo'shmagan. Nechuk bunday bo'ldi? Bu yerning gazetalari unday qilmas edi-ku? Bu yaxshimi, yomonmi?

Umida yana ko'z yugurtirib, o'z javoblarini o'qiy boshladi. Yonida Berta bir qo'lida qahva ushlagancha hamon zorlanar edi.

– Juda ko'nglim bo'sh, frau... o'lay agar, yig'lab yubordim. U jentelmenni bir martagina ko'rgan bo'lsam ham, shundoq ko'z oldimda turibdi. Juda achinarli voqea yuz berdi-da...

Umida unga qayrilib qaradi. Bertaning sepkilli yuzi qizarib ketgan edi.

– O'ldirib ketishibdi...

– Kimni? – deb so'radi Umida.

– Voy, o'qimadingizmi, frau... Mana, axir, mana, – deb Berta yonoq suyaklari chiqib turgan haligi oriq odamning suratini turtib-turtib ko'rsatdi. – O'sha kuni sizning yoningizga kelgan jentelmenchi! O'qing! O, qanday achinarli voqea, doktor!

Umida hech narsani tushunmadi. Lekin yuragi «shuv» etib ketganini sezdi. Gazetaning qayeriga qarashni bilmay, sarlavhalarni o'qidi. Nima deyapti bu ayol? «O'sha kuni kelgan jentelmen?»

Kim kelgan edi? Berger? Ha, Bergerdan boshqa hech kim kelgani yo'q...

– Men yo'g'imda kelibmidi?

– Yo'-o'-o'-q, axir! Kelib siz bilan suhbatlashib o'tirdi-ku? Xushbichim, xushmuomala...

– U Berger edi, Kurt Berger! – dedi Umida negadir zarda bilan

– Ha-ha! O'sha, axir! O'sha odamni aytyapman, frau doktor...

– Berger? Uni kim o'ldiradi? Qachon? Nega?

Umidaning xayoliga bir fikr chaqmoqdek urildi: «Umayder! Nahotki...»

Ko'zlariga ishonmagandek, yana suratga tikildi. Yo'q, bu boshqa odam edi. Umida uni hech qachon ko'rmagan.

Uff, nima balo bo'lyapti o'zi! Umida ikki qo'lini yuziga bosganicha bir zum o'tirib qoldi. So'ng yana gazetaga tikildi. Ko'zi birdan surat tepasidagi sarlavhaga tushdi: «Allo, politsiyami? Darrov yetib keling. Men odam o'ldirdim!» Qora, yirik harflarni yana bir ko'zdan kechirdi. Keyin xabarni o'qiy boshladi: Uning cho'g'lanib turgan ko'mirdek qorachiq-lari gazetani yondirgudek edi.

Bugun kechasi soat ikkilarda noma'lum bir odam doktor Bergerni o'z ish xonasida otib o'ldiribdi. Qotil o'sha yerning o'zidayoq politsiyani chaqirib, o'zini qonun ixtiyoriga topshiribdi. Xabarda voqea butun tafsilotlari bilan bayon etilgan edi, suratdagi – o'sha noma'lum odam ekan.

Umida uning kirtaygan umidsiz ko'zlariga qarab, o'rnidan turib ketdi. Bunday ko'zlar... bunday ayanchli ko'zlarni u faqat konslagerdagina ko'rgan. Bu, shubhasiz, Bergerning qurbonlaridan biri. Lekin u qayoqdan chiqdi?

Umida shoshib kelib, yana gazetani qo'liga oldi.

Haligi xabardan pastroqda «Qotil bilan intervyu» bosilgan edi. Qotil unda o'z nomini, tug'ilgan joyini aytadi. Bir vaqtlar juda baquvvat sportchi yigit bo'lgan ekan. Urush yillari, o'n to'qqiz yoshida gestapo qamoqxonasidan Berger klinikasiga ko'chirilibdi, bir necha operatsiya davomida bitta o'pkasi batamom olib tashlanibdi. Endi ikkinchi o'pkasini ham operatsiya qilishga tayyorlab yurishganda bombardimon bo'lib qolib, qochibdi. O'shandan buyon bir o'pka bilan yashab kelayotgan ekan. O'shandan beri umri to'shakda o'tibdi, o'shandan beri havoga, odamlar kecha-yu kunduz shimirib yurgan oddiy havoga zor bo'lib yashabdi. Bergerni ko'rmasdan o'lmaslikka qasd qilgan ekan. Kecha to'satdan radioda uni gapirib qolganlarida, so'nggi darmonini yig'ib to'shakdan turibdi, uyini topib kelibdi. Uchratibdi. «Bu yog'ini o'z'laringiz bilasizlar. Men shuning uchun-gina jon saqlab kelgan edim, endi... endi mana, qamanglar meni...» – debdi qotil.

Sahifaning eng pastida politsiya boshqarmasi xabar berar edi: qotilni qamoqqa olishga qonun yo'l qo'ymaydi. Shifokorlarning xulosasiga qaraganda, uning bir oylikkina umri qolgan...

O'sha za'faron yuzli, qoq suyak odam, xuddi narigi dunyoning darchasidan mo'ralagandek hali-hali Umidaning ko'z oldidan ketmasdi.

– Men uning o'n to'qqiz yoshlik navqiron chog'ini sira-sira ko'z oldinga keltirolmayman, – dedi Umida bir nuqtaga tikilib.

– Bir oy bo‘lsa... hozir u...

– Endi u yo‘q, Azimjon, – dedi Umida. O‘ychanlik bilan qo‘shib qo‘ydi. – Bir o‘pkali qasoskor. Mening guvohim...

– Har narsa o‘z vaqtida bo‘lib o‘tgani yaxshi, bolam. Yana bir oy kechikkaningda shu so‘nggi guvohni ham topolmas eding.

– So‘nggi guvohmikan, dada?

Ochil buva uvushgan tizzalarini uqalab, o‘rnidan turdi. Piyolalarda choy sovib qolgan edi. Lim-lim oftob to‘la xonalar jimjit, faqat qaysi bir darparda orqasida qamalib qolgan qovoqarigina tinmay vizillar edi.

Chetroqda o‘tirgan Azimjon og‘ir xotiralardan keyin chuqur o‘yga tolgan bu ajoyib xolasiga tassalli bergisi keldi:

– Hech xafa bo‘ladigan joyingiz yo‘q ekan, Umida opa. Avvalo, uni siz o‘ldiribsizmi? Qasosli dunyo qaytadi. Xo‘sh... u yashab yuraversa-yu, siz shundoq qaytib kelganingizda, ko‘nglingiz battar notinch bo‘lardi.

– To‘g‘ri aytasiz, Azimjon. Lekin o‘sha yerdan qaytganimdan beri, bir nopok narsani bosib olgan odamday dilim g‘ash.

– Mening ham... – dedi Ochil buva belini ushlagancha gilamda paypoqchan yurarkan, – mening ham ko‘nglim xira tortdi, bolam. Endi sening uyingdan asablarimiz qittak orom olib, ko‘nglimiz ravshan tortib ketarmiz desam... bo‘lmadi.

– Bilasizmi, dada, borib-borib odamning axloq boyligi yetmay qolmasmikan – men nuqul shuni o‘ylaydigan bo‘lib qoldim. Odam yadro ichidagi dahshatli kuchlarni ozod qilyapti, bu bilan u

o'zi ham jismoniy jihatdan yuz marta, ming marta kuchliroq bo'ladi. Bu qudratni o'ziga qarshi qaratmaslik uchun axloqiy kuchi yetarmikan? Axloqiy irodani yadrodan olib bo'lmaydi, fandan olib bo'lmaydi, qayerdan oladi?.. Bobo-nabira tushundilarmi, tushunmay jim qoldimi, Umida ularga tikilib javob kutardi. To'g'rirog'i, u o'zidan kutardi javobni. Ammo ancha jimlikdan keyin Ochil buva uning ro'parasiga kelib, serbo'g'in, titroq barmoqlari bilan qizining peshana sochini siladi.

– Qayerdan oladi deysanmi?.. Bizdan oladi. Bizning turmushimizdan, bizning ishlarimizdan, bizning odamlarimizdan. Mana sendan oladi, qizim.

Umida kekxa otasining ko'zlariga qarab turib charaqlab ketdi. Boboning gapi Azimjonga ham juda ma'qul bo'lgan edi, ajoyib xolasi haqida uning ham ko'nglida shunday yaxshi bir gap bor edi-yu, aytolmay turgan edi. Hozir Umidaning yana kechagidek chiroyli bo'lib ketganini ko'rib, undan ko'zini uzolmay qoldi.

Ular samolyotda tishlari uzoqdan yaraqlab turadigan bir muxbir yigit bilan yonma-yon o'tirib qolishdi.

– Cho'lga denglar? Juda soz bo'ldi-da, gaplashib ketamiz! – dedi yigit chaqqongina o'rnidan turib bularning narsalarini joylashga yordamlasharkan. U juda sergap edi, samolyot havoga ko'tarilguncha shang'illab quloqlarini bitirdi.

– Yo'ldosh akanikiga deng? – hamon gapdan tinmasdi muxbir, – u kishi o'zimizning akamizku! Kechirasiz, siz Ochil buvasiz-a, men sizni tanimabman. Eshitgan edim-u, ko'rgan emasdim.

Eshik tepasidagi tablo o'chishi bilan yigit sigareta tutatdi. Uning jag'i sira tinmasdi, dam gapirar, dam o'qir, nimanidir titar, ko'pincha esa bir yo'la ham gapirar, ham nimanidir o'qir edi.

– Yo'ldosh akani bu yil deputat qilib sayladik, xabaringiz bordir, u kishi kombinatga direktor-ku hozir, – dedi muxbir eski jurnalni varaqlay turib.

Ochil buva jiyaning mansablaridan bexabar, lekin uning cho'lda obro'li odam ekanligini bilar edi.

– Yo'ldosh kam bo'lmaydi, bilaman. Bobosiga tortgan, – dedi Ochil buva gavdasini orqaga tashlab o'tirib. – Bobosi Abdulahad duma ko'p bilimdon, alloma odam edi, rahmatlik.

– O'sha zamonda-ya, buva? U zamonlarda bir foiz ham savodxon bo'lmagan deyishadi-ku? – dedi bobosining irg'ay tayog'ini etagida ushlab o'tirgan Azimjon. – Sizning aytishingizcha, Komilaning dadasi ham, Yo'ldosh akamning bobolari ham...

– O'tmishni yoppasiga zulmat qilib ko'rsatadiganlarni yomon ko'raman, – dedi Ochil buva soqolini silab. Bu uning shu topda gapga, suhbatga moyilligini bildirardi.

– «Nomi yo'q, qashshoq, gado...» deng? – kinoya qilib qo'ydi muxbir.

– O'zbek hech mahal gado bo'lgan emas, – dedi buva. – Ota-buvamiz yog' ichib, yalang'och yotmagan albatta. Noni bo'lmasa bo'lmagandir, lekin ko'ngil qashshoqligi unga begona edi...

– Menga qarang, aka, – dedi yigit Azimjonga qarab, – siz nima, oydan tushganmisiz? Shundoq bo'lsa ham, hazrat Navoiyni bilsangiz kerak hoy-na-hoy. Ulug'bekning Ptolomey bilan yonma-yon

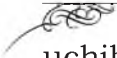
turgan suratini ko'rganmisiz? Beruniy «Iliada»ni yunon tilida o'qigan men sizga aytsam. Sanskritdan arabchaga tarjima qilgan. Al-Farg'oniy Bag'dod akademiyasining akademigi edi. Uni Dante «Ilohiy komediya»da tilga oladi. Mashrabning o'zini oling! Jasorati, taqdiri jihatidan, o'sha davr sharq sharoitida Jordano Brunodan nima farqi bor? Al-Xorazmiyning... – yigit ancha bilimdon chiqib qoldi, u shaloladay toshib gapirarkan, gapining ko'piga tushunmagan Azimjon angrayib qoldi. Ochil buva bo'lsa tarixga tomir otgan o'z ajdodlarini o'ylar edi: kimdir Buxorodan Ivan Grozniyga amirning elchisi bo'lib ketayotganda Volgada g'arq bo'lgan, kimdir «Pravda»ning birinchi sonini Orol baliqchilariga yetkazgan, kimdir Petr I ning Turon ekspeditsiyasida qatnashgan, kimdir Zavqiy bilan birga zindonda o'lib ketgan... Eh-he!!!

– Hammasini ham qo'yinglar-u, mana shu o'zimning akam – Abdulahad dumani gapirib beray sizlarga, – dedi Ochil buva. Irg'ay tayog'ini olib tayandi...

HIKOYAT

Sentyabrning oxirgi kunlari.

Ekin-tikin yig'ishtirilib, dalalar ship-shiydam bo'lib qolgan, faqat o'tloqlardagina pichan g'aramlari kuzak yomg'iridan qorayib, yakkam-duk-kam qaqqayib turibdi; siyraklashib, ichkarilari ko'rinib qolgan o'rmonlar kamalakdek tovlana-di. Avval eng yorqin ranglar, kumush tanli qayinlar, hanuz yam-yashil qarag'ay, o'tdek yonib turgan arg'uvon, oltin barglari tinmay pildirab

uchib tushayotgan eman, teraklar ko'zga tashlanadi. Qirmizi quvoqzor etaklarida buralib ketgan so'qmoq yo'llarda qo'ziqorin hidi keladi. Endigina qazilgan kartoshka, lavlagi paykallarida bulut soyasi kezib yuribdi, u zax jarliklardan hatlab o'tib, uzoqda yaltirab ko'ringan graf qo'rasining oq imoratlari tomon o'rmaydi.

So'qmoqda, archaning o'tgan yili to'kilgan xushbo'y ignalarini yumshoqqina bosib, qo'lini orqasiga qilganча kelayotgan odam kuzak o'lanlarining talx hididan tabiati ochilib, atrofga suqlanib boqar, yo'l bo'yidagi milashning qip-qizil shodalariga qo'l uzatib, bir-ikkita achchiq donasini og'ziga solarkan, yuzlarini burushtirib, lablarini chapillatib qo'yar edi. Qora movut mursak ustidan qo'sh belbog' bog'lab, ustidan olacha chopon kiygan, bir tutamgina qora soqolli qotma yuzini oppoq sallasi ochib turgan bu kimsa bu yerlarda begonadek ko'rinishi mumkin edi. Shu vajdan bo'lsa kerak, uzoqdan ko'ringan otliqning ko'ziga chalingisi kelmay, keksa emanzorga burildi.

Lekin bu yerlarda nima ko'p – buralib kelib bir-biri bilan qayta-qayta tutashib ketaveradigan yolg'izoyoq yo'llar ko'p. Nariroqqa borib otliq yana ro'baro'sidan chiqib qoldi. Bu yo'llar otga o'rganish bo'lib qolgan ekanmi, ang'iz bo'ylab tikka kelaverdi. Boshqoq terib yurgan bolalar ham, o'tkinchi mujiklar ham uni ko'rishlari bilan boshlaridan qalpoqlarini olishar, egilib ta'zim qilishar edi. Yaqiniga kelib qolganida musofir ham o'zini chetga olishni ep ko'rmay, qo'lini ko'ksida qovushtirdi. Otliq bu yoqlar uchun begona odamni ko'rib tikilib qoldi.

Otliq oppoq soqoli ko'ksiga tushgan keksa odam bo'lsa ham, ot ustida qomatini tik tutib turar edi. U pastakkina otdan yengil sakrab tushdi. Shunda musofir xuddi Xizrga duch kelib qolgan-dek, bu bukchaygan, kichkinagina qariya oldida o'zini yo'qotib qo'ydi. Oyog'ida eski mahsi, boshida, tuya junidan bo'lsa kerak, yumshoq qalpoq, yelkasiga katta tivit ro'molni ikki buklab tashlab olgan, quloqlari katta, burni sergo'sht, oppoq baroq qoshlari ko'zlarini bosib tushgan bu odam uni ilgaridan taniydigandek, u tomon yurdi. Musofir ham payqadiki, yo avliyo, yo bir buyuk siy-moga duch keldi, chunki podshoh oliy hazratlari-ga ro'para bo'lganida ham, uni bu qadar salobat bosmagan edi.

– Salom alaykum, – dedi qariya qo'lini uzatib. Qo'li katta, sertomir, issiq edi, – graf Tolstoy Lev Nikolayevich.

Uzoqdan yaxshi ko'rmas ekan shekilli, u musofirga yana boshdan-oyoq razm soldi. Keng manglayidagi, qonsiz yuzidagi dag'al ajinlari yana ham chuqurlashdi, paxmoq qoshlari ostida shiddatli ko'zlari po'latdek yiltilladi.

– Men Abdulahad qori degan kimsaman... – dedi musofir hayajondan tili bazo'r aylanib. U buyuk adib haqida ko'p eshitgan, uning mulki shu atrofda ekanini bilar, ba'zi hikoya va ertaklarini o'qigan ham edi.

– Siz turkmisiz yoki eronlik?

– Men Turkistondanman, taqsir, o'zbekman.

– O, ajab qiziq. Qani, o'tiraylik-chi. – Tolstoy keksa emanlar orasidan o'tib, ikki-uch to'ngak qaqqayib turgan sarg'ish pichanzorga boshladi.

U uzilmay soʻlgan bu kuzgi moychechaklar orasida tez-tez dam olsa kerak, toʻngaklar silliqqlanib, yiltillab ketgan edi.

Lev Nikolayevich avval indamay, anchagacha nafasini rosladi. Mulla Abdulahad ham oʻzini oʻnglab, bu buyuk odam yoniga dadilgina kelib oʻtirdi.

– Sihat-salomatligingiz durustmi, muhtaram Lev Nikolayevich?

– Yaxshi. Yaxshi. Oʻlimga har dam yaqinman. Bu ham yaxshi. «Katta maʼraka»ning ham mavridi yetdi axir... – Uning tovushi yoʻgʻon, xotirjam. Gapirganida tishsiz jagʻi bilan birga keng, sergoʻsht burni ham qimirlar edi.

– Otingiz esli ekan, – dedi mulla Abdulahad, cholni shafqatsiz, xunuk gaplaridan chalgʻitmoqchi boʻlib. – Qoʻygan joyingizda turdi-qoldi-ya, jonivor.

Yollari uzun-uzun pastakkina boʻz biya chindan ham toʻxtagan joyida qimir etmay turar, har zamonda paxmoq dumini silkib qoʻyar edi. Tolstoyning koʻzlari jonlanib, yuziga muloyim tabassum yoyildi.

– Delir... Feʼli odamlarnikiga oʻxshaydi. Sehrilangan shahzoda shu boʻlmasa, deb oʻylab qoʻyaman goho... «Ming bir kecha»dan, yodingizdami?

– Ha, – dedi mulla Abdulahad, uning soʻzida va koʻzida jonlanish paydo boʻlganidan quvonib. Graf, haqiqatan ham, birdan jonlandi:

– Qayoqlardan soʻraymiz, mulla, nechuk bu tomonlardasiz?

Mulla Abdulahad qariyaning koʻzlaridan payqadiki, u bilan gaplashganda hamma gapni ochiq

aytish, o'z vijdoning bilan gaplashgandek samimiy bo'lish kerak. Aks holda baribir inonmaydi.

– Podsholik tomonidan bu yerga badarg'a qilinganman, Lev Nikolayevich.

– Shunday deng! – Lev Nikolayevich oppoq baroq qoshlarini chimirdi, bo'g'inlari tugilib ketgan qo'pol barmoqlari tivit ro'molni besaranjom paypaslab qo'ydi. – Meni sira badarg'a qilmadilar. Riyozat chekishga tashnaman. Atrofimda sizdek odamlar, minglab, yuz minglab mazlumlar azobda. Meni esa qamoqqa yo ta'qibga arzitishmadi. Men ham podsholikka zararliman, sizga aytsam. Men haqorat qilmagan podsho qolmagan, ha... Bir riyozat chekkim keladi.

– Orzu qilmang, Lev Nikolayevich.

– Bilaman, og'ir. Ammo erkinlikda undan yengil emas. Xo'sh, qanday tirikchilik qilyapsiz?

– Bir nav... bu yerda oz bo'lsa ham musulmon urfdoshlarim bor. Qorachoylar, cherkeslar.... marosimlariga taklif qilishadi, yosin o'qiyman, Qur'on tilovat qilaman...

– O, juda qiziq, xo'sh, xo'sh?

– O'z yurtimda domla, ya'ni muallim bo'lganman.

– Muallim? Qani, gapiring, gapiring, qanday gunohlaringiz uchun bu yerga badarg'a qilishdi? Yo siz osiyoliklar ham endilikda din-u ibodatni yig'ishtirib qo'yib, o'zlaringizni siyosatga urganmisizlar?

Mulla Abdulahad kulib qo'ydi. Cherkov olami-ni suron solib la'natlagan bu buyuk qariyaning so'nggi so'zlarini kinoya yoki hazil deb tushundi. So'ngra o'zining Davlat dumasiga a'zolik vaq-

tida ba'zi deputatlarning qutqusi bilan podshohi a'zanga arznoma yozishga bosh qo'shganini so'zlab berdi. U arznomada ikki narsa talab qilingan edi. Birinchisi – mol-dunyoga mukkasidan ketib, haddidan oshgan ba'zi boylarga ortiqcha davlatlarini o'zgalar bilan baham ko'rishni taklif etish...

– Menga qarang, mulla...

– Abdulahad.

– Mulla Abdulahad, bu g'oyat to'g'ri talab! – Lev Nikolayevichning qonsiz, dag'al barmoqlari uzun soqolining kumush to'lqinlari orasida qaltirab keza boshladi, yuzi nurlandi. – Bu ayni muddao! Siz Genri Jorjni bilasizmi?

– Yo'q, Lev Nikolayevich.

– Ha, mayli. Biroq talabingiz juda to'g'ri. Keragidan ortiq boylikka chang solib yotish – ashad-diy axloqsizlik! – uzoqqa tikilgan kichik chuqur ko'zlari xiralashib, unda qandaydir unutilgan bir dard yitilladi, tovushi pasaydi Tolstoyning. – Qiziq, siz bilan biz maslakdosh chiqib qoldik. Bunday talabni oliy hazratlariga o'z vaqtida men ham izhor etgan edim. Ammo oqibati bo'lmadi. Aziyat chekdim, og'ir dardga chalindim. Hatto bir ingliz gazetasida ta'ziya ham chiqdi. Qabr uchun yer ham sotib olgan edik... – Qariya xayoli uzoqlarga ketib qolganini payqab, mavzuga qaytdi: – Xo'sh, ikkinchisi-chi?

– Ikkinchisi shuki, Lev Nikolayevich, janob Stolipinning buyrug'i bilan mahalliy aholining erlari tortib olinib...

– Ha, qisqasi, arznomaning javobi mana shu badarg'a bo'ldi deng?

– Shunday, taqsir.

Lev Nikolayevich xayolining allaqanday chuvalgan rishtalari bilan chalg'ib borib, Yasnaya Polyanadagi bir yasovul haqida gapirib ketdi. «Yoningda osilib turgan nima, pichoqmi?» desa, «Yo'g'-e, qilich!» – debdi yasovul. «Uni nima qilasani? Non kesasanmi?» «Qanaqa non?» – «Bo'lmasa seni boqadigan mujikni chopasanmi?» – desa, «Nima, chopsam chopaveraman-da», dermish. «Axir, o'zing ham mujiksan-ku, uyat emasmi o'z birodaringni qilich bilan chopsang?» – desa, «Mening xizmatim shunday», – dermish. «Bunday yomon xizmatga kirib nima qilarding?» – desa, «Qanday qilay, o'zimning bahoyim o'n olti so'm, bu xizmatda esa menga o'ttiz ikki so'm to'lash-yapti», – dermish.

– Yasovulning bu gapi mening ancha chigal narsalarni tushunishimga yordam qildi, – deb davom etdi Lev Nikolayevich. – Mana, o'sha siz aytgan Stolipinni olaylik. Otasini yaxshi bilardim, o'zini ham bolaligida tizzamga o'tkazib erkalaganman. Hozir u ham odamlarni osyapti, chopyapti. Chunki xizmati shunaqa. Bu xizmatga shuning uchun kirganki, o'zining bahosi sariq chaqa, xizmatda esa yiliga sakson ming olyapti. Oliy tabaqa deb atalgan bu jamiyatning hammasi shunaqa, mulla. Podshoh ham mustasno emas. Agar u axloqi komil odam bo'lsa, men undan iltimos qilardim: odamlararo mehr-u muhabbat hukmronligini joriy eting, deb...

Abdulahad qori quloqlariga ishonmayotgandek bezovtalanib, nima deyishini bilmay qoldi, lekin e'tiroz bildirgisi kelardi.

– Muhtaram Lev Nikolayevnch...

Lekin Tolstoy, suhbatni sal yengillatgisi keldimi, payrovni buzib, to'satdan boshqa savol berdi:

– Aytganday, siz bu dalaga qayoqdan kelib qoldingiz?

Mulla Abdulahad ham suhbatdoshining chigal o'ylar dunyosidan «qaytib», oddiygina savol bilan murojaat qilganidan yengil tortdi:

– Men bu yerdan uzoq emas, Kozlova Zasekada istiqomat qilaman, Lev Nikolayevich. Bu o'rmonlar, rus kuzi ko'nglinga o'tirishib qoldi. So'nggi marta yana bir ko'rsam, ko'zlarim to'yarmi deb, aylanib chiqqan edim.

– So'nggi marta?

– Ha. Yana ikki oydan keyin «muddatim» tugaydi, Lev Nikolayevich.

– Shunday deng? Undan keyin qayoqqa borasiz?

– Yurtinga qaytaman, nasib bo'lsa, bolalarim qoshiga. Oltita farzandim bor, Lev Nikolayevich.

Ular har biri o'z o'yi bilan bo'lib, ancha jim qoldilar. Nariroqda, tilla rang o'rmon etagida pastakkina seryol Delir to'ngaklar soyasida qolgan yashil o'tni qirtishlar edi. Bulut soyasi o'tib ketdi. Surmadek qora kartoshka polizida lapanglab uchgan qarg'alar, uzoqdagi g'aram tepasida sichqon poylab yerga sho'ng'igan miqqiy, yakkam-dukkam qolgan kungaboqarlar, dalatuz, quvoqzor jarliklar quyoshga chiqdi.

– Dilbar tabiat, – dedi Abdulahad qori.

– Bu yerlarni men ham yaxshi ko'raman. Yasnaya Polyana mening onajonim...

– Bizda bo'lsa bu go'zallik... Yuzlab shoirlar g'azal, doston yozishar edi.

– Ha, Sharq... Sharq... Bir zamonlar men ham unga qattiq ko'ngil qo'ygan edim, – Lev Nikolayevich mayin, hazin tovush bilan hikoya qildi: – Dekabristlar davri haqida roman yozish niyatim bor edi. O'sha vaqtda general Perovskiyning Xivaga yurishi, Xorazm haqida ko'p narsa o'qidim. Ajab o'lkalar, ajab shoirlar... Hozir hammasi yodimdan ko'tarilib ketibdi. She'rlaringizdan o'qing-chi menga, mulla Abdulahad.

Abdulahad qori o'ng'aysizlanib, barmoqlarini qirsillatganicha, bir nimalarni eslashga urindi. Qiyin ahvolda qolsa hamki, cho'ziq, qotma yuzida hayajonli quvonch shu'lasini o'ynardi.

– Sizga ma'nosini tushuntirib berishga qurbim yetmaydi-da, Lev Nikolayevich.

– Mayli, o'z tilingizda o'qing, tinglab ko'ray. Abdulahad qori ko'ngliga kelgan bir g'azaldan o'qidi.

– Attang, men tushunolmas ekanman, – dedi aruzning musiqiyiligiga maftun bo'lgan Lev Nikolayevich. – Ammo nimasinidir angalayapman. Bilasizmi, men Qozonda o'qiganimda turkiyni ancha o'zlashtirib olgan edim. Yoddan ko'tarilibdi. Siz menga boshqasini, soddarog'ini o'qiy olmasizmi?

– Xo'p bo'ladi. Soddarog'i mana bu – Yassaviy, – mulla qiroat bilan «Hikmat»ga tushib ketdi:

*Oqil bo'lsang, g'ariblarning ko'nglin ovla,
Elni kezib yetimlarga mehr bog'la,
Nafsi yomon najislardan bo'yin tovla,
Ko'ngli butun xaloyiqdan qochdim mano.*

*Boshim tuproq, o'zim tuproq, jismim tuproq,
Haq vaslig'a yetarman deb ruhim mushtoq,*

*Kuydim, yondim, bo'lolmadim hargiz oppoq,
Shabnam bo'lib yer ostig'a kirdim mano.*

*Qulni ko'rsam quli bo'lib xizmat qilsam,
Tuproqsifat yo'l ustida yo'li bo'lsam,
Oshiqarning kuyib o'chgan kuli bo'lsam, –
Deya zor-zor yer ostig'a kirdim mano.*

*Zolimlarni shikva qilma, zolim o'zing.
Ul yuzingga agar ursa, tut bu yuzing.
Dunyo molin to'la berdim, to'ymas ko'zing,
Bu na'fs uchun xor-u hayron bo'ldim mano.*

*Zolim agar zulm qilsa, mango yig'la,
Yoshing sochib, mango sig'inib, diling tig'la,
Harom shubha tark etibon, yurak dog'la,
Zolimlarga o'zim rivoj berdim mano.*

– Ajab, bu buyuk mutafakkir-ku! U sizda mashhurmi?

– Mashhur, qadimiy shoir.

– Otini nima dedingiz?

– Yassaviy, taqsir.

– Qiziq, nega men bilmayman bu odamni? Konfutsiyani bilaman, Gandini bilaman... Buni esa... Yassaviy dedingizmi! – Tolstoy yana butun vujudi bilan jonlanib, ko'zlarida savol alomati paydo bo'ldi: – Mana endi siz menga ayting: nima uchun bu ta'limotni hamma zamonlarning buyuk donishmandlari bu qadar zo'r berib targ'ib qili-shadi? Hamma dinlarda, barcha xalqlarda nima uchun bular muncha ko'p: Krishna, Buddha, Lao szi, Sokrat, Epiktet, Mark Avreliy, Russo, Kant, Emerson, Channing, yana Yassaviy... Chunki bu

Isoning ta'limotigina emas, bu umumbashariy qoidalar. Axloqiy haqiqat bilan diniy haqiqat – ikkisi bir haqiqat. O'zaro mehr-u muhabbat insonning birdan-bir oqilona faoliyati. Inson davlat qonunlari bilan emas, muhabbat qonunlari bilan yashab, o'z axloqiy kamolotini tinmay o'ylashi kerak. Podshoh hokimiyati buzuq, yaramas hokimiyat. U xalqni inqilob jariga itarmoqda. Dahshatli, qonli inqilob – bu juda katta jinoyat mulla. Abdulahad qori suhbatdoshini taniyolmay qolgandek, javdiray boshladi, nimadir aytgisi, e'tiroz bildirgisi kelar, ammo qariyaning so'zini bo'lolmas edi. Lev Nikolayevich to'xtamay davom etdi:

– «Jamiyat manfaati» degan gap bor. Odamlar u haqda qanchalik kam o'ylasalar, o'z ruhiy holatlari, axloqiy kamolotlari haqida o'ylashlariga shunchalik ko'proq vaqt qoladi va zulm, qatl, qon to'kishlar shunchalik kamayadi. Odam o'zi tufayli odam o'ldirmaydi, yor-u birodarlari tufayli o'ldirish osonroq, «jamiyat manfaati» uchun esa minglab odamlarni qirishadi!

– Lev Nikolayevich...

– Hozirgi jamiyat faqat zulmga asoslangan. Undan qanchalik uzoqlashsangiz, shunchalik yuksak va sof bo'lasiz.

– Siz mening fikrimni tushunmadingiz, Lev Nikolayevich.

Lev Nikolayevich unga quloq solmasdan Bud-da o'z bolalarini ochdan o'layotgan yo'lbarsga yedirgani haqidagi afsonani gapira ketdi.

– Lev Nikolayevich, men sizga... Men unday emasman, Lev Nikolayevich, Dumadagi paytim... Yassaviyni ham tasodifan... Endi men butunlay...

– Siz Qur’onni yod bilasiz, lekin siyosatga chalg’ib ketmang, Yevropa odamni shunday buzadi. Bilimdon odam ekansiz-u, suhbatingiz menga yoqdi... Sizning bahonangizda bekorchi muxlislardan sal dam oldim, rahmat, – deb kuldi Lev Nikolayevich va negadir birdaniga charchagandek o’rnidan turib, bosh barmoqlarini belbog’iga tiqdi-da, yengil xo’rsinib, qayishgan belini rostladi. Yumshoq odimlab biyasi tomon yurdi.

– Aytganday, – dedi yana birdan to’xtab, – siz Tulada professor Rumyansevning kutubxonasidan foydalaning. Bilimdon odamning kitobga zor bo’lishdan yomoni yo’q, – u uzun jun ko’ylagining katta cho’ntagidan daftar oldida, yoqasiga osig’liq pufakli ruchkasi bilan bir parcha xat yozib, mulla Abdulahadga uzatdi. – Qo’ramga keling, yana suhbatlashamiz. Hozir juda toliqdim. Xayr.

Mulla Abdulahad hech narsa deyolmasdan joyida turib qoldi. Yoldor pakana ot zamonning buyuk odamini butun fojiasi bilan birga asta olib ketib borardi. Mulla Abdulahad ichidagini aytolmay, unga intilganicha qoldi. «U nima deb o’yladi meni?!» derdi quvonchdanmi, alandanmi yoshlangan ko’zlarini artib. Yuragida esa, afsus, armon, faryod qoldi: «Men unday emasman, Lev Nikolayevich! Siz yanglishyapsiz, men endi siz o’ylagan odam emasman, nima desangiz deng!»

Rumyansev kutubxonasiga graf Tolstoy tavsiyasi bilan kelgan mehmonni birinchi kundanoq yaxshi ko’rib qolishdi. Ayniqsa, professorning qizlari. Ular mulla Abdulahadni hazillashib «shahzoda» deb ataydigan bo’lishdi. «Shahzoda» kitobga juda chanqoq chiqib qoldi, xudoning bergan

kuni eldan burun hozir-u nozir, kechgacha bosh ko'tarmay mutolaa qiladi. Bu ikki qavatli yog'och uy, uning rus uslubida yasalgan qandilli shinam zallari, ayniqsa keksa, xushmuomala shveysari bilan ko'pdan-ko'p yosh-qari ayollari unga juda yoqib tushdi. Xazinaga yo'liqqan kishidek butun vujudi bilan kitobga sho'ng'ib ketdi.

U Tolstoy asarlaridan boshlagan edi, shundan chiqolmay qoldi, kuniga kelib Tolstoyni so'rab oladi-da, oqshomda xayolchan uyiga qaytib ketadi. Kunlar, haftalar shu zaylda, atrofida hech narsani ko'rmagandek, tamoman o'zga olamda sehrlanib qolgan singari yuraverdi.

Qor uchqunlagan kechalari loy yo'llardan Zasekaga qaytarkan, ko'z o'ngida o'sha o'zga olamning manzaralari jonlanar edi. Goh Austerlits dalalarida chalqancha yotgan yarador Andreyning shivirlashlari qulog'iga chalinadi. Yuksak-yuksak, cheksiz, sof osmon... Tiniq, sokin, ulug'vor! «Nima uchun ilgari yuksak tiniqlikni payqamagan ekanman? – deydi knyaz. – Hozir unga to'yib-to'yib tikilganimdan naqadar baxtiyorman! Ha! Shu bepoyon osmondan boshqa hammasi puch, hammasi yolg'on. Undan o'zga hech narsa, hech narsa yo'q... Shunga ham shukur!»

Goho «Shahzoda»ning ko'z o'ngida go'zal Natasha paydo bo'ladi. Yosh, sho'x, erka, oshiq qalbli qizaloq... Uni ba'zan xafa qilishsa, «Shahzoda»ning ko'ngli ozor tortadi.

Ertalabki g'ira-shirada yana o'sha yo'ldan loy kechib Tulaga kelarkan, uning qulog'ida Olenining tovushi yangraydi: «Hammayoqni o'rgimchak uyasidek muhabbat to'rlari bilan chulg'ab tashlayman...» «Uzilib ketadi, Dmitriy Andreye-

vich, o'rgimchak to'rlari uzilib ketadi». Bunisi ajoyib qariya Yerofeyning ovozi. Dono chol Yerofey. To'g'ri-da, hammani yaxshi ko'rib bo'ladimi! Yo'q, g'azab ham kerak.

Shunday o'ylab ketayotganida mulla Abdulahad bir kuni o'zidan-o'zi qichqirib yubordi:

– Yo'q, Lev Nikolayevich, siz ham unday emassiz! O'zingiz aytganday emassiz! Unday emassiz!

Baroq qoshlari oppoq, ko'zi po'latdek yitillagan ulug'vor qariya ko'z oldiga keldi, uning tomirlari o'ynab chiqqan, dag'al, bo'g'in-bo'g'in barmoqlari soqolini paypaslardi. Ha, ayyor, mug'ombir chol, – deb jilmaydi mulla Abdulahad ko'nglida, – itoatkorlik, mehr-muhabbatdan gapirasiz-u, o'zingiz bir umr isyon ko'tarasiz, qahr-g'azab sochasiz! Nexlyudov inqilobchilarga ixlos qo'yadi. Simonson bo'lsa – nur, yorug'lik, kuchga! Yo'q, Lev Nikolayevich, nima qilasiz dilingizdagi quyoshni mendan yashirib! O'sha kuni Tula yo'lidan bexos Yasnaya Polyanaga qarab burildi. Lev Nikolayevichni ko'rgisi keldi. Ko'rishmasa bo'lmay qoldi, buni dilidan sezib turibdi. U bilan boshqatdan gaplashmasa yorilib ketadigandek, hovliqib, han-sirab, shoshib borardi.

– Yo'q, siz unday emassiz, Lev Nikolayevich! – deb pichirlardi ichki hayajonini bosolmay. Go'yo olamshumul bir kashfiyotni Tolstoyga tezroq yetkazgani shoshardi.

...Yasnaya Polyanada hamma narsa oppoq: dalalar ham, kumush qirov ingan o'rmonlar ham qo'sh qavatli darvozaning qubbali ustunlari ham, qo'radagi hovuzlar, uylar ham. Qirtishlab kuralgan yo'llarning ikki cheti baland qor, chorra-

halarda chiroyli tarantaslar, otlari tumshug'iga kiygizilgan to'rvadan suli chaynayapti. Ayvonning zinasida, shiyponlarda to'p-to'p odamlar gurunlashib turishardi. Mulla Abdulahad tushundiki, bular hammasi uzoqdan kelib ertadan beri grafning qabulini kutishyapti. Bular orasida sotsial demokratiya haqida bahslashib turgan yashil furajkali talabalar, xudojo'y mujiklar, yupqa kiyimda junjikib qolgan kekxa ziyolilar, suvsar yoqali olifta boyvachchalar, ajnabiylar bor.

Uh-ho', Lev Nikolayevichning «muxlislardan qochib dam olaman», deganicha ham bor ekan-da, endi nima qilish kerak? Qori asta nariroq borib shiyponga kirib o'tirdi. Kunning ko'zi ko'rinay deb, osmon yorishib kelayotgan bo'lsa ham, qor uchqunlamoqda edi.

Burchakdagi kresloda tulki po'stinga o'ralib oq piyma kiygan qalam mo'ylovli yoshgina boyvachcha kerilib o'tirar, kimgadir uqtirar edi:

– Graf o'zining «Dushanba» degan asarida...

– «Dushanba» emas, taqsir...

– Ha, «Dushanba» emas, «Chorshanba» degan romanida fohishalar hayotini tasvir etadi. U buni... haligi, qhi-qhi... qayoqdan biladi deb o'ylaysiz? – boyvachcha yana bir nima deb kaftiga qiqirlab kuldi.

Mulla Abdulahad bu shilqim nodonning yonidan ketib, ko'k o'rindiqning narigi boshiga borib o'tirdi. O'rindiqning suyanchig'iga, shiyponning yog'och ustunlariga pichoq bilan o'yib, qalam bilan har xil yozuvlar qoldirilgan edi. Qori ermak topib oldi, shu xatlarni o'qiy boshladi:

«O'lim jazosi yo'q qilinsin!» Imzo.

«Buyuk dahoga shon-sharaf! Talabalar».

«Kurashda tolganlar, shu dargohga kelib, orom oling...»

Mulla Abdulahadning orqasida boldiriga qizil charm qo'nj – kraga kiygan novcha bir muhojir g'azablanar edi.

– Mayn gott! Qanday tartibsizlik! Men Kyoldan shu yoqqa naqd pul to'lab kelganman. Kecha kuni bilan kutdim. Bugun ham, mayn gott!

– Shuncha zarurmidi, janob?

– O, ma'lumki, Rossiyada ikkitagina... haligi, nima edi... remarkable places – diqqatga sazovor narsa bor: Vasiliy Blajenniy butxonasi-yu, graf Tolstoy. Ko'rmay qaytsam, do'stlarimga nima deyman?

Qori ensasi qotib teskari qaradi-da, yozuvlarni o'qishda davom etdi:

«Butun dunyo proletarlari, birlashingiz va inson dahosiga ta'zim qilingiz! Yosh Rossiya».

«Men, xokisor darvesh oyog'ingni o'paman».

«Gigant mutafakkir, rahmat!» Professor (imzo).

Sal narida eski chakmon ustidan belini arqon bilan tang'igan shilpiq ko'zli bir bukri cholning xotinchalish ovozi eshitilardi:

– Haq taolo o'zi guvoh, bu dunyoda neki savob orttirgan bo'lsam, hammasi muhtaram graf sharoftlari tufayli. U kishining ta'limlari... – Bukrini yo'tal tutib, gapi bo'lindi. Saldan keyin yana to'vushi chiqdi: – Chumoliga ozor bergan emasman. Go'sht, tuxum yemayman, tarki dunyo qilganman, xudoga shukur...

Bu vaqt ayyonga yana shveysar chiqib, Lev Nikolayevich bugun qabul qilolmasligini e'lon qildi. Yana shovqin bo'lib ketdi.

- Mayn gott!
- Grafga aytsangiz, men birinchi gildiya...
- Menga qarang! Meni aytdingizmi?

Biroq shveysar kirib ketgan edi.

Abdulahadning kekxa, darmonsiz Lev Nikolayevichga rahmi keldi. Bu odamlar unga nima uchun kerak? O'zi-chi? U nima qilib turibdi? Yonidagi og'zi labbay nodon ajnabiy, shilpiq darveshni o'y birpasdan xo'rliqi keldi, yuzini ikki qo'li bilan to'sib yopib o'tirdi-da jo'nab qoldi. Qor astoydil gupillab yog'ar edi. Yo'llarni darrov yana qor bosibdi, oyoq g'irch-g'irch qiladi.

Yo'q, kelib uni bezovta qilish kerak emas. Dam olsin. U mana bu boylikdan quturgan bekorchilardan juda bezor bo'lsa kerak. Bu olifta «muxlislar «falonchini ko'rdim» deb kerilish uchungina bu yerga kelib, eshigining turumini buzyapti. Yuzsizlar!

Mulla Abdulahad yana bir haftacha ikkilanib yurdi, Tolstoy ko'z o'ngidan ketmas edi. Butun vujudi bilan unga intiladi, ertalab «albatta boraman», deb o'rnidan turadi-yu, keyin o'ylab niyatidan qaytadi.

Kunlardan bir kun bekatdagi do'konga non olgani borsa, o'sha kungi bukri shilpiqni qovoqxonada ko'rib qoldi. Bir mujik bilan o'rtaga yarim-tani qo'yib o'tirib, qovurilgan cho'chqa go'shtini tushirib yotibdi. Og'izlari iflos, kayfdan ko'zlari yumilib ketibdi, qo'lida katta suyak, itday g'ajiydi! Obbo, ablah-ey, et yemasmish, tarki dunyo qilganmish!

Nafrat turtki bo'ldi-yu, mulla Abdulahad shu yerning o'zidanoq yana Yasnaya Polyanaga jo'na-

di. Omadi kelib Lev Nikolayevich bilan uchra-shish nasib qilsa, nima deyishini hali bilmaydi-yu, lekin nimadir uni o'qday uchirib borar edi.

Osmon bulut. Kech kirmagan bo'lsa ham, qorong'i, o'rmonlar bulutdek qorayib turardi. Qori tanish yo'llardan dadil yurib darvozadan kirib bordi. Uni hech kim qarshi olmadi. «Preshpekt»ning qori kuralmagan, qo'ra bo'm-bo'sh edi: na muxlislar, na izvoshlar, na xizmatchilar. Qori yaqinlashishi bilan tanish shiypon oldidagi ot tezigidan bir gala olaqarg'a ko'tarildi. Hammayoq huvillab yotar edi. Mulla Abdulahadning yuragi orqaga tortib ketdi...

Uni kimdir qo'ltiqrab darvozadan tashqariga olib chiqib qo'ydi.

– Ketdi, boyaqish, axir ketdi, – dedi o'sha kishi. Qori uning kim ekanligini bilmadi. Nariroqda mujiklar hasratlashib turishardi:

– Kechasi qochibdi, yo rab, oxiri baxayr bo'lsin...

– Yasnaya Polyanadan bosh olib ketibdi.

Mulla Abdulahad o'sha kuni Zasekada ham, Kosaya Gorada ham o'zini qayoqqa qo'yishni bilmay, maqsadsiz kezib yurdi, qayerga borsa odamlar to'planib «qochish» voqeasini gaplashishar edi. Qori notanish odamlarning suhbatlariga aralashib ketdi, sirli voqea gapirgan sari chuvalib, afsonaga aylanib borar edi. Lekin mulla Abdulahad bir narsani aniq biladi: bir Tolstoy bor! Buyuk isyonkor, mag'rur, baxtsiz Tolstoy bor!

Kechqurun bir gurgunda qulog'iga chalindi:

– Tarki dunyo qilib butxonaga ketibdi.

– U dunyoligini o'ylash vaqti ham yetdi-da axir.

– Cherkov bilan yarashmoqchi emish.

Shunda Mulla Abdulahad o'zini tutolmay to'dani yorib kirib, baqirib yubordi:

– Yo'q, u unday emas! Bilmaysizlar, u unday emas!

To'dadagilar buni tushunadigan odamlar emas edi, yelkalarini qisib, tarqab ketishdi.

– Hozir devona ko'payibdi... – dedi bittasi ke-tayotib.

Mulla Abdulahad hujrasiga holdan toyib qayt-di, qani endi uxlay olsa. Cho'yan zavodining idorasida xat ko'chiruvchi bo'lib ishlaydigan o'ta halol, kamgap Matveyning hujrasi chog'roq bo'lsa ham, issiqqina, yorug', shinam edi. Mulla Abdulahad hukumatning beradigan bir so'm yigirma tiyinidan to'qson tiyinini to'lab, uch yildan beri shu yerda turadi.

Uch yil. Keyingi kunlardagi hayajonli voqealar bilan andarmon bo'lib, Mulla Abdulahad sur-gun muddatining tamom bo'lib qolayotganini o'ylamabdi ham. Ilgarilar bu kunlarni qachon kelar ekan deb zoriqib kutar edi. O'sha kunlar yaqinla-shib ham qoldi. Hademay ona yurtiga qaytadi. Qu-vonchi terisiga sig'masligi kerak edi. Ketishiga bir hafta qoldi-ya!.. Lekin negadir u osoyishta, butun-lay boshqa narsalarni o'ylaydi. Uyiga qaytganida nima ish qiladi? Bola-chaqasini bag'riga bosadi, undan keyin-chi? Qozilik, qorilik endi zamonga ham, o'ziga ham erish tuyulsa kerak. Lev Nikola-yevichning kitoblarini tarjima qilishga urinib ko'rsa qanday bo'larkan? Eplagancha, baholi qudrat...

Mulla Abdulahadning o'ylari «qaytish» mavzu-sida astoydil qaror topolmay, yana chetga burilib

ketdi. O'tgan uch yil ham bir bo'ldi-yu, so'nggi bir oy ham bir bo'ldi-da o'zi. Uch yilning qanchalik behuda, ma'nosiz o'tib ketganini o'ylasa, endi o'zi ham hayron qolardi. Keyingi kunlar uning hayot haqidagi barcha tushunchalarini ostin-ustin qilib, o'zgartirib yubordi.

Yarim kecha bo'lganda joy solib yotdi. Ertaga juma edi.

Juma namozini ular Abdurahmon qori degan bir boshqirdning hujrasiga to'planib o'qishar edi. Abdurahmon bu yerga yapon urushidan keyin surgun qilingan, boshqalari qorachoylar, no'g'oylar, chechenlar – o'n ikki-o'n uch kishi. Ko'pchiligi quvg'indi. Ular Abdulahad qorini Hazrat deb atashar, qiroatini yaxshi ko'rishar edi.

Endi sujudga bosh qo'yganlarida eshik birdan ochilib, g'o'rillagan qahraton sovug'i bilan Gvozdikov kirib keldi. Kiridi-yu, eshikka orqa o'girgan namozxonlarni ko'rib, burchakdagi kursiga o'tirdi, mo'ylovda qotgan muzlarni terib, quloqchisini etagiga qo'yib kuta boshladi.

Uning kirib o'tirganini hamma sezdi, ko'rmasa ham tanidi, bu yerdagilar uni sharpasidan tanir edilar. Jandarmeriyada bularni har oyda ro'yxatga oladigan shu Gvozdikov. O'z ishiga berilgan, qotma ko'zi o'lik qo'yning ko'zidek jonsiz, forma kiymay, po'stin bilan quloqchin kiyib yuradi. Uning kelishida bir gap bor. Namoz zohiran davom etsa ham, aslida allaqachon qazo bo'lgan edi. Namozxonlar «omin» deb yuzlariga qo'l tortishlari bilan Gvozdikov o'rnidan turib:

– Janoblar! – dedi. – Men sizlarga vazir janobi oliylarining yangi buyrug'ini yetkazish uchun

keldim. Bugundan boshlab uchdan ortiq kishining bir joyga to'planishi qat'iyan man etiladi. Hozir tarqalinglar va bundan buyon bunday to'planishni qonunga xilof deb hisoblaymiz.

Namozxonlar kigiz ustida paypoqchan tikka turardilar, shuning uchun derazalar to'silib, uy qorong'i bo'lib qolgan edi. Qorong'idan mulla Abdulahadning ovozi chiqdi.

– Janob Gvozdikov, biz bu yerga toat-ibodat uchun to'planamiz, xolos. Har gal kelib quloq solishingiz mumkin...

Gvozdikovning mo'ylovi uchdi:

– Vazirning buyrug'i qonun! Mulla, sizga alohida gap bor, sizlar tarqalinglar! – Boshqalar chiqib ketgach, Gvozdikov qorini qo'ltiqlab oldi: – Gap bunday, mulla, siz anov imonsiz cholnikiga qatnab yurganmishsiz. Ehtiyot bo'ling, yaxshilikcha maslahat beraman. Besh kunlik muddatingiz qolibdi. Agar qonun-qoidani buzadigan bo'lsangiz, yana rosa shuncha va'da qilaman, – u qo'lqopini yechib, uch barmog'ini Abdulahad qorining burni tagiga olib kelib ko'rsatdi, – Yana, boshqatdan shuncha, – deb ko'ziga ma'noli qaradi. – Ayniqsa, mana bu so'nggi buyruq – qat'iy, bilib qo'ying. – Gvozdikov shartta burilib, gurs-gurs yurib chiqib ketdi. U turgan joyda halqob bo'lib iflos qor suvi qoldi.

Uch kundan keyin, ertalab, mulla Abdulahad derazaning taqillashidan uyg'ondi. Derazani guldor qirov qoplagan edi, kim taqillatganini ko'rolmadi. Eshikni ochsa – Matvey. Rangi oqarib ketibdi, undan uzr so'ragandek ming'illadi:

– Na chora... Shunday bo'lishi kerak ekan shekillida... Katta-kichik deb o'tirmas ekan... As-

tapovo bekatida. – Matvey yana allanimalar deb po'ng'illaganicha nari ketdi. Mulla Abdulahad bu orada apil-tapil kiyinib bo'lgan edi, telpagini bostirib kiyib, chophonini hilpiratgancha yugurdi, badanini sovuq ter bosgan, ko'kragi ochiq, izg'irin sovuqni sezmas edi.

Xabarning butun dahshatini Tulada poyezdga chiqib o'tirganidagina idrok etdi: «Tolstoy o'lgan! Lev Nikolayevich yo'q...» Ko'z o'ngi qorong'ilashdi. Vagonlarda ham, perronlarda ham odam tirband, lekin shov-shuv yo'q, ibodat paytidagidek. Mulla Abdulahad buni endi payqadi. Nahotki hamma Astapovoga ketayotgan bo'lsa? U yerga hamma sig'adimi, Peterburg bor, Moskva bor, hammasi Astapovoga sig'adimi? Tolstoy o'zi qanday sig'di ekan? Uni olib ketishmasmikan? Mamlakat bo'ylab, jahon bo'ylab yelkalarida ko'tarib olib ketishmasmikan?

Mulla Abdulahadni qandaydir alam, xo'rlik ezar edi. Tolstoyning jonsiz jasadini ko'z oldiga keltirishga qo'rqadi. Bu odam uning huvillab yotgan ko'nglini allaqanday umidlarga to'ldirgan edi. U hali bilmaydi: yaxshi ko'rarmidi bu odamni yoki yo'qmi? Faqat bir narsani sezardi, bu odam hamma vaqt qandaydir buyuk narsalar bilan bog'liq edi: bashariyat bilan, o'lim, dahshat, baxt, inqilob bilan, taqdir, inson qadri bilan, hayot bilan, xudo bilan... Endi bo'lsa... Endi nima bo'ladi?

Vagonda kimdir yig'lar, kimdir uh tortardi, onda-sonda jandarmilar ham ko'rinib qolar edi. Lekin mulla Abdulahadning o'ylarini hech nima chalg'itolmadi. Alam qiladi, alam! Bir umr qabihlikka qarshi kurashib shunday buyuk zot yana shu qabihlik qurshovida o'lib ketsa...

Tushdan keyin poyezd Astapovoga yetmasdan to'xtadi. Hamma tap-tap o'zini tashlab yugura boshladi. Oldinda ham poyezd turar edi. Mulla Abdulahad eshikdan turib faqat ikki rangni ko'rdi: oq-u qora. Oppoq qorda tumonat odam qop-qora bulutdek siljib borardi. Qandaydir bir to'da mulla Abdulahadni ham oyog'ini yerga tegizmay, surib olib ketdi. Tizzadan qor kechib, yalang'och daraxtlar orasidan o'tdilar, cho'yan panjaradan sakradilar.

Bekat binosi uzoqdan ko'ringanda olomon taqa-taq to'xtab qoldi. Mulla Abdulahad oyog'iga kavush-mahsi kiygani foyda qildi, chipta kavushliklar allaqachon yerga botib qolib ketgan edi. U bo'lsa olomonni yorib oldinga o'tib oldi. Bir joyga borib jandarmning keng yelkasiga taqaldi. Ular bu yerda ko'p edi, o'nlab, yuzlab... qo'l ushlab, maydonni zanjirday qurshab, olomonni qaytarib turishibdi. Olomon zo'r beradi, zanjir uzilay-uzilay deydi. Lekin nariroqda nayzasini o'qtalغانlar ham turardi. Odamlar baqira boshlashdi. Kimlarningdir oyoqlari muzlab yiqilib qolgan, oyoq ostida bola-chaqa, xotin-xalaj chinqirar edi. Norozilik orta bordi, orqada kimdir jandarmni haqorat qildi, kimdir muzlab qotgan ot tezagi bilan birining basharasiga tushirdi.

Shu vaqt «zanjir»ning yonginasida turgan mulla Abdulahad o'ng yelkasida kimningdir qo'lini sezdi. O'girilib qarasa – Gvozdikov.

– Va'dani bajarishga to'g'ri keladi, mulla... – dedi qo'lini uning yelkasidan olmasdan. Bu «qamoqqa olindingiz» degan ishora edi.

Mulla Abdulahadning qop-qora soqoliga qaynoq yosh yumalab tushdi. Qahraton buning qan-

day yosh ekanligini bilmasdi, tasbehning sadafi-day qilib soqolida qotirdi-qo'ydi.

Samolyot tushga yaqin qo'ndi. Keng dalada bir qavatli ko'rimsizgina aeroport ekan, muxbir yigit zir yugurib zo'rg'a bir mashina topib keldi. O'n daqiqa deganda ular guvillab turgan suronli shahar ko'chasiga kirib bordilar. Son-sanoqsiz platformali yuk mashinalari shaldirab o'taverdi, sanoat markazi ekan shekilli, lekin katta, ko'rkam, yangicha, rejali shahar. Ko'chat qilingan sada, lipa qatorlari suratdagidek tekis, mashina yo'llarigina emas, ikki chekkadagi ariqlar ham betondan. Qizil alvon, bayroq, gullar bilan bezangan maydonlar uchradi, saf tortgan bolalar, maykasi-da raqami bor estafetachi qizlar o'tib ketdi.

– Cho'lga boramiz demovdingizmi, bobo? – deb so'radi.

– Cho'l eski nomi. Odamlar yangisiga ko'nikisholmayaptimi yoki osonroqmi – hali ham «Cho'l» deyishadi. O'zi shahrimizning oti Cho'lobod, – deb tushuntira ketdi sergap muxbir.

Montyor simyog'ochga rang-barang lampochkalardan marjon taqayotgan joyda mashinani to'xtatib, bosmaxona oldida tushib qoldi.

– Sizniki narigi ko'chada, – deb xayrlashdi, olib borib qo'yishni haydovchiga tayinlab, zinaga sakradi.

Yo'ldoshniki gastronom tepasida, uchinchi qavatda edi. Eshigi berk ekan. Buva nima qilishni bilmay, xurjun ustiga o'tirib irg'ay tayoqqa iyagini tiragan edi, zinadan burnini torta-torta bir bola kuchugini ko'tarib tushib qoldi.

– Yo‘ldosh amakimmi kalitlari namatti tagida,
– dedi u.

Ochil buva oyoq artadigan namatni ko‘tarsa, kalit yiltillab yotibdi. Obbo, zap ishonchli joyda ekan-ku. Eshikni ochishdi.

Uch xona. Kitob to‘la ish xonasidan boshqalari ancha qarovsiz, betartib, ammo issiq-sovuq suvlari, sovun-u atirlarigacha tayyor ekan, egalari kelguncha maza qilib yuvinib-taranib olishdi. Azimjon anchadan beri soqolini olmagan edi, yasharib ketdi.

– Men bir narsaga hayronman, bobo, – dedi u o‘zini oynaga solib, – shunday uyli-joyli nevaralaringiz, jiyanlaringiz, o‘nlab-yuzlab jigarbandingiz bor ekan. Birini bir yil ko‘rmabsiz, birini to‘rt-besh yil. Ular ishdan bo‘shamaydi shekilli, siz pensiyadasiz... Iloji bo‘lsa, aylanib hammalaridan xabar olib yursangiz bo‘lar ekan...

– Qaydam... Qarindoshdan xabar olmagan bo‘lsam, noqarindoshdan xabar olgandirman. Yashayverganingdan keyin-chi, bolam, farqi qolmas ekan. Inson bor, bari qarindoshday.

– Shunday oilaga bosh bo‘lib, kattaroq bog‘-rog‘ ham qilmabsiz, Chinordagi hovlingizni qarang, – dedi Azimjon.

– Hovlimiz chog‘roqmi? Buni payqamagan ekanman. Uyda emas, bir umr el ichida yashadim. Bir zamon katta xonadon edik. Poloponlarim uchirma bo‘lib har tomonga oshyon qilib ketishdi. Bog‘-rog‘ xayolimga ham kelmadim. Ammo toleyim butun, Azimjon. Farzandlarimning tashvishi ko‘p, hammasining yelkasida elning yuki. Men ularni shuning uchun o‘stirganman. Yana nima kerak men kekxa odamga?

Azimjonning bobosiga tikilib turgan quvnoq ko'zlari yana o'ychan bo'lib qoldi. U ba'zan bobosini endi ko'rib turgandek, unga tikilib qolar, uni sira tushunib yetolmaydigandek bo'lar edi.

Yo'ldosh hovliqib uch-to'rt yigit bilan kirib keldi.

Hammasining yoqalari oppoq, bo'ynida gals-tuk, egnida bashang kostyum. Ko'rishishdi, tanishishdi.

Yo'ldosh xursand bo'lib mehmonlarni o'tqazdi, hol-ahvol so'radi, lekin bilinib turardiki, vaqti ziq, o'rtoqlari ham shoshib turishibdi.

– Zap kelibsiz, Ochil buva! Zora poyqadamingiz yoqib...

– Nima gap o'zi, hammayoq yasan-tusan, biron marosim bormi? – so'radi Ochil buva.

Bugun kombinatning yigirma yilligi ekan.

– To'yning ustidan chiqdingiz, Ochil buva, – deyishdi. – Katta marosim, mehmonlar, shu kombinatni qurgan, o'z jamoamizdan chiqqan yor-birodarlar keladi. Ular orasida hatto fazogirlar ham bor. Ichimizdan chiqqan!

– Uni-buni qo'yinglar, mening xotinim qayoqda qoldi? Sen bilasanmi, muhandis? – dedi nima qilishni bilmay shoshib qolgan Yo'ldosh.

– Aziza o'sha yerda, Ra'noning oldida, – dedi muhandis.

Yo'ldosh iymanibgina o'tirgan, o'zidan kattaroq do'stiga qaradi. Bu Ra'no deganning eri ekan shekilli.

– Ra'noni tug'ruqxonada qoldirib keldim, o'rtoq direktor, – dedi u.

– Qalay ahvoli?

– Bugun kutishyapti chamamda...

Yigitlar bir-birlariga qaradilar. Yo'ldosh qattiq o'ylab qoldi.

Bu vaqt yana bir odam kirib salom berdi. Bu keksa katta ko'zoynakli odam edi, mehmon kelganini eshitib kiribdi, Ochil buva bilan keksalar-cha uzoq so'rashib ko'rishdi.

– Nima qilamiz? – dedi Yo'ldosh, keyin o'z qarorini aytdi: – Tantanali majlisni bugundan qoldiramiz.

– A?

– Gap shu! – Yo'ldosh Ra'noning eriga murojaat qildi. – Usta, siz o'sha yerda bo'ling, biz boramiz!

So'ngra u novcha gavdasini ko'tarishi bilan, hamma sheriklari o'rnilaridan turib, gurra chiqib ketishdi.

– Dada, siz mehmonlar bilan gaplashib o'tiring! – dedi usta chiqib ketayotib haligi keksa odamga.

– Choy plitada! – deb qichqirdi Yo'ldosh ham chiqib ketayotib.

Ular chiqib ketganlaridan keyin Ochil buva yangi tanishidan so'radi:

– Nima bu, bironing ko'zi yorir ekan deb, butun shaharning bayramini kechiktirishyaptimi?

Ko'zoynakli chol avval choy damlab kelib, mehmonlarning ro'parasiga o'tirdi-da, shoshmasdan javob berdi:

– E, bularni bilmaysiz, taqsir, bir-birini desa, majlis ekan-ku, undan kattasini ham kechiktiradi. – Choyni qaytarib, choynakni sochiq bilan yopgandan keyin davom etdi: – Kechiktiradi, kechiktiradi. Qatordan bittasi to'lg'oqda yotadi-yu, bular majlisda o'tiradi deysizmi? Yo'q, taqsir, bular unday bolalar emas, bir-birini desa, Alining tig'iga uradi o'zini! Shunday tarbiyalanishgan,

men bilaman bularni. Biri direktor, biri usta, biri muhandis, biri tashkilotchi bo'lgani bilan, bari shu kombinatning bolalari. Qani, nonga qaranglar. Oling, mehmon o'g'lim, oling, taqsir, tortin-mang... Xo'sh, – deb xushbo'y choy quydi qariya. – Ha, men bilaman bularni... Urushdan keyingi yillar edi, desangiz...

QISSA

Faqat tepadan qarab o'rgangan odamgagina pastdagilar to'da bo'lib ko'rinadi, aslida esa pastda ham alohida-alohida odamlar yashaydi, har birining o'z aqli, o'z istagi bor, har qaysisi bir dunyo.

Andrey Platonov

Kakra gullagan payt. Hali yerning nami qochmagan. Cho'l havosidan allaqanday achitqi hidi keladi.

Qurilish kombinatining oppoq gardga qoplab yotgan chala korpuslari ham, qurum purkab, biqsib turgan xumdon mo'rilari ham o'zining dim, g'uborli havosi bilan orqada qoldi. Siyrak yantoq ustidan yangi tushgan past-u baland yo'lda yelib ketayotgan shaloqroq mashina ham sakraganda kuzovidan kulrang sement to'zoni to'zg'ib, yo'lining o'sha yeri choyshabdek oqarib qoldi. Kuzovda yasanib olgan yetti-sakkiz yigit tikka turgan-cha ketyapti. Ko'plari bosh yalang, cho'l havosini shimirib, mastona ko'zlarini uzoqlarga tikadilar, pidjaklari barqutdek yoyilgan sari zavqlari oshib, yana ham tezroq uchgilari keladi, kabinaning tomini do'mbira qilishadi:

– Qamchila qirchang‘ini, hoy Pakana Pak!

Kepkasining soyabonini orqaga qilib kiyib olgan Said ularning qo‘lidan ushlaydi:

– Bas qilinglar! Xafa bo‘ladi, zo‘rg‘a ko‘ndirganmiz.

Sirkasi suv ko‘tarmaydiganroq koreys haydovchi – uni «Pakana Pak» deyishardi – avval bormayman deb rosa noz qildi. Lekin yigitlar gapni shunday aylantirib olib kelishdiki, kuyov Pakka «oftobda qatiq yalashgan» uzoq bir qarindosh chiqib qolib, axiri ko‘ndi. Mashinasi shaloq bo‘lsa ham, haytovur, piyoda qolishmadi. To‘y qilayotgan cho‘pon og‘aynilariniki ellik chaqirim yo‘l axir.

Saidjon hammadan ham Azizaning o‘sha yerda bo‘lishidan xursand. Cho‘ponga turmushga chiqayotgan uning egachisi ekan. To‘y bahona, diydor g‘animat. Saidjon bu xayolidan huzur qilib jilmayib qo‘ydi. Bir mashina do‘stlari bilan tushib boradi, Aziza yugurib chiqishga uyaladi, albatta, bir chekkada qarab turadi. «Qoch, bolalar, kim-san Saidjon keldi ulfatlari bilan!»

Ulfatlar orasida Yo‘ldoshvoy ham bor. U yigitlarning jo‘raboshisi. Bu ham obro‘ Saidjonga. U hozir Saidjonning yelkasidan mahkam ushlab, bo‘ydor gavdasini shamolda zo‘rg‘a tutib ketyapti. Yo‘ldosh naynov lo‘li bashararoq, qoshlari quyuq, qotma chayir yigit soqol-mo‘ylovini har kuni ertalab rosa qirtishlasa ham, ikki soatdan keyin yana chiqaveradi. Said esa uning aksi – semirishga moyil yum-yumaloq gavdasi kuzovning eng oldida, mixlab qo‘yilgandek, qimir etmay ketyapti. Yuzida bir tuk yo‘q, tirsillab turibdi.

Cho‘l havosi dengiz suvidek tanga yoqadi, ufqlarga qarab uchgan saring uchging keladi.

Orqada kimdir taroq tishiga suv qog'oz o'rab, «surnay» chalardi. Yo'ldosh naynov qo'ltig'idagi kitobni childirma qilaman deb, ag'darilib tushdi. Qiy-chuv, kulgi ko'tarildi. Yo'ldoshning tagida qolgan ikki yigit o'rnidan turayotganda, birdan ko'zlari g'alati bir manzaraga tushdi.

Yo'l chekkasidan ikki yuz metrcha narida ikkita katta mashina turibdi, biri ochiq, biri yopiq. Ochiq mashina yonida uch kishi nima haqidadir qizg'in bahslashyapti. Hatto bir-birlariga musht ko'tarib o'dag'aylashadi, agar birov ajratmasa, yoqalashgudek.

– Hoy, qani, qaysi biring zo'r?! – deb qichqirdi Said.

Haligilar qayrilib ham qarashmadi. Janjal ancha jiddiyga o'xshab qoldi. Pak mashinasini sal sekinlatishi bilan avval Yo'ldosh, Said, keyin boshqalar tap-tap sakrab, o'sha yerga qarab yugurishdi.

Janjallashayotganlar to'satdan paydo bo'lgan bu olifta yigitlarni ko'rib, angrayib qolishdi.

– Otalaringning molini talashyapsizlarmi? – dedi hansiraganicha Said.

Haligilardan keksarog'i etagidan mahkam ushlab turgan sherigining qo'lini siltab tashladi-da, «sen oliftalar yetishmay turuvding-da!» degandek Saidjonga bir xo'mrayib, yopiq mashina tomon yurdi. Sherigi bo'lsa Yo'ldoshga yolvorgannamo qarab, siporog'i shu ekan dedi shekilli, yig'lagudek zorlana boshladi:

– Bunga bir narsa denglar axir, jon birodarlar, qaytib ketyapti, endi men nima qilaman, qayoqdagi qo'rqqoq odamni yuborishibdi...

– Gapirib nima qiladi, nodon, ana ko‘rishsin, ko‘rishsin! – dedi kekxa kishi mashina yonida to‘xtab. – Qo‘rqoq emishman-a!

Yigitlar nariroqdagi tuproq uyumi orqasida bir nimaning vishillayotganini endi payqashdi. Yugurib o‘sha yerga borishdi. Magistral gaz quvuri darz ketib, kuchli portlash yerni o‘pirib tashlagan, katta o‘pqqon tepasida hovur jimirlar edi. Burunlarini ushlab, orqaga tisarilishdi.

– Nimadan bo‘ladi bu, a? – dedi kimdir boshqa gap topolmagandek.

Boyagi yordam so‘rab, yalinib turgan odam tushuntirdi. O‘zi trassada nazoratchi ekan, avariya xizmatiga xabar qilsa, «mana bu qo‘rqoqni» yuborishibdi. «Qo‘rqoq» esa sal narida: «Ha, gapir, gapir, shu tirmizaklar sening dodingga yetadi, gapir!» degandek iljayib turardi.

– Quvurlarning qalin-yupqaligi har xil, shundan bo‘ladi bu, uka, – dedi nazoratchi kuyinib, – zavoddan yaroqsiz chiqqan.

– Gaz bo‘g‘ildimi axir? – so‘radi Said.

– Bo‘g‘ildi. Kompessor bilan tortildi ham.

– Hali ham sizib yotibdi-ku?

– Hammasini tortib olib bo‘lmayapti, masofa uzoq, sirqindisi qoladi.

– Hali bu sirqindisimi? – Pak tuproq uyumi orqasida jimirlab turgan havoni ko‘rsatdi.

– Ana, ko‘rdinglarmi? – dedi avariya xizmatidan kelgan chuvakkina kekxa ishchi bularga yaqinlashib, uning soqoli o‘sib ketgan, yuzlari burishgan. – Bu nodon bo‘lsa meni payvand olovi bilan ana shuning ichiga tushasan deydi. Meni kabob qilib nima qilasan, tishing o‘tmaydi, chandirman!

Bu hazilga hech kim kulmadi. Yoʻldosh Saidga qarab qoʻydi. Said uning nima demoqchi ekanini sezdi-yu, indamadi.

– Behuda janjal ekan, yuringlar, toʻyga kech qolmaylik, – dedi orqada kimdir.

Lekin unga ham hech kim javob bermadi. Shuncha odam qimmatbaho zangori toʻlqinlarning tuproq ichidan vishillab chiqib, havoga uchayotganiga ojiz qarab turar, nima qilishini bilmas edi. Tajribali payvandchi Said ham kallasini sarak-sarak qildi: payvand u yoqda tursin, gugurt bilan ham yaqinlashib boʻlmaydi.

– Toʻyingdan qolma, bolalar! – dedi «avariya-chi» shaftoli qoqidek burishgan yuzini kir qoʻli bilan siypab. – Gazi chiqib tugaganda oʻzimiz kelib yamab beramiz.

Yigitlar bir narsa deyolmay asta orqaga qaytishdi. Pak motorni yurgizib yuborgan edi.

– Qanchada chiqib boʻladi? – deb soʻradi Yoʻldosh.

– Qaydam, – nazoratchi yelkasini qisdi, – bir oy, ikki oy...

Kimdir hayratdan hushtak chalib yubordi. Yoʻldosh toʻxtadi. Kombinatning yangi ishga tushgan yuz metrli sement pishirish pechlari koʻz oldiga keldi. Ular gaz bilan ishlar edi.

– Ungacha kombinat...

– Kombinat ham, yana etakdagi toʻrt-besh korxonaga ham toʻxtab turadi, akt qilinadi...

«Akt...» Yoʻldosh yana sheriklariga ergashib, beixtiyor yurib ketdi. Shu payt Said toʻddan chiqib, shoshganicha negadir avariya xizmatining yopiq mashinasi tomon yurdi. Borib mashi-

naning eshigini ochib ichkariga qaradi. Uzoq qarab turdi. Mashinaning xo'jayini – chol anqayib qolgan edi.

Said o'ylab turdi-da, hech narsa demasdan qaytib keldi. Yo'ldoshning yelkasiga qo'lini tashlab, o'z mashinalari tomon yurdi. Bolalar kuzovdan oshib chiqishayotgan edi. Saidga ham kimdir qo'l uzatdi. U og'ir, baquvvat gavdasini bortdan yengilgina oshirib chiqib oldi, keyin Yo'ldoshga qo'l cho'zdi, Yo'ldosh uning qo'lini oldi-yu, ko'z ko'zga tushib to'xtab qoldi. Ular nima qilishlarini bilishmas, lekin ikkalalarining ham ko'zlarida «ketaveramizmi?» degan savol bor edi. Yo'ldosh sherigining qo'lini qo'yib yuborib, kuzovga peshanasini taqagancha jim qoldi. Hali eshitilmagan, gaz oqimi endi qattiq vishillab qulog'ini tindirar, asabiga tegar edi.

– Yigitlar, muncha imillaysizlar, borasizlarmi, yo'qmi? – deb qichqirdi Pakana Pak startyorni bosib, Yo'ldosh yurib ketgan mashinaga osilib chiqib oldi.

Endi kuzovda boyagi xushchaqchaqlikdan asar qolmagan edi. Yo'ldosh qopmi, brezent palatkami – burchakda uyilib yotgan iflos bir narsaga cho'qqayib o'tirib, taxi buzilmagan yangi kostyuidan uyalgandek, boshini quyi soldi. Said bo'lsa yana «surnay»ini vizillata boshlagan sariq bolaning qo'lidan tarog'ini urib tushirdi. Hammalari jim bo'lib qolishdi. Mashina g'izillab ketib borar, lekin Yo'ldoshning nazarida u orqaga qaytib ketayotgandek edi. Siqilib ketib o'rnidan turdi, atrofga qaradi.

– Nega indamaysizlar? Nega?

Yana hech kim indamadi, ko'zlarini olib qochishdi. Nima ham deyishardi? Said hammaning yuziga bir-bir qarab chiqdi.

Mashina yelib boradi. Jimlik chidab bo'lmaydigan darajaga yetgach, Said birdan kabinaning tomini buzib yuborgudek, ikki qo'llab mushtlay boshladi. Pak ham, bironi bosdimmi, degan xayolda alanglab, tormozni shunday tortdiki, Saidning yumaloq gavdasi orqadan kelib urilganlarning zarbidan ezilib ketay dedi.

– Qayt, Pakana! – deb baqirdi u.

Bu ovozga qarshilik ko'rsatish qiyin edi, mashina orqaga qaytdi.

Avariya sodir bo'lgan joyga yetib kelishlari bilan Said ham, Yo'ldosh ham mashinadan sakrab tushib, to'y kiyimlarini yechib irg'itdilar. Ular bir-birlarining niyatlarini tushungan edilar.

Haligi sariq «surnaychi» orqalaridan norozi ovoz bilan po'ng'illadi:

– Nima qilishmoqchi bu o'pkasi yo'qlar? Hayda, to'ydan qoladigan anoyi yo'q! Qolganlar qolaver-sin. Baribir uddalasholmaydi.

Keksa ishchi bilan birga yopiq mashinadan gaz payvand apparatining ballonlarini, shlanglarini tushirayotgan Said bu gapni eshitmadi.

– Yechin, bolalar! Belkuraklar anov mashinada! Doi, sen, surnaychi, palatkani sudrab tush! – deb qichqirdi u yonidagi cholning o'gitlariga qu-loq solmasdi.

– Yoshlik qilyapsan, uka, – deb ming'illardi chol, – gapimga ishon, o'n to'qqiz yildan beri shu ishdaman. Ovozini eshityapsanmi? Lov etsa besh metrdran jingirtob qiladi...

– Otingiz nima? – dedi Said uning gapiga javob berish o‘rniga.

– Zokir...

– Zokir aka, nasosga qaysi mashinani yuboramiz? O‘zingiznikini yubora qoling, tez topadi.

Zokir aka yelkasini qisib, haydovchini qidirib ketdi.

Bu vaqt Yo‘ldosh boshliq yigitlar belkuraklar bilan quvurning eski transheyasini ocha boshlagan edilar. Faqat «surnaychi» yechinmagan, «To‘ydan qolgandan keyin, baribir emasmi?!» deb yangi pidjagining bari bilan burnini to‘sar, bir kurak tuproq otmasdanoq o‘zini gazdan chetga olib qochar edi.

– Boshim aylanyapti...

– Kurakni otma, quvurga tegib o‘t chaqnaydi! – deb ogohlantirdi Said.

Bu vaqt uning oldiga kelib to‘xtagan Yo‘ldosh o‘ychan tashvishli tovush bilan yerga qarab gapirdi.

– Said... qanday bo‘larkin...

– Bilmayman. Bilmayman! – dedi Said. Darhaqiqat, to‘satdan ahd qilgan ishi to‘g‘rimi, yo‘qmi, o‘zi ham bilmasdi. Lekin endi orqaga qaytib bo‘lmaydi. Said qalin brezent palatkani ariqqa botirdi, atsetilen zaxirasini, keyin gorelkalarni qayta ko‘zdan kechirdi.

Nasos yetib kelganda darz ketgan quvur ustidagi o‘pqon keng puxta transheyaga aylangan, gaz hididan gangib qolgan yigitlar badanlarini oq ko‘ylak bilan artib, nariroqda belkurakka tayan-gancha turishar edi.

Yo‘ldosh nuqul Saidning izidan ergashib yuribdi:

– Sen... hech bo‘lmasa, asabingni bosib ol.

Said indamas, o‘z ishi bilan band, cholning tor kombinezonini kuchanib-kuchanib oyog‘iga tortar, temir qalqonining oynalarini latta bilan artar edi.

Yarim soatdan keyin uni og‘ir nam brezentga o‘rab transheyaga tushirishdi.

– Hoy, yigitlar, men rozilik berganim yo‘q, men yo‘q dedim, hammang eshitding, – deb javrardi haligi chol. U bilan «surnaychi»ni nariroqda turishsin deb, ariq bo‘yiga, nasosga qo‘yishdi. Brandspoytni Yo‘ldosh o‘zi qo‘lga olib, shaylanib turdi.

Qo‘li bo‘shlar bir chekkaga chiqib, damlarini ichlariga yutib turganlarida bir necha quloch joyda havoni lov etib o‘t oldi. Said tushib ketgan transheyaning ustini ko‘m-ko‘k alanga qoplandi, atrofdagi o‘t-o‘lan bir zumda qovjirab, qumli tuproq mazut to‘kilgandek qorayib qoldi. Yaqin turganlar allanimalar deb baqirib, yuz-ko‘zlarini to‘sib tisarilishdi, lekin ovozlari eshitilmas, lovilagan o‘t, nasosdan sharillagan suv, payvand apparatning vishillagan tovushi quloqlarni qomatga keltirar edi. Yo‘ldosh brandspoyt bilan o‘tga yaqinroq bormoqchi bo‘ldi, qo‘rqqanidan rangi dokadek oqarib ketgan chol bilan «surnaychi» yigitga «Bos!» deb baqirdi, hamma tipirchilab qoldi, yuzlarini qurum bosgan yalang‘och «to‘ychilar»: «Nima qilib qo‘ydik? Said qani?» degan vahimada o‘t atrofida zir yugurishar edi.

O‘t quvurdan yarim metrcha tepada zangori rangda lov-lov yonardi. Yo‘ldosh chuqurda qorayib yotgan brezentni ko‘rdi, xolos. Said tirikmi, yo‘qmi, bilib bo‘lmaydi. Havo qizib ketgan, yaqinroq borish amri mahol. Qancha vaqt o‘tdi

o'zi? Soatga ham qarashmagan ekan, umuman, hech narsani shartlashishmabdi ham, qanday xabarlashish, qanday yordam berish, qachon... Pishiqroq reja tuzib olishmabdi. Bolalarcha ish bo'ldi. Zokir aka haq. Said sulayib yotgan bo'lsa yoki kuyib ketgan bo'lsa nima bo'ladi?

Yo'ldoshni vahima bosdi, oddiy qo'l nasosidan tizillab otilayotgan suv o'yinchoqdek tuyulib ketdi, uni o't yamlab yutib yuboryapti...

Qancha vaqt o'tdi – bir daqiqami, bir soatmi – bilib bo'lmaydi, bir payt transheyanning yolqin yamlab turgan bir chetida qora narsa qimirlab, tuproq o'pirilib tushdi. Brezentga burkangan Said o'rmalab chiqib kelmoqda edi. Hamma o'sha tomonga yugurdi. Nasosni bug'lanib turgan brezentga to'g'rilashdi, ikki-uch yigit suv ostiga kirib Saidni dast ko'targancha o'tdan olib chiqishdi. Ko'targanda noqulay kelib qo'li lat yeganmi, ish-qilib, Said brezentdan chiqiboq qalqonni boshidan olib irg'itdi-da, yonidagi yigitning ko'krigidan itarib yubordi: «Qo'pol! Ho'kiz!»

Gandiraklab orqasiga yiqilib tushayotgan «ho'kiz» Saidning tovushini eshitib quvonib ketgan edi, iljaydi. Said brezentga o'zini tashlab, chalqancha yotdi-yu, tiniq osmonga tikildi. Hushidan ketishiga sal qolgan, ko'kragi temir-chining damidek tez-tez ko'tarilib tushar, vujudi suv bo'lib oqar edi. Uning fildek baquvvat ekanligini sheriklari endi tan olishdi. Sof havo uni yanada o'ziga keltirgan edi. Yotgan yerida ko'zi bilan izlab Yo'ldoshni topdi.

– Qalay? – Yo'ldosh cho'kka tushib uning yelkalarini ushlab ko'rdi.

– Arqon kerak, – dedi Said sekin. Hamma jim bo‘ldi.

– Arqon kerak, – dedi Said yana. Ba‘zilar nimadandir shubha qilib bir-birlariga qarashdi. Lekin Yo‘ldosh uning rejasini tushungan edi.

– Said...

– Bir yarim, ikki daqiqa chidash mumkin. O‘t tepada.

– Said... Sen shoshma, o‘ylab ko‘raylik. Hazil emas.

– Sen gorelkaga urma, boshni mo‘ljalla, boshni. Havo yetishmayapti.

– Menga qara...

Said o‘rnidan turdi. Olib kelingan arqonni beliga bog‘ladi. Brezentni ariqqa botirib, yana burkandi.

– Esini yebdi, bola... jinni bo‘libdi, – deb chol teskari qaradi.

– Arqon qimir etdi – tortasanlar! – dedi Said qichqirib, uning tovushi endi ancha tetik edi. – Ikki daqiqadan ortiq qolsam, qimirlatmasam ham!

U og‘ir ho‘l chodirga o‘ralganicha ayiqdek lapanglab borib o‘tga kirdi-yu, shu zumdayoq chuqurga sho‘ng‘idi. Hamma o‘z postiga yugurdi. Yana guvillagan tovush, boshni aylantiradigan gaz hidi, yuzni yalaydigan yolqinli havo... Arqondagilar soatdan ko‘z uzmay, yer bag‘irlab o‘tga yaqinroq borishdi.

Ikki daqiqa bo‘lar-bo‘lmas arqon qimirladi, shoshib torta boshlashdi. Loy, suv oqib turgan brezent ko‘rindi.

Bu safar Saidning ahvoli og‘irroq edi. Ustidan paqirlab suv sepishsa ham, anchagacha hushiga kelolmay yotdi. Besh-olti daqiqadan keyingina

ko'zini ochib, to'yib-to'yib nafas olgach, atrofdagi-larga jilmayib ko'z qisdi:

– O'ylamanglar tag'in... kalla ishlab turibdi. Faqat yurak dosh berolmayapti, – dedi u yana turib. Uning yuzi ertalabkidek tarakt emas, biroz siniqqan, paylari bo'shshagan edi.

O'n daqiqachadan keyin yana tushdi. Birozdan so'ng chuqur ustida olovning kamaygani sezildi. Endi reja aniq, har kim o'z ishini biladi, natija ham ko'rinib qoldi. Hamma jonlanib ketgan edi. Lekin Saidni bu safar mutlaqo hushsiz tortib olishdi. U ingrar edi.

Biroq hushiga kelishi bilan yana o'tga, tran-sheyaga ko'z tikdi...

Shu xilda uni yetti marta tushirib, yetti mar-ta tortib olishdi. Oxirgi tushishida yarim daqiqa o'tar-o'tmas olovning uni o'chdi. Hamma chuqur tomonga yopirildi, lekin quvurlarga hamon yaqin-lashib bo'lmas, bitum, izolyatsiya qoldiqlari tu-tab yotar edi. Pastda hovur chiqib turgan ko'lmak suvda loy brezentga o'ralib g'ujanak bo'lib yotgan Saidni yana arqon bilan tortib olishdi. U keyingi yarim daqiqada qalqonsiz ishlaganga o'xshaydi, qalqon nariroqda, quvur ostida yumalab yotardi. Nega unday qildi ekan, qosh-kiprigi kuyib ketib-di, ko'zi omon bo'lsa bo'lgani.

Lekin sof havoga chiqarib yotqizishlari bilan o'pkasi yana temirchining damidek ishlay bosh-ladi. Uning bahodirlarcha hansirab hushsiz yo-tishiga o'rtoqlari havas bilan tikilib turishardi. Avariya xizmatidan kelgan kekxa ishchi bilan nazoratchi o'z ko'zlariga ishonmagandek dam qu-vurning u yog'iga o'tishardi, dam bu yog'iga.

– Mustahkam yamabdi azamat! – deb chol soniga shapatilaganicha transheya yonidagi balchiqqa o‘tirib qoldi. Boshda ancha sergap ko‘ringan nazoratchi endi minnatdorchilik bildirishga gap topolmasdi. Yigitlar ham «hozir gap ortiqcha» degandek, jim edilar. Saidning uyquga ketgani ko‘rgach, tuproq uyumiga o‘tirib, papiros tutatishdi. Shabada kuyuk islarini ham tarqatib yubordi. Kun yarmidan og‘gan, atrof jimjit edi. Allaqayoqda, osmonda to‘rg‘ay sayradi. Yoz kiryapti.

Said bo‘lsa qo‘llarini yozganicha chalqanchasiga yotibdi. Yerning bolasidek...

Shu yotganicha rosa bir soat uxlab, ancha tetik tortib turdi. Hammalari xursand bo‘lib, hol-ahvol so‘ray ketishdi. Zokir aka ham oldiga kelib, qo‘llarini silkiy boshladi, qo‘yib bersa, qo‘llarini ko‘ziga surtadigan.

– Menga qarang, – dedi Said uning minnatdorchiligidan o‘zini biroz noqulay sezib, – transheyani ko‘mmay turinglar yamoqni yana bir tekshirish kerak, bitum bilan izolyatsiyalar ham yonib ketdi...

– Xo‘p, uka, xo‘p, hammasini aytganingday qilamiz... – dedi chol qo‘lini ko‘ksiga qo‘yib. Nazoratchi ikkalasi Saiddan ko‘z uzolmasdi. Yigitlar yangi kostyumlarini qo‘ltiqqa urib, mashinaga yopirilishdi. Pakana Pak motorni yurgizib yuborgan edi.

– Hoy, uka, aqalli otingni ayt, oting nimadi, kimsan? – deb qichqirardi Zokir aka. Lekin uning tovushi motor shovqini, sho‘x qiyqiriq, suron orasida, o‘zi bo‘lsa to‘zon ichida qolib ketdi. Shafaq qizartirgan keng ufqlarga qo‘shiq taraldi:

*Hay-hay o'lan, jon o'lan,
O'lan ko'pdir, yor-yor.
O'lan aytgan tilingdan
Menga o'ptir, yor-yor...*

Mashina, orqadan tun quvlab kelayotgani-
ni sezgandek, tinmay yelar, kuzovdagi yigitlar
bir-birlarining yelkalariga qo'l tashlab, tebra-
nib borishar, oldinda Said bilan Yo'ldoshning
kir ko'ylak ustidan tashlagan pidjaklari hilpirar,
«Yor-yor» esa hamon yangrar edi:

*Seni desam ichim to'lib,
Olov yonar, yor-yor.
Lablaringdan to'yib o'psam
Mehrim qonar, yor-yor.*

Bularning kayfiyati motorga ham, butun tabi-
atga ham o'tgan edi. Ko'kimtir qorong'i osmon,
olamda faqat shularni ko'rayotgandek, tepalarida
jaranglab gir aylanar, qip-qizil shafaq esa xuddi
bayroq singari oldi-ga chorlar, cho'l bag'rida go'yo
bir mashina quvonch, bir mashina g'urur uchib
borar edi.

Kombinat shaharchasining ko'chalarida ular-
ni «To'ydan kelishdi, hammalari shirakayf», deb
kutib olishdi. Hech kim bo'lgan voqeadan gap
ochmadi, ko'zlari yonib, uchragan tanishlar bi-
lan sho'x-sho'x gaplashib, uy-uylariga tarqalish-
di. Said bilan Yo'ldosh ham yelkalariga qo'l tash-
lashib, yotoqlariga jo'nashdi.

Bu ko'chalarda kombinatning allaqaysi sexida
doim vishillab turadigan bug' tovushi kecha-yu

kunduz payvast eshitalardi. Shuning uchun bemalol gaplashib bo'lmaydi, baqirib gaplashish kerak. Said ariq bo'yida yonboshlab o'sgan yosh qayrag'och shoxiga bir sakrab, nihol sindirib oldi, tishladi. Bo'rtib turgan kurtakning nordon shirasi og'ziga yoqdi.

– «To'y» yomon bo'lmadi-ya? – dedi Yo'ldosh qichqirib. Said hozir o'z hayotida qandaydir yuksak bir palla ekanini his qilar, bu favqulodda mardlik unga munosib shuhrat olib kelishini, ertadan boshlab hamma joyda duv-duv gap bo'lishini ham bilar, yuragida yongan yorqin mash'alni yashirgisi yo'q, o'rtoqlik, yigitlik hislarini oshkora qilgisi kelar edi.

– Menga o'ptir, yor-yor, bitta o'ptir... – deb kuylab yubordi u. Keyin do'stining qulog'iga cho'zilib dedi: – Azizani o'pgan emasman, ishonasanmi?

– Yo'g'-e, – bu Yo'ldoshga ham qiziq edi. Shu vaqtgacha uning yuradigan qizi yo'q.

– Bugun butun umrim birdan yalt etib yorishganday ko'zimga ko'rinib ketdi. O'shanda shu yodimga kelibdi.

– Ishonmayman, – dedi Yo'ldosh chin ko'ngildan.

– Ishonaver. To'ydan qaytib keldimikan? – Saidning ko'zlari yonar, u baxtiyor edi. Shu payt Yo'ldoshning ko'ngli sal xira tortdi. Said hozir albatta Azizani qidirib topadi, dilidagi qonuniy g'ururni, quvonchli, baxtli hisni u bilan o'rtoqlashadi. Bugun topmasa, balki ertaga Azizaning o'zi gazeta ko'tarib yugurgancha kelib qolar. Said uni bag'riga oladi, ilgari o'pmagan bo'lsa, endi...

Yoʻldosh yotogʻiga qaytarkan, boshini quyi solgan edi. U hozir kimni, nimani oʻylashini bilmay, xayollarini eplolmay qoldi. Kombinatning tungi shovqini, goho xira, goho koʻzni oladigan chiroqlari osmonni tutgan edi. Bu kombinat hali choʻlda yolgʻiz, xuddi qoya-oroldek qaqqayib turibdi. Kelgusida bu yer choʻlning poytaxti – katta shahar boʻladi, atrofda oʻnlab sovxoz shaharchalari qad koʻtaradi. Qurilish kombinati bu yerga shuning uchun tushgan, juda koʻp sement, gʻisht, asbest, plitalar, yirik panellar, quvurlar, temir-beton karkaslar, yigʻma konstruksiyalar, bloklar kerak. Hozir yangi-yangi sexlar ochilyapti, birining havozalarida elektrpayvand dugalarining koʻzni qamashtiradigan shuʻlalari charaqlab turibdi, birining hali qozoni ham bitmagan. Yoʻldoshning oʻzi avvallari temir-beton konstruksiyalarini omborga uzatadigan kranda yordamchi boʻlib ishlar edi. Hozir bloklarni pechga tashiydigan vagonetkachilarning brigadiri. Asbest quvurlar konveyerida ishlaydigan Aziza bilan shu yerda tanishdi. Bu gʻalati qiz avvallari Yoʻldoshga, hamмага aql oʻrgataveradigan, kerak-nokerak yerga suqilaveradigan, hayosizroq qizdek koʻrindi. Yoʻldosh unga Said bilan yuradigan boʻlgandan keyingina qiziqib qoldi. Razm solsa, juda ajoyib qiz ekan, koʻngli sof, toʻgʻri soʻz, mulohazali. Lekin endi kech edi.

Shunday qilib, «ogʻzidagini oldirgani»ga ichi kuyib yurganida, mana bugun bu voqea yuz berdi. Shu kungacha koʻksida qandaydir umid oʻti miltillab turgan boʻlsa, hozir Aziza undan butunlay uzoqlashib ketgandek tuyuldi.

Kombinat posyolkasida kam kiyiladigan atlas ko'ylagi qorayib turgan daraxtlar orasida milt-milt ko'rinar, ihotasiz hovlilarni bosib o'tganida itlar vovillab qolar edi.

Yotoqxona yo'lagiga kirgach, Saidning eshigi oldida to'xtab, kalta qirqilgan to'liqinli sochlari tuzatdi, keng yonoqli yuzida to'yda ichilgan jindak vinoning qizilligi hali ham balqib turar edi. Eshik ochilishi bilan qizni ko'rib yuz-ko'zi charaqlab ketgan Said uni darrov ostonadan ichkariga tortdi. U Azizani kutgan edi. Vannadan chiqib oppoq ko'ylak kiygan, yoqalari ochiq, ilhaq vujudi unga talpinib, ichki bir haroratdan lovillab turar edi.

Aziza kirishi bilanoq unga g'alati tikilib qoldi.

– To'y yaxshi o'tdimi? – deb so'radi Said. Aziza uning bezovta yuziga tikilganicha:

– Ha, yaxshi o'tdi, – deb bosh irg'adi, keyin: – Said, hammasini eshitdim, – dedi Saidning yo'g'on bilagidan mahkam ushlaganicha.

Shoshib qolgan Said qizni birdan o'ziga tortib, bag'riga bosdi, butun vujudini o't olgandek, uzoq o'pdi. Bo'shshib ketgan Aziza sal gandiraklab, darrov o'zini qo'lga oldi-da, yerdan ko'z uzmay, yigitning g'ijim bo'lgan ko'ylak yoqasini tuzatdi.

– Ammo lekin hovliqib ketmang... – dedi u. Ancha jim turgandan keyin: – Ertaga klubda uchrashamiz, – deb shartta chiqib ketdi.

Said proyektor shu'lasiga tushib qolgan parvonadek o'zini yo'qotib, «to'xta, sabr qil» ham deymadi, orqasidan yugurib chiqmadi ham. Ajab, labini kuydirdi-yu, ketdi-qoldi. Xuddi tushdagidek...

Said quvonchini ichiga sig'dirolmay, quloch kerib borib, o'zini karavotga otdi. Kutilmagan baxtli hayajon uning so'nggi darmonini olib qo'ygani edi. Toshday qotib uyquga ketdi.

Ertasiga gaz quvuri trassasida bo'lgan voqea hammaning og'ziga tushgan edi. Ko'chada ham, sexda, idorada, uyda ham, qayerda ikkita odam to'plansa – shu gap. Birov qo'shib-chatib, ko'pirtirib afsona darajasiga olib chiqib qo'ygani, birov bo'lsa, to'ydan kelayotganlarning mastlik bilan qilgan ishi, deb yerga urgan... Faqat uchinchi kuni, gazetada xabar bosilib chiqqandan keyingina mish-mishlar sal bosildi.

Gazetani bir quchoq qilib ko'tarib kelgan Salim edi. Bu o'sha sariq «surnaychi». Platformadan sement tushirardi. Qosh-kiprigi doim chang. O'zi qo'rqqoq bo'lsa ham, o'lgudek baqiroq, vahima.

– Hoy, gazetaga tushibmiz! Mana: «Fidokor yoshlar!» – deb qichqirgancha kirib keldi u nonushta vaqtida sexga. Bu sex hali bitmagan, tomi ochiq, deraza romlari yo'q, burchaklarda taxta, g'isht uyulib yotardi, ertalab yoshlar shu yerga to'planishib, biri derazada, biri g'isht ustida o'tirib, biri taxtaga qiyig'ini yoyib, nonushta qilardi edi.

– Mana, «Fidokor yoshlar!» O'qidingmi? Shuni bittasi akang bo'ladi. Navbat bilan ol, shoshma, yirtasan. Shuning bittasi akang bo'ladi, ha! Nasosning lo'kidonini bosib turganman!

Salim bir dasta gazetani bir zumda ulashib chiqdi. Hamma qatig'ini, termosini, yong'og'-u turshagini bir chetga qo'yib, gazetaga yopishdi. Lekin jimlik, gazetaning shitir-shitiri uzoqqa bormadi, hamma hech narsa bo'lmagandek, yana

nonushtasiga tushib ketdi. Xabar kichkinagina, intervyu tariqasida berilgan edi.

- Vahimangni qara, mallavoy!
- Shugina gap ekan-ku.
- Lo'kidonini bosganmish.
- Shunaqalar tarqatadi-da...

Yana o'zlarining gaplari bilan bo'lib gazeta ham unutildi. Faqat novcha Yo'ldosh taxta ustida oyog'ini osiltirib, hamon gazetaga tikilganча o'tirar edi. O'qiyotgani yo'q, lekin ko'zini ololmayapti, rangi sal oqarinqiragan, do'stlarining gaplariga zimdan quloq soladi. Atrofga bir qarab, yana gazetaga ko'z tashlaydi. Intervyuni Farmonov bergan edi. Unda ongli, g'ayratli yoshlar haqida gap boradi. Kombinat jamoasi, bir guruh yoshlar... Dam olish kuni... Yo'ldosh qayta-qayta o'qib, Saidning nomini qidirdi. Yo'q, Saidning ham, boshqa bironta yigitning ham nomi tilga olinmagan xabarda. Bu qanday bo'ldi? Yo'ldosh atrofga qarab Saidni qidirdi-yu, lekin uni ko'rib qolishdan qo'rqardi. Xuddi bunga o'zi aybdordek... Badani qizib ketdi. O'sha kungi o't-olov, brezent ichidan chiqib kelgan hushsiz Saidning siniqqan yuzi, kuygan qoshlari ko'z oldiga keldi. Chindan ham u hozir Saidning oldida o'zini gunohkor seza boshladi, unga ro'para kelganda nima deydi, yuziga qanday qaraydi? Bu adolatsizlik-ku axir! Hayotini xavf ostida qoldirib...

Shu payt yuzidan temir qalqonini manglayiga ko'tarib bir qo'ltig'ida elektrod qutisi, bir qo'ltig'ida gazeta, Said kirib keldi.

– O'qidingmi? – dedi u Yo'ldoshni ko'rib. Uning yuzidagi xotirjamlikni payqab, Yo'ldosh biroz o'zi-

ga keldi. Xayriyat. Yaxshi yigit-da. Boshqa odam bo'lganda... Said taxtaga suyanib o'tirib, papiros tutatdi.

– Chekmas eding shekilli?

– Bekorchilikdan.

– Bekormisizlar?

– Elektrod yo'q, omborda zaxlatib qo'yishibdi.

– Befarosatlar, – dedi Yo'ldosh anchadan keyin g'ijinib. – Gazetadagini aytaman, – deb qo'shib qo'ydi.

– E, qo'ysang-chi...

– Yo'q, qo'ymayman, Farmonovga kiraman. Bil-magan-ko'rmagan narsasiga aralashmasin.

– Jinni bo'ldingmi? – Said etagini qoqib turib ketdi. – Men xalqimga ketdim, jamoaga! – dedi u derazadan sakrab. Ammo Yo'ldosh sezdi, uning artistligida jindak alamzadalik bor, o'zini xursand qilib ko'rsatishga urinishi yasamaroq edi. Bu tabiiy. Uni qattiq xafa qilishdi. Said ekan-ku, Yo'ldoshning o'zi ham, ichida nimadir uzilib tushgandek, ko'nglidagi chiroq lop etib o'chgan-dek, bo'shshib, hamma narsaga befarq, hafsalasiz bo'lib qoldi. Adolatsizlik unga doim shunday ta'sir qilardi.

Farmonov uni o'z idorasida:

– Ha, fidokor! – deb xushchaqchaq kutib oldi.

U Yo'ldoshning otini bilmaydimi, unutilib qo'yadimi, xullas, doim shunday deb chaqirardi. Yo'ldosh bundan xafa bo'lmaydi, «Fidokor» bo'lsa yomonmi! Faqat hozir xushchaqchaqlikning xonasi emas, Yo'ldosh jiddiy masalada astoydil gaplashgani kelgan.

Mening ismim Yo'ldosh, – dedi u jiddiy turib. Keyin bo'sh kursilardan biriga o'tirib gap bosh-

ladi. Kuzovning burchagidan tasodifan brezent chodir chiqib qolgani, yuzlari ajin Zokir aka to'g'risida, Saidning o'zini gaz o'p'qoniga urib, uni yetti marta arqon bilan behush tortib olganlarida ko'zlariga o'lib qolgandek ko'rinib, hammaning yuragi orqaga tortib ketganini, yana allaqanday ikir-chikirlarni gapirdi. Bu voqeani birovga birinchi hikoya qilishi bo'lganidanmi, batafsilroq gapirgisi keldi. Farmonov eshitib o'tirar ekan, dam stoldagi presspapyeni, dam yondaftarlarini u yoqdan bu yoqqa olib qo'yar, dam tirsagi ostidagi oynani kuh-kuhlab, g'ijim qog'oz bilan artib qo'yar edi.

– Hammasini eshitdim, qoyilman! Eshitdim, gapirib berishdi, – deb o'rnidan turib ketdi Farmonov. Serbar kamariga qo'llarini tirab, ikki qadam nari-beri yurdi. U elliklardan oshgan bo'lsa ham, ko'saroq oqish yuzi yosh ko'rinadigan, yumshoq sochi doim mashinkada olingan, katta ko'zoynakli, gapi ham, kiyimi ham puxta, ishchan kishi edi. – Ishchi sinfining haqiqiy sifatleri bu. Ko'pdan quyon qochib qutulmas, deb shuni aytadi. Ajoyib jamoa. To'g'risi, katta jamoaning kichik bo'lagi! – dedi u g'urur bilan.

– Bu gaplaringizni biz intervyuda o'qidik.

– Xo'sh, biron narsadan norozimisiz?

– Axir bu o'ziga yarasha qahramonlik edi, o'rtoq Farmonov.

– Ha, ha, albatta! Xo'sh?

– Buni ayrim odamlar qildi. Jumladan, Said... To'g'rirog'i, asosan Said. Oramizda u birdan-bir payvandchi edi. Agar u bo'lmasa yoki Saidning o'rnida boshqa odam bo'lganida, balki...

– Nima gap o‘zi, nima demoqchisiz?

– Gazetaga Said haqida yozish kerak edi. Sizning xabaringizda aqalli biron familiya ham yo‘q. Bu...

– E-ha, gap bu yoqda deng? Nima, jamoadan ayrim shaxslarni ustun qo‘yish kerakmidi sizningcha? – Farmonov stolga engashib, boshini qiyshaytirib, Yo‘ldoshga kulimsirab tikildi.

– Bu adolatsizlik-ku, u qildi hamma ishni, u jonidan kechib...

– Qolganlar-chi, siz-chi, yana bir mashina yoshlar-chi? Faraz qilaylik, u qahramoningiz yolg‘iz o‘zi bo‘lsa, qo‘lidan nima kelardi?

– Axir, aqalli nomini tilga olish...

– Menga qarang, kim dedingiz, o‘sha... mabodo, o‘shaning o‘zi yuborgani yo‘qmi sizni mening oldimga? Ehtimol, u gazetaga tushish uchun o‘tga kirgandir?

Yo‘ldosh shunday keskin o‘rnidan turdiki, tagidagi kursi taraqlab, nariroqqa surilib ketdi.

– Nega haqorat qilasiz, o‘rtoq Farmonov! – dedi u bo‘zarib.

Farmonov stol ortidan chiqib, asta kelib Yo‘ldoshning bilagidan ushladi:

– O‘zini pesh qilgan odamni yomon ko‘raman. Lekin ma‘lumki, undaylarning davri o‘tgan. Jamoani, ommani oyoqosti qilishga endi yo‘l qo‘ymaymiz, akasi! – Farmonov uni bilagidan ushlagancha eshik tomon yetakladi. – Shunday, yigit! Yakka qahramonlik bizga yot mafkura, bizda alohida, tanlangan zotlar yo‘q, omma bor, jamoa bor...

Qabulxona eshigi ochilishi bilan, Yo‘ldosh to‘xtab qoldi. Eshik yonidagi divanda boshini ikki qo‘li orasiga olib, tizzasiga egilganicha Said o‘tirar edi.

– Said? – dedi bunga hayron boʻlgan Yoʻldosh. «Hamma gapni eshitibdi!» – degan fikr miyasiga kelib urildi.

Said sakrab oʻrnidan turdi. Uning koʻzlari gʻalati, yuzida allaqanday shubhalar aralash yetilib kelayotgan qatʼiyat ifodasi bor edi.

– Ha, yigit, sizmidingiz oʻsha... – Farmonov qiziqish bilan Saidning gavdasini koʻzdan kechirdi. Keyin qansharidan katta koʻzoynagini olib, hafsala bilan artarkan: – Tuzuk, tavakkalchi ekansiz, – dedi.

Uning Saidga aytgan gapi shu boʻldi. Maqtab aytdimi, qoralabmi – bilib boʻlmasdi.

Yoʻldoshning fikricha, Saidning oʻzgarishi ham, fojiasi ham mana shu kundan boshlangan edi. Odamning shu qadar keskin oʻzgarishi mumkinligini haligacha aqliga sigʻdirolmaydi. Saidning yurish-turishi ham, oʻylari, gaplari ham oʻzgarib ketdi, oʻzi ham tushunib boʻlmaydigan, gʻalati boʻlib qoldi. Gap uqtirib boʻlmaydi, qaysar. Na doʻstlikni, na yaxshilikni tan oladi. Yoʻldosh uning soyasi bunchalik yupqaligini bilmas ekan. Hammani tashvishga solib qoʻydi. Ayniqsa Aziza bechorani.

Bir haftadan keyin Yoʻldosh xunuk gap eshitdi: Said kombinatdan ketish haqida ariza berganmish. Yoʻldosh munchaligini kutmagan edi. Shunchaki ketish boʻlsa mayli edi, har kim ham ketishi mumkin: Said ham, boshqasi ham. Lekin Saidning arizasi oʻsha voqeaga bogʻliq-da. Bunga hammaning ham aqli yetadi. Yoʻldoshning koʻngli gʻash tortib ketdi. Axir u bu qilmishi bilan oʻziga ham, sheriklariga ham dogʻ tushiradi-ku unda.

Farmonovning gapi bashorat bo'lib chiqadi: no-mim gazetada chiqsin deb o'tga kirgan bo'ladi.

Ammo Yo'ldosh Saidning unday emasligiga ishonadi. Uni hozir topish kerak. Balki uydadir. Keyingi vaqtlarda kechqurunlari u klubga ham chiqmay qo'yg'an. Gaplashib ko'rish kerak, o'zi nima gap?

Borsa, payvandchi karavotda yarim yalang'och bo'lib papiros burqsitib yotgan ekan. Chirog'ini ham yoqmabdi. Qorong'i uy tutunga to'lgan. Yo'ldosh do'sti bilan salomlashib, chiroqni yoqdi, derazani ochib yubordi. Said baqaloq gavdasini asta ko'tarib, shimini kiydi, oldi ochiq ko'ylagini yelkasiga tashladi. Uning bir xonalik uyi ancha fayzli, polga cho'g'dek gilam to'shalgan, bu atrofning do'konlarida topilmaydigan alomat torsher, hatto bufetida arzongina serviz ham bor edi.

Said stoldan allaqanday oldi-qochdi fantastik kitoblarni surib tashlab, qadah, stakan qo'ydi.

– Almisodan qolgan choraktam bor... – dedi u Yo'ldosh o'ziga kursi olib o'tirdi.

– Buning uchun kelganim yo'q... Menga qara, ariza berganing rostmi?

– Bersam nima bo'пти? – Said qadah bilan stakanni ijazatsiz to'ldirdi. – Birov ketadi, birov keladi, har kimning ixtiyori o'zida. Qozonchining erki bor qaydan quloq chiqarsa, degan gapni eshitmaganmisan? Boshqa joyda ham bir ishlab ko'raylik. Yo buning aybi bormi?

Yo'ldosh oldidagi qadahni urishtirmasdan, yakka o'zi suvdek ichib yubordi.

– O'zingni go'llikka solib nima qilasan, Said, – dedi labini yengi bilan artib, – men bilaman-ku,

do'stlaringni, jamoani osongina tashlab ketadigan odam emassan. Esingni yig', devona arazlasa to'rvasiga ziyon, deyishadi, qaytib ol arizangni. Odamlar nima deydi?

Said aroqni ichmay, yana papiros olib karavotga cho'zildi. U o'zi ham haligi yotishda shu gaplarini o'ylab yotgan ekan chog'i.

– Buni araz deb o'ylasang, sen ham jo'n ekanсан. Qaytib olmayman, ko'p o'yladim, – dedi u birozdan keyin.

– Qayoqqa borasan?

– Boshim oqqan tomonga. Shaharga, – Said birdan o'rnidan turib qizishib ketdi, papirosni kuldonga bosaman deb, barmog'ini kuydirdi: – Men pulga qiziqmayman, o'ylama...

– Bilaman.

– Men qadrimga yig'layman. Bormanmi, yo'qmanmi? Mana sen ham Farmonovga o'xshab, ikki gapning birida «jamoа», «omma» deydigan bo'libсан. Axir jamoa mendaqalardan iborat bo'lsa, yomonmi? Nega buni tan olmaysizlar?

Ana, endi yorildi, deb o'yladi Yo'ldosh. U Saidning ariza berish sababini taxminan shunday deb bilar edi-yu, bu sababni o'zicha tahlil qilishga negadir cho'chib yurardi.

– Nega tan olmas ekanmiz?

– Tan olganlaring shumi? – Said qo'lini bigiz qildi: – o'ylab qara, axir bu yerda sen bilan bizing hatto otimiz ham yo'q, «Hoy, yigit!», «Hoy, fi-dokor!»

– Bu bitta odamning odati. Uni sen... jamoaga taqma, – dedi Yo'ldosh, – undan keyin, sen bu so'zga osilma! Yo'l qo'ymayman. Qudratli

soʻz bu. Men uni Farmonovingday bekorga ishlatayotganim yoʻq. Jamoa! U odamni qadrlaydi. Sen oʻzingni yetimcha qilib koʻrsatmay qoʻya qol, diydami qattiq, yigʻlatolmaysan. Bizda ilgʻorlar ishiga yarasha hurmatdaligini yaxshi bilasan.

– Ha, oʻtgan yili sen bilan biz olti oygacha hurmat taxtasida osilib turdik, – dedi Said. – Esingdami, darvozadan kiraverishda oltmishta ilgʻorning katta-katta fotosuratlarini osib qoʻyilgan edi. Osilib turaverdik, turaverdik... Asta sargʻaydik. Yomgʻirda bujmayib, shamolda yirtildik. Sening surating yirtilib, mening suratimni toʻsib qoldi. Meni sezmadim deysanmi: har oʻtganda zimdan koʻz qiringni tashlab qoʻyarding, tuzatib qoʻyay desang – noqulay, tuzatmasang, yana yaxshi emas. Oxiri yarming uzilib tushdi, men uning loyda yotganini koʻrdim, kimdir bilmay bosib olibdi. Kuzgi shamolda men ham yirtilib tushdim...

– Hamma gap shunda degin?

– Yoʻq, gap bunda emas. Shunchaki esimga tushdi.

– Boʻlmasa nima demoqchisan? Oʻzing alohida eʼtibor kerak demoqchimisani? Sal kamtarroq boʻlish kerak odam. Jamoada barcha barobar.

Said doʻstining yuziga tikilib kuldi.

– Tagʻin faqat Farmonov shunday deydi, deysan. Oʻzing ustozingdan oʻtib ketibsan-ku...

Soʻnggi gapni Farmonovnikiga oʻxshab ketganini Yoʻldoshning oʻzi ham fahmladi-yu, lekin aytib boʻlgan edi. Saidning ochiq kulib qarashidan yuzini chetga oldi. Said davom etdi:

– Jamoada barcha barobar deysan, qani aytchi, nega? Nega hamma barobar boʻlishi kerak?

Yo shunday qonun bormi? Aksincha, «har kimning ishiga yarasha, qobiliyatiga yarasha» emasmi tamoyilimiz?

Yo'ldosh indamadi. U o'rnida uzala tushib yotgan Saidga teskari qarab o'tiribdi. Go'yo har qaysisi o'ziga o'zi gapirayotgandek edi. Bir bo'sh qadah bilan lim to'la stakan stolda turgancha qolaverdi.

– Biron kishining nomi sal tilga tushib qolsa, «Shaxsga sig'inish bu!» deb baqiradigan «demokratlar» chiqibdi. «Ommaviy ilg'orlik», «ommaviy qahramonlik». Ommaviy bo'lgandan keyin nimasi ilg'orlik? Kimlarga nisbatan ilg'orlik? Qahramonlik ham ommaviy bo'lishi mumkin emas, Yo'ldoshvoy. Agar ommaviy bo'lsa, u qahramonlik deyilmaydi.

– Kechirasan-u... Vatan urushidagi g'alabamizchi?

– Vatan urushining qahramonlari bo'lmaganmi? Gastelloni tilga olmay qo'yishgani bilan, bari-bir, u bor edi axir!

– Avvalo, tilga olmay qo'yishdi, deganing xato, – dedi Yo'ldosh, – ikkinchidan, birovlarini hadeb gapiraverib, bu yoqdagi million-million noma'lum askarlarni unutish ham xato bo'lardi.

– «Noma'lum askar» deyishning o'zi unutish emasmi? – Said o'rnidan turib ketdi. – Yo'q, men bu iborani tushunmayman. Unda achchiq bir alam bor, odamning qadriga yig'laging keladi. U o'zi yo'q... nomi ham yo'q. Nimasi bor? – U Yo'ldoshning ro'parasiga kelib o'tirib, asta o'ychan davom etdi. – Eshitganmisan, Afrikada bir xil chumoli bo'lar ekan. To'da-to'da bo'lib siljiganda ikki-uch

tanob yer qop-qora bo'lib ketarkan. Agar yo'lda chuqurlik uchrasa, oldindagilar o'zini chuqurga tashlayverarkan, keyindagilar uning ustiga, undan keyin yetib kelganlar yana uning ustiga, ish-qilib, chuqurni o'z gavdalari bilan to'latib, ko'prik hosil qilmaguncha bir-birlarining ustiga tashlayverar ekanlar. Bordi-yu, bu chuqur emas, tubsiz jarlik bo'lsa-chi, Yo'ldoshvoy? Ma'lumki, chumolilardan birontasi buni bilmaydi ham, o'ylamaydi ham. Ular faqat birin-ketin yurish kerakligini, halok bo'lganda ham birin-ketin halok bo'lish kerakligini biladi. Milliardlar o'z jasadidan ko'prik yasaydi, orqadagi milliardlar shu ko'prikdan hech narsa bo'lmaganday o'tib ketadi. Men jarga o'zimni tashlamay orqaga qaytsam-chi, men chumoli bo'lishni istamasam-chi, shunga nima deysan?

– Menga qara, dahshat-ku bu! – dedi Yo'ldosh sherigini hozir ko'rib turgandek tikilib. – jamoaviylik to'g'risidagi bunday mash'um tasavurni sen kimdan orttirding?

Said yelkasini qisdi:

– Men hech qayerga borganim yo'q, oralaringda yuribman...

– Oramizda yurganing bilan begona ekansan. Bundan ham uzoqlashib ketsang, holing nima kechadi? O'ylab ko'r, ko'pga kesak otib, ro'yobga chiqolmaysan, barmog'ingni tishlab qolasan. Jamoaning eng yomoni ham yolg'izlikdan afzal, bilib qo'y. Muddaong nima, gapir?

– Menga hech nima kerakmas! – dedi Said stakandagi aroqni derazadan sepib tashlab. – Men odamman, men borman, o'zimga yarasha

bir dunyoman, ishim, nomim, tuyg'ularim bor, moyday erib, yon-atrofimga singishib ketishni istamayman, – dedi u ko'kragiga urib, – istayman-ki, o'zligimni, o'z shaxsiyatimni his etsam.

– Bu istaging ashaddiy xudbinlikka aylanib ketibdi! Maydonga chiqib o'zingni os, hamma ko'rsin! O'zimga o'zim xo'jayinman deb baqir! O'zligingni ko'rsat! – Yo'ldosh yo'lidagi kursini oyog'i bilan taraqlatib surib, shartta chiqib ketdi. U qorong'ida turtinib-surinib shoshib borarkan, o'ylari chalkashib ketganidan peshanasini ter bosgan edi. Mana, nihoyat Said dilida borini tiliga chiqardi. Chindan ham o'zi bir olam ekan. Ammo uning bunday past-u baland o'ylari borligi Yo'ldoshning xayoliga ham kelmagan edi. Bir chekkasi, Yo'ldosh uning qaysarligini anglayotgandek bo'lib turibdi. Bu to'dachilikka, qiyofasizlikka qarshi isyon edi. Ammo unda jamoaga bunday qarash qayoqdan paydo bo'ldi?

Bu vaqt yo'lkada Aziza ko'rindi. Yo'ldosh uni g'ira-shirada ham darrov tanib, ariqlardan sakrab, ro'parasidan chiqdi.

– Aziza, men Saidnikidan chiqib kelyapman.

– Salom.

– Avzoyi buzuq. Siz ham o'sha yerga ketyapsizmi?

Aziza qarab turdi-da, indamay jo'nab qoldi. Yo'ldoshga bu o'lganning ustiga tepgandek og'ir botdi. Juda xafa bo'lib, xiyobonga o'tib, o'rindiqqa o'tirdi. Ko'rinib turibdiki, Yo'ldoshning bu ishlarga aralashuvini Aziza o'zicha tushunib, ma'qul ko'rmay yuribdi. Saidning o'zgarib qolishida Yo'ldoshning qo'li bor deb o'ylasa ham ajab

emas. Aslida-ku, Saidning daf bo'lishi Yo'ldoshga bir omad, chunki Aziza uning izidan ergashib ketmaydi albatta, qoladi. Ammo Yo'ldoshning ko'nglida bunday reja yo'q. Agar bo'lsa, bu g'arazgo'ylik, do'stga nisbatan insofsizlik bo'lardi.

Shunday qilib, Yo'ldosh Azizaning oldida aybsiz aybdor bo'lib turibdi.

Oradan sal vaqt o'tmay qayrag'och tagidan tanish ovoz eshitildi. Yo'ldosh Said bilan Azizani ovozlardan tanib, mushkul ahvolda qoldi: turib ketay desa, ularga yana ko'ringisi kelmasdi, indamay o'tiraveray desa gaplariga beixtiyor quloq solishga to'g'ri keladi. Shu o'ylar bilan bir qarorga kelolmay, ancha o'tirib qoldi. Narigi o'rindiqdagilarning tovushi oqshom sukunatida baralla eshitilardi. Azizaning qumri kukusi singari ko'krakdan chiqqan shirali ovozi «Seni olib qolishga o'zimning kuchim yetadi, birovlar aralashmasin», degandek ishonchli, dam past, dam baland, ehtirosli eshitar edi.

– Men sevgimdan uyalmayman, Saidjon aka, o'tinaman, qoling. Meni bilmaydi deysizmi, ko'ribilib turibman – tengi yo'q usta mutaxassissiz. Qani endi men ham shunday bo'lsam. Siz qilgan ishni hamma ham qilolmaydi. Biroq...

– Siz xato tushunibsiz, popuk... – Saidning yo'g'on ovozi eshitildi. (Ularning gaplashib o'tirgani mayli-yu, mana shunaqa «popuk-mopugi» yuragidan o'tib ketadi Yo'ldoshning.) – Xato tushunibsiz. Men o'zimni o'ylayotganim yo'q. Axir odamlarni bir yerga jamlab, keyin barobar taqsim qilib, o'rtamiyona bir narsa hosil qilib bo'lmaydi. Jamoa bir kaft mayiz emas. Unda odamlar bor,

odamlar ichida yaxshi-yomoni, puchak-saragi bo'ladi...

– Sizning albatta boshqalardan farq qilib turgingiz keladimi? Imtiyoz...

– Qo'ying, eshitdim bu gaplarni. Hozirgina Yo'ldosh bir soat javrab ketdi.

Bu zardadan Azizaning ko'ngli ranjidi shekilli, anchadan keyingina tovushi chiqdi:

– Begona bo'lib qolibsiz...

– Til birkitib olganmisizlar, nima balo! – Saidning ovozi balandlashdi. – «Boshqalardan hech farq qilma, hamma yurgan izdan yur, chapga qarama, o'ngga qayrilma, oldinga o'tma, orqada qolma, yerga kirma, osmonga chiqma, to'dadan ajralma, bo'lmasa, begona bo'lib qolasan!» Shunaqami?

Aziza piq etib yig'lab, o'rnidan turgancha yugurib ketdi.

– Aziza, popuk, popukjon! – deb Said ham gursillab chopdi orqasidan, – axir men shaharga sizni, seni...

So'ngra shu yerda birpas mashmasha bo'ldi, buning nimaligini Yo'ldosh taxminlabgina bilishi mumkin edi: Said quchmoqchi bo'ldi shekilli, ammo qiz yulqindi, tarsaki tushdimi, novda sindimi, xullas, nimaningdir qirs etgani ham eshildi, keyin biri qolib, biri jo'nadi. Qaysinisi?

Baribir emasmi...

Yo'ldosh bu yerda pusib o'tirganiga o'zidan juda norozi edi, buning ustiga hozir dilida bir qil uzilgandek g'ashligi ortdi, iliq bahor oqshomida vujudi qaltirab, junjika boshladi. Azizadek dilbarning o'z qizlik g'ururini shunday yerga urganga xo'rliki keldi...

Bu uch kishining ko'nglini to'ldirgan muam-molardan ko'pchilik bexabar edi. Kunlar o'taverdi. Kombinatning sement gardiga botgan darvozala-ridan xomashyo ortgan platformalar kirib, pritsep-lariga yirik temir-beton konstruksiyalar yuklagan avtomashinalar to'xtovsiz chiqib turar, yangi sexlar asta qad ko'tarar, mo'rilardan burqigan tutun, xumdon va pechlardan ko'tarilgan bug' cho'l os-monini kulrang bulutlarga to'ldirar edi.

Yakshanba kuni Yo'ldoshni Farmonov chaqir-tirib qoldi. U dam olish kunlarini ham idorada o'tkazardi.

«Xo'sh, fidokor!» deydi-ku hozir kaftlarini ish-qalab. Yo'ldosh uning qanday kutib olishi, nima deyishlarigacha oldindan biladi. Farmonov un-cha murakkab odam emas edi.

Uning otini hech kim bilmaydi. Faqat «Far-monov» deyishadi. Otini bilishga ehtiyoj ham yo'q shekilli. Chunki Farmonov tom ma'nosi bilan «ij-timoiy odam» bo'lib, butun hayoti jamoada, ido-rada, majlisda, minbarda o'tgan. «Falonchijon!» deb yaqin olib, yo erkalab chaqiradigan jigari, ul-fati yoki qadrdonlari ham yo'q. Bitta-yu bitta qizi bor deyishadi, u ham qayerdadir o'qishda.

Farmonov bo'ydoqlar yotog'ida, kichkina bir xonada turadi. «Turadi» deyish ham uncha to'g'ri emas, u yotoqqa yotgani boradi, xolos. Qolgan vaqti idorada, ko'proq majlislarda o'tadi. Har maj-lisda uni qayergadir saylaydilar, bir zamonlar-dagi Osoavixim, MOPR uyushmalaridan tortib, kasaba, jamoat tashkilotlarigacha, nuqul saylab qo'yiladigan martabalarda, ba'zan bir nechtasida barobariga ishlab keldi.

Hozir u zavkom raisi. Lekin kombinat direktori unga ko'proq yoshlar bilan ishlashni topshirgan, hatto shu masalada o'ziga muovini qilib olgan desa ham bo'ladi. Negaki hozir kombinatda yuzlab yoshlar bor, ko'plari urush vaqtida og'ir sharoitda, FZOda o'qigan bolalar. Yangi sexlar qurilishi munosabati bilan deyarli hammasi yordamchi ishlarga qo'yilgan. Ular bilan ishlashga alohida e'tibor berish kerak edi.

Farmonov juda ishchan odam. Eski gimnast-yorka ustidan bog'lagan serbar kamariga bosh barmog'ini tiqib, katta, yumaloq ko'zoynagi ostidan talabchan nazar bilan tikilganida, Yo'ldosh aytmoqchi bo'lgan gapini ham yo'qotib qo'yadi. U Yo'ldoshni ko'pincha yoshlar bilan ishlash masalasida chaqirardi.

Yoshlarning ishdan tashqari vaqtlarini qanday «uyushtirish» to'g'risida gaplashishar, kundalik grafik, ish rejaları tuzishar edi. Farmonov bu ishga katta ahamiyat beradi. Yosh ishchilarning har soat vaqti uchun g'am yeydi. Bu safar ham Yo'ldoshning kelishiga katta rangdor jadvallarni, grafiklarni stolga yoyib tashlagan edi.

– Xo'sh, fidokor... – dedi u murakkab jadvallarga xuddi jangovar xaritani o'rganayotgan qo'mon-dondek tikilib. Keyin bir bo'sh grafaga barmog'ini nuqdi. – Mana bu soatda nima ish qilishadi, ayt-ing-chi?

Yo'ldosh o'rgimchak uyasidek bo'lib ketgan jadvalning o'sha katagiga goh u yoqqa o'tib, goh bu yoqqa o'tib qaradi-yu, javob berolmadi.

– Mana bu soatda-chi? – deb shoshirdi yana Farmonov va javob kutmay, ko'rsatma berdi: – Ma'ruza! Ma'ruza qo'ying!

– Bu haftada ma’ruza juda ko’p bo’lib ketdi, o’rtoq Farmonov, biroz bo’sh vaqt... biroz o’z ixtiyorlariga ham qo’ysak... – dedi Yo’ldosh.

Farmonov katta qizil qalamni qo’lida o’ynatib, stol atrofida aylanardi.

– Bekorchilik...

– Bekorchilik emas, har kimning o’z ishi ham bor.

– Gapni chalg’itmang. Bekorchilik – har qanday noma’qulchiliklarning onasi! Ichkilik, bezorilik, buzilish, odobsizlik – hammasi bekorchilikdan kelib chiqadi. Yo’q, ukam! Siz band qiling ularni, ijtimoiy ish bilan band qiling, – Farmonov qizil qalamni yana o’sha katakka niqtadi: – Klubda bo’lishsin! Jamoada. Ma’ruza bo’lmasa, raqs belgilang, raqs.

– Xo’p...

Keyin kecha va o’tgan kungi klub mashg’ulotlariga kelmagan «ba’zi shaxslar» haqida gap boshlandi. Farmonov ularning ro’yxatini, kelmaganlarining sababini bugunoq aniqlab, chora ko’rishni topshirdi.

– Jamoada intizomni, birlikni buzishga yo’l qo’ymaymiz, ha. Hoziroq shu bilan shug’ullaning, shunday bo’lsin.

– Hozir? O’rtoq Farmonov... – deb chaynaldi Yo’ldosh, keyin ochig’ini aytib qo’ya qoldi. – Hozir qornim juda och... keyin, bir shaxsiy ishim bor edi.

Farmonovning bilinar-bilinmas siyrak qoshlari chimirilib ketdi. Yo’ldoshga, xuddi ro’parasida qanotli tuya turgandek, hayrat bilan tikilib qoldi. Ajabo, gap jamoaning tarbiyasi haqida ketayotgan bo’lsa-yu, bu qorni ochligini gapiradi. Shaxsiy ish? Qanday shaxsiy ish bo’lishi mumkin?

– Menga qarang.

Lekin Yo‘ldosh uning fikrini ko‘z qarashidan tushundi. Davom ettirishning hojati yo‘q edi.

Yo‘ldosh avval To‘lagannikiga bordi. Yirik bloklar sexida takelajchi bo‘lib ishlaydigan bu pismiqroq yigit bir kekxa ustanikida ijara o‘tirardi. Lekin ijaraga olgan xonasi qolib, butun vaqtini chordoqda o‘tkazar, yoz kunlari o‘sha yerda uxlar, o‘qir, ishlar edi. Bir vaqt ustaning harbiyga ketgan o‘g‘liga kaptarxona bo‘lgan bu chordoqni To‘lagan kengaytirib, deraza ochib, o‘zicha jihozlab olgan. Radiohavaskorlik ustaxonasi ham shu yerda, taraq-turuqi qo‘shnilarga eshitilmaydi, to‘mida besh-olti xil antenna.

Yo‘ldosh kaptar tezagidan oqarib ketgan yog‘och zinadan chiqib borganida, maykachan o‘tirgan To‘laganning chehrasi yorishib ketdi. Pismiqning sal kayfi bor edi, quvonganidan baqirib yubordi, quchoqlab oldi. Yo‘ldosh uni hech vaqt bunday xushchaqchaq ko‘rmagan edi. Bir zumda yapaloq shishada bolgar konyagi ham paydo bo‘ldi. To‘lagan mashhur bir rassomning jiyani. Unda bunaqangi anvoyi narsalar bo‘lib turardi.

– Yo‘q, Tolya, qornim och... – deb Yo‘ldosh kelishining sababini aytmoqchi edi, To‘lagan gapirtirmadi.

– Menga qara, klub-mlubingni qo‘y, gap bor, – dedi To‘lagan. Bugun uning kayfi juda chog‘edi. – Qorinni bo‘lsa hozir to‘yg‘azamiz! Sen avval mana buni ko‘r! – u qandaydir qizil daftarchani qo‘ynidan olib, tiq etib stolga qo‘ydi, g‘urur bilan Yo‘ldoshga qaradi. – Ol, ol! Qara, qo‘lingga olib ko‘r!

– Nima bu? – Yo‘ldosh daftarchani qo‘liga oldi.

– Efirga chiqishimga ruxsatnoma! – To‘lagan unga stakan tutqazdi, qattiq urishtirdi. – Ol! Arzima ydimi? Hammaga ham beravermaydi, yiliga ikki yoki uch kishi oladi. Radioklubga yetti yil qatnab yetishdim bunga. Ich! – Ichishdi. – Kecha shaharda, musobaqada edim.

– Musobaqada?

– Belgilar qabul qilish bo‘yicha respublika musobaqasi. Chakki bo‘lmadi, ko‘rib turibsan. Sen bo‘lsang raqs, klub deysan.

– Bu nimaga kerak? – dedi Yo‘ldosh hamon qizil daftarchani qo‘lida aylantirib. To‘laganning kayfiyati unga ham ta‘sir qilgan edi.

– Bu degan so‘zki, endi efirda mening o‘z to‘lqinim bor. Yer yuzida, tog‘larda, sahrolarda, okeanlarda minglab do‘stlarim bo‘ladi, men ular bilan istagan vaqtimda gaplasha olaman.

To‘lagan daftarchasini avaylab ko‘krak cho‘ntagiga soldi-da, Yo‘ldoshning qo‘liga buterbrod tutqazib, chordoqni aylantirib, ustaxonasidagi «xo‘jaligi»ni tushuntira ketdi. Bu yerda jo‘ngina ishlangan radiolar, plastmassa qutida radiotelefon go‘shagi, qo‘lbola uzatkich, almisoqdan qolgan Morze apparati, xilma-xil chiroqlar, akkumulyator, batareyalar, yana allaqanday elektr asboblari, o‘ram-o‘ram simlar, kichik dastgoh, tokarlik asboblari, bitmagan shassi taxtalari qalashib yotar edi.

Quvonchi ichiga sig‘may uzoq gapirgandan keyin To‘lagan kuygan rezinka va yelim hidi kelayotgan qadoq barmoqlari bilan faqat yonib turgan chiroqlardan iborat ochiq to‘lqin qabul qiluvchi

apparatni burab, qandaydir shovqin va hushtaklar orasidan bir-ikki signal tutib, yozib oldi.

– Vaqtini beryapti... Bularning hammasi bilan tanishib olaman hali! – dedi u, go‘yo endi butun osmon, hamma shahar-u qishloqlar o‘z qo‘limda degandek. Chindan ham Yo‘ldoshning ko‘ziga u hozir fazo sirlarini qo‘lga olgan, allaqanday mo‘jizali bir til biladigan sehergardek ko‘rinib ketdi. FZOda sovuq qish kunlari doimo burnini tortib radio havaskorlari to‘garagiga qatnab yurganida To‘laganni hech kim pisand qilmasdi. Endi bo‘lsa u chindan ham o‘zi bir olam. «Vira!», «Mayna!» deb qichqirishdan boshqani bilmaydigan oddiy takelajchi deb kim aytadi uni!

Yo‘ldosh zavqi oshib turgan do‘sti bilan xayrlashib chiqqach, shularni o‘ylab kelarkan, Farmonovning topshirig‘i xayolidan ko‘tarilib ketganini esladi. Ha, mayli, To‘laganning ko‘ngliga unaqa gap sig‘armidi hozir!

U Ergashnikiga qarab yo‘l soldi. Ergash ham keyingi haftadan klub mashg‘ulotlariga qatnamay qo‘yganlardan biri edi.

U oilalik bo‘lgani uchun kommunal uydan ikki xonali seksiya olgan. Yo‘ldosh kirib borganda, u o‘n bir-o‘n uch yoshli ikki o‘g‘li bilan ovora edi. Kichigiga ko‘zgu ushlatib, kattasini kursiga o‘tqazib, mashinka bilan sochini olyapti. Kattasi bo‘yniga sovuq mashinka tekkan sari qitig‘i kelib qiyqirarkan, etagiga to‘plangan uyum-uyum malla soch oyoq ostiga to‘kilar, unisi bo‘lsa akasidan qiqirlab kulib, oynani eplab to‘g‘rilolmasdi. Aka-uka ikkalasi ham ko‘k ko‘z, malla rang, jajji bolalar. Yo‘ldosh ostonada to‘xtab, Ergashning

bolajonligi, bolalari shoʻxlik qilgan sari zavqlanishiga birpas mahliyo boʻlib turdi.

Ergash bolaning sochini olib boʻlib, yoqalarini qoqdi-da, ikkalasiga javob berdi. Bolalar hirlingashganicha chopqillab ichkariga kirib ketishar-kan, ortlaridan maʼyus qarab qoldi.

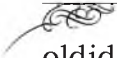
– Kel, uka, – deb Yoʻldoshning yelkasiga bir qoʻlini tashladi-yu, bolalar kirib ketgan eshikdan koʻzini olmadi. – Bilasanmi, uka... ketishyapti, – dedi u sekin. Charaqlab turgan koʻzidan bir tomchi yosh yumaladi. – Mariya Nikolayevna oʻz tengini topibdi...

Ergash silikat gʻishtlari pishirish pechida usta yordamchisi. U Yoʻldoshdan uch-toʻrt yosh katta, bir oyogʻi oqsab, oʻzi sal bukchayib yuradigan, shirinsuxan, odamoxun yigit. Hozir Yoʻldosh uning qattiq xafaligini payqadi.

– Butunlay ketishyapti... – deb takrorladi Ergash, – shuncha yildan keyin, birdan. Birdan yolgʻiz qolaman...

Bu achchiq figʻon edi. Bu gapdan Yoʻldoshning ham eti jimirlab ketdi.

Mariya Nikolayevna bilan Ergashni koʻpchilik er-u xotin deb bilar, ularning totuvligiga havas qilar edi. Ishchilar tushlikka chiqqanda savat yo tugun koʻtargan yumaloqqina, oʻrta yashar, chiroyli rus xotin ikki bolasi bilan kombinat darvozasi oldida paydo boʻlar, bolalardan birining qoʻlida bir shisha sut, birining qoʻltigʻida issiq non, otalarini ovqatga kutishar edi. Ergash ularni uzoqdan koʻrib yugurar, bolalarni bitta-bitta osmonga otib erkalagach, ariq boʻyidagi maysaga oʻtirishar edi. Choʻl keng, ariq boʻyi shabada, lovillagan pech

oldidan chiqqan Ergashning teri qotib, ishtahasi ochilib ketadi. Mariya Nikolayevna uning yarim yalang'och bo'lib ariqda yuvinishini, maysa ustida yonboshlab ishtaha bilan ovqat yeyishini, atrofdagi bolalarning chug'ullashi, qudratli kombinat shov-shuviga jo'r bo'lib yovvoyi o'tlar orasida ariqning mayin shildirab oqishini yaxshi ko'rardi.

Bir necha yildan beri shunday. Bu ajoyib oilani hamma hurmat qilardi. Hatto xotin-xalaj Mariya Nikolayevnaning o'z eridan sakkizmi-o'n yosh kattaligini tilga olib qolgudek bo'lsa ham, buni qoralash ma'nosida emas, oilaning totuvligini ta'kidlash uchungina eslashardi.

Oiladagi asl munosabatlarni esa Ergashning yaqin do'stlarigina bilishardi.

1942-yili Berdichev shahri evakuatsiya qilinayotgan kunlari yosh leytenant Ergash qiy-chuv, to'polon ustidan chiqib qoldi. Vaqt ziq, transport yetishmaydi, sarosimada tartib-intizom buzilib ketgan, ayniqsa, uyushmagan aholi o'rtasida vahima, yig'i-sig'i, faryod, har oila o'zi eplagancha otda, piyoda qochmoqda, it egasini tanimaydi. Ergash turadigan uyning bekasi – yumaloqqina chiroyli beva xotin to'rtta kichkina bolasi bilan chinqirib ko'chada qoldi, tuguni tugib, go'dagini ko'ksiga bosganча, qolgan uchtasini yetaklab ko'chaga chiqqan-u, qayoqqa yurishini, nimada ketishini bilmaydi. Ergash u yoqqa yugurdi, bu yoqqa yugurdi, qani endi bir mashina yoki aravaga o'tqazib yuborishning iloji bo'lsa! Transport, so'nggi ot-ulovgacha tashkilotlar, korxonalar, muassasalarga taqsimlab bo'lin-

gan edi. Vaqt oz qolyapti, yana bir necha soatdan keyin shahar to'pga tutiladi, yong'in lovillaydi, yirtqichlar bostirib kiradi.

Ergash yugurganicha qaytib kelib bolalarni uyga qamadi-da, ko'ksidagi go'dagi bilan Mariya Nikolayevnani FHDYOga yetakladi. Ergash sudragan tomonga yelib ketayotgan Mariya Nikolayevna hansirar, qoqinar, qayoqqa ketayotganini bilmas edi. Ro'parasida FHDYO yozuvi paydo bo'lgandagina tushundi: zobitlarning oilalariga benavbat transport berilayotgan edi. Mariya Nikolayevna avval gangib, o'ng'aysiz ahvolda qoldi, qaytib chiqmoqchi bo'ldi, lekin Ergash uning biligidan mahkam ushlagan edi: «Mariya Nikolayevna! Kolya, Irina, Misha haqi... Vitya uchun!» – dedi va bekasining qo'lidan go'dakni oldi.

Keyin idoraning jihozlarini ortish bilan ovora bo'lgan xodimani topib keldi, u ulardan tezroq qutulish uchun apil-tapil qog'oz qilib berdi.

Shunday qilib, ular «er-xotin» bo'lib qolishdi. Mariya Nikolayevna O'zbekistonga evakuatsiya qilingan edi, urushdan keyin Ergash ularni mana shu kombinat qurilishidan topdi. Kolya o'qishda, Irina o'n yettidayoq erga chiqib ketdi. Misha bilan Vitya Ergashning qo'lida o'sdi.

– Birdan bo'lsa qiyin bo'larkan... Bo'lmasa, o'zim ham bilardim, o'zim aytganman Mariya Nikolayevnaga, – derdi Ergash ostonada Yo'ldoshning yelkasiga qo'lini qo'yib xomush turarkan. – O'zim aytganman, erga teging deb. U meni qis-tardi: «Uylan, axir men sening qo'lingni bog'lab turganday qiynalyapman, qachon uylanasan», – derdi. Men qanday qilib uylanaman, bularni

tashlab, o'zing o'yla... – u ma'yus ko'zlari bilan bolalar kirib ketgan eshikni imlab ko'rsatdi.

Ergash bilan Yo'ldosh uzoq dardlashib o'tirdilar, Ergash juda ezilgan, cho'kkan edi. Qo'shni xonadagi bolalarning har qiyqirig'i, har kulgisi uning vujudini larzaga solardi. Shunday totuv oila, o'z farzandidek bo'lib qolgan bolalar, ularning mehr-oqibati, sho'xliklariga o'rganib qolgan, shularni deb yigitlik davrini o'tkazib yuborgan odam endi bular huvillatib ketadigan uyda so'ppayib yolg'iz qolsa chindan ham og'ir. Buni eshitib Yo'ldoshning ham yuragi ezilib ketdi.

Shu kayfiyat bilan ko'chaga chiqdi. Nima qilib yuribdi o'zi dam olish kuni? Ergashga ham na tassalli beroldi, na gapini aytoldi. Hozir shartta uyga borib o'zini karavotga tashlagisi, alamini uyqudan olgisi keldi-yu, lekin Farmonovning aytganini bajarmasa bo'lmaydi, ertaga so'raydi.

Hafsalasi pir bo'lgancha, sudralib Temir bilan Po'latnikiga ketdi. Ularni birga eslaganiki, yo Temir Po'latnikida bo'ladi, yo Po'lat Temirnikida. Ikkalasi ham yangi sexda ishlaydi, ikkalasi ham bokschi, kombinatdagilar ularni, go'yo bir kishidek, doim birga «Temir-Po'lat» deb atashadi, klubda boks bo'lsa afishada ham «Birinchi juft Temir-Po'lat!» deb yoziladi. «Bugun Temir-Po'lat ekan!» deb klubga ham bola-baqra yopirilib ketadi.

Shunday bo'lsa ham, Yo'ldosh bularning biron daqiqa bahslashmay turishganini ko'rmagan. Na ajralisha olishadi bular, na kelisha olishadi. Bu safar ham Yo'ldosh Po'latning eshigiga yaqinlashishi bilan ikkalasining ovozini eshitdi. Ba'zilar bu bahslarni mensimay, mahmadonalik deb qara-

shadi: «Ha, bularga murabbiyi papirosni, aroqni man qilgan, ichmasa, chekmasa, nima ham qiladi, gap sotadi-da!» deyishadi. Yoʻldosh esa boshqacha fikrda. Masalan, Poʻlatni olsa. U bundan bir necha yil muqaddam shaharda yoshgina bir shifokor qizni yaxshi koʻrib qolib, oʻshandan beri tibbiyotni oʻziga xudo qilib olgan. Ibn Sinonimi yoki boshqa biron tibbiy kitobni oʻqib oʻtirgan boʻlsa, uni na toʻyga, na azaga surgab boʻladi.

Yoʻldosh kirganda Poʻlat deraza rafida tizzasini quchoqlab oʻtirar, stolda, yostigʻi ustida tibbiyot ensiklopediyasining tomlari sochilib yotar edi. Temir boʻlsa ikki qoʻlini choʻntakka tiqib u yoqdan bu yoqqa yurardi.

– Inson avloddan avlodga oʻsib, yuksalib borishi kerak. Har avlod – bir bosqich. Sen aytganday, oʻzi bilan oʻzi ovora boʻladigan boʻlsa. – Temir Yoʻldoshga qoʻl berib soʻrashdi-yu, gapini toʻxtatmadi, – agar oʻzi bilan oʻzi ovora boʻlsa, u yuksak ongli mavjudot boʻlib qayoqqa bordi?

– Kecha kechqurun qayerda edinglar? – deb soʻradi Yoʻldosh oraga suqilib.

– Kecha ham shu yerda edik, – dedi Poʻlat. – Gap shunda-da, yuksak ongli mavjudot deb atalamiz. Biz oʻzga olamlarga intilsag-u, oyning tuproq tarkibini bilsag-u, oʻz qonimiz tarkibini bilmasak, jigarimiz qayerdaligini, uning nimaga kerakligini bilmasak, unda yuksak mavjudot deb atalishimizning maʼnosi qayerda qoldi? – Poʻlat bir nafas tinganda Yoʻldosh yana tiqilinch qildi:

– Oldingi kuni-chi?

– Oldingi kuni ham shu yerda edik, – Poʻlat yana toʻxtamasdan davom etdi, – inson dastav-

val o'zini mukammal bilishi kerak. U hayotning toji – kishiga umr bir marta beriladi. Balki butun olamda eng bebaho narsa inson hayotidir. Inson aqli so'nasa, olamni zulmat qoplaydi... Ammo aql nima, miya nima – bilamizmi? Inson hamma narsadan avval o'z fiziologiyasini: o'zining yashash sirini, tuzilishini, asab, qon, miya, yurak qonuniyatlarini yaxshi bilishi kerak, toki...

– Buning uchun alohida ixtisoslar, jumladan tibbiyot bor, – dedi Temir hamon u yoqdan bu yoqqa yurarkan.

– Balli, har bir odam avvalo shifokor bo'lishi kerak, – yana ilib ketdi Po'lat, – ammo birovlarini davolash uchun emas, o'zi uchun, o'z ongi davr saviyasida bo'lishi uchun. Inson nomi bo'la turib, o'zini bilmasa – uyat. Axir, mana sen Yerdan olti milliard yorug'lik yili chamasi uzoqda uchib yurgan Kvazarlar to'g'risida gapirding, biroq hozir qorning og'rib qolsa kimgadir muhtojсан, ojizсан, kimdir o'zingdan so'rab-so'rab senga taxminiy tashxis qo'yadi. Aslida esa organizmingni o'zingdan yaxshiroq biladigan, vujudingda nimalar bo'layotganini sendan yaxshiroq sezadigan odam yo'q. Tashxisni sen qo'yishing kerak, shifokorlar esa davolasin. Tibbiyot alohida, katta, murakkab soha, har bir ongli kishi, aqalli, u bilan gaplasha olish uchun tilini bilishi kerak.

– Boshqa ishlarni kim qiladi?

– Inson bo'lmasa boshqa ishlar ham yo'q. Shunga ko'ra inson uchun inson fiziologiyasi – yashash alifbosi bo'lib qolishi kerak. Boshqa ishlar – alifbodan keyin...

– Sen xudbinlikni targ'ib qilyapsan, o'zing uchun o'l yetim... – dedi Temir. – Hali o'zing ayt-

ding: insonga umr bir marta beriladi deb. Umr esa qisqa. Shunday bo'lgandan keyin o'zgalari uchun, kelajak uchun, avlodlar uchun yashash kerak. Biz ilmni, texnikani qaysi darajaga ko'tardik, olam sirlarini o'rganishga qanday hissa qo'shdik – kelajak bizdan shuni so'raydi. Yo'q, aka, yashashning qizig'i, tub ma'nosi – yaratish, yangiliklar ochish, mo'jizaning o'zagiga sanchilib, yulduzday chaqnash... Ana o'shanda yashadim, desang arziydi. Hali sen Kvazarlarni esga solding. Kvazarlar – koinot bolaligining guvohlari. Ularning milliard yillar avval yo'lga chiqqan nuri, radio to'lqinlari koinotning qaysi bir galaktikasiga endi yetib kelibdi. Ular yerga yetib kelganda ne-ne dunyolarning tarixini so'zlab berarkan! Ular so'zlaganda, biz tilini anglay olamizmi?.. Sen bo'lsang, ichburug'dan kelasan.

Po'lat sherigiga «bachkana bo'lma» degandek, achchiq bilan qarab derazadan tushdi, stoldagi kefir dan shimirdi. Ikkalasining bo'y-basti ham teng, o'zlari o'ratepalik. Sochlari jingalak, yag'rindor yigitlar. Yo'ldosh ularning bahsida o'ziga mustaqil yo'l topolmay, qaysinisi gapirsa, o'shanisining fikriga qo'shilib uzoq o'tirdi. Lekin suhbatlari tugaydiganga o'xshamasdi. Qorong'i tushib qoldi. Hali Azizanikiga ham borishi kerak. Shuning uchun sekin o'rnidan qo'zg'aldi...

Aziza kombinat shaharchasining uch-to'rt qavatli binolar tusha boshlagan yangi qismida turadi. Bu yer kombinatdan chetroq bo'lgani uchun, eski odat bo'yicha uni hali ham cho'l deyishadi. Kelgusida shahar shu yerga qurilar ekan, hali nomi ham yo'q, faqat gazetachilar uni har zamonda maqolalarida «Cho'lobod» deb atashadi.

Eshikni Azizaning o'zi ochdi. Ochdi-yu, Yo'ldosh ostonani hatlab o'tishi bilan, boshini uning ko'ksiga qo'yib yig'lab yubordi. Qiz bosh yalang, yoqasi ochiq keng burma ko'ylakda, yalang oyoq edi. Uning yumshoqqina, pastak gavdasi yigitning ko'ksida titrab turibdi, atir aralash allaqanday sehrli bo'y dimog'iga urildi. Bu yig'iga tushunmay turgan Yo'ldosh battar esankirib qoldi.

– O'rtog'ingiz ketib qolibdi. Avval bola bechorani umidvor qilib, keyin hech narsaga qaramay... Mana endi... – Ona yengini tushirib, teskari burildi.

Demak, Said axiyri ketibdi-da. Yo'ldosh o'shanda uning ketaman deganiga ishongan edi, hozir bo'lsa ishonolmay turibdi. Ochig'i, Aziza buni shunchalik og'ir olar deb o'ylamagan edi.

– Qiz boshingni xor qilma, yalinma, dedim. Yo'q, mana ko'rib turibsiz... – Qizning yig'isidan yurak-bag'ri ezilgan ona kursiga behol o'tirib qoldi.

Yo'ldosh ham o'tirib, ona-bolani yupatgan bo'ldi: qayoqqa ham ketardi, qaytib kelar, kelmasa xat yozar, yaxshi o'rnashsa chaqirtirar, kombinatdan bo'lak joy yo'qmi, dunyo keng... Mehr-oqibat bo'lsa bo'lgani...

Yo'ldosh shu topda Azizaning ezilishini ko'rib, do'stidan voz kechishga ahd qilvordi. Saidning qizda jindak ko'ngli bo'lsa, bunday qilmasdi. Ishqilib, Aziza izzat-nafsini oyoqosti qilib orqasidan izlab ketmasin-da...

Yo'ldosh xayrlashayotib o'zi ham kutmagan ishni qildi: qizning yig'idan qizargan yonoqlariga kaftini tegizdi. Aziza buni qanday qabul qilganini bilmaydi-yu, o'zi uchun bu katta voqea edi.

Qizning yal-yal yongan yonoqlari yo'l bo'yi ko'z o'ngidan ketmadi, kafti esa o'tdek qizir edi...

Yo'ldosh bugun yana qolipchi Normat, laborant Olga, xumdondagi Zarif degan bolalarnikiga borishi kerak edi. Bormay qo'ya qoldi. Baribir ish chiqmaydi: Normat hozirgi rassomlarning suratlarini kolleksiya qiladi, botinka ipiga puli bo'lmasa ham, so'nggi chaqasiga borib surat oladi. Har dam olish kuni shaharda. Olga bo'lsa... Uni qandaydir general yaxshi ko'rib qolgan. Uning hozir klub-mlubing bilan ishi yo'q. Generalga nima deb javob berish kerak – qarindosh-urug'ini yig'ib, shuning maslahati bilan andarmon. Zarifni hozir o'tirgan joyidan bigiz bilan cho'qilab ham chiqarib bo'lmaydi; u kombinatning tarixini yozyapti...

Lekin Farmonov o'z topshirig'ini unutmagan edi. U ertasigayoq Yo'ldoshni chaqirtirib, bosh barmog'ini ayilday keng sariq kamari ostiga suqdi. Bu uning «Xo'sh?» degani bo'lardi. Yo'ldosh chaynalibroq gapirdi, lekin hamma haqida bir-bir to'xtab, klub mashg'ulotlariga kelmaslik sabablarini batafsil aytib berdi.

– Bu deyman, ularni oqlagani keldingizmi, nima balo? – dedi Farmonov «fidokor»ning gap ohangidan norozi bo'lib, – yo ular sizni dallol qilib yuborishdimi?

– Yo'q, nega, men bo'lgan gapni gapiryapman. Har birining o'z g'ami, o'z quvonchi, olam-olam tashvishi, manfaati...

– Men sizni shaxs manfaatini emas, jamoa manfaatini himoya qiling deb, yuborgan edim, – Farmonov xafa bo'lsa ham, og'irgina gapirdi, u kamdan-kam qizishar edi. – Yo'q, bu gapla-

ringizning birontasini ham uzrli deb bo'lmaydi. Ro'yxat qilib bering, chora ko'rish kerak.

– Siz ularning qanday odamlar ekanini bilsangiz edi, o'rtoq Farmonov... – dedi Yo'ldosh yalینگanday.

– Bilгим ham kelmaydi, intizomidan ko'rinib turibdi kimligi. Ularning har qaysisi: men boshqalarga o'xshamayman, men alohidaman deb o'ylaydi. Yo'q, ukam, biz hammamiz birmiz, biz yakdilmiz, biz jamoamiz, ha!

– Shunday-ku, lekin har birining qalbiga kirib, qo'yniga qo'l solib ko'rsangiz...

Farmonov o'tirgan joyida ko'zini katta ochib, yosh bolani erkalaganday kulimsirab qaradi.

– Bilasizmi, ukam, mening qo'limda ikki ming-uch minglik jamoalar ishlagan. Agar har bir odamning qalbiga kirib chiqaversam, butun umrim kirdi-chiqdi bilan o'tardi. Rahbar degan hech vaqt har bir shaxsni alohida tarbiyalay olmaydi, akasi, buning uchun qudratli jamoa bor. Jamoa bizning qo'limizda katta qurol.

«Qurol emas, bu sizga niqob!» – deb yuborishiga sal qoldi Yo'ldoshning. Keyinroq o'zini bosib, o'ylasa: yaxshi ham aytmagan ekan, naq Saidning gapi bo'lib chiqardi. Yo'ldosh endi Saidni nafratsiz yodga ololmaydi. Shuncha savlat, shuncha chiroyli gaplar bari puch ekan, uning jamoa yuziga oyoq qo'yib ketishi Farmonov oldida Yo'ldoshning tilini qisiq qilib qo'ydi.

– ...Har biri bir olam emish-a!.. – davom etdi Farmonov. – Har kim o'zini alohida olam deb hisoblasa, jamoa nima bo'ladi? Kitob o'qiganmisiz, akasi?

Yo'ldosh Farmonovning nima demoqchi ekanligini tushunmay, kiftini qisdi. Garangsib chiqib ketdi.

Farmonovning yoshlar bilan ishlash ishtiyoqi har zamonda xuddi isitmadedek xuruj qilib qolar edi. Keyingi vaqtlarda avji pasaydi shekilli, Yo'ldoshni chaqirtirmay qo'ydi. Aytishlariga qaraganda, qandaydir xo'jalik ishlari bilan juda qattiq band emish.

Yo'ldosh ham boshqa narsa ko'ngliga sig'may, Azizani kuzatish bilan band bo'ldi. Uning oldiga borolmas, tayyorlab qo'ygan gaplarini aytolmas, faqat zimdan kuzatar edi: Saidni izlab shaharga tushyaptimi, yo'qmi? Yo'ldosh uchun hozir eng muhim narsa shu edi.

Bahor o'tib, yoz quyoshi cho'lni shafqatsiz qovjirata boshladi. Oqshomlari shaharchaning zarang bog'ida havaskor orkestr hammaga tanish bo'lib ketgan kuylarni chalar, yosh-yalang o'zining sirli ishlari bilan band, faqat Yo'ldosh yolg'iz, Azizaning derazasi tagida aylanar edi. U qizni uchratib gaplasholmasa ham, ko'ngli ancha tinchib qolgan edi. Azizaning shaharga tushgani ni ko'rmadi ham, eshitmadi ham.

Bu orada kombinatda ham keramzit sexi ishga tushib, ancha o'zgarishlar, yangiliklar yuz berdi. Yangiliklarning muhimi shu ediki, kombinatga xomashyo tashiydigan yangi yo'llar ochish uchun yoshlardan brigadalar tuzila boshladi. Shunday brigadalardan birini tuzish Yo'ldoshga topshirildi. Yangi, notanish yerlarga ko'chish, o'z tengi yosh-yalang bilan dala-dashtda chodir qurib yashash, katta pul ishlash hammani qiziqti-

rar, «Meni yoz! Meni yoz!» – deydiganlar ko'p edi. Ammo Yo'ldosh ko'proq To'lagan, Ergash, Temir, Po'lat, Salim vahima, Normat, Zarif singari o'z tanishlarini ro'yxatga oldi.

Hammalari ich-ichidan jonlanib, «Qachon ekan?», «Qayoqqa?», «Kim boshliq bo'ladi?» deb bir-biriga ming xil savol berib, shaylanib yurganlarida, birdan ma'lum bo'ldiki, tog'dagi silikat konlariga yo'l ochadigan bu brigadaga Farmonov boshliq bo'lib borar ekan. Boshda hamma birdan gangu qolgandek qosh chimirdi-yu, lekin mulohazaga vaqt yo'q edi – jo'nash muddatlari tezlashib ketdi. Faqat Yo'ldosh o'ylanib qoldi: Farmonov u tuzgan ro'yxatni ko'rib nima deydi? «Uni o'chir – buni yoz»-ga tushib ketsa, ishni boshdan boshlashga, balki do'stlardan ajralishga ham to'g'ri keladi-ku?

Xayriyatki, Farmonov shaxslar bilan qiziqmadi, ro'yxatdagilarning birontasini tanimasdi ham, familiyalari ham yodida yo'q, u Yo'ldoshning o'zini ham ba'zan tanimay qolar edi.

– Jamoa tayyormi, fidokor? – dedi u ishchan xushchaqchaqlik bilan. – Nechta bo'ldi? – deb ro'yxatning oxiriga qaradi-yu, kasblarini surishtirib, olib qoldi. Yo'ldosh xursand edi, Farmonov ham bu safar unga yoqdi: «Yomon odam emas bu, xudo haqqi!» – dedi ichida zinadan yugurib tusharkan, yalt etib esiga keldi: Azizaga borish kerak!

Ketishga ikki kun qoldi, har kuni borishi kerak. Xayrlashish bahona, balki dilidagini ham aytib olar.

Ketishdan oldin aytib olsa yaxshi bo'lardi, taraddudda qiynalib yurishdan yomoni yo'q.

Yangi boradigan joylarida hali ish qanaqa bo'ladi, sharoit qanday bo'ladi – har qanday og'ir paytda ham ko'nglingda bir umid bo'lsa, mushkuling oson ko'chadi.

U hech yerda to'xtamasdan Cho'lobodga yugurdi. U yerga endi tik yo'llar tushgan, Cho'lobodning nomi ham rasmiylashib, undan kombinatga avtobus qatnaydigan bo'lgan edi. Odam ko'z o'ngida yuz bergan o'zgarishlarni sezmaydi. Yo'ldosh Azizalarning uyi ko'rkamgina suvoqdan chiqib, eshik oldida gulzor paydo bo'lganini, ariqlarga shildirab suv kelganini ham payqamabdi.

Tanish tugmani bosganida eshikni Azizaning onasi ochdi. U qiziga juda kuyunsa ham, unga gapi o'tmaganidan zorlanuvchi mushtipar...

– Ketdi, – dedi ko'ziga yosh olib, – o'shani izlab ketdi.

Yo'ldoshning yuragi orqaga tortib, rangi quv o'chdi. Ilgarilari shunday bo'lishini kutsa ham, bu safar sira xayoliga keltirmagan edi. Ustidan sovuq suv quygandek, butun hayajonlari, hislari, tayyorlagan o'tli so'zlari ham birdan sovib, mulzam bo'lib orqaga qaytdi. «Qayoqda edingiz, bolam, nega ilgariroq kelmadingiz?» – derazadan onaning tovushi eshitildi, lekin Yo'ldoshda javob qilgudek majol yo'q edi. Haqiqatan ham, qayoqda edi, nega ilgariroq kelmadi? Bo'shangligidan, landavurligidan. Saidning ketishiga ham shu sabab bo'lgan edi. Said-ku go'rga, undan nari... Lekin mana bunisi oshib tushdi. Kelib-kelib, yo'l qurilishiga jo'nash oldidan...

Yo'ldosh yotoqxonaga qaytib, ichkariga kirgisi kelmay, hovlidagi gulpechak chirmashgan

sersoya so'ri ostidagi chorpoyaga cho'zildi. Dam qayoqqadir shoshib ketayotgan Aziza, dam kamariga qo'lini tiqib tikilib turgan Farmonov ko'z oldiga kelar, goh vagonetkalarining tovushi, goh sershovqin do'stlari to'la mashinaning cho'llarda yelib borishi qulog'iga eshitar edi. Nimani o'ylashni, nimada to'xtashni bilmaydi. Qandaydir o't ichidan iljaygan Saidning basharasi ko'ziga ko'rinib, o'ylashga xalaqit beradi. Indinga ketishi kerak. Azizani ko'rmay ketadimi? Yuragidagi dardini aytmay ketadimi? Nahotki... Nahotki...

Bu payt Aziza shaharda Said ijarada turgan uyning eshigini taqillatmoqda edi. «Hovlida qopag'on it bor» deb yozilgan tunuka lavhadan vahimaga tushib, nariroqqa borib turdi. Eshik ochilavermadi. Yana oyoq uchida borib asta taqillatdi-da, undan ham nariroqqa qochdi. Muylashda bozorcha bor ekan, ko'cha gavjum edi. Ertalabdan beri shahar kezib shu hovlini qidirgan Aziza sumkasini dam u qo'liga, dam bu qo'lga olib, oyog'ida zo'rg'a turar, g'uborli havoni oftoq qizitgandan qizitar edi.

Nihoyat eshik sekin g'irchillab ochildi. O'rta yoshlardagi, do'mboqqina, istarasi issiq ayol eshikdan boshini chiqarib, u yoq bu yoqqa alangladi. Aziza «Ayacha, ayacha!» deb yugurib bormasa, eshikni yopib kirib ketadigan. Aziza Saidni so'radi. Shu yerda turarkan, lekin hozir ishda ekan.

– Siz kimi bo'lasiz, aylanay? – deb so'radi shirin so'z «ayacha» qizning boshidan oyog'igacha razm solib.

– Men... Men u kishining ilgarigi ishlaydigan joylaridan... Singil qatori...

– Ha-a... – dedi ma'noli qilib ayacha. – «Sin-
gil»laringizni olib kelmaysiz, deb shartlashgan
edik-ku u kishi bilan?!

U semiz gavdasi bilan bir to'lg'anib, ingichka-
gina ikki o'rim sochini yelkasiga silkib tashladi.

– Shunaqa shart ham bo'ladimi? – deb so'radi
Aziza.

– Ha! Bu ijarachilarni ko'p ko'rganmiz, oyimqiz.
Ayniqsa bo'ydoqlari... – ayachaning ko'zlari moy-
lanib Azizaga: «Tushunib turibsan. Xo'sh, o'zing
qanaqasidansan?» degandek qadalib turardi. –
Shart qo'ymasa bo'ladimi, o'rgilay.

Bu ayolning g'alati tagdor gaplari Saidning
sha'niga dog' tushirayotgandek tuyulib, Aziza-
ning orini keltirdi.

– U kishini ko'rishim kerak edi. Uzoqdan kel-
ganman. Qachon qaytarkin?

– Kira qoling, – dedi uy bekasi zarda qilgandek,
burilib ichkariga yurdi.

Aziza vahima bilan o'ng-u so'liga alangladi:

– It-chi? It qayerda?

– It yo'q! – dedi xotin orqasiga qaramay. Eshik-
dagi it surati solingan tunuka esida ham yo'q
ekan chog'i. Aziza uning izidan so'ri tomon yurdi.

Bu ko'rimsizgina bir hovli edi. Devorlari nu-
ragan, ikkita qarib qolgan olma soyasida, zah,
go'ngli tuproqda uch-to'rt jo'yak ola chiqqan qu-
lupnay, besh-olti tup atirgul. Uzun ayvonga tu-
tashgan uch xonaga uch eshik.

Beka past poshna amirkon tufлисini g'archil-
latib, shu eshiklarning dam unisi, dam bunisiga
kirib chiqar, nima qilayotganini bilib bo'lmas edi.

– Uzuklaringiz biram chiroyli ekan! – dedi
Aziza bekaning qo'lidagi qo'shaloq oltin uzukka

boyayoq ko'zi tushgan edi. – Qayerda ishlaysiz, ayacha?

– Voy, siz tomonda odatmi deyman, Saidjon ham meni avvallari «ayacha» deb yurdi. Nahotki shunaqa qarib qolgan bo'lsam?! Otim Malohat, o'rgilay.

– Yolg'izmisiz, Malohat opa?

– Yolg'iz bo'lmasam mana bu yer yutgurlarga cho'ri bo'lib yurarmidim, aylanay! Bularning tashvishi oz deysizmi?

– Ijarachilaringiz ko'pmi?

– Uchala uyimda ham odam. So'qqabosh bo'lsa go'rga-yu, kampir-sampirliigi ham bor, jonimdan to'yib ketaman.

– Said aka qaysi uyda turadi?

Malohat imo bilan ko'rsatdi. Boyagi uch xonadan biri ekan.

– Ko'rsam maylimi? – Aziza Said turadigan xonaga kirdi. Bu katta xonada avvalo devordagi katta qizil gilam lov etib yuziga urildi. Polda ham kattaligidan ikki buklab solingan xitoy gilam. To-shoynali garderob tepasida chinni vazalar, Berlinda chiqadigan qimmatbaho garnitur yilt-yilt etadi, baxmal pardalar, televizor, magnitofon... Azizaning og'zi ochilib qoldi, hech kimning uyida bunaqa dahmazani ko'rmagan edi.

– Muncha chiroyli! – dedi u ko'zlari o'ynab.

– Voy, topganiga yarasha-da, o'rgilay, qandini ursin! Kimsan shahar gazning nazoratchisi tura-di bu uyda, sal kam muhandis-a!..

– Shularning hammasi Saidjonnikimi?

– Voy, meniki bo'larmidi? Men bir beva-bechorada bunaqa narsalar qayoqdan bo'lsin, aylanay? Bozor-o'charimga yetib tursa bo'lgani.

Aziza jihozlardan hamon ko'z uzolmay, kursiga omonatgina o'tirdi. Malohat yilt-yilt qilib turgan servantni dam yengi bilan, dam etagi bilan artib gapirardi.

– Said akamning oyligi shunaqa kattami? – deb so'radi Aziza.

– Voy, o'rgilay, tushunmagan odamday gapirasiz-a. Kim hozir oylikning o'zi bilan turadi? Bunaqangi avliyolar qayoqda deysiz!

– Bo'lmasa qayoqdan...

– Ajab sodda ekansiz! Shu shahri azimning nechtaki o'chog'i bo'lsa, bari shu kishining qo'li-da-da, o'rgilay. Yon desa – yonadi, o'ch desa – o'chadi. Undan keyin, bularning hammasining ruxsati bor deysizmi? Biri o'g'rincha, biri texnika-ga xilof deganday... Men sizga aytsam, gaz plita qo'ydirish bir dunyo tashvish: navbati deysizmi, rejasi deysizmi, ruxsati, balloni deysizmi! Bir yillab navbat kutib yurganlar bor. Shunaqalar Saidjonning qalovini topsami – bir kunda tap-pa-tayyor-da; ruxsati ham, chizmasi ham, plitasi ham, hammomida ham, oshxonasida ham! Imi-jimida, tushundingizmi?

Azizaning yuragi o'ynab, yuzlari oppoq oqarib ketdi. «Tuhmat! Tuhmat! G'alamis ayol ekansiz!» deb qichqirib yubormaslik uchun tishini tishiga qo'yib o'tirardi. Said bunday bo'lishi mumkin emas. Yo'q, yo'q!

Malohat jihozlar orasida lapanglab yurib davom etardi:

– Pulini qo'ying, martabasini ayting, o'rgilay, nima desangiz ham, ishi savob ish-da, hozir shaharda eng taniqli odam kim desangiz, shu Said-

jon. Ha, aytganday, ochiqroq aytmadingiz, kimi bo'lasiz, o'rgilay?

Buning unga nima qizig'i bor? Saidjonga butunlay begona bo'lsa. Birovning ishiga aralashib nima qilar ekan.

Ayol Azizaning ko'ziga birdan sovuq ko'rinib ketdi. Shubha bilan qarashi, baq-baqaloq bar-moqlaridagi katta oltin uzuklari, didsiz kiyinishi, yosh bo'lib ko'rinishga urinishi kulgisini qistatdi.

Bir vaqt Said kelib qoldi. Uyda birov borligini payqadi shekilli, shoshib kirdi. Dik etib o'rnidan turgan Azizani ko'rib to'xtab qoldi. U yana ham to'lishgan, yuzi shaharliklarnikiga o'xshab oqarinqiragan, ustida yangi chiqqan lavsan kostyum. Asbob sumkasini ostonaga qo'ydi-da, nariroqda surbetlik bilan tikilib turgan Malohatga o'qrayib qaradi. Ayol buni tushunib, zarda bilan tuffisini g'irchillatib chiqib ketdi. Shundagina Said Aziza tomon intildi, ammo Aziza ilgarigidek quchog'iga tashlanmay, sekin bosh egdi.

– Endi xat yozay deb turgan edim... – dedi Said chaynalib.

– O'zingizni oqlamang.

– O'zimni nega oqlarkanman, biron jinoyat qilibmanmi? – Said Azizaga yoqadigan odatdagi muloyimligini qilib suykalib kelaverdi – O'zingiz tuzukmisiz, popuk, kelganingiz juda yaxshi bo'ldi-da. Og'aynilar qalay, nima yangiliklar bor?

Aziza yon berdi, yuzidan o'ptirdi. Said ham shu bilan savoliga javob olgandek, boshqa gapga o'tdi. Choy damlab keldi, hashamatli bufetdan qimmatbaho konfetlar bilan tuzalgan kumush patnis oldi.

– Qachon keldingiz, yoʻlda xoʻp charchagandirsiz?.. – U koʻp gapirar, koʻp soʻrar edi, lekin Aziza payqadiki, javobiga uncha qiziqmayapti.

Jajjigina yiltiroq stolchada oʻtirib choy ichishdi.

– Issiq, – dedi u yengil hansirab. Sal qalqib chiqa boshlagan qornining past-u baland tebrangani bilinib turardi.

– Oʻzingizdan juda mamnunsiz deymay? – soʻradi Aziza choy hoʻplay turib, Said iljaydi. Jiringlagan telefonga oʻtirgan joyidan qoʻl uzatdi.

– Qoʻyishmaydi, – dedi gaplashib boʻlgach.

Sal oʻtmay telefon yana jiringladi. Said qoʻngʻi-roq qilgan odam bilan pisand qilmay, hafsalasiz gaplashar edi.

– Qayoqdan izlab topishadi-ya? – dedi goʻshakni qoʻyib. – Bilishadi, ishqilib. Hurmat qilishadi.

– Ishlaydigan jamoangizdanmi?

– Jamoa... Aytganday, Yoʻldoshlar yurishibdimi «jamo, jamo» deb? – beozor jilmaydi u. Keyin savoliga javob kutmay davom etdi: – Bizda jamoa bori-yoʻgʻi oʻn uch kishi. Bir-birimizni koʻrmaymiz ham. Bu telefon qilgan ular emas, xalq.

– Maqsadingizga erishibsiz-da? – Aziza yer tagidan qarab soʻradi: – Jamoadan ozodsiz, mustaqilsiz, xalq orasida mashhursiz.

Said iljaydi. Ajabki, u ilgari gidek ehtiros bilan suhbatlashmas, pichinglarga ham parvo qilmas, umuman u bilan gaplashish ancha zerikarli edi.

– Bu mol-u mulkni darrov qayoqdan orttira qoldingiz? – dedi Aziza atrofga imo qilib.

– Be, mening bu yerda hech narsam yoʻq. Mana, magnitofon oldim, bu meniki.

– Qolgani-chi?

– Qolgan bari Malohatniki, bularga ham pul oladi.

Azizaning boshi qotib qoldi. Qaysi biriga ishonish kerak.

– U qayerdan oladi? Ishlamasa...

– E, u usta xotin, – dedi Said. Maqtab aytdimi, qoralabmi – bilib bo‘lmadi.

– Menga qarang, Saidjon aka... – Azizaning keng yonoqlari qizardi, qisiq ko‘zlari chaqnab, shaddodligi tutdi: – O‘zgarib ketibsiz. Tashlab ketgan uch ming kishilik jamoangizni eslaysizmi? Do‘stlaringizni-chi? Klubdagi, bog‘dagi oqshomlarni? Anov o‘t ichiga kirgan kuningizni-chi? Siz unda ko‘rkam edingiz, qalban ko‘rkam edingiz, eslaysizmi?

Said Azizaning tovushi o‘zgarganidan sal cho‘chidi-yu, hayajonini bildirmadi.

– Eslayman, nega eslamas ekanman, – dedi sovuqqina.

– Yo‘q! Eslamaysiz. Siz so‘la boshlabsiz. Pechak chirmasha boshlabdi sizga. Hamma narsaga loqayd, befarqsiz. Qayoqqa ketayotganingizni...

– Men sizni... axir, popuk, meni ko‘rgani kelibsiz deb xursand bo‘lsam... Siz tashviqotga kelgan ekansiz.

– Ha! – deb qichqirdi Aziza. – Sizni ko‘rgani kelish kerak, ziyorat qilish kerak sizni, siz buyuk shaxssiz! Alohida, benazir, noyob shaxs! Maxsus ekskursiya uyushtiramiz! Maydonga borib, taxtiravonga chiqib turing!

– Bo‘lmasa, mayli, qiling tashviqotingizni, nima deysiz?

– Biz sizni odam deb qutqazamiz, yo‘lga solamiz deb yuribmiz. Essizgina... Lekin yo‘q, baribir

qo'ymaymiz, qulog'ingizdan tortib chiqaramiz bu botqoqdan! Hali Yo'ldoshlar bilan kelamiz! – Aziza sumkasini olib, shartta chiqib ketdi.

– Aziza! Popuk, menga qarang...

Aziza chiqishi bilan hovli eshigi taraqqatib yopilgan, zanjiri tushdi. Bu uy bekasi Malohat edi. Baland devor, yopiq eshik orqasidan Saidning chaqirgan tovushi eshitilmay qoldi.

Umidlari puchga chiqib, qattiq iztirobga tushgan Aziza ko'chada it surati solingan muzdek tunukaga peshanasini tirab, ho'ngrab yig'lab yubordi.

«Hali Yo'ldoshlar bilan qaytib kelamiz», – derdi u yig'lab. Azizaning birdan-bir umidi shu edi.

Yo'ldoshlar esa bu mahal kombinatdan ikki yuz o'ttiz kilometr uzoqda, tog'-toshlar orasida yangi ish joylarini ko'zdan kechirmoqda edilar. Negadir Dovtepa deb ataladigan bu joylardan qadimda ham karvon yo'li o'tmagan, yovvoyi dasht ekan. Bir tomoni yalang'och yassi tog'lar bilan o'ralgan, bir tomonidan pastlab nafsiz daryo oqib o'tardi. Kombinatga bu yerdan birdan-bir yo'l – shu daryo. Agar tog'dagi konlardan daryoga tikka yo'l ochilsa, silikat ma'danlari qariyb tekinga tushadi. Yo'ldoshlar Dovtepagaga mana shuning uchun kelib o'tirishibdi.

Ularni barjalarga ortib, o'n besh-o'n olti kun deganda butun lash-lushlari bilan keltirib tashlashdi. Loyihachilardan qolgan ikki chayla yoniga uchta yotoq-vagon, oshxona bilan omborlar uchun yana bir nechta brezent tomli taxta chodirlar o'rnatildi. Tabiiy bandargohday qulay qirg'oq ekan, skreperlar, ekskavatorlar barjadan

«o‘z oyoqlari» bilan yurib chiqaverishdi. Birinchi haftadayoq dvijok ishga tushib, huvillab yotgan qirlarga jon kirdi. Yuk tashish, joylashish, loyihani o‘rganish, grafik tuzish, smenalarga bo‘lish ishlarining hammasi bilan Farmonov shaxsan o‘zi shug‘ullandi. U oshxona ichkarisidagi kichkina taxta katalakni idora qilib olgan, kechalari bilan chirog‘i o‘chmas edi. Ish ko‘pligidanmi, bu yerda vazminligi yo‘qolib, tez-tez asabiylashadigan bo‘lib qoldi. Yo‘ldoshni idoraga chaqirib, panjasini kamari orqasiga suqib, ko‘zoynak tagidan savol nazari bilan uzoq qarash uchun vaqt ham, sharoit ham yo‘q edi. Qayerga borsa Yo‘ldosh ham, boshqalar ham yonginasida, yaxshi-yomon qiliqlari, xulq-atvorlari bilan – hammasi ko‘z o‘ngida, tovushi, suroni, hazili, qo‘shig‘i hamisha qulog‘ida. Yoshlar tenglaridek bo‘lib ketdi.

«Mana buni ko‘tarishib yuboring, o‘rtoq Farmonov!» – deb murojaat qiladi kimdir ba‘zan sherik yetishmay qolganda. Farmonov ham u bilan xoda ko‘tarishga majbur bo‘ladi. O‘zini qanday tutishni bilmaydi, ba‘zan huda-behudaga jahli chiqadi, hamma ham gapiga jim turib quloq solavermaydi-da axir, majlis emas, keng dala.

Xullas, u hali sira bunday ahvolga tushmagan edi. Ochiq havoda birga yotib, birga turib, birga nonushta qilgandan keyin, katta-kichik farqi qolmas ekan. Farmonov uch-to‘rt kunning ichida yigitlardan ba‘zilarining ismlarini ham bilib oldi.

Texnika ehtiyot qismlari bilan portlovchi moddalar kelgan kuni aksiga olib yomg‘ir savalay boshladi. Qorong‘i tushmasdan tashitib olish tashvishida turgan Farmonov quti, qog‘oz qop

turganda uch-to'rt bog'lam kitob ko'tarib o'tayotgan yigitni ko'rib, joni halqumiga keldi.

– To'xta, qayt! Nima bu? – deb qichqirdi Farmonov, yomg'irdan paltosi shalabbo bo'lib ketgan, sal qaltirar edi.

– Kitob bu, kitob, o'rtoq Farmonov, men hozir! Kitob ko'targan yigit etigini loydan sug'urib, to'xtamay yuguraverdi.

– To'xta deyman! Oting nima?

– Otim Po'lat! Po'lat! – dedi to'xtamay, yomg'irda ivib ketgan kitobiga achinib, qirg'oqdan tikka yo'l soldi. – Men bir zumda qaytaman!

Lekin vajohati o'zgargan Farmonov uning ro'parasidan to'sib chiqdi, yelkasiga qo'l tegizishi bilan, Po'latning oyog'i toyib ketib, bir bog'lam kitob yelkasidan tushib ketdi. Yomg'ir shibbalab yog'ar, yoshlar: «Po'sht! Po'sht!» deb baqirib-chaqirib, loy so'qmoqlardan yiqilib-turtinib yuk tashishar, ivib ketgan Farmonov g'azablanib «vijdonsizlik», «shaxsiy lash-lushlar» haqida al-lanimalar deb qichqirar, Po'latning esa qulog'iga gap kirmas, loyga qorishib yotgan kitoblariga yig'lagudek bo'lib tikilib turar edi.

Nihoyat u Farmonovga qarab o'qrayib, kitoblarini yig'ishtirib oldi-da, vagoncha tomon ketdi. Farmonov uning ism, familiyasini surishtirib, yozib qo'ydi. Endi u bu ismni unutishi mumkin emas edi.

Ertasiga u Po'latni chaqirishni buyurdi. Lekin Yo'ldosh yugurib chaqirib kela qolmasdan, ostonada depsinib turaverdi.

– Endi, o'rtoq Farmonov, ishni shundan boshlamasak, – dedi u odatdagidan dadilroq turib.

– Nimadan?

– Shu... chaqirib koyishdan-da. Uning o‘zi shunaqa, kitobsiz turolmaydi.

– Kitobni men ham yaxshi ko‘raman, akasi. Yana anchagina narsalarni yaxshi ko‘raman, lekin ko‘pchilik davlat ishi deb jon fido qilib turganida, shaxsiy manfaatimni ustun qo‘yib, o‘sha o‘zim yaxshi ko‘rgan narsalarim bilan mashg‘ul bo‘lolmayman. Bu xudbinlik, intizomsizlik! Birinchi kundanoq jamoani to‘zitiv yubormoqchimisizlar?

Farmonovning kamariga tayanib turishi bu yerda yarashmasdi. Gimnastyorkasi g‘ijim, hujrat, qorong‘i, tepadagi selluloid tuynukchadan xiragina nur tushib turibdi, xolos, stol yo‘q, pol yo‘q, burchakda yupungina yig‘ma karavot...

Yo‘ldosh juda charchagan. Ustiga-ustak, tomog‘i shamollagan edi. Namakob bilan g‘ar-g‘ara qilib yurib, kechagina zo‘rg‘a tuzatib oldi. Bugun kuni bilan trassaga parma tishlari, burg‘u to‘qmoqlarini tashib, hozirgina qaytib keldi. Po‘lat ham o‘sha yerdan kelib hansirab o‘tiribdi. Yo‘ldoshning uni chaqirib bergani ko‘ngli bo‘lmadi.

– Po‘latni o‘zimizga qo‘yib bering, rahbar odam hech vaqt har bir shaxsning tarbiyasi bilan alohida shug‘ullanmaydi. Buning uchun jamoa bor, – dedi Yo‘ldosh.

– Bekor gap!

– Bu sizning gapingiz, o‘rtoq Farmonov. – Farmonov uni tanimay qolgandek, ko‘zlarini pirpiratdi.

– Ammo o‘sha gapingizda jon bor edi: agar sizga o‘xshash rahbar tarbiya ishiga kirishsa, Po‘latlarning ham jamoani tashlab ketishi hech gap emas. Said nima bo‘lganini...

– Gapirmang menga u shuhratparastni! Bilamiz-ku uning bizdan nima talab qilganini! Siz kimlarning tarafini olmoqchisiz, akasi?

– Akasi demang, otim bor. Aslida Said nima-yu, siz nima! U jamoani mensimay ketib qoldi. Siz-chi? Siz mensiysizmi? Siz hech qaysimizni tanimaysiz, bilmaysiz. Said-ku dilidagini har holda ochiq-oydin bildirdi. Siz bo'lsangiz mensimasligingizni yashirmoqchi bo'lasiz, «jamo», «omma» og'zingizdan tushmaydi, ashaddiy «demokrat»siz. Shoshmay turing hali sizni ham tarbiyalab olishga kuchi yetadi jamoaning. Tarbiyalay olmasa ham, esingizni kiritib qo'yadi.

Yo'ldosh taxta eshikni taraqlatib yopib chiqib ketdi. Farmonovning rangi o'chib, g'ujanak bo'lib qoldi. U birinchi marta o'zini bunchalik ojiz sezishi edi, xo'rliqi keldi. Qanday adolatsizlik? Bular nega uning yuziga oyoq qo'yishadi? Nega bunchalik yomon ko'rishadi? Bu sovuqlik ilgari ham bormidi yoki shu yerga kelganlaridan keyin paydo bo'ldimi? Ilgari ham bor edi shekilli. Bor edi-yu, lekin u vaqtlarda Farmonovning bu haqda o'ylashga ehtiyoji yo'q edi. Mana endi o'ylanib qoldi. Nega bunday?

Nahotki boshliq bo'lsa-yu, o'z jamoasi bilan bo'lgan munosabatni o'zi belgilab berolmasa? Yo bu unga bog'liq emasmi? Nega?

Nega? Nega? Nega? Qo'l ostidagi odamlar bilan yuzma-yuz yaqinlashgan sari, Farmonov o'chakishganday nizolarga tikka qarab boraverdi. Bu uning asabini buzar, ayni choqda zavq ham berar, qiynar, ming xil savollar tug'dirar edi.

Oradagi munosabat tobora tarang tortmoqda edi. Yo'ldosh ba'zan o'zining Farmonovga qilgan

shaddodligidan pushaymon bo'lar, lekin boshliq ba'zan yoshlar bilan qattiq olishib qolsa ham, idoraga chaqirtirmay, o'sha yerning o'zida ishni bir yoqlik qila boshlaganini ko'rganda esa, munosabatlarining mana shunday tarang turgani ma'qulmikan deb o'ylab ham qo'yar edi.

Bu vaqt hamma jabhalarda ish boshlanib ketgan edi. Qirlarning orqasidan skreperlarning ovozi eshitila boshladi, qiyalikdagi tandirda chirsillab archa yonadi, daryo sohiliga yangi so'qmoqlar tushdi, ishga chaqiruvchi rels jarangi quloqlarga sinashta bo'lib qoldi. Trassaning o'zi uzun emas, lekin ishning qiyini bo'lg'usi yo'lni to'sib turgan ikki yassi tepalikni qirqib olib tashlash edi. Ayniqsa narigisi, tog' etagidagisi devor kabi tikka, uzoqlarga cho'zilib ketgan, go'yo bu yerdan yo'l o'tmasin deb ataylab yasab qo'yilgandek, Dovtepa degan nom ham ehtimol shu bilan bog'liqdir. Bu tepa nuqul qoya toshli tog' jinslaridan iborat bo'lib, uni portlatishdan boshqa chora yo'qligi loyihadayoq ko'rsatilgan edi. Shuning uchun bu tepada hozirdan o'nlab qiya quduqlar, shurflar kovlash zarur deb topilib, asosiy kuch o'sha yerga tashlandi, cho'kichli parma dastgohlari o'rnatila boshladi.

Farmonov bolalarning ishidan mamnun bo'lsa ham, muomalalarini hazm qilolmasdi. Ularning muomalalari juda jo'n, sodda, «boshlig'imiz» deb hayiqish yo'q, go'yo o'z tengqurlaridek. Aslida hech kim boshliqning obro'sini tushirishga urinayotgani yo'qdir, lekin Farmonovga ularning har bir qiligi shunga qaratilgandek tuyular edi.

Bir kuni portlatish tarmoqlarining montaji haqida yo'riqnoma bo'ldi. To'lagan bilan yana

bir-ikki yigit «bilamiz» deb kelishmabdi. Farmonovning qattiq g'azabi keldi: «Bilsa bilar, boshliq aytgandan keyin kelish kerak-da axir!»

Kechga yaqin Farmonovning o'zi yotoqqa borib, o'zboshimcha To'laganning adabini berib qo'yishga qaror qildi.

Tajang bo'lib borib eshikni ochsa, yotoqda hech kim yo'q. Lekin g'ira-shira qorong'i puchmoqdan ovoz chiqdi:

– Nega so'roqsiz kirding, yo'qol! Nega so'roqsiz kirding, yo'qol!

Farmonovning sochi tikka bo'lib ketdi: bu qanaqa muomala? Ichkariroq kirdi. Karavot saranjom, darpardalar tushirilgan, hech kim ko'rinmaydi-yu, haligi ovoz yana takrorlandi:

– Nega so'roqsiz kirding, yo'qol!

Farmonov burchakka qarasa, butun boshli ustaxona – usti ochiq radiopriyomniklar, telefon go'shaklari, antennalar, chuvalib yotgan simlar, g'altak, bolg'a, qisqich, izolyator... Bularning hammasi To'laganniki edi. Mana u nima bilan band!..

Farmonov buni o'ylab ulgurmay, haligi ovoz yana eshitildi:

– Nega so'roqsiz...

Farmonov payqadiki, bu magnitofon ekan. Jahl bilan shartta tugmasini bosib, ovozini o'chirdi. Biroq shu payt boshiga taq etib kaltak tushdi. Boshini ushlab tepaga qarasa, shiftda lapanglab o'qlov osilib turibdi. Qayirib olib tashlayman deb jon-jahdi bilan ushlab tortgan edi, ustiga qayoqdandir shuvillab qum to'kildi, oyoq ostida mushak portlab, ko'zi tindi.

Qoni miyasiga urib, darg‘azab bo‘lib ketganidan na ko‘zini uqalash, na ust-boshini qoqish xayoliga kelar, atrofga alanglar edi.

– Bezorilar! – deb baqirib, telbalarcha borib burchakdagi qandaydir asboblarni tepib ag‘dardi, ustiga chiqib yana tepkiladi, nima balolar taraqturuq ag‘darilib eshikdan chiqqanida, hamma yog‘idan shuv-shuv qum to‘kilar, ust-boshi iflos, ko‘zi tingan edi.

Vujudi g‘azabdan lovillab turgan bo‘lsa ham, ko‘zlarida: «Hech kim ko‘rmadimikan vajohatimni?» degandek savol bor edi.

Xayriyat, atrofda deyarli hech kim yo‘q ekan, faqat boshliqni uzoqdan ko‘rgan oshpaz xotingina: «Voy o‘lay!» deganicha uyning panasiga o‘tib ketdi.

To‘lagan bilan og‘aynilari ishdan qaytishganda oshpaz xotindan bu gapni eshitib, avvaliga qotib-qotib kulishdi, keyin eslarini yig‘ib, «Yaxshi bo‘lmabdi, borib uzr so‘rash kerak» degan qarorga kelishdi. Axir To‘lagan bu hazil «texnika»ni qurganida, vagonga boshliq kirib qolar deb xayoliga ham keltirmagan edi-da. U buni hazilkashi Temir uchun qilgan. Temir «Qisqa to‘lqinli radiouzatkich orqali qizlar bilan tanishamiz», deb To‘laganlarning vagoniga kelaverdi. Kechasi ham, kunduzi ham. To‘laganning borida ham, yo‘g‘ida ham kelib, apparatlarga ruxsatsiz tegaverdi. Ma‘lumki, ruxsatsiz, parolsiz efirga chiqish mumkin emas. Shuning uchun To‘lagan haligi «texnika»ni o‘ylab chiqarib, Temirning adabini bermoqchi edi. Bu «qopqon»ga kelib-kelib Farmonov ilinibdi. Yo‘q, undan borib uzr so‘rash kerak. Ya‘ni, shundoq-shundoq edi, o‘rtoq Farmonov, kechirasiz, deb...

Biroq vagonga kirib, apparatlarining pachoq-pachoq bo'lib yotganini ko'rgach, To'laganning fig'oni falakka chiqib ketdi. Bu insofdan emas, hazilni tushunish kerak axir, boshliq bo'lmay xudo bo'lsang ham! Axir bularni bunyodga keltirguncha...

To'lagan yig'lagudek bo'lib, majaqlanib ketgan uzatkichning qoldiqlarini yig'ishtira boshladi. Chilparchin bo'lib ketibdi-ya apparati. To'lagan uzr so'ramadi, boshliq ham chaqirtirmadi. Ko'ngilsiz voqea shunday qilib bosdi-bosdi bo'lib ketgandek edi-yu, biroq oradagi munosabat borgan sari keskinlashib borardi.

Xuddi shu kunlari Dovtepaga Farmonovning qizi keldi-yu, ahvol o'zgardi-qoldi. Qiz rassom edi. Yozgi ta'tilni cho'lda o'tkazmoqchi bo'lib, kombinatga kelgan ekan, otasining Dovtepadaligini eshitib, yo'lni bu yoqqa solibdi. Esankirab qolgan dadasini darrov tinchitdi: «Xuddi men qidirgan manzaralar shu yerda ekan: tog', daryo, toshkesarlar!»

Farmonovning oilaviy, qarindosh-urug'lik muomalalarini sira ko'rmagan yoshlar bu uchrashuvga juda qiziqib qolishdi. Ajabki, sira o'ylamagan joyda Farmonovning otalik mehri jo'sh urib, yurishi, tovushida, yuz-ko'zida muloyimlik paydo bo'ldi. Qizi yolg'izlanib, qiynalib yurgan kunlarda keldi shekilli, qayerga borsa, Ra'nosini yonidan uzoqlashtirmas edi.

Ra'no – cho'pdekkina, ozg'in, qoracha. Ko'rim-sizgina bo'lsa ham, ancha esli, bama'ni, hunariga juda berilgan qiz ekan. Shuning uchun avvallari faqat Farmonovning qizi sifatidagina diqqatni tortgan Ra'no ko'p o'tmay yigitlarning tinchini

o'g'irlab qo'ydi. U hamma joyda o'zi haqida gap bo'layotganini, yigitlarning ataylab u ishlayotgan so'qmoqlardan yurishga harakat qilishini, serashula bo'lib, kechroq yotadigan bo'lib qolishganini sezar, lekin buni o'z jozibasidan deb bilmay, jamoada boshqa qiz zoti yo'qligiga yo'yar edi. Yigitlar esa uning bunday gaplarini eshitganlari sari atrofida battar parvona bo'lar edilar.

Ra'no etyudlarini oshxona devoriga suyab qo'yardi. Yigitlar bo'lsa etyudlaridan ham ko'ra, ko'proq o'zini ko'rish payidan edilar. Uni har kim o'zicha tasavvur qilib, o'zicha fazilat qo'shar, har qaysisi ko'nglida o'z Ra'nosini ardoqlar edi. Uylanish pallasini o'tinqirab qolgan Ergash bir kuni unga qarab turib ochiqdan-ochiq uzun uh tortib qo'ydi. Buning ma'nosini o'zi biladi-yu, xudo biladi.

Ish vaqtida Ra'no ko'k bluzkasi bilan jigarrang cholvarini kiyib, dam u tepalikda, dam bu tepalikda paydo bo'lar, ba'zan portlashlarning gard-g'ubori ichida, qoyatosh ustida kun bo'yi o'tirib, ishchilar bilan birga qaytar edi. Uning molbertini ko'tarishib qaytayotgan yigitlar yangi etyuddagi manzaralarni tanib faxrlanar edilar:

– Mana bu bizning uchastka, orqadagi tog'ni ko'rdingmi?

– Mana bu chang buluti – bizniki. Parmadastgoh ham.

– Ra'noxon, yaqinda biz tepani portlatamiz, ellik trotil, ikki yuz atmosfera! Ana shunda ko'ramiz chang bulutini, o'n daqiqagacha tosh yog'adi, ajoyib manzara! Borasizmi?

Yigitlar Ra'no qurilishda bir kun ko'rinmasa zerikadigan bo'lib qolishdi, ilgari usiz qanday

ishlashganiga endi o'zlari ham hayron. Bir kuni jindek tobi qochib, hujrasidan chiqmay qolgan ekan, ishlagandek bo'lishmadi. Buning ustiga, o'sha kuni Farmonov ob-havo prognozini eshitib, ko'ngli g'ash bo'lib yurgan edi, ish sur'atini ko'rib battar tutuni chiqdi. Taxminga ko'ra, tog' tumanlarida kuchli yomg'ir, sel kutilar ekan. Agar bu tosh quduqlarga zaryad berish vaqtiga to'g'ri kelsa, butun ish, bir necha oylik mehnat chippakka chiqadi. Quduqlarga suv to'lib, portlovchi moddalar namiqadi, oqib ketadi. Selgacha zaryadlarni portlatib ulgurish uchun sur'atni yana ham oshirish lozim edi... Bular bo'lsa...

Bular bo'lsa mana bugun ham kechki ovqatdan keyin oshxonada stollarni bir chetga surib, yarim kechagacha raqs qilishdi. To'lagan bisotidagi magnet tasmalarini ikki martadan aylantirib chiqdi. Ra'no hali u yigit bilan, hali bu yigit bilan aylanib pildirar, hansirab, yuzlari olmadek qizarib ketgan edi. U bugun kaltaroq, keng yubka kiygan, bir yigit quchog'idan uchib, ikkinchisiga otilganda etaklari hilpirab, o'zi qiyqirib kular, Temir yoki Po'latdek baquvvatlari esa uning yengil gavdasini aylantirganda ko'tarib-ko'tarib tashlashar edi. Ra'no faqat Ergash quchog'iga tushganda sal damini rostlaydi, chunki Ergash bosiq, boshini egib, boshqalardek qizning yuziga tikilmay, unga ozor bermay salmoq bilan aylantiradi. Oshxonaning tuprog'i o'ynab, changi chiqib ketdi.

Shunday qilib, o'sha kechasi brezent tom tagida rosa to's-to'polon, qiy-chuv, o'yin-kulgi bo'ldi. Shuncha yigit bilan barobar o'yinga tushgan Ra'no oxirida juda holdan toyib, yigitlarning

tungi daryo sayri haqidagi takliflariga ham unalmasdan, rangi oqarinqirab otasining hujrasiga kirib ketdi. Yigitlar ham bu kecha dong qotib uxlashdi.

Ertasiga havo shunday sarin, shunday mayin ediki, navqiron kun xuddi hozirgina, xuddi shu yerda, Dovtepa etaklarida tug'ilgandek, endi esa uzoq safarga otlanayotgandek edi. U chindan ham hozir jahon bo'ylab keza boshlaydi, chang yutadi, tutunga to'yadi, havoning bu qadar shirin ekanligini bilmaydigan odamlar yoniga boradi, charchaydi, qariydi...

Qirda bong urdi, tinch ufqlarda temir sadosi uzoq yangrab turdi. Trassada ish tugagan edi.

Yigitlar yuvinib-taranib, endi ishga otlanganlarida Salim vahima xunuk xabar topib keldi: Ra'no to'satdan qattiq kasal bo'lib, yotib qolganmish!

Yo'ldosh soatiga qaradi:

– Birrov kirib ko'rib chiqamiz!

Bu gap hammaga ma'qul tushdi. Farmonovning hujrasiga oshxona orqali kirilar edi. Yigitlarning ko'ngil so'ragani kelishganini ko'rib, qizining boshida o'tirgan Farmonovning ko'zidan yosh chiqib ketdi. Ra'no burchakdagi yig'ma karavotda yuzigacha burkanib yotardi. Uning avzoyidan hamma qo'rqib ketdi: kechagi loladek yonib turgan Ra'no qayoqda-yu, bu qayoqda! Yuzini sovuq ter bosgan, yallig'lagan mijjalari nam, ko'zlari-ning oqi sarg'aygan, isitmadan qaltirar, nafas olishi og'ir, har zamonda ko'ngli behuzur bo'lib, turishga intilar, lekin qayt qilolmay azoblanar edi. U kelganlarni tanimadi shekilli, ingrab to'lg'andi.

Kelganlar Po'latga yo'l berib, oldinga o'tkazishdi.

– Ra’no, Ra’noxon! – dedi Po’lat qizning yonidagi kursiga o’tirib. Qiz kipriklarini zo’rg’a ochib, uni tanidi. Po’lat uning issig’ini o’lchadi, tomir urishini ko’rdi.

– Tilingizni ko’rsating-chi, Ra’noxon. Keyin Po’lat o’rtoqlariga:

– Chiqib turinglar, havoni to’smanglar... – dedi qo’l siltab. Ra’no bilan yolg’iz qoldi. Ota eshik oldida turardi.

– Anov kuni kasal bo’lganingizda ham isitman-giz balandmidi?

– Ha, – dedi qiz zaif tovush bilan.

Po’lat uzoq o’ylanib o’tirdi-da, tasalli beradigan bir so’z aytolmay, o’rtoqlari oldiga chiqdi. Ham-malari oshxonada kutib turishardi.

– Hech nima biloldingizmi? Tuzalib ketarmi-kan? – deb so’radi Farmonov. Bu savol hamma-ning ko’zida bor edi. Po’lat javob berolmasdan bir zum indamay turdi-da, yana kasal oldiga kirib ketdi. Hamma eshikka yopirilib, quloq soldi. Oradagi omonatgina taxta eshik yaxshi yopilmas, xunuk g’irchillar, uning boridan yo’g’i durust edi, baribir hamma gap eshitilib turibdi.

– Ra’no... nima bo’ldi sizga? Qayeringiz og’ri-yapti?

Qiz ingrab bosh silkidi:

– Bilmayman...

Po’lat sochiq bilan uning manglayini artib, yana so’radi:

– Menga qarang, portlatilgan toshlar orasida yurganingizda, qoyada o’tirganingizda sezmadin-gizmi... biron narsa chaqmadimi?

Ra’noning ko’zlari katta ochildi. Ko’z qo-rachiqlari vahimada yiltillar edi. Keyin bosh qi-

mirlatib, sekin: «Ha, chaqqan edi», – dedi. Dedi-yu, «Siz qayoqdan bilasiz?» degandek savol nazari bilan tikilganча qoldi. Po‘latning peshanasi tirishdi.

– Qachon? Eslay olasizmi?..

Qiz o‘pkasi og‘ziga kelgandek, nafasi bo‘g‘ilib, qayt qilolmay, to‘lg‘ana boshladi. Tomirlari bo‘rtib, yuz-ko‘zi birpasda jiqqa suv bo‘lib ketdi.

Nima edi? Nima edi, Po‘lat aka?

– Mayli, gapirmang, hech gap emas. O‘zingizni urintirmang, charchaysiz...

Po‘lat oshxonaga chiqdi. Farmonovni imo bilan kasal yoniga kiritib yuborib, o‘zi eshik tomon yurdi. U atrofda o‘rtoqlarini ko‘rmayotgandek, besaranjom, parishon edi. O‘rtoqlari undan javob kutishardi. Nima gap? Xavfli emasmi? Buni bu yerda Po‘latdan boshqa kim ham bilishi mumkin?

Po‘lat eshik oldida to‘xtadi, Yo‘ldosh bir nimani sezgandek xavotirda u tomon yurdi.

– Xo‘sh? Bir nima deyolasanmi?

Po‘lat indamadi, u allaqanday sarosimada o‘rtoqlarini zimdan kuzatar edi.

– Qani bo‘lmasa tashqariga chiqaylik, o‘sha yerda bir maslahatga kelarmiz, – dedi Yo‘ldosh soatiga qarab. Hamma qo‘zg‘aldi.

Shu payt Po‘lat ildam yurib borib, eshikni orqasi bilan to‘sdidi. Shu turganча orqada qo‘li bilan paypaslab, oldin temir tambani tushirdi.

– Nima qilyapsan? Bu nimasi?

Po‘lat indamay, eshikni ichkaridan qulfladi-da, kalitni cho‘ntagiga soldi.

– Iye, ha?!

– Och eshikni!

– Mumkin emas! – dedi Po‘lat, xuddi bunga o‘zi aybdordek, past va keskin ovoz bilan.

Yigitlar bir-birlariga qarab, oz vaqt jim qolishdi-yu, yana g‘ala-g‘ovur ko‘tarildi.

– Nima qilmoqchisan, nima gap? Gapir axir!

– Eshikni och!

– Ochmayman, – dedi Po‘lat va o‘z gumonini tushuntira boshladi Uning gumonicha, Ra‘noning kasali og‘ir, yuqumli kasal bo‘lishi mumkin. Chunki uni ag‘darilgan g‘or tuprog‘i orasida yomon kana chaqqan. Po‘latga aniq ma‘lumki, bunday kanalarning ba‘zilari jazirama cho‘l sharoitida tabiiy epidemiya o‘chog‘i bo‘lib, chaqqanda badanga spiroxeta degan xavfli infeksiya tarqatadi.

– Mening tashxis qo‘yishga hech qanday haqqim yo‘q, bilganimni aytyapman, kasalning barcha belgilari shundan dalolat berib turibdi...

– dedi Po‘lat boshini egib. U birdan majolsizlanib eshik tagidagi yog‘och o‘rindiqqa o‘tirib qoldi. Yo‘ldosh ham o‘tirdi, boshqalar lol, tikka turishar edi. Qizining yonidan chiqqan Farmonov ichkari eshik ostonasida bu g‘alati jimlikdan xavotir olib qotib qoldi, katta ko‘zoynagi g‘ira-shirada g‘alati yiltillar edi. Anchadan keyin Ergashning vazmin ovozi jimlikni buzdi:

– Bu tushunarli. Ra‘no, afsuski, – dedi u Po‘latga yaqinlashib, – xo‘sh, bu eshikni qulflaganing nimasi? Bizlar...

Po‘lat ortiqcha tushuntirishni negadir ep ko‘rmadi, ko‘ngliga kelgan fikrdan o‘zi cho‘chidimi, yo o‘z gumonlariga ishonchi komil emasmi, xullas, bejo ko‘zlari bilan do‘stlariga yalinganday qaradi-yu, indamadi. Gap o‘zi tushunarli edi, ke-

cha axir bular hammasi yarim kechagacha Ra'no bilan o'yinga tushishdi, bugun xonasiga kirishdi... Hamma jim edi. Kimdir voqeani hali ham miyasiga singdirolmay norozilik bildirish uchun, qizishib, nafasi tezlashib so'z qidirar, kimdir tuzoqqa tushganini tan olgandek, fikrni bir joyga to'plash uchun o'ziga o'zi: «Xo'-o'-o'-sh...» der, kimdir boshini quyi solgan, kimdir vahimada baqrayib qolgan edi. Bu yerda butun bir smena, boshliq bilan to'qqiz kishi, tungi smenadagilarning hali bu voqeadan xabari yo'q, ular ertalab ishdan kelib uxlab yotishibdi.

Birdan Farmonov o'zini eshikka urib qoldi. Voqeaning jiddiyligini endi tushundimi yoki hech narsani tushunmaganmi, birdan qo'llarini siltab, qizishib ketdi:

– Qani oching! Oching deyapman! – deb qichqirdi u Po'latga. – Sizga kim huquq berdi? Kim huquq berdi!

Yo'ldosh borib eshikni to'sdi.

– O'rtoq Farmonov... – keyin u ham ovozini bandlatishga majbur bo'ldi: – O'rtoq Farmonov!

– Oching deyapman! – Farmonov yana eshikka intildi. Kim boshliq bu yerda? Kim boshliq? Sizdan so'rayapman!

– O'rtoq Farmonov...

– Axir, axir.. – Farmonovning tovushi o'zgaradi ayanchliroq eshitila boshladi, – axir kasalga doktor chaqirish kerakmi, yo'qmi? Erta-indin sel kelyapti quduqlarning zaryadini tugatish kerakmi, yo'qmi? Men bu yerda boshliqmanmi, yo'qmi? Nima, qamab qo'ymoqchimisanlar! Oqibati yomon bo'ladi, bilib qo'y!

– O‘rtoq Farmonov, – Yo‘ldosh uni chetroqqa boshlamoqchi bo‘ldi, – nahotki tushunmasangiz ahvolni?

– Taxmin! Gumon!

– Bunaqa ishda taxmin bilan gumonning o‘zi yetarli. Tashqarida odamlar bor. Bizning haqqimiz yo‘q.

Farmonov shashtidan sal qaytdi.

– Nima qilmoqchisizlar?

– Maslahatlashaylik.

Hamma bularning atrofiga g‘uj bo‘lgan edi.

– Birinchi vazifa: – Bu vaqt ichkaridan Ra‘no-ning ingragan ovozi eshitildi, Po‘lat gapini bo‘lib, bemor oldiga kirib ketdi. Yo‘ldosh davom ettirdi:

– Birinchi vazifa o‘taldi: kasal va u bilan munosabatda bo‘lganlar izolyatsiya qilindi, – u eshikka ko‘z tashlab qo‘ydi, – sarosima bo‘lmasin. Ikkinchi vazifa tezlikda shifokor chaqirishning yo‘lini topish...

Qalpog‘ini g‘ijimlab burchakda sportchi haykaliday qotib turgan Temir shart kesdi:

– Buning yo‘li yo‘q.

– Yuk barjasi qachon keladi?

– To‘rt kundan keyin.

Yana jimlik cho‘kdi. Har kim har qayerga joylashib o‘tirib oldi. «Ana xolos, pishdi gilos», – deb qo‘ydi ustunga suyanib o‘tirgan Ergash.

Birdan shovqin ko‘tarib o‘rnidan turgan Salim vahima Yo‘ldoshning yoqasiga yopishib qoldi:

– Eshikni ochasan! Menga yuqqan emas! Men soppa-sog‘man! Haqqing yo‘q, ochasan! – deb chinqirardi u. Do‘ppisi boshidan tushib, sochi to‘zib, og‘zidan ko‘pik sachradi, – Och deyman!

Menga yuqqan emas! Kim aytdi? Kim doktor?
Qani, doktor aytsin! Och!

Uch kishi bo'lib zo'rg'a joyiga o'tqazishdi.

– E, juda ingichka ekansan-ku, xumpar, – dedi Ergash kaftini qoqib.

Salim vahima holdan toyib, kichkina jussasi g'ujanak bo'lib, o'tirib qoldi. Ko'ylagi yirtilgan, shimi tuproqqa belangan, og'zining cheti ko'piklangan, ko'zi bejo, ayanchli edi. Farnovning unga ko'zi tushib, rangi so'lib ketdi, o'zi ham boyagina shu tutqanoqqa o'xshab dag'dag'a bilan baqirganini esladi shekilli...

Ichkaridan Po'lat chiqdi.

– Isitmasi tushyapti. Meningcha, har kim uning oldiga kiraverishi shart emas. Mana men... bundan keyin ham faqat...

– Kelishdik, – dedi Yo'ldosh. – Aytib qo'yay, chinakam intizomni ko'rsatishning xonasi keldi. Gap boshqalarning hayoti haqida ketyapti. Ehtiyotsizlik qilishga haqqimiz yo'q...

– Gap o'zimizning ham hayotimiz haqida ketyapti. Bir yo'lini topishimiz kerak, – dedi Po'lat. Uning bu gapi hammani hushiga keltirib, o'ylatib qo'ydi: yo'l yo'q edi.

Bu orada Yo'ldosh tashqariga chiqib, oshxonadan nariroqdagi ustunga boshqalarni ogohlantiradigan qog'oz yopishtirib kirdi.

– Qani, nima qilamiz?

Hech kim indamadi.

Quyosh ham tikkaga kelib, o'tovdek yuma-loq, brezent tomning tepa tuynuklaridan tushgan yolqinli shu'la oshxonaning havosini dim qilib yubordi. Birov taqdirga tan berib, o'rindiqq

cho'zilgan, yana birov hamon nima bo'layotganiga aqli bovar qilolmay, sonini shapatilab o'kinar, uh tortar edi. Birdan Ergashning hovliqqan ovozi eshitildi.

– Menga qaranglar! – dedi o'rnidan sakrab turib. – To'laganning uzatkichi-chi? To'laganning uzatkichi qutqazadi! Unga xabar qilish kerak.

O'tirganlar turib, yonboshlaganlar o'tirib, hamma qimirlab qoldi, shovqin ko'tarildi. Ammo shu vaqt Temirning burchakdan kelgan ovozi hammaning hafsalasini pir qildi:

– Dabdala bo'lib ketgan. Uzatkich yo'q, – dedi u. Bu gapdan keyingi jimlik Farmonovga cho'yandek og'ir tuyuldi. U o'tirgan joyida g'ujanak bo'lib qolgan, ko'zi yerda bo'lsa ham, atrofdagilarning nazarini sezardi. Shu payt u boshliq ekanligini ham, obro'si tushishini ham unutib, ko'ziga yosh oldi:

– Jon ukalar, bolani qutqazish kerak... Ra'noni qutqazish kerak, jon birodarlar. Yo'ldosh, Po'latjon, inim...

«Ajabo, otlarimizni bilib olibdi!» – deb o'yladi Yo'ldosh hayron bo'lib. Farmonov unga hozir shu do'stlaridek sodda, yaqin tuyulib ketdi. «O'zining ismi nima ekan-a?»

Kun og'ib qoldi. Hali hech qanday chora topilgani yo'q, o'ylab o'ylariga yetisholmadi. Hamma nimanidir kutar, nima ekanligi ma'lum emas edi. Yuk barjasinimi? Xo'sh, undan keyin-chi? Unda ham shifokor yo'q-ku? Tashqaridagilarning biron tadbir topishiga umid bog'lash ham behuda. Ular nima qilishi mumkin? Buldozer bilan yo'lga tushsa necha kunda yetadi, yo'l topoladimi? Yo'q, hamon o'sha yuk barjasini kutish qoladi.

Hamma ko'nglida bir iloj qidirar, lekin sirtidan buni bildirmaslikka urinib, o'zi bilan o'zi band, boshqa, ahamiyatsiz gaplar bilan o'zini chalg'itib o'tirar edi. Yaxshi ham oshxonada qamalib qolishgani. Bu yerda suv ham, oziq ham bor. Burchakda Ra'noning suratlari, qandaydir temir-tersak, buzuq radio. Goho Ra'noning bezovta alahlashi eshitiladi. Po'lat uning oldiga kirib-chiqib otasini yupatgan bo'ladi. Keyin u bir chekkada shumshayib o'tirgan Salimning peshanasini ushlab ko'rdi. Isitmasi yo'q edi.

– Xafa bo'lma, vahima, – deb qo'ydi kulib. Borib Yo'ldoshning yoniga o'tirdi.

– Nimani o'ylayapsan?

– Ahvolimizning bema'niligini-da, – dedi Yo'ldosh past ovoz bilan. – Har narsada ham qandaydir ma'ni bo'lishi kerak. Yashashda ham, o'lishda ham...

Nariroqda Ergash, yana bitta qora bola, Farmonov o'tirishibdi. Qora bola juda kamsuqum, kamgap, doimo qandaydir darsliklar qo'ltiqlab yuradi. Shu yerda ham «Fizika»ni varaqlab o'tiribdi. Xuddi ertaga imtihonga kiradigandek. Ergash, bekorchilikdan, avval boshliqqa murojaat qildi:

– Mana shunaqa, o'rtoq Farmonov, kelajagimiz porloq... – U qo'llarini yoydi. Boshliq achchiq kinoyasiga javob qilmagach, qora bolaga qaradi:

– Shu yerdan eson-omon chiqsam, shartta uylanaman. Sen-chi, akasi? Sen nima qilasan?

Bola yelkasini qisib, darsligiga tikilib o'tiraverdi. Uning o'rniga nariroqdan boshqa yigit javob qildi:

– Menmi? Men omon chiqsam, odamlarga qo'limdan kelgancha yaxshilik qilaman. O'ylab

qarasam, umrimda hech kimga bir tuzukroq yaxshilik qilmagan ekanman.

Bu gap qorong'ida ko'ngillarga cho'kib ketdi. O'qtin-o'qtin gap, gurgung eshilib qolardi. Farmonovning diqqati Ergashda: boshliq uni xotin, bola-chaqalik deb o'ylar, Yo'ldoshning bir vaqtlar u haqda aytgan gaplariga ishonmagan edi. Hozir suhbatiga quloq solsa, hammasi rost ekan. Boqib olgan bolalari onasi bilan ketib qolibdi. Ularni deb uylanmay o'tayozgan Ergash bolalarni sog'inganini yig'lagudek bo'lib gapirib o'tiribdi. Farmonov birdan so'rab qoldi:

– Menga qarang, inim, sizning otingiz Ergash-a?

– Ha, o'rtoq Farmonov.

Farmonov boshini sarak-sarak qilib, yerga qaradi, indamay qoldi.

Tepa tuynuk tagida o'tirgan Temir yonidagilarini nuqul osmoni falak haqidagi aql bovar qilmaydigan hikoyalari bilan band qilgan edi. Tuynukdan Somon yo'li ko'rinib turibdi. Yonidagilar Temirni savolga tutishadi:

– Hammasi yulduzmi? – dedi kimdir jim-jim etgan Somon yo'liga qarab.

– Hammasi, soni-hisobi ham ma'lum.

– Be, sanab bo'larmidi?

– 150 milliard yulduz! – dedi Temir.

– Bir-biri bilan urishib ketishi mumkinmi? Temir yulduzlarning to'qnashish imkonlari haqida gapga tushadi.

– Taxminan bir necha milliard yilda bir marta to'qnashish ehtimoli bor. Masalan, bizga eng yaqin Sentavr yulduzini olaylik. U bizdan atigi 4,2 yorug'lik yili uzoqda. Quyosh bu masofani yuz

ming yilda bosishi mumkin. Bordi-yu, agar u tikka Sentavrga qarab yursa ham, uni quvib yetib to'qnashishi uchun besh milliard yil kerak...

Ichkaridan Ra'noning qattiq alahlab ingragani eshitildi. Po'lat o'rindiqqa cho'zilib uxlab qolgan edi. Uni chaqirishdi, turtishdi, uyg'otisholmadi – juda toliqqan ekan. Farmonov o'rnidan turib atrofga bejo alangladi. Po'latni yana silkib ko'rди. Qizining tovushi uning yuragini tilmoqda edi. Shu vaqt Ergash shartta turib, to'zg'igan sochlarini tuzatdi-da, taxta eshikni g'irchillatib kasal oldiga kirib ketdi.

– Ergash! Ergash!.. – deb chaqirgancha qolishdi.

U qaytib chiqqanda Po'lat uyg'onib, ko'zlarini uqalayotgan edi.

– Uxlayver, uxlayver, hech gap yo'q, suv ichirdim. Nega odam ko'p, nima qilib o'tiribsizlar, deyapti...

Po'latning uyquasi tamom qochgan edi, Ergashga afsuslanib qaradi:

– Chakki qilibsan...

Keyin kursini ko'tarib borib, Ra'noning eshigi tagiga o'tirdi.

– Ergashvoy... – dedi Farmonov sekin. Ergash uning yoniga o'tib o'tirdi.

– Yotib dam olsangiz bo'lardi... Ra'nodan xavotir olmang, xabardor bo'lib turamiz.

Farmonov bir nima demoqchi-yu, aytolmay qiynalyapti.

– Kechirasiz, o'rtoq Farmonov, ismingizni bilmaymiz...

– Ismim... Ismim Muhammadjon, – dedi Farmonov. O'zi yayrab ketdi. Xuddi shuni aytolmay qiynalib turgan ekanmi.

– Muhammadjon aka... Shunday iliq, sodda otingiz bor ekan-ku, bilmas ekanmiz, – dedi Ergash. Mudrab o'tirganlar ham bir yangilik topgandek, hushyor tortib, Farmonovning ismini takrorlashdi.

– Yigitlar sel o'tguncha quduqlarni zaryadlamay turishsa edi, siz nima deysiz, Ergash inim? – dedi Farmonov. – Bizens baribir ulgurisholmaydi, butun ishimiz ham, tonna-tonna portlovchi materiallarimiz ham oqib ketishi mumkin.

Yo'ldosh ham ularning yoniga kelib o'tirdi.

– To'g'ri aytasiz, Muhammadjon aka, ertalab tongdayoq yetkazamiz buyrug'ingizni.

– Yetkazing, Yo'ldoshvoy.

– Xo'p, Muhammadjon aka.

Tong yaqin. Ko'pchilik pinakka ketgan. Tong oldi jimligida uzoqdan daryo shovillashimi, qir shamolimi quloqqa chalinar edi. Shu payt qayerdadir bir nima taraqladi. Uyg'oq yotgan Ergash eshikka yugurdi, eshikda hech kim yo'q. Po'lat Ra'nodan xabar oldi, bemor ham isitma azobidan darmonsizlanib, tong salqinida uyquga ketgan edi. Yana jimlik cho'kdi. Lekin bir nafasdan keyin oshxonaning orqa tomonida yana bir nima qattiq taraqladi. Uyqudan uyg'onganlar esini yig'ib ulgurmay, devorning ikki taxtasi gurs etib qayrilib tushdi-yu, teshikdan birovning hansiragani eshitildi, sharpa ko'rindi. Bir qo'lida bolta, bir qo'lida yana allanimalar, iljayib qarab turardi.

– To'lagan?!

Yo'ldosh, Po'lat, Ergash oyoqqa turishdi.

– Qayt orqangga!

Toʻlagan qaytish oʻrniga, qayrilgan taxtani joyiga qoqib, yerdan yana allanimalarni koʻtardi-da, bular tomonga iljayib kelaverdi.

– Jinni boʻpti bu!

– Tentak!

Lekin uyqusi qochgan yoshlar uni qurshab olishdi: «Nima gap?» «Biron chora koʻrdinglarmi?» «Yoʻli topildimi?» «Xabar berildimi?»

Toʻlagan boʻlsa, hech narsa bilmasdi. U voqeadan xabardor boʻlgandan beri yigirma soat davomida vagonga qamalib ishladi. Ovqat yegani yoʻq, suv ichgani yoʻq.

U qoʻlidagi qutichani avaylab yerga qoʻyib, eshik tagidagi suv bakiga intildi. Toʻkib-sochib yutoqib suv ichdi, qolganini yuziga sepdi-da, Poʻlatning yoniga keldi.

– Qani, nima deymiz?

Ergash bilan Yoʻldosh ham ularning yoniga kelishdi. Yoʻldosh Toʻlaganni quchogʻiga olib:

– Boʻlar ish boʻldi, balli! – deb koʻkragiga musht tushirdi.

– Raʼnoning ahvoli qalay? – derdi Toʻlagan. Unga hech kim javob bermasdi.

– Lekin ahmoqlik bu, – deb Poʻlat qutichadan uzatkichni oldi, – gʻirt ahmoqlik, – dedi yana avaylab qoʻlida aylantirarkan. – Buning uchun bu yerga oʻgʻrincha bostirib kirishing shartmidi?

Eshikdan kelsam kirgizarmidinglar? Sizlarsiz bunga nima deyishimni qayoqdan bilaman?

– Bu faqat uzatkich, qabuli yoʻq, shundaymi?

– Ha, koʻp aylantiraverma, tushirib yuborasan. Bir marta pachaqlangan edi, yetar... – Toʻlagan nariroqda hayajon ichida indamay turgan Farmonovni koʻrib, koʻzi koʻziga tushdi. – Shuni ham

zo'rg'a eplashtirdim. – Uzatkichni ikki qo'llab ushlab devor oldidagi stolga olib borib o'rnatdi.

– Qani, tezroq ber matningni, mening ishim bor.

– Qanaqa ish? Endi chiqib bo'psan bu yerdan.

– Mayli, ber matningni. Har o'n besh daqiqada takrorlayversam, biron havaskor albatta tutadi. Mening to'lqinim yaxshi.

Po'lat matn yozishga o'tirdi.

– Qisqa, aniq bo'lsin! – dedi To'lagan, yengini shimarib. Uni hammalari qurshab olishgan, ularda umidvorlik paydo bo'lib, yuz-ko'zlari jonlangan, tinmay so'roqqa tutishar edi.

– Demak, javobini ololmaysan?

– Signalingni birov tutdimi, yo'qmi, qayoqdan bilamiz?

– Kim buzgan o'zi, nega buzgan?

– Jim!.. Jim! Tarqalinglar, xalaqit bermanglar.

Yo'ldosh bilan To'lagan stolni to'sib o'tirishdi, Po'lat matnni olib kelib berdi.

«Biz Dovtepadanmiz. Tibbiy yordam kerak. Tezda tibbiy yordam kerak. Shifokorga yetkazing, kana chaqqan deb taxminlanadi. Spirocheta Sogdiana! Yoki ornithodorus papillipes! Karantindamiz».

To'lagan uzatkichning kalitini bosdi. Uzun-kalta, uzun-kalta «bi-bip, bi-bi-biyp»lar qator tizilib kumush g'ildirakchalarday efirga singib ketdi. O'tirganlar bu ajoyib g'ildirakchalarning yumalashini ko'rgandek bo'ldilar, chehralariga nur qo'nib, bir-birlariga qaradilar. Faqat Farmonovning chiroyi ochilmay, peshanasi terlab, nimagadir azob chekar edi. Bu yigitlarning har biri uning ko'zi oldida daf'atan bir kashfiyotdek ochilib ketdi.

Toʻlagan degan shu ekan-da. Noyob hunari bor ekan-ku. Unday desa, boshqalari ham... Mana, Poʻlat, Ergash, Temir... Yoʻldosh aytgandek, har biri bir olam deganicha bor. Anov bittasi ham gʻalati edi.

Farmonov birdan eslab, goʻyo hozir eng muhim masala shudek, jiddiy soʻrab qoldi:

– Yoʻldoshvoy, hov bir ogʻayningiz bor edi, gaz trassasida oʻtga kirgan-chi, keyin bizdan xafa boʻlib ham yurdi, oti nima edi?

– Said, – dedi Yoʻldosh. – U oʻsha ketganicha ketdi, Muhammadjon aka. Nobud boʻldi u.

– Nechuk?

Yoʻldosh Azizaning xatlaridan oʻziga maʼlum boʻlgan voqealarni aytib berdi: Said borib-borib oʻsha uy bekasi Malohatga uylangan edi. Malohatning oʻzi kechasi bostirib kiribdi, deydimi – xullas, birga turadigan boʻlib qolishibdi. Ikki haftadan keyin esa orada muhabbat tugul, biron insoniy ilinj ham yoʻqligi maʼlum boʻlgan. Said Azizaga tavba-tazarru qilib, yolvorib xat yozibdi. Aziza undan yuz oʻgiribdi. Shundan keyin Said tushkunlikka tushib, ichkilikka berilib ketibdi.

– Malohat bilan sudlashibdi chogʻi, oʻzi ham militsiya nazoratida emishmi, nima balo... xullas, quridi, soʻldi bola... – dedi Yoʻldosh yer chizib oʻtirib.

– Attang-a! Ketmasa-ku, koʻpchilik yoʻlga solib olardi.

– Albatta! Kimlarni hushiga keltirmaydi deysiz jamoa!

Bu payt yana Raʼnoning bezovta tovushi eshitildi. U qusolmay qiynalar, oʻqtin-oʻqtin hushidan ketar edi. Ovozi eshitilganda Farmo-

novning jussasi kichrayib, ko'zlari javdirab qoladi, Po'lat uni qizining oldiga kiritmaydi. Bu yoqda uzatkichning ovozi tinmaydi. To'lagan har o'n besh daqiqada «bi-biyp»lab turibdi. O'zicha hijjalab qo'yadi:

– Spi-ro-che-ta Sog-di-a-na...

Salim vahimaning tutqanog'i yana boshlandi. Asabi juda chatoq ekan bolaning. Kasalning ingrashlariga ham, jimlikka ham bardosh berolmaydi.

– Havoga ketyapti bari! Foydasi yo'q! – deb avval To'laganga baqira boshladi, keyin borib Yo'ldoshga yopishdi: – Och eshikni! Ketaman, piyoda jo'nayman! Bu do'zaxda qamalib o'lib ketaveramanmi! – Keyin borib Farmonovga osildi: – Sizga baribir, Eshmat o'ladimi, Toshmat o'ladimi, qirilib ketsin, sizga jamoa qolsa bas! Bilamiz! «Jamo!»», «Jamo!» og'zingizdan tushmaydi!

Qizining betob bo'lib qolganidan ezilib o'tirgan Farmonovga Salimning bu dag'dag'asi o'lganning ustiga tepgan bo'ldi. Chol bechora yosh boladek burchakka suqilib qoldi. Unga juda rahmi kelib ketgan Yo'ldosh Salim vahimaning ko'pik sochayotgan og'ziga qarab bir musht tushirdi. Salim gandraklab ketdi.

– Qo'ying, Yo'ldoshvoy... – dedi Farmonov yiqilayozgan Salimning bilagidan ushlab qolib. – Yaxshi emas. U to'g'ri gapiryapti. Oting kim, o'g'lim?

Salim yig'lamsirab otini aytdi.

– Salimjon. Kel, qizishmasdan gaplashaylik...

Ular ota-boladek bir yerga o'tirdilar. Nariroqda To'lagan katta stolga qutisidagi barcha as-

bob-uskunalarini sochib tashlab, buzuq radio-ning ham astar-avrasini ag'darib, goh kichkina dastgohida sim g'altak o'rar, dam bir nimalarni ular edi.

– Menga qara, sen matnga o'zingdan bir nimalarni qo'shyapsan shekilli, – deb so'radi Temir uning yoniga kelib.

– Aloqa vaqtini tayinlayapman.

– Aloqa vaqtini? Qabulni ham yo'lga qo'ya olaman deb o'ylaysanmi?

– Bekorga terlab-pishyapmanmi?

– Faqat vaqt... vaqt yo'q. Kechgacha korrespondentimni tutolsaydim!

U yana uzatkichga borib, qo'lini kalitga qo'ydi.

Kun og'ib qolgan edi. O'tirganlar kechadan beri qorin ochganini endi sezib, birinchi marta non chaynashdi.

Temir yigitlarni atrofiga to'plab kosmosdagi al-laqanday portlashlar haqida safсата sotayotgan edi, birdan yer qattiq silkinib, tashqarida yer-u ko'kni titratuvchi kuchli portlash yuz berdi. Hamma o'rnidan turib ketdi, quloqlar ding bo'ldi. Portlashning guvillashi hamon tinmay, havoni zirillatib, osmonda muallaq turgandek edi.

– Biznikilar! – deb qichqirib yubordi Yo'ldosh.

Hamma Farmonovni qurshab, ko'zlarini katta ochganicha, undan gap kutar edi.

– Biznikilar portlatishdi, o'rtoq Farmonov!

– Ha-ha, ha-ha... – derdi boshliq, hamon tashqariga quloq tutib. – Bu to'qqiz quduqning hammasi! Kuchli portlash. Eshitdinglarmi? Lekin zaboyka qilishdimikan? Zaboykasiz portlatishgan bo'lsa chatoq bo'ladi, hammasi bekorga ketadi. Bilisharmikan?

Hamma jim bo'lib qoldi. Chindan ham bundan bexabar bo'lishsa-chi? Hovliqib bekorga portlatib qo'yishgan bo'lsa-chi?

– Zaboyka... Zaboyka, – deb pichirlardi Ergash u yoq bu yoqqa asabiy yurib. – Yo'q, nahotki...

– Xavotir olmanglar, hammasi joyida! – bu bir chekkada o'z ishi bilan band bo'lib o'tirgan To'laganning ovozi edi. – Hammasi joyida, sizlarning bunday ahvolda qolganlaringni bilgandan keyin bir nafas ham tinch turishgani yo'q. Zaboykani ham bilishadi. Menga, aytmagin, deyishuvdi, o'rtoq Farmonov man qiladi deb qo'rqib...

– Azamatlar... – dedi Farmonov sekin. Yuziga qon yugurdi. Vujudida yoqimli charchoq sezib, yonidagi kursiga o'tirib qoldi. Ilgarilar uning ko'zi qayerda ekan. Nega bunchalik hissiz, sovuqqon bo'lib yashar ekan-a? Agar qizining kasali sabab bo'lib, bu yigitlari bilan mana bunday ikki kungina yuzma-yuz to'qnashmasa, bunday hayajon nimaligini bilmas, ularni ham bunchalik yaqindan taniy olmas edi. Bularning har biri bir olam, turgan-bitgani yangilik, voqea.

Kechga borib haqiqatan ham qissamizni shartta kesadigan bir voqea yuz berdi. Qir, sohillarga mayin oqshom sokinligi cho'kib, kechki shabada yovvoyi o'tlarning namxush hidlarini tarata boshlagan bir paytda osmonda vertolyot parragining vag'illashi eshitildi.

Bu yoqdan qulog'iga qo'lbola quloqchinini tutgan To'lagan baqira boshladi:

– To'xtanglar! Jim bo'linglar! Men korrespondentimni tutdim. Jim bo'linglar axir!

Qani endi jim bo'lishsa! Vertolyot go'yo bularning yuraklarida vag'illayotgandek edi.

– Jim bo‘linglar deyaрман!

– Jim! – dedi Yo‘ldosh. Biroz tinchishdi. – Qani gapir, korrespondenting nima deyapti?

– Oqmolmi, Oqshommi degan qishloqdan bir havaskor qozoq bola ekan, – deb kulib yubordi To‘lagan. – Meni ertalabdan beri eshitayotgan ekan. Erta bilanoq tumanga xabar beribdi. Shifokor bilan maslahatlashibdi. Karantin eng birinchi, eng to‘g‘ri chora, debdi doktor! – Yasha, azamat!

Bundan keyingi shovqin-suronni pastlab ke layotgan vertolyotning guvillashi bosib ketdi.

Qissamiz oxirlashga oxirladi-yu, lekin buro madida bir uchrashuv haqida aytib o‘tmasak, tugallanmaganga o‘xshab qolyapti.

Dovtepadan qaytib kelgandan keyin o‘rtoq Farmonov to‘satdan pensiyaga chiqib ketdi. Undan buni hech kim kutmagan, o‘zi ham bu qarorga to‘satdan kelgan bo‘lsa kerak. Bir umr ko‘nikib, havosini olib olgan bu ishi endi o‘ziga ham vahimali ko‘rinib qoldimi, xullas, «Yo‘q, yo‘q, baholi qudrat ishlab keldik, endi javob beringlar», deb turib oldi.

Pensioner bo‘lib olgandan keyin, zerikib, ko‘pincha shaharga borar, qadimiy xiyobonlarda sof havodan nafas olib o‘tirar edi. Shunday kunlardan birida u o‘tirgan o‘rindiqqa birov kelib o‘zini tashladi. Ko‘m-ko‘k, soya-salqin, ozoda xiyobonda har qanday begona hid darrov seziladi. Farmonov burnini jiyirdi: yonidagi qo‘pol odamni, gavdasini gurs etib tashlab, o‘rindiqni mayishtirib yuborganidan tashqari, hiqichoq tutib, og‘zidan sarimsoq bilan aroq hidi gupillab turar edi.

Farmonov ensasi qotib, turib ketmoqchi bo‘lib yoniga qaragan edi, haligi odam tanishga o‘xshab

tuyuldi. G'alati bo'lib ketdi. Tungi yomg'irdan paydo bo'lgan xalqob yonida ikki musicha kuku-lab yurgan edi, mastning hiqichog'idan cho'chib, uchib ketdi. Farmonov peshanasini tirishtirib o'ylar edi: Bu o'sha Said-ku! Yopiray, odam ham shunaqa o'zgaradimi!

Saidni haqiqatan ham tanib olish qiyin edi. U beso'naqay qorin qo'yan, ust-boshi g'ijim, iflos, kamarining to'qasi uzilib ketay deb turibdi. Baqa-loq yuzini soqol bosgan, ko'zlarining tagi xalta-cha bo'lib osilgan. Eng hayratda qoladigani: tanib bo'lmaydigan darajada qarimsiq bo'lib qolgan edi, ilgorigi Saiddan asar ham yo'q.

Farmonov Yo'ldoshning u haqdagi hikoyalari-ni esladi: qandaydir o'zidan katta xotin, shubhali tirikchilik, qaltis ishlar, sud, ichkilik...

Said yon-verida birovni tanimas, ba'zan ko'ng-li behuzur bo'lib ko'zi olayar, atrofga alanglasa ham, hech kimni ko'rmagandek yana ko'zini yu-mib, har zamonda butun gavdasi bilan silkinib «hiq-hiq» qilar edi.

Farmonov muzdek bo'lib ketdi. Turay desa, ni-madir yelkasidan bosib turgandek edi.

– Menga qarang... – deb qoldi Said qo'pol, mast ovoz bilan, – hazar qilyapsizmi? Nega hazar qila-siz? Meni... meni kim yaratdi? Xudo yaratdi! Ha! Sizni ham, aslini olganda. Shuning uchun nimai-ki aybimiz bo'lsa, xudodan! – U qo'lini o'rindiq suyanchig'iga siltab tashlab, ko'zini yumdi. Shu bilan indamay qoldi.

– Sho'rlik... – dedi Farmonov shivirlab. Keyin o'rnidan turib, yoqasini ko'tardi-da, asta jo'nadi. Xiyobon jimjit, havo iliq. Lekin Farmonov junji-kib ketdi. Orqasidan haligi odam ko'lanka singari

sudralib kelayotgandek tuyulardi. Farmonov qadamini tezlatdi:

– «Xudo yaratdi...» Yo‘q, seni men yaratdim. Lekin aslida sen nima-yu, men nima! Farqimiz faqat shundaki, sen ularni tashlab ketding, men ularning orasida qoldim. Oqibatda mana: men o‘zim haqimda fikr qilishga qobilman. Sen esa...

Kimsasiz xiyobonda bukchayib ketayotgan Farmonov o‘zicha shunday deb pichirlar, orqasida qadam tovushi eshitayotgandek shoshar, lekin qayrilib qaray desa, o‘zidan uyalar edi.

Tashqarida qosh qoraydi. Cho‘lobod xiyobonlarida chiroqlar yonib, kombinatning kunduzi eshitilmaydigan o‘ziga xos suroni oqshom sukunatida yana qalqib chiqdi.

Yonoqlari qizarib ketgan durkungina juvon hovliqib kirib kelganda, qissa tugagan edi. Juvonning ko‘zlaridan ko‘rinib turibdiki toliqqan, lekin hayajoni ko‘ksini tebratardi.

– Assalomalaykum...

Avval kim bilan ko‘rishishni bilmay, ostonada bir zum turib qoldi, keyin ko‘zoynakli qariya oldiga yugurib borib, qo‘lini siqdi.

– Nevaracha muborak! Ra‘no qiz tug‘di...

Chol ko‘zlariga yosh olib, juvonning kiftiga qoqdi. Ochil buva bilan Azimjon ham ularga yaqinroq kelishdi. Tikilib qolishdi.

– Demak, siz...

– Men o‘sha Farmonovman, taqsir... – dedi chol ko‘zidagi quvonch yoshlarini eplolmay. Ochil buvaga qo‘l berdi, boshqatdan tanishdilar.

– Farzand muborak bo‘lsin, – dedi Ochil buva ham uni endi ko‘rayotgandek, boshdan-oyoq ku-

zatib. Keyin juvonga qaradi: – Siz Azizaxonsiz, shundaymi?

– Ha... – dedi Aziza kelinlik ibosi bilan bosh egib. Keyin yana birdan ochildi: – Voy o'lay, juda uyat bo'ldi-ku, a! Quruq non bilan choy ichib o'tiribsizlar... – U oshxonaga yugurdi. Keyin uning xushchaqchaq ovozi o'sha yoqdan eshitildi. – Hozir Yo'ldosh akamlar hammalari tug'ruqxonadan kombinatga ketishdi. Bayram ertaga qoldirildi-ku, xabarlaringiz bordir... Undan aeroportga chiqishadi...

Haligi qissaning ichidan chiqolmay o'ralashib qolgan Azimjon hamon Farmonovga tikilardi.

– Menga qarang, ota... Ergash deganingiz haligi usta, shundaymi?

– Balli. Kuyovim, – dedi faxrlanib Muhammadjon aka.

– Muhandis-chi? To'laganmi?

Farmonov «topdingiz» deb bosh irg'adi.

– Fazogir-chi, fazogir? – negadir sekinroq so'radi Azimjon. Farmonov kuldi.

– Bunisi sir. Bunisini o'zinglar topinglar, – dedi u Aziza keltirgan sabzi taxta bilan pichoqni qo'lga olib. Stolga yaqinroq o'tirib, sabzi to'g'rashga kirishdi. – Lekin u hali haqiqiy fazogir emas, faqat nomzod ekan deyishadi. Ertaga bayramda ko'rishamiz nasib qilsa...

Kahrabodek sap-sariq sabzi uning pichog'i ostida ipak singari eshilib, taralib chiqar edi. Oshxona tomondan ishtahani qo'zg'atadigan piyoz dog' hidi keldi.

...Kombinatning yubileyi uch kun davom etdi. Mehmonlar uch kungacha tantanadan tantanaga, majlisdan ziyofatga yurib, izzat-hurmat

koʻrdilar. Azimjon ham qayerga borsa bobosi bilan Yoʻldoshning yonida, toʻrda oʻtirar, qissada tanishgan oshnalarini qidirar edi. Ularni tanib olish qiyin, deyarli hammalari jamoaning rahbarlari, ishlab chiqarish yetakchilari boʻlib ketishgan, undan tashqari, bu bayram kunlari rahbar qaysi-yu, ishchi qaysi – ajratib olish mushkul, hammasi bir xil, hammasi apoq-chapoq, gapdon, shirakayf... Lekin shunday boʻlsa ham, Azimjon «tanishlari»ning hammasini, hatto Salim vahimagacha taxminlab tanib oldi. U faqat shularni, shularning bosib oʻtgan yoʻlini, taqdirini, iqbolini oʻylar edi. Hammasi unga qandaydir yaqin, qarindoshdek tuyular, Orif aka, Komila, Umida, Yoʻldoshlar bilan birga oʻzini ham Ochil buva atrofidagi shu azim oilaga bir jigarband deb sezar, lekin bular orasida oʻzi kim – buni sira aniqlab ololmas edi. U hali koʻp narsani oʻylashi, koʻp chigallarni yechishi kerak, hozir xayoli chuvalib turibdi, bu voqealar, yangi tanish-u, yangi qarindoshlar, safar tashvishlari, bayram shov-shuvlari orasida fikrni bir joyga toʻplolmayapti. Shuning uchun toʻrtinchi kuni Ochil buva:

– Endi qaytaylik, bolam, Chinorga qaytaylik, – deganida Azimjon shoshib qoldi. Chinor! Afsonaviy, osoyishta goʻsha! Har qancha oʻy boʻlsa, ana oʻsha yerda oʻylab, tagiga yetish mumkin. Azimjon xuddi oʻsha yerda tugʻilib oʻsgandek, butun safari davomida Chinorni oʻyladi, uni sogʻinib qolgan edi.

– Chinorga qaytamiz, buva!

Ular xayrlashishdi. Yoʻldosh, Muhammadjon aka, Aziza, Ergash, Toʻlagan, Raʼno, Temir, Poʻlat,

Salim, yana ancha odamlar bekatgacha chiqib, kuzatib qolishdi. Ochil buva safarni tugatganidan, ezgu bir farzni bajo keltirib, koni savobga botgan odamdek mamnun ko'rinar, sokin va sobir edi.

Poyezd ularni bir kechada olib borib qo'ydi. Safarga chiqib ketganlariga necha yillar bo'lgandek edi, lekin hali-hali o'sha kuz. Chinor tog'ning etagidagi boboqishloq o'sha-o'sha, kuzning sovuq kechalariga chidam bergan chinor hali ham ko'm-ko'k shovillab turibdi, soyasida guzar-u choyxonana gavjum.

Ochil buva odati bo'yicha ko'chaning boshidayoq mashinadan tushib, piyoda yurdi, beqasam to'n kiygan Azimjonning etigi chang, xurjunini yelkasiga ko'tarib olib, otaning ketidan ergashdi. Qishloq tepasida yomg'ir sevalardi, jo'xori poyasi o'rib olingan tomorqalar ko'pchib, halimdek bo'lib yotibdi.

Ochil buva muyulishdagi temirchilikning bostirmasiga qarab burildi. Badanidan sharros ter oqqan bo'z bola yomg'ir shabadasidan rohat qilib bolg'urarur, uchqun sachratar edi. Azimjon yukni qo'yib, ko'cha boshidagi chinorga tikildi, chinor bu balandlikdan yaqingina bo'lib ko'rinar, mayda yomg'irda ulug'vor tovlanib, bug'lanib turar edi.

– Zo'g'atasi bo'shab qolibdi sandonning, kundasini ertagayoq boshqa qil, – deb tushuntirardi buva temirchi bolaga. U bostirmaga yomg'irdan qochib emas, bolg'aning g'alatiroq ovozi uzoqdan eshitib, nasihat qilgani kirgan ekan, gapini aytiboq ko'chaga chiqdi, sevalab yog'ayotgan yomg'irni pisand qilmay, ko'cha bo'ylab pastga, chinor tomonga yurdi.

Chinorning tagi qup-quruq, tosh so'rilarda choyxo'rlar u yoq bu yoqdan suhbatlashib o'tirishar edi. Uzoqdan boboni ko'rishi bilan katta-kichik o'rnidan turdi. Uni hamma qurshab oldi, boboning o'rni yo'qlanib qolgan ekan, biri quchog'ini ochar, biri qo'lini uzatar, xullas, har kim qo'lini olish payidan edi. Bobo hammasiga o'ziga yarasha gap topib, hamqishloqlarining diydoriga to'ygandan keyin, boshini ko'tarib chinorga ko'z tikdi, kumush soqolini siladi.

Xurjunni yerga qo'yib, nariroqda to'xtagan Azimjon qadim chinor bilan kekxa boboning ko'rishuvini, so'zsiz so'rashishlarini tomosha qildi. Chinorga qarab, baland bir shoxida lip-lip uchib, yomg'irdan yashirinmoqchi bo'lgan chitakni ko'rди. Tuxumdakkin qushcha tovlanib, ko'pirib, guvillab turgan yashil bulut qo'ynida ko'zga arang chalinardi. Bu qadimiy, ulug'vor chinor ehtimol qachonlardir mana shunday kichkinagina bir qushchani tumshug'ida olib kelgan bitta urug'dan unib chiqqandir...

Ochil buva bilan ko'rishish uchun chinor tagiga yana to'da-to'da odamlar oqib kelaverdi. Odam odamga aziz. Azimjon bu yurtga kelganidan beri shuni ko'radi: ko'rishish, xayrlashish, ko'rishish, xayrlashish. U katta oilasining bir qismi bilan tanishib, Chinorga qaytdi. Bobosini qurshab olgan mana bu guzardagilar ham o'sha oilaning odamlariga o'xshashadi. Har birining katta-kichik o'z qissasi bo'lsa kerak. Azimjon o'zini yangi bir olamga kirib qolgandek, undan qaytib chiqolmaydigandek his etdi.

Yomg'irda chinor hamon shovillar edi.

Guzardagilar bobo-nabirani hovligacha kuzatib qo'yishdi. Darvoza tagida unga Tolibjonning bolalari chug'urchuq galasiday yopirilishdi, bir zumdan keyin brigadirning o'zi paydo bo'lib, qoramoyga bo'yalgan qo'llarini shoshib artib qulochini yozdi. Qo'shnilar tog'orada osh, savatda issiq non ko'tarib chiqishdi. Ochil buva o'zi ham o'yg'a toldi: endi astoydil qarib, hamqishloqlariga tabarruk bo'lib qolibdi shekilli, safardan kutish marosimi har yildagidan ham uzoqroq, yarim kechagacha cho'zilib ketdi. Odamlar boboning suhbatini sog'inishgan edi.

Hamma jo'nab ketgach, kechasi Tolibjon jiyani-ga bir xat tutqazdi. Ajnabiy markalar yopishtirilgan bu xatning kelganiga ancha bo'lgan ekan.

Azimjon xatni olib, chiroq ostiga keldi. Ochil buva uy to'rida o'tirib, uning oqarinqiragan yuziga, xat ochilganida, sal titragan qo'llariga qarab turdi.

– Xayrli xabarmi, bolam?

Azimjon xatni yana bir qayta o'qigandan keyin, bobosiga g'alati bo'lib qaradi:

– Ha...

– U yoqdanmi?

– Ha.

– Tinchlikmi?

– Shirkatimizning bosh direktori vafot qilibdi.

– Attang... Yaxshi kishimidi?

– Dadamning do'sti, dadam o'rnida edi.

Ochil buva bilan Tolibjon yuzlariga fotiha tortishdi.

– Yaxshi bo'lsa, joyi jannatdadir. O'lim ham-maning ham boshida bor. Qolganlar omon bo'lsin. Qayg'urma, bolam.

– Bobo... – Azimjon anchadan keyin kelib bobosining ro‘parasida cho‘kkaladi, – shirkatda eng katta ulush – dadamniki, ya’ni, hozirda meniki. U yerning odaticha bosh direktor kursisi nasldan naslga meros qolar edi. Marhumning esa farzandi yo‘q, o‘rnini menga vasiyat qilib, xat qoldiribdi...

– Bu nima degani bo‘ladi?

– Bu... avvalo, juda katta mol-dunyo, bobo, juda katta pul!

Buva bexosdan darmoni qurigandek boshini og‘ir-og‘ir tebratib qo‘ydi:

– Unda jadal yetib borishing kerakdir?

– ... Shunday.

Keyin uyga vazmin jimlik cho‘kdi. Tungi bu jimlik ularning orasida qalin qora devordek o‘sib chiqdi. Uning og‘irligi chigirtkalarining chirillashi-ni ham, chiroq atrofidagi parvonalarining pirpirashini ham bosib tushdi.

– Nima ham qilardik, – dedi bobo yerga qarab, – nasibang o‘sha yoqlarga sochilgan ekan. Otlar, bo‘tam, hayallama.

Azimjon chamadonlarini saranjomlay boshladi. Tizzasida o‘tirib uxlab qolgan qizchasini ichkari uyga yotqizib chiqib, Tolibjon ham unga qarashdi. Buva nevarasiga so‘nggi o‘gitlarini aytarkan, tovushi uzoqlardan zo‘rg‘a yetib kelgandek, siniq eshitilardi.

Ular tun yarimlab qolganda yotishdi.

Lekin Azimjon uxlayolmadi. Tong oldida sar-poychan eshikka chiqib, oq tosh zinapoyada uzoq o‘tirdi. Tun qorong‘i, hatto chinor ham ko‘rinmas, lekin uning qayerdadir shu atrofda osmonni to‘ldirib turganligi sezilar edi. Ko‘p o‘tmay bir qush-

cha chirq etdi. Kechagi chittakmikan? Xuddi shu zaif tovushni eshitgandek, ufqda bilinar-bilinmas ilk tong nuri chizildi. Azimjon birdan osmonni ko'rdi. Xuddi ro'parasida har joy-har joyida kuzgi bargi oltinsimon tovlanib turgan ulug'vor chinorni ko'rdi. Kechagi xat hali ham qo'lida edi. Pull! Bu uni yana qanchadan-qancha dushmanlarga, xavf-xatarlarga, nizolarga duchor qiladi! Ajab: bobosi bilan shuncha yo'l yurib, shuncha odamlarni, shuncha voqealarni ko'rdi, ammo birontasi pul bilan bog'liq emas... Azimjon o'tirgan joyida xatni asta maydalab yirtdi. Bobosi orqasida tikka turgan edi, shu payt o'zining shu yerdaligini bildirib qo'ydi. Nabirasi sapchib o'rnidan turdi. Ular bir-birlarining ko'zlariga tikilib qolishdi.

– Bobo, – dedi Azimjon hayajonda, – xatoni tutatish uchun mardlik kerak degan edingiz, esingizdami?

Kumush soqoliga tong nurlari oralagan Ochil buva nevarasining qarorini tushunib, boshini sarak-sarak qildi. Nevarasining yelkasiga qoqdi...

Aziz kitobxon, katta oilaning qissalari tugamadi, to'g'ri. Ochil buvamning har yilgi safarini bir kitob qilish mumkin. Ammo Tavrotda aytilganidek, mehnat qilishimiz farz-u, barcha ishlarimizni tamom oxiriga yetkazish bizga nasib qilmagan.

Adabiy-badiiy nashr

ASQAD MUXTOR

CHINOR

Roman

Muharrirlar
Ma'mura QUTLIYEVA,
Hasanboy TESHABOYEV

Badiiy muharrir
Uyg'un SOLIHOV

Musahhih
Madina MAHMUDOVA

Kompyuterda sahifalovchi
Sunnat MUSAMEDOV

Texnik muharrir
Surayyo AHMEDOVA

Litsenziya raqami: AI № 252, 2014-yil 2-oktabrda berilgan.

Bosishga 2015-yil 17.07da ruxsat etildi.

Bichimi 84x108 1\32.

Bosma tobog'i 18.0. Shartli bosma tobog'i 30.24.

Garnitura «Bookman Old Style». Ofset qog'ozi.

Adadi 5000 nusxa. Buyurtma № 140.

Bahosi kelishilgan narxda.

«Yangi asr avlodi» NMMda tayyorlandi va chop etildi.
100113. Toshkent, Chilonzor-8, Qatortol ko'chasi, 60.

Murojaat uchun telefonlar:

Nashr bo'limi – 147-00-14; 129-09-72.

Marketing bo'limi – 128-78-43; 397-10-87.

faks – 273-00-14; e-mail: yangiasravlodi@mail.ru

**«Yangi asr avlodi» NMM
«Kamolot kutubxonasi» ruknida
quyidagi yangi kitoblarni nashr etdi:**

SHUKUR XOLMIRZAYEV

«O‘n sakkizga kirmagan kim bor»

84x108 1/32, 388 bet, qattiq muqova

Mazkur kitobga O‘zbekiston xalq yozuvchisi, iqtidorli adib Shukur Xolmirzayevning eng sara qissa va hikoyalari kiritilgan. Ularda sevgi-muhabbatning o‘zgacha talqini, oshiqlik va ojizlik, matonat va razolat, inson ma’naviyati bilan bog‘liq bo‘lgan ijtimoiy va axloqiy masalalar bayon etiladi.

ABDULLA QAHHOR

«Muhabbat»

84x108 1/32, 248 bet, yumshoq muqova

Abdulla Qahhorning ilk hikoyalar to‘plami 1932-yilda chop etilgan. Bugungacha bo‘lgan davr mobaynida o‘zbek adabiyotida, jumladan, hikoyanavislikda juda ko‘p asarlar yaratildi. Sara hikoyalar, deya e’tirof etilgan bir qancha ijod namunalari o‘quvchilar hukmiga havola etildi. Ammo Abdulla Qahhor hikoyalari yillar chig‘irig‘ini pisand etmay, hamon sevib o‘qiladi.

Adib qahramonlari o‘quvchi uchun qadrdon va ardoqli. Mutolaadan keyingi tanaffusda Unsin uchun qayg‘uramiz, Turobjonning xotiniga anor ilinamiz, Qobil boboga taskin bergimiz keladi, ming bir jonli Mastura va uning vafodor eri Akromjonga havas qilamiz. Sodda va kamtar insonlar sizni suhbatga chorlaydi. Beixtiyor yana mutolaaga shoshilasiz. Abdulla Qahhor hikoyalarida ana shunday ohan-rabo bor...

O‘TKIR HOSHIMOV

«Dunyoning ishlari»

84x108 1/32, 336 bet, yumshoq muqova

XX asr o‘zbek adabiyotida o‘z o‘rni va uslubi-ga ega bo‘lgan adib – O‘zbekiston xalq yozuvchisi O‘tkir Hoshimov, aytish mumkinki, XXI asr o‘quvchisining ham sevimli adibi bo‘lib qoladi.

Jonli va hayotiy tasvirlar, sof o‘zbekona yondashuv va xarakter, qahramonlar o‘rtasidagi suhbatlar mutolaasi o‘quvchini o‘z ta’siriga oladi. Nafaqat millat, balki chin insoniylik tarannumi yozuvchi asarlarida yetakchilik qilishi kitobxon uchun tarbiyaviy va hayotiy saboq bo‘ladi. Xoh jiddiy, xoh hajviy bo‘lsin O‘tkir Hoshimov asarlarida hayot qaynaydi: unda har birimiz o‘zimizni, oilamizni, do‘stu yorimizni, hatto hech kimga o‘xshamagan onamizni ko‘ramiz...

Bir inson umrini qamragan roman bo‘lsin, qator novellalardan iborat qissa yoki hikoya bo‘lsin, janridan qat’i nazar, O‘tkir Hoshimov asarlarida dunyoning ishlari mujassam. Mutolaa har qanday o‘quvchi uchun katta hayotiy xulosa berishiga ishonamiz.

SAID AHMAD

«Ufq»

84x108 1/32, 912 bet, qattiq muqova

Said Ahmadning «Ufq» trilogiyasi nafaqat yozuvchi ijodida, balki o‘zbek adabiyotida yangi janr hisoblanadi. Ijodining eng sermahsul davrida yozgan ushbu roman-trilogiyada yozuvchi Ikkinchi jahon urushining olovli yillarida o‘zbek dehqonlarining front orqasida ko‘rsatgan mehnat qahramonliklari haqida hikoya qiladi, urushdan oldingi va keyingi davr muammolari haqida bahs yuritadi.

Davrga xos qiyinchiliklar, mashaqqatlar og‘ushida urush va mehnat frontiga safarbar qilingan yoshlar qalbi jo‘shqinlik va muhabbat tuyg‘ularidan yiroq emas: Azizxon va Lutfinisa, Nizomjon va Dildor, Tursunboy va Zebixon... Asarda o‘t-olov bo‘lib yongan oshiq-ma‘shuqlarning hech biriga visol nasib etmaydi. Qiyinchiliklardan keyin qahramonlar yana sevgiga, sadoqatga ro‘baro‘ bo‘lishadi, ammo birinchi muhabbat davr va sinovlar qa‘riga singib ketadi...

O‘quvchi mutolaa davomida nafaqat jonli tasvirlar orqali tarixiy ma‘lumotlar bilan tanishadi, balki hayot mashaqqatlaridan saboq chiqarishga, insoniylik va muhabbat aynan qiyinchiliklar ta‘sirida toblanishiga amin bo‘ladi.

JADID ADABIYOTI NAMOYANDALARI

«Odob-axloq kitobi»

84x108 1/32, 192 bet, yumshoq muqova

O‘tgan asr boshlarida yangi tuzem maktablari-ning tashkil etilishi nafaqat davr farzandlarining, balki millat bolalarining ma‘naviyatida tub buri-lish yasadi, desak xato bo‘lmaydi. Zamon ma‘rifatparvarlari o‘quvchilar uchun qator darsliklar yaratishdi, risolalar chop etishdi, gazeta va jurnallar ochishdi.

Bugungi o‘quvchilar aynan o‘sha maqolalar-ni, asarlarni, kitoblarni qayta-qayta o‘qishi lozim, chunki ustozlarimizni, boringki, ustozlarimizning ustozlarini ma‘rifatga chorlagan, ilmga oshno qil-gan, ziyoli qilgan asarlar bugungi davr uchun ham qadrlı, ham zarur.

Mazkur kitobda XX asr boshlaridagi adabi-yot – ilm va chin insoniylikka chorlovchi asarlar jamlandi.

O'LMAS UMARBEOV

«Odam bo'lish qiyin»

84x108 1/32, 352 bet, yumshoq muqova

O'tgan asrning ikkinchi yarmidagi o'zbek nasri rivojida yozuvchi O'lmas Umarbekovning o'ziga xos o'rni bor. Uning yoshlar hayoti, ma'naviy-axloqiy muammolar, insonlarning murakkab munosabatlari haqida yaratilgan roman, qissa va hikoyalari bugungi kunda ham sevib o'qiladigan asarlardir. Adib bolalarning bepoyon orzular olami, yoshlarning goh lazzatli, goh iztirobli muhabbati, sidq-u vafo, xiyonat, otalar va bolalar, umuman, turfa toifadagi insonlar o'rtasidagi munosabatlarni g'oyat chuqur va samimiy tasvirlaydi. Shuning uchun ham adibning asarlari hamon kitobxonlar qalbini rom etib kelmoqda.

KITOB – AQL CHIROG'I!

G'AFUR G'ULOM

nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi

Siz aziz o'quvchilar uchun **44** ta kitobdan iborat

ADABIYOT

XRESTOMATIYASI

seriyasini taqdim etadi.

Endi Siz ushbu seriya ostida nashr etilgan kitoblar orqali 5–9-sinf darsliklariga kiritilgan barcha adiblarning asarlarini to'liq shaklda o'qishingiz mumkin.

ISBN 978-9943-5209-9-8

9 789943 520998